

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДО НЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Бондаренко Віктор Степанович

УДК 94:338.45:303.446.4(477)«1921/1941»

**Гене́за промисловості радянської України в міжвоєнну
добу (1921-1941 рр.): історіографічний вимір**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Добров Петро Васильович

Донецьк-2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	17
1.1. Стан наукової розробки теми.....	17
1.2. Джерельна база проблеми.....	34
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	43
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УСРР В УМОВАХ БАГАТОУКЛАДНОСТІ ЕКОНОМІКИ.....	47
2.1. Проблеми становлення державної промисловості у відбудовний період.....	47
2.2. Приватний сектор промисловості в умовах НЕПу.....	89
РОЗДІЛ 3. НОВИЙ СТРАТЕГІЧНИЙ КУРС СРСР І РАДЯНСЬКА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА	121
3.1. Внесок української промисловості в побудову фундаменту соціалізму Союзу РСР.....	121
3.2. Промисловість республіки на завершальному етапі індустріалізації країни.....	184
3.3. Проблеми радянської індустріалізації України очима дослідників в роки прискореного соціалістичного будівництва і перебудови в СРСР.....	235
РОЗДІЛ 4. КІЛЬКІСНІ І ЯКІСНІ ЗМІНИ КАДРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	261
4.1. Особливості поповнення і культурно-технічних змін робітничих кадрів.....	262
4.2. Забезпечення і якісні перетворення складу інженерно-технічних працівників.....	285
4.3. Кадри промисловості періоду радянської індустріалізації під кутом зору дослідників в умовах післявоєнної доби і наростання системної кризи в СРСР.....	311
РОЗДІЛ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОМИСЛОВОГО ПОСТУПУ УРСР В МІЖВОЄННУ ДОБУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	327
5.1. Парадигми промислового розвитку 1920-30-х років.....	327
5.2. Господарники-новатори індустріального прориву 1930-х років і стахановський під кутом зору сучасників.....	345
ВИСНОВКИ.....	378
ПОСИЛАННЯ.....	387
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	477
ДОДАТКИ.....	562

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТЗД СБУ – Архів тимчасового збереження документів Служби безпеки України

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

Бюл. Уккранаргоспа – Бюлетень Української Ради народного господарства

ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий комітет

ВРНГ – Вища рада народного господарства

ГАРФ – Державний архів Російської Федерації (Москва)

Губвиконком – Губернський виконавчий комітет

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАДНО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАЛО – Державний архів Луганської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДПУ – Державне політичне управління

ЗЗ України – Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України

ЗУ України – Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України

КПУ – Комуністична партія України

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

НАН України – Національна Академія Наук України

Наркомважпром – народний комісаріат важкої промисловості

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКВП – Народний комісаріат важкої промисловості

Політбюро – Політичне бюро

Раднаргосп – Рада народного господарства

РНК – Рада Народних Комісарів

РГАЭ – Російський державний архів економіки (Москва)

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

РСІ – Робітничо-селянська інспекція

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РЦХИДНИ – Російський центр збереження і дослідження документів
новітньої історії (Москва)

СБУ – Служба Безпеки України

СУ РСФСР – Зібрання законів та розпоряджень робітничо-селянського
уряду

СНК УСССР – Рада народних комісарів УРСР

СУ УСССР – Зібрання законів та розпоряджень Робітничо-селянського
уряду УРСР

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО України – Центральний Державний архів вищих органів влади
та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України

ВСТУП

Необхідність розвитку історіографічних досягнень з історії промислового розвитку продиктована, передусім, зростанням обсягів і темпів накопичення історичних знань. Бібліографічна статистика свідчить, що в СРСР щорічно друковалося понад тисячу книг, брошур і наукових статей з історії радянського суспільства. За підрахунками фахівців, тільки з історії радянського робітничого класу за 1971-1975 рр. вийшло друком 1200 книг, брошур і статей [1].

З них, що також примітно, понад 65 відсотків було опубліковано в союзних республіках, включно і УРСР. Це свідчить про швидке зростання радянських національних історіографій.

По-друге, таке зростання за радянських часів в умовах сучасного інформаційного буму підсилює потреби обробки і вивчення історіографічного доробку.

Бібліографію називають лоцією в морі історичних знань, історичних досліджень. Історіографію логічно було б назвати інструментом пізнання глибинних процесів, які відбуваються в історичній науці, інструментом пізнання закономірностей розвитку історичних знань у даному контексті – відносно промислового розвитку України в умовах радянської індустріалізації країни.

Радянський досвід розвитку історіографії свідчить про велике значення координації наукових планів і зусиль фахівців історичної науки. Координацію у цій сфері здійснювала Наукова рада з історії історичної науки на чолі з академіком АН СРСР М. Нечкіною, яка ще в 1958 р. провела першу наукову конференцію, присвячену предмету і завданням історіографії.

Проведена в 1960-1961 рр. широка дискусія на сторінках журналу «Історія СРСР» з питань періодизації історії радянської історичної науки сприяла розвитку окреслених і появі нових напрямків досліджень, об'єднанню дослідників за цими напрямками, визначенню актуальних

проблем. Унаслідок дискусії була розроблена та періодизація, яка покладалася в основу історіографічних досліджень до кінця радянської доби.

У 1965 р. вийшов збірник «История и историки», присвячений методології історії історичної науки. Цей щорічник та заголовна стаття М. Нечкіної справили великий вплив на подальший розвиток історичної науки. Наступні випуски збірника завжди з нетерпінням очікувались товариством істориків, де свою позицію висловлювали відомі фахові історики, знані історіографи історії радянського суспільства. Завжди привертали увагу своєю обґрунтованістю, фактичною доказовою базою історіографічні розробки з історії робітничого класу й індустріалізації СРСР Ю. Борисова, І. Ворожейкіна, Р. Дадикіна, В. Дробіжева, В. Лельчука тощо. Щоправда, до їх аналізу з історіографічної точки зору дослідження українських істориків називалися, як правило, «через кому», або дуже рідко.

Літератури 1920-1930-х років, присвяченій проблемі генези промислового розвитку радянської України, дійсно багато. Але переважна її частина, як абсолютно справедливо відзначили, підвівши ризику під історіографічним дослідженням радянської доби в Українській РСР, автори фундаментального історіографічного видання Інституту історії АН УРСР, скоріше належить до категорії джерел, а не дослідницьких робіт [2].

Авторами книг і статей головним чином були економісти, статистики, соціологи. Джерельну базу робіт міжвоєнного періоду складали поточні матеріали й авторські спостереження. Подальші дослідження, на переконання поважних радянських історіографів, важко уявити без старанного і дбайливого урахування цієї літератури, бо інших джерел з деяких важливих питань просто не існує [3].

Первістком української історіографії з проблем індустріального розвитку України стала на початку 1960-х років стаття І. Коломійченка [4].

Вивченню історіографії питання значну увагу приділили В. Довгопол та Ю. Бабко [5]. Якщо перший із них проаналізував публікації стосовно історії

робітничого класу на початку радянської індустріалізації, то другий – на продовження проблеми – в роки другої п'ятирічки.

Серйозний аналіз участі робітничого класу України в період соціалістичної реконструкції народного господарства зробила М. Різницька [6].

Глибиною бачення проблеми вирізняється монографія А. Оприщенко, яка проаналізувала досягнення дослідників і «білі плями» в історіографії соціалістичного змагання робітничого класу СРСР, зокрема на підприємствах великої індустрії України [7].

З кінця 1970-х років все ґрунтовнішими стають історіографічні огляди в докторських дисертаціях, ряді монографій. У межах зазначених проблем і періоду вирізняються історіографічні виміри Ю. Бабка, Ю. Горбаня, В. Довгопола, А. Епштейна, І. Коломийченка, С. Сирцової та ін.

У сучасний, пострадянський період, безумовно, привертають увагу публікації знаних дослідників історії НЕПу, робітничого класу і радянської індустріалізації в Україні в 1920-1930-ті роки В. Колесніка, С. Кульчицького, З. Лихолобової. З проблем історіографії захистили дисертації: докторську – В. Колеснік щодо робітничого класу України наприкінці 1920-х – 30-х років, кандидатську – стосовно НЕПу в Україні – Г. Коцур [8].

Концептуальні засади реальної історії вибудував на прикладі УСРР доби нової економічної політики С. Кульчицький [9]. Ним було надано зразок сучасного бачення проблем, досліджуваних у радянську добу.

Актуальні проблеми вугільної промисловості Донбасу з радянських часів до сьогодні проаналізувала в окремій статті З. Лихолобова [10].

Разом з тим треба зазначити, що проблемами історіографії історії України міжвоєнної доби, до речі, як і джерелознавства цього періоду, бажає займатися небагато дослідників. За винятком праць стосовно нової економічної політики [11] на сьогодні не зроблено жодного комплексного дослідження, як це свого часу робив В. Лельчук. І це за умов існування в багатьох університетах кафедр історіографії і джерелознавства.

На наш погляд, цілеспрямованому й ефективному вирішенню таких серйозних питань не вистачає координаційного центру, бракує організаторів наукових досліджень типу радянських академіків П. Панкратової та М. Нечкіної, чи-то тонкого і мудрого історіографа О. Оглобліна. Хіба може сьогодні, після багатьох років забуття не привернути увагу дослідників розроблена ним ще в умовах післявоєнної еміграції на завершення свого життя схема української історіографії. Вчений не лише виділив етапи її еволюції, а й дав їм стислу, але глибоку характеристику. За його визначенням, це такі етапи історіографії: «перший – 1920-ті роки, - коли вона була українською, але не радянською; другий – 1930-ті роки, - коли внаслідок урядового погрому й терору, не стало української й не постало ще радянської історіографії; і третій – повоєнні – 1940-1950-ті роки, - коли «мудрими заходами партії й уряду» створена була уніфікована й навіть уніформована радянська українська історіографія» [12].

Такий погляд з-за кордону першого співвітчизника співпав у часі з неординарною подією – виданням в Москві у 1953 р. збірника статей і виступів відомого англійського вченого Дж. Бернала «Наука и общество» у перекладі з оригіналу 1949 р. Знайомство з цією книгою показало, наскільки активно й енергійно передова думка на Заході прагнула узагальнити матеріали, які характеризували зростання ролі науки в розвитку продуктивних сил і той стрибок в економіці, який все виразніше накреслювався в індустріальних країнах. На додаток, звернувшись до аналізу даних про автоматизацію, використання електронної техніки, обчислювальних машин Дж. Бернал дійшов висновку: «Революция XX в. заключается в основном в замене мастерства рабочего машиной или электронным прибором и признана освободить его от монотонной канцелярской работы или работы у станка» [13].

Радянська історіографія, незважаючи на численні публікації з наведенням фактичного матеріалу щодо необхідності скоріше відмовитися від екстенсивного розвитку економіки, повніше використовувати виробничі

ресурси, знаряддя праці, матеріали і робочу силу, продовжувала насичуватися переважно літературою зі старими підходами та застарілим трактуванням. Досить пригадати, що в узагальнюючій праці з історії радянської економіки післявоєнного періоду, виданій під редакцією академіка І. Гладкова, при висвітленні подій за 1945-1965 рр. навіть немає згадки про науково-технічну революцію та електронні обчислювальні машини, відсутня постановка питання про екстенсивний та інтенсивний засоби розширеного відтворення виробництва [14].

З того часу цивілізоване людство пережило НТР, наслідки якої є для багатьох народів прикладами входження до постіндустріального співтовариства. Утім, історикам слід ще багато зробити для узагальнення проблеми промислового розвитку України за умов радянської індустріалізації міжвоєнної доби.

Актуальність теми дослідження. Під впливом поглиблення міжнародного розподілу праці, прискорення науково-технічного прогресу сучасна світова економіка зазнає глибоких змін на основі глобалізації, інформатизації та регіоналізації світового господарства. Загострення міжнародної конкуренції, трансформація зовнішньоекономічних відносин визначають необхідність формування нових підходів до забезпечення сталого розвитку національних економік. Від України, як члена світового співтовариства, Світової організації торгівлі (СОТ), повсякденне життя вимагає бути державою з високорозвинутою промисловістю, здатною виробляти конкурентоспроможну продукцію.

Успадкований від УРСР промисловий потенціал, як складова частина економічного комплексу СРСР, опинився на переломному рубежі, на зламі соціально-економічних відносин на кшталт початку 1920-х років. Сьогодні Україна потребує розробки виваженої довгострокової стратегії промислового поступу завдяки докорінній зміні форм мислення і методів господарювання. Корисними тут може стати в практичній площині не тільки світовий, а й вітчизняний досвід 1920–1930-х років. Йдеться, по-перше, про сміливий

перехід від воєнно-комуністичної практики до ринкових відносин у народному господарстві, відбудову і розвиток промисловості в умовах багатуокладності. І по-друге, розробку стратегічного курсу на індустріалізацію країни з відмовою сталінського керівництва від економічних методів і утвердження адміністративно-командної системи господарювання. Здійснена радянська модернізація промисловості України вивела її наприкінці 1930-х років на провідні позиції в європейському вимірі.

Недостатньо вивчений і узагальнений в науковому контексті розвиток промисловості Радянської України дає змогу глибше пізнати історію суперечливої міжвоєнної доби, краще зрозуміти сутність стратегічних перетворень, труднощі і прорахунки при їх здійсненні. Саме тому цей історичний досвід може допомогти уникнути недоліків і прорахунків, які мали місце в досліджуваній період, водночас використовувати все позитивне. Комплексне дослідження недостатньо вивченої теми, критичне осмислення наукових досягнень попередників збагачує наше знання про минувшину нашого народу, дає підстави з'ясувати роль і місце робітничого класу, інженерно-технічних кадрів і господарників у здійсненні радянської індустріалізації України. Такі обставини, які підсилюють наукову актуальність і практичне значення всебічного комплексного вивчення і узагальнення як позитивного, так і негативного досвіду, накопиченого в 1921–1941 роки для вирішення нагальних проблем соціально-економічного розвитку сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми кафедри історії України Донецького національного університету «Історія України в контексті всесвітньої історії: актуальні проблеми дослідження» (номер державної реєстрації 0112U005446).

Об'єктом дослідження обрано промисловість радянської України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.).

Предметом дослідження є закономірності вирішення проблем генези промислового потенціалу УРСР в умовах нової економічної політики і здійснення радянської індустріалізації УРСР, як складової Союзу РСР, а також аналіз історіографії цього питання.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з початку 1921 р. до червня 1941 р. включно. Нижня часова межа зумовлена логікою розвитку об'єкта після закінчення українських національних змагань (1917–1920 рр.) та початком формування радянської концепції соціалістичних перетворень. На більшості українських земель, об'єднаних в УСРР, промислове відродження відбувалося в межах нової економічної політики (НЕП) та виробленого курсу на індустріалізацію СРСР. Визначення верхньої хронологічної межі зумовили обставини літа 1941 р. – нападом нацистської Німеччини на СРСР було призупинено мирні умови розвитку промисловості УРСР.

Географічні межі роботи охоплюють територію суверенної УСРР у 1921–1922 роки та республіки УРСР у складі СРСР до середини 1941 р., де формувалася і зростав промисловий потенціал як складова частина союзного народногосподарського комплексу.

Мета дисертаційного дослідження полягає в проведенні комплексного історико-економічного аналізу в усій складності та суперечливості генези промисловості Радянської України в умовах нової економічної політики та індустріалізації СРСР, спираючись на архівні й опубліковані джерела, новітню літературу, періодику, сучасні засоби інформаційного забезпечення.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання таких **наукових завдань**:

- з'ясувати сучасний стан наукової розробки даної теми в історіографії, визначити рівень і повноту джерельного забезпечення та теоретико-методологічні засади дослідження;

- висвітлити особливості відбудови і подальшого розвитку промисловості України в умовах багатоукладної економіки;

- з'ясувати суперечливість тенденцій та офіційних підходів до розвитку промисловості різних форм власності;
- проаналізувати ефективність господарювання державного та приватного секторів промисловості і промислової кооперації;
- встановити причини та наслідки повороту партійно-державного керівництва від економічних методів і утвердження командно-бюрократичного управління промисловістю;
- прослідкувати кількісні та якісні зміни в робочому класі у відбудовний період і завершення реконструкції народного господарства республіки;
- переосмислити сутність стахановського руху в промисловості УРСР;
- висвітлити причини і наслідки репресій стосовно кадрів промисловості, ввести їх імена у науковий обіг;
- вивчити особливості промислового розвитку приєднаних до складу СРСР у 1939–1940 рр. західноукраїнських земель;
- узагальнити позитивний досвід і взяти урок із минулого для прогресивних перетворень у промисловості.

Багатоаспектність проблеми, відносна протяжність хронологічного періоду, широкі регіональні масштаби, загальне і особливе в системі розвитку й управління промисловістю обумовили хронологічно-проблемний принцип структури дисертаційного дослідження. Він дає можливість відтворити динаміку політичного пошуку НЕПу та курсу на індустріалізацію країни, визначити організаційні форми і методи господарювання та залучення робітничого класу й інженерно-технічних кадрів до розвитку промисловості.

Наукова новизна дисертації визначається комплексним аналізом і узагальненням складної проблеми розвитку української промисловості на зламі соціально-економічних перетворень в умовах нової економічної політики та здійснення курсу на індустріалізацію СРСР, яка досі не була об'єктом спеціального дослідження. На основі нових підходів та значного

кола масивів джерел, поглибленого прочитання раніше опублікованих документів, раритетної і сучасної літератури автором:

- виявлено своєрідність історіографічного осмислення, рівень джерельного забезпечення, методологічні засади дослідження та визначено питання, які потребують свого подальшого вивчення;

- переосмислено історико-теоретичний аналіз соціально-економічних умов, які по-різному впливали на функціонування та розвиток промисловості різних форм власності в умовах багатокладності і повороту до монополії державного сектору при реалізації радянської індустріалізації;

- конкретизовано сутність плюралізму думок при пошуку ефективних шляхів і методів вирішення складних проблем індустріального розвитку;

- документально підтверджено необґрунтованість класової оцінки владою діяльності приватних промисловців та промислової кооперації, що призвело до їх ліквідації;

- обґрунтовано важливість стратегічного мислення державного керівництва після закінчення відбудови народного господарства, підтверджено об'єктивну необхідність і правомірність курсу на індустріалізацію країни та невиправданість і згубність шляхів і методів його реалізації;

- уточнено оцінку рубіжних для промислового комплексу країни постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) по вугільному Донбасу (квітень-травень 1933 р.);

- поглиблено розглянуто сутність руху новаторів промисловості, відновлено справедливість щодо ролі і місця Олексія Стаханова, ім'ям якого називали цей рух в індустріальному розвитку країни;

- підтверджено нетрадиційну ознаку різних форм розвитку стахановського руху в провідних галузях промисловості України наприкінці 1930-х років;

- відновлено правду історії, введено у науковий обіг імена господарників і організаторів промисловості України в роки радянської індустріалізації, ідеї яких відповідали європейському виміру, але репресованих у другій половині 1930-х років і впродовж півстоліття на них було накладено «табу»;

- розкрито поряд з успіхами причини і сутність недоліків, прорахунків і труднощів розвитку промисловості на основі госпрозрахункових відносин в умовах багатокладності першої половини 1920-х років та спроб їх використання в умовах «сталінізації» економіки України в 1930-ті роки;

- проаналізовано якісні і кількісні зміни культурно-технічного рівня кадрів промисловості за рахунок різноманітних форм підготовки і підвищення кваліфікації робітників. Система профтехосвіти виявилася недостатньо ефективною для вирішення якісних завдань промисловості;

- доведено, що одним із проявів тоталітаризму стало спонуканням статистичних органів до перекручень результатів роботи промисловості, припинення публікацій у пресі даних про випуск продукції, що викривлювало дійсний стан справ і плановість індустріального поступу, гальмувало наукові дослідження;

- підтверджено приєднання західноукраїнських земель до УРСР у 1939–1940 рр. як важливий крок на шляху утворення Соборної України, проте обґрунтовано невинуватість радянської моделі індустріалізації, відчуженої як за формою, так і за своєю суттю.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження у тому, що вони допоможуть розвинути методологічну основу поглибленого вивчення основних проблем історії України, сприятимуть виявленню нових напрямків дослідження індустріального розвитку, а їх зміст у багатьох аспектах доповнює наукові знання з історії відбудови народного господарства й індустріалізації СРСР. Прикладні аспекти дослідження можуть бути використанні в ході проведення економічних реформ з урахуванням недоліків та помилок, допущених у роки нової економічної політики та радянської індустріалізації; для глибокого аналізу та розробки теорії перехідної економіки; при написанні узагальнюючих вузівських курсів з історії України ХХ століття, економічної історії, підготовці спеціальних курсів для студентів, а також при підготовці енциклопедичних видань,

фундаментальних наукових праць, нового державного проекту «Історія міст і сіл України».

Особистий внесок здобувача полягає у комплексному вирішенні проблеми промислового розвитку на зламі соціально-економічних перетворень в умовах НЕПу і радянської індустріалізації. Наукові результати, узагальнення, висновки та рекомендації виконані самостійно і є свідченням авторського бачення вирішення наукової проблеми і здатності критично переосмислити офіційні результати і наслідки промислового поступу Радянської України в складі СРСР.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукової розробки теми дисертації були викладені автором на засіданнях кафедри історії України Донецького національного університету, в лекційних курсах «Історія України», в рецензіях на три із дев'яти книг тому «Донецька область. Реабілітовані історією» державного проекту науково-документальної серії книг у 27-ми томах «Реабілітовані історією».

Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти знайшли відображення у виступах і опублікованих тезах на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2000–2012 рр.; міжнародних наукових конференціях «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (м. Дніпропетровськ, 2009 р.), «Україна у Великій Вітчизняній війні: осмислення минулого, погляд у майбутнє» (Донецьк, 2011 р.); наукових читаннях, присвячених 95-річчю Героя України, академіка НАН України П.Т. Тронька (Донецьк, 2011 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано дві авторські (загальним обсягом 27,83 др. арк.) монографії та одну в співавторстві (14,63 др. арк.) 20 статей у фахових виданнях (загальним обсягом 8,4 др. арк.) та публікації у збірниках наукових праць і матеріалів конференцій. Окремі

концептуальні положення роботи висвітлено у трьох навчальних посібниках з історії сучасного світу та історії України.

Структура дисертації складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 12 підрозділів, загальних висновків, посилань, списку використаних джерел та літератури (576 назв) та 20 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 479 сторінок, із них 386 – основний текст.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Гене́за промисловості радянської України в міжвоєнну добу (1921-1941 рр.) в історичній науці ґрунтовно і комплексно ще ніким не розглядалася. Вона не стала предметом спеціальних досліджень. Окремі періоди або форми власності промисловості, що проливають світло на досліджувану проблему можна знайти в працях, які присвячені періоду НЕПу або соціалістичної індустріалізації. В межах НЕПу і до сьогодні, не зважаючи на велику чисельність публікацій, так і не з'явилося узагальнюючої праці, де б знайшлося місце для комплексного висвітлення проблем державної промисловості разом з приватним підприємництвом і промисловою кооперацією. Пов'язано це все з тим, що протягом десятиріч переважно з суто суб'єктивістських позицій, під впливом ряду політичних та ідеологічних факторів повністю виключався науковий об'єктивний підхід.

На жаль, у вивченні питань промислового поступу, особливо в умовах Непу, до кінця 1980-х років в радянській історіографії склалася практика зневажливого ставлення, як до випадкового короткочасного існування недержавного сектору промисловості. Про нього похитьки згадували, щоб з пафосом висвітлити подолання труднощів відбудовного періоду за рахунок державних коштів тільки для промисловості, яку залишили, як «командні висоти» в межах ВРНГ. Окрім нищівної без елементарних доказів критики (скоріше критиканства) про підприємництво мова не велася. Науковими такі підходи, безумовно, назвати аж ніяк не можна. Важливо для нинішнього етапу соціально-економічного розвитку України об'єктивно дослідити стан справ в недержавному секторі промисловості для з'ясування його ролі разом з трестованою (державною) промисловістю у відбудові народного

господарства за короткий строк. Досвід одночасних дій, в умовах навіть некоректного ставлення держави до класово-чужого сектору промисловості, є унікальним. Саме над цим наполегливо працює нинішнє політико-господарське керівництво сучасної України виводячи економіку на рівень досягнень УРСР в складі Союзу РСР на час його розпаду.

Хотілося б зауважити, що в дисертації не ставиться за мету розкрити всі аспекти генези промислового поступу, перетворень і реформ у названий період, оскільки це практично неможливо. Тому серйозного фахового аналізу потребують деякі найактуальніші питання.

Генеза промислового поступу в міжвоєнну добу потребує не тільки комплексного висвітлення ролі всіх форм власності, багатоукладності. Важливого значення набуває критичний аналіз попередників розробки проблеми, хай і роздробленої в хронологічному або галузевому вимірі, не тільки з залученням широкого кола історичних джерел, а й поглибленим прочитанням уже відомих архівних документів і опублікованої літератури.

В даному дослідженні аналізується науковий доробок з проблем промислового розвитку України істориків, економістів, правознавців, політологів, починаючи з 1921 р. Доводиться констатувати, що увага науковців фокусується в більшості до недавнього часу на виявленні тих якісних властивостей державної промисловості, які давали змогу нарощувати в першу чергу галузі індустрії для потреб військово-промислового комплексу.

В сфері дослідження промислового розвитку України в 1921-1941 рр. існують вагомні наукові розробки. Тому, вивчаючи дану проблему, дослідник опрацював як радянську, так і українську сучасну літературу, праці зарубіжних авторів, в яких висвітлювався промисловий поступ республіки в означений період.

При з'ясуванні сучасного стану наукового вивчення фахівцями соціально-економічного профілю проблем НЕПу і радянської індустріалізації УРСР в довоєнний період в основу аналізу покладено проблемно-

хронологічний метод, використання якого дало змогу виділити такі періоди в розвитку вітчизняної історіографії проблеми: 1) 1920-ті – середина 1950-х років; 2) друга половина 1950-х – 1980-ті роки; 3) 1990–2000-ні роки. Кожен з них, маючи свою специфіку щодо методологічних підходів, інтерпретації та оцінки фактів, характеризується певними акцентами у висвітленні питання, зумовленими загальною соціально-економічною ситуацією та пов'язаними з нею ступенем свободи наукової творчості, а також особливостями світоглядних засад.

Так, в першому із них з'явилися перші публікації, спостерігається відносна актуалізація проблеми відбудови і розвитку промислових підприємств і промислів в умовах багатукладності, наступу партійно-державного керівництва на чолі з Й. Сталіним при підтримці українського керівництва на недержавний сектор економіки і ліквідацію його, вироблення стратегічно важливого курсу на індустріалізацію країни, труднощі, прорахунки і досягнення в роки довоєнних п'ятирічок, суворих випробувань військово-промислового комплексу всього народного господарства в роки Другої світової і Великої вітчизняної воєн та повоєнної відбудови економіки.

В другому періоді – з середини 1950–1980-х роках – в умовах лібералізації суспільного життя і наростання системної кризи радянського суспільства зростає інтерес історичної науки та ідей посилення ядерно-промислового змагання супердержав до вивчення героїки індустріалізації. В умовах «перестройки» другої половини 1980-х рр. відбувається посилений інтерес до «білих плям» в історії економіки, початку критичного осмислення минулого.

Сучасний, третій період, коли Україна встала на шлях незалежної держави і передумов адекватних зрушень, зокрема в питаннях вибору стратегічного курсу і його реалізації в середині 1920-1930-х рр., характеризується переглядом, переосмисленням та переоцінкою донедавна панівних поглядів на НЕП і на радянську індустріалізацію, як закономірність для всіх народів, які йдуть шляхом соціалістичних перетворень.

Виходячи із специфіки щодо методологічних підходів до проблеми, аналіз наукової літератури першого періоду історіографії теми показує, що вітчизняна історична наука розвивалася в рамках теорії марксизму-ленінізму. Саме згідно з цією теорією визнавалося, що розвиток промисловості обумовлений принципами партійної доцільності, завданнями і функціями пролетарської держави. Тому висвітлення науковцями того часу проблем промислового розвитку УСРР залишається не лише недостатньо вивченою, але й досить дискусійною.

Перші праці з проблем розвитку промисловості, а їх декілька десятків, в умовах переходу до соціалістичних перетворень належать В. Леніну. Саме голова Раднаркому наголошував, що не дивлячись, що всі питання не вирішуються жодною державною установою без керівних вказівок ЦК партії, партійне керівництво не повинно здійснюватися підміною діяльності господарських органів [1]. При цьому він вимагав «підняти відповідальність і самостійність радпрацівників і радустанов» [2]. При вирішенні великих господарських проблем завжди треба було виходити із визначення політики як «концентрованого вираження економіки» [3]. І сьогодні треба пам'ятати, що об'єктивно між політикою й економікою існує діалектичний взаємозв'язок і взаємозалежність.

Загальна ж криза радянської влади змусила В. Леніна, якого підтримало партійно-державне керівництво суверенної УРСР, шукати вихід. Він обґрунтував необхідність відступу від комуністичної практики – політики «воєнного комунізму» - і перехід до НЕПу [4]. Серед його важливих складових – роздержавлення націоналізованої промисловості. В руках держави залишалась лише велика промисловість в складі Укрраднаргоспу (ВРНГ УСРР), яка повинна була доводити свою зверхність відносно дрібних і середніх підприємств. Вони здавалися в оренду колишнім господарям, або групі власників – непманам.

За підрахунками деяких дослідників розробці та впровадженню НЕПу В. Ленін присвятив понад 200 праць і виступів.

Спочатку, як свідчить більшовицька література, НЕП сприймався як тимчасовий відступ на шляху до соціалізму й тактичний маневр. На початок 1920-х рр. припадає великий масив газетної публіцистики, присвяченої питанням переходу до НЕПу. Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» висвітлювала це питання, за підрахунками автора, в 9 постійних розділах і рубриках, де було опубліковано в 1921-1925 рр. понад 2 тис. матеріалів, «Селянська правда» друкувала такі публікації в 7 розділах і 8 рубриках, помістивши понад 2,4 тис. матеріалів, «Вісті ВУЦВК» - понад 450, «Голос труда» - 300. Публікації включали праці В. Леніна, Е. Квірінга, Ф. Кона, Г. Петровського, передові (редакційні) статті, репортажі, інтерв'ю, повідомлення з партійних і безпартійних конференцій, зборів, мітингів, на яких виступали партійні й державні керівники республіканського та місцевого рівнів, роз'яснюючи зміни в економічній політиці радянської держави. Як засвідчує газетна партійно-радянська публіцистика невдовзі більшість комуністів відмовилася від попередніх оцінок НЕПу як капітуляції перед капіталістичними елементами. У партійному колі панівним став погляд на НЕП «євроромантистів».

Але глибоке осмислення досвіду розвитку багатоукладної економіки в 1921-1922 рр. підвело В. Леніна до висновку щодо необхідності вдруге відступити – відійти від комуністичної теорії стосовно ролі кооперації – і визначив її роль в будівництві нового життя [5]. Це співпадало з поглядами дореволюційної школи фахівців-економістів О.Чаянова, М.Кондратьєва [6].

Започаткували висвітлення проблеми перетворень у промисловості УСРР в умовах НЕПу уже в середині 1920-х років тодішні керівники УСРР Е. Квірінг, Х. Раковський, В. Чубар, працівники Держплану і Уккранаргоспу В. Ауссем, Г. Гринько, К. Сухомлин, які відстоювали розміщення на території республіки нових підприємств і реконструкції діючих, мотивуючи людськими ресурсами, вигідністю їх економіко-географічного положення [7].

Різні аспекти промислового розвитку в умовах відбудови народного господарства розглядали економісти В. Громан, П. Жигалко, Б. Сігал [8],

фінансисти В. Акуленко, В. Доброгаєв, А. Магазаник, Г. Розенталь [9]. Стан і труднощі розвитку приватних підприємців і орендарів розглядали І. Гусаров, М. Литвак, С. Мінаєв, Л. Свєржін та ін. [10]. На відміну від їх оцінки, правоохоронці М. Криленко, І. Блат, А. Бронєвий [11] доводили недоцільність існування недержавного сектору в економіці, виходячи із класового характеру відносин у суспільстві і успіхів соціалізму.

Наукову цінність складають монографії, статті відповідальних працівників Держплану і ВРНГ України, керівників виробничих об'єднань [12]. Так, проблеми і специфіку української п'ятирічки розкрили В.Введенський, Л.Гнедков, В.Мишкіс, О.Шліхтер. Завдання і перспективи створення єдиного соціалістичного комбінату на прикладі Донбасу висвітлили Г.Ломов, В.Мишкіс. Особливості реформування управління промисловістю республіки проаналізували К.Сухомлин, Р.Терехов, П.Фомін.

Фундаментальністю вирізняються узагальнюючі праці з проблем розвитку промисловості в умовах реконструкції народного господарства, перспектив трестованої промисловості Е.Квірінга, Г.Кржижановського, М.Шрага і Р.Яновського [13]. Оригінальний висновок, аналізуючи динаміку зростання груп «А» і «Б» промислового виробництва, зробив Е.Квірінг: за умов обов'язкового зростання важкої промисловості можливе тимчасове більш швидке зростання галузей групи «Б» [14]. Була й спроба критичного фахового аналізу стану української економіки в складі СРСР [15].

Поряд з літературною, націленою головним чином на теоретичне обґрунтування, захист і роз'яснення генерального курсу Комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію країни, поступово почали виходити праці, в яких йшлося про хід, розвиток і географічне розміщення нових галузей промисловості, про переоснащення старих заводів і фабрик. Серед перших крупних, фундаментальних для того часу виділяються публікації М. Баруна «Основной капитал промышленности СССР» та «Основные моменты реконструкции промышленности СССР» [16].

Його особистий варіант аналітичних досліджень базувався на опублікованих звітах ЦСУ, матеріалах Держплану та ВРНГ СРСР дав змогу внести корективи в методику М. Воробйова, уточнення в розрахунки на амортизаційні витрати у С. Струмиліна. Він розширив хронологічні межі дослідження до 1929/1930 р. і вперше склав динаміку основного капіталу фабрично-заводської промисловості СРСР (і його складової УСРР). За його розрахунками, основний капітал великої промисловості, включно вартість націоналізованих виробничих приміщень, машин та устаткування, зменшувався до 1923 р. і перевершив, отриманий у спадок рівень у 1925 р. Завершення відбудовного періоду припадало на кінець 1926 р. Як бачимо відродження основного капіталу відбулося не одразу.

У різних за змістом і жанром публікаціях одержали відображення конкретні факти про початок соціалістичного змагання, його розвиток на окремих підприємствах, у тій чи іншій галузі народного господарства, у промислових центрах республіки. Тут містились первинні оцінки різних форм змагання, що виникли в роки першої п'ятирічки: ізотовський рух, громадський буксир, наскрізні бригади, виробничі комуни та колективи і т.ін. Вже тоді було зроблено спроби показати роль жінок, комсомольців і молоді Української СРР у цьому патріотичному русі робітничого класу, дати загальну картину змагання у масштабах республіки.

З'явилися й перші економічні та історико-економічні дослідження, серед яких певний інтерес становить збірник «Социалистическое соревнование в промышленности СССР» (М., 1930). У ньому вміщено публікації про початок масового змагання на Луганському паровозобудівному, Сталінському металургійному і заводі ім. Дзержинського. Історики вже давали оцінку історіографічного значення цих праць. Та не можна погодитися з однозначною позитивною оцінкою деяких із них. Так, В. Іскра зазначав: «У збірнику «Социалистическое соревнование в промышленности СССР» (1930) правильно висвітлювався розвиток творчої ініціативи трудящих мас» [17]. Таке твердження не враховує суперечливий характер ряду висновків і положень видання.

З питань партійного керівництва соціалістичним змаганням робились різні, часто суперечливі висновки. Деякі автори намагалися показати роль партії, комсомолу в забезпеченні змагання, однак ідеологічну та організаторську роботу низових партійних організацій практично не розкривали. Інші – проводили думку про те, що комуністи ще не йдуть на чолі ударницького руху і, таким чином, змагання розвивається в основному стихійно. Помилкова тенденція перебільшення стихійності у змаганні була характерною особливістю історіографії 30-х років. Певною мірою це пояснюється тим, що автори недостатньо уваги звертали на передумови масового соціалістичного змагання. У той же час характеристика змагання як стихійного руху утверджувалась у літературі 30-х років під тиском оцінок керівників партії. В 1930 р. на XVI з'їзді партії, наприклад, Л. Каганович визначив змагання як «стихійне піднесення робітничого класу» [18]. Така однозначна оцінка не відбивала історичної реальності. Вона була теоретично і методологічно невірною, а практично шкідливою. Не можна не визнати, що змаганню були властиві елементи неорганізованості. Але об'єктивний підхід вимагає висвітлення співвідношення між свідомим впливом на дійсність і елементами неорганізованості, стихійності, які властиві будь-якому суспільству.

У літературі висловлювались суперечливі думки щодо значення, особливостей виникнення і поширення, змісту, ефективності та впливу на стан виробництва окремих форм змагання. Так, виробничі комуни і колективи оцінювались то як найвища форма ударництва, комуністичної праці, яку необхідно підтримувати й розвивати, то як спроби протаскування зрівнялівки і «лівацьких» поглядів [19]. Різні оцінки давались і руху госпрозрахункових бригад, його співвідношенню з ударництвом і соціалістичним змаганням вцілому. Одні автори ототожнювали їх з нижчою формою соціалістичного змагання, інші – з ударництвом як вищою формою змагання. Деякі дослідники вважали, що рух госпрозрахункових бригад спирається на ударництво, але не можна змішувати організацію госпрозрахунку з формами соціалістичного змагання, оскільки госпрозрахунок є результатом активності ударників,

робітників, що беруть участь у соціалістичному змаганні. Не було однозначно вирішено і питання про те, коли виникло соціалістичне змагання, розпочалася його організація в країні у масовому масштабі [20].

Різне трактування у науковій літературі ряду питань, а також помилкові висновки свідчили про початок наукового пошуку, недостатню розробку методологічних аспектів змагання. Разом з тим наявність різноманітних оцінок щодо сутнісних моментів тих чи інших форм соціалістичного змагання та його стану давалася взнаки при визначені місця й ролі партійних організацій у розвитку цього патріотичного руху робітників.

З середини 30-х років на перший план у публікаціях, присвячених трудовій активності робітничого класу Української СРР, висувається стахановський рух.

У 1930-ті роки на шляху розвитку наукових досліджень проблем індустріалізації, історії робітничого класу стали лист Й.Сталіна у журнал «Пролетарская революция» і тези наукового підрозділу ЦК ВКП(б), де Сталіна підняли до рангу класика марксизму-ленінізму [21], після чого основні історичні факти стали підганяти під його схеми і висновки. Видавали їх за продовження справи В.Леніна, попри відхід від ленінської концепції соціалістичних перетворень.

Підсумкам виконання планів першої п'ятирічки підприємствами важкої і легкої індустрії присвятили публікації А.Гуревич, Г.Стрельцов, Г.Сахаров, Н.Чернай, О.Кабаков, Є.Манський, І.Чуприна тощо [22]. Об'єднав зазначених авторів висновок про незавершеність радянської індустріалізації.

Положення про те, що індустріалізація ще не завершилася і буде продовжуватися в роки другої п'ятирічки, вже тоді вийшло в наукову літературу. Щоправда, окремі автори, виходячи із факту перетворення СРСР в індустріальну державу, робили висновок, буцім-то політика індустріалізації вичерпала себе. Але абсолютна більшість дотримувалася протилежної точки зору, поєднуючи індустріалізацію країни в кінцевому розрахунку з проблемою створення матеріально-технічної бази соціалізму і завоюванням

повної економічної незалежності. Курс на підтягування галузей промисловості групи «Б» розглядався як сладова частина загальної програми.

В одній із перших узагальнюючих праць про економічну політику СРСР в розділі, присвяченому конкретним завданням на 1933-1937 рр., наголошувалося на сутності форсованих темпів розвитку легкої промисловості: не йдеться про згортання завдань індустріалізації, але і нічого спільного не може бути з політикою колишніх «правих», які вимагали форсування легкої індустрії. І далі пояснювалося, що в середині 1930-х років країна мала основи важкої індустрії, все більш індустріальним ставало сільське господарство і подальший підйом економіки вимагає рішучих змін в збільшенні легкої індустрії [23]. Аналогічну позицію займали в своїх публікаціях на сторінках журналів «Большевик», «Проблемы экономики», «Плановое хозяйство» А. Аракелян, М. Вознесенский, Е. Квіріґн, Е. Локшин та ін.

На початку другої п'ятирічки автори публікацій [24] (у переважній більшості партійно-радянське керівництво УСРР і Донбасу – С. Косіор, К. Сухомлин, С. Саркісов) наголошували на докорінних матеріальних змінах і підвищенні культурно-технічного рівня робітників, інженерно-технічних працівників і керівного складу галузі, що зумовило масовий розвиток соціалістичного змагання.

Самі ініціатори нового ставлення до освоєння і ефективного використання техніки і механізмів доводили сутність новаторських методів у різних галузях промисловості [25], хоч після грудневого (1935 р.) пленуму ЦК ВКП(б) погодились із сталінським визначенням стахановського руху як вищої форми соціалістичного змагання. Найбільша кількість робіт, які були видані в довоєний період, були присвячені трудовій діяльності робітників, їх боротьбі за підвищення продуктивності праці, виникненню та розвитку, як тоді, виходячи з офіційного визначення, зазначалось у всіх публікаціях масового соціалістичного змагання та його найвищої для свого часу форми – стахановського руху. За даними Всесоюзної книжкової палати за 1935-

1940 рр., в СРСР з'явилися 4643 книги та брошури, що були присвячені лише стахановському руху [26]. В ряді публікацій знайшла відбиття поширена на той час думка про стахановський рух як стихійне піднесення мас. Це положення, як відомо, було висловлено Сталіним. Він стверджував, що стахановський рух для багатьох був несподіваним, а керівники численних підприємств не тільки не були зацікавлені в його розвитку, але й всіляко протистояли йому, що він почався сам по собі, майже стихійно [27]. Звичайно, що протиставлення стахановського руху господарникам, спеціалістам зумовлювалось змістом політики, яка здійснювалась щодо них у той час і впливала з теорії загострення класової боротьби в процесі наближення до соціалізму. Погляд Сталіна на стахановський рух як на явище, що виникло само по собі, стримував в умовах культу особи об'єктивне висвітлення історико-партійних аспектів у розвитку змагання робітничого класу.

Незважаючи на це, вже тоді з'явилася точка зору, згідно з якою рух новаторів «зародився не випадково, - він став конкретною відповіддю передових, вирощених партією, вихованих на базі нової техніки робітників на лозунг товариша Сталіна «Кадри вирішують все!»» [28]. В цьому і подібних висновках важливим є бажання визначити певною мірою в рамках уявлень свого часу роль партії у підготовці робітників до розгортання нового етапу змагання.

На історіографії стахановського руху, як уже зазначалось, негативно відбилась лівацька сталінська ідея про застосування насильства для побудови нового суспільства, розгорнута в цілу «теорію» класової боротьби та її загострення у відповідності з успіхами будівництва соціалізму. В підтвердження цієї «теорії» Сталін доводив, що рух новаторів «зародився і став розгортатися всупереч волі адміністрації наших підприємств, навіть у боротьбі з нею» [29]. Таке необгрунтоване протиставлення стахановців інженерно-технічним працівникам, спеціалістам, які нібито в масовому масштабі є консерваторами і саботажниками, слугувало ідеологічним

обґрунтуванням здійснення репресій керівних кадрів промисловості. Багато авторів публікацій з проблеми намагалися пов'язати стахановський рух з тезою про загострення класової боротьби. Через призму насамперед цієї тези розглядалась і діяльність партійних організацій критерієм ефективності якої була боротьба з так званими «класовими ворогами», що протидіяли розвитку творчої ініціативи робітників. Такий підхід був характерним для публікацій, присвячених не лише рухові новаторів, але й іншим формам змагання. Вони з'явилися наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Поштовхом для цього стала відома інспірована Шахтинська справа. Вже тоді змагання почало розглядатися як вища форма класової боротьби передових робітників в умовах диктатури пролетаріату. Ідеї загострення цієї боротьби містилися у виступах не лише Сталіна, але й інших керівників партії і Радянської держави: В.В. Куйбишева, М.В. Криленка, Г.М. Кржижанівського та ін. [30].

Щоправда, варто зазначити, що навіть у 30-ті роки крізь кору догматизму пробивалися правильні погляди на роль інженерів, адміністрації у соціалістичному змаганні, висловлювалась ідея їх співробітництва з робітниками у розв'язанні спільних виробничих завдань. Однак такі підходи не стали домінуючими. Вони були скоріше винятком, ніж правилом.

Виокремлюється фундаментальна праця О. Єрманського, який уперше ґрунтовно довів, що стахановські методи роботи вирішували завдання раціоналізації організації й управління виробництвом [31].

Одним із напрямків історіографії 1930-х років стало збирання з матеріалів з історії вітчизняних заводів і фабрик ростом індустріальної могутності СРСР все більше зростав інтерес дослідників до глибокого і різнобічного осмислення цього процесу. Розширялася тематика робіт. Цьому сприяло звернення ВРНГ СРСР і Центрального бюро красзнавства (1929 р.) до трудящих активно прийняти участь у збиранні матеріалів з історії вітчизняної промисловості. В межах цього звернення Максим Горький ініціював роботу по написанню історії фабрик і заводів, як «нечто подобное энциклопедии нашего строительства...» [32]. Заохочено відгукнулися

краєзнавці, профспілкові, молодіжні і партійні пропагандисти до збирання документів, свідчень старої гвардії робітничого класу, ударників виробництва Дніпробуду, Краммашбуду, Луганського паровозобудівного, Харківського «Свет шахтера», Київського «Ленінська кузня» та інших заводів.

Публікація «Краткого курса ВКП(б)» (1938 р.) та «Краткой биографии» (1939 р.) Й.Сталіна кардинально вплинула на науковців, які почали будувати свої дослідження, спираючись лише на перший (із шести) пунктів з його другої книги, і обмежували сутність індустріалізації розвитком важкої промисловості та її серцевини – машинобудування. Лише деякі автори [33] присвятили публікації легкій промисловості, розкривали її роль у взаємодії двох підрозділів суспільного виробництва. Більшість публікацій вирізнялися заідеологізованістю, переважав інформативний матеріал героїки індустріалізації. Унаслідок різкого зменшення офіційних статистичних даних та їх втаємничення, об'єктивне висвітлення процесів на підприємствах стало практично неможливим, що позначалося на змісті та рівні публікацій.

На другому етапі історіографії з досліджуваної теми, розпочатою хрущовською «відлигою», до обігу було введено нові архівні документи, що дали змогу ширше і критичніше проаналізувати генезу промисловості. Але по суті в дослідженнях зверхність брала героїка індустріалізації, яку почали замість «сталінської» називати «ленінською».

Разом з тим, вийшли в другій половині 1950-х років перші узагальнення монографій, в яких цілісно досліджено весь процес індустріалізації. Їх автори П. Лященко та Е. Локшин [34] не обмежилися характеристикою начального етапу індустріалізації і першою п'ятирічкою, а показали зміни в промисловості за роки другої і незавершеної третьої п'ятирічок. Проаналізував стан радянської економіки (приділив велику увагу до ролі і місця економіки УРСР) напередодні Великої Вітчизняної війни, зазначені автори підкреслили незаперечне значення соціалістичної індустріалізації для зміцнення обороноздатності країни. І хоч праця П. Лященко була присвячена розвитку народного господарства в цілому, а книга

Е. Локшина – історії промислового розвитку СРСР в довоєнні роки, найбільше уваги автори приділили історії важкої промисловості. Так дослідники в умовах ідеологічного і військового протистояння СРСР і соціалістичного табору з одного боку та США з капіталістичним світом теоретично доводили головні закономірності історичного досвіду створення матеріальних основ соціалізму в СРСР. Так вони хотіли показати пружину, яка дозволила стрімко розгорнути й здійснити соціалістичну реконструкцію народного господарства. Узагальнюючий характер зазначених робіт залишається і сьогодні корисним, не дивлячись на критичне ставлення щодо теоретичного рівня деяких узагальнень ще після їх публікацій.

До середини 80-х років було здійснено найбільшу кількість досліджень з проблем розвитку індустріалізації, діяльності робітників України, ролі партійних, профспілкових, комсомольських організацій. Фактичні дані щодо кількісних і якісних перетворень у матеріально-технічній базі державної промисловості містяться в узагальнюючих працях з історії робітничого класу України [35] та історії народного господарства УСРР [36], а також в індивідуальних монографіях [37]. Поява зазначених робіт економістів дала змогу розширити джерельну базу фахівцям інших галузей знань. У працях історико-партійного аспекту Ю.Бабка, Ю.Горбаня, І.Михайловського, В.Самофалова, Н.Черненко в межах республіки [38] та в регіональному або галузевому розрізі [39], зберігалося попереднє розуміння керівної ролі КПРС, яку фетишизували і видавали за об'єктивну закономірність. Паралельно виходили узагальнюючі праці в плані громадянської історії з проблем робітничого класу в відбудовний період [40] та радянської індустріалізації України [41].

Уперше в українській історіографії динаміку соціальної структури робітничого класу, його кількісних та якісних змін України висвітлив Г.Діденко, пізніше – В.Лобурець, В.Довгопол, З.Лихолобова [42]. Підготовку інженерно-технічних кадрів, підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу дослідили М.Коновалов, Н.Мілюкова, В.Михайлюк [43].

Але зазначені проблеми розглянуто лише частково стосовно як галузей промисловості, так і хронологічних меж. Фактичний матеріал позитивного висвітлення участі профспілок, молодого покоління, розвитку промислових центрів вмістили нариси історії Компартії України, історії міст і сіл, історії профспілок і комсомолу України [44].

Якісним проривом у розумінні об'єктивної ходи радянської модернізації країни, критичного переосмислення підсумків фетишизованої першої п'ятирічки на базі фальсифікації її результатів стали дослідження економістів Б.Орлова і О.Костаревої, а пізніше – О.Лациса [45]. Серед перших істориків, хто взяв під науково-обґрунтований сумнів наслідки індустріалізації, був знаний фахівець радянської доби В.Лельчук [46]. Це активізувало подальший творчий пошук дослідників [47].

Наприкінці 1980-х у зв'язку з 100-річчям з дня народження С. Косіора (генсека, першого секретаря ЦК КПУ, 1928-1938 рр.) вийшли перші статті, автори яких М. Погребінський, М. Сапун, В. Левицький та ін. здійснили спробу критичного осмислення його ролі в здійсненні радянської модернізації УСРР [48]. З одного боку, авторам не вдалося повною мірою відійти від давно складеного позитивного образу генсека, проте дослідники поряд з перерахуванням багаточисельних заслуг С. Косіора поверхово аналізували і помилки, допущені ним. До речі, М. Погребінський привернув увагу до перегляду долі Й. Косіора як одного із керівників промисловості, організаторські здібності якого проявилися на посаді голови правління одного із гігантів державної промисловості – тресту «Південсталь».

Історики діаспори першими торкнулися забороненої у радянській історичній науці теми про масові політичні репресії і участі в них С. Косіора [49]. Щоправда, праці представників української діаспори подекуди є досить суперечливими та суб'єктивними, тому до них необхідно застосовувати критичний підхід.

Наукові студії сучасного періоду характеризують дослідники, які завдяки введено в обіг раніше засекречених матеріалів і документів по-новому

оцінюють постать С. Косіора. Критичним аналізом багатьох аспектів партійно-державної діяльності С. Косіора вирізняється дослідження Н. Марченко [50].

Початок третього етапу історіографії промислового розвитку України в міжвоєнну добу зумовлений розбудовою незалежності України. Як якісно новий етап розвитку вітчизняної науки, він характеризується розкріпаченням історичної думки, виходом на шлях, давно вже подоланий зарубіжною історіографією, відходом від усталених стереотипів і оцінок радянської історіографії. Свідченням того слугує сучасний погляд на перспективи розвитку історичної науки з нових методологічних позицій, які відобразили В.Даниленко, О.Реєнт, В.Солдатенко, С.Кульчицький, В.Іваненко, Г.Касьянов, О.Удод, Ю.Шаповал [51]. До їхніх розвідок додалися численні відтворення масового беззаконня тоталітаризму та його історико-статистичний вимір [52].

З переосмисленням НЕПу, ленінської концепції «державного капіталізму», С. Кульчицький довів, що підприємницька діяльність могла відбуватися лише під жорстким державним контролем і на умовах, визначених державою [53]. Так відкривався шлях для досліджень проблем розвитку в умовах НЕПу ринкових відносин О. Пиріг [54], приватного підприємництва О.Сушком, М.Олійником (щоправда, без зародження нової буржуазії в промисловості), Ю.Волосником, недержавного сектору промисловості К.Нікітенком [55] та промислової кооперації Л.Низовою [56]. Вперше діяльність промислових трестів дослідив економіст В.Гринчуцький [57]. Але в більшості випадків автори не приділили належної уваги «людському фактору» – персоналіям, їх соціально-професійному складу.

Поглибленню нового погляду на розвиток державної промисловості в умовах НЕПу й індустріалізації країни сприяли С.Кульчицький та В.Литвин у колективних та авторських монографіях [58]. Деякі аспекти досліджуваної проблеми розроблені у низці докторських [59] і кандидатських дисертацій [60]. Так, Г.В.Касьянов провів соціально-історичний аналіз стану інтелігенції в 1920-1930-ті роки. Молоді ж дослідники питання підготовки і розстановки

кваліфікованих інженерно-технічних працівників і робітників розглядають, як правило, за короткий період і в регіональному розрізі.

Окрему групу при аналізі наукової розробки досліджуваної проблеми складають спеціальні праці з історіографії та джерелознавства. У них підведено підсумки і накреслено завдання подальшої роботи істориків. Аргументація доводів і висновків притаманна працям В.Лельчука [61] з проблем радянської індустріалізації, М.Резницької щодо ролі робітничого класу та А.Оприщенко про соціалістичне змагання робітників [62]. Глибиною аналізу і масштабністю поставлених проблем для подальшого осмислення і розробки багатого повчальним досвідом періоду 20-30-х років відзначаються історіографічні праці провідних українських вчених П.Тронька, О.Реєнта, З.Лихолобової [63], дисертаційні дослідження В.Колесника та І.Шарова [64] та колективна монографія В.Колесника, В.Коцура та Г.Коцур [65].

Значну роль в утвердженні нового розуміння процесів радянської модернізації економіки відіграли праці зарубіжних дослідників. Російські історики – Л.Лютов, Є.Демчик, Є.Гімпельсон у плані порівняльного аналізу та виявлення специфіки розглядають підприємництво в Україні і Росії в роки НЕПу [66], а індустріалізації СРСР – О.Хлевнюк, М.Горінов, І.Орлов [67] і колектив дослідників Інституту Російської історії РАН під керівництвом С.С.Хромова [68].

Серед української діаспори загальні проблеми соціально-економічного розвитку, включно і української промисловості, дослідили Б.Винар, К.Коберський, К.Кононенко [69], а кооперативний рух – І.Витанович, О.Моргун [70]. Їх роботи характеризуються інколи оригінальними підходами до проблеми, але програють за обмеженістю документальної бази.

Західну історіографію радянського суспільства подають праці загального історичного характеру О.Субтельного, Р.Майєра, А.Хейнріха, М.Хільдермеєра [71]. Підприємництво вони протиставляли соціалістичному сектору промисловості, тобто копіювали теоретичну фабулу радянської історіографії. А.Ноув, Е.Карр, Д.Боффа також приділяли певну увагу

непманам [72]. Характеристику непманів як певної соціальної групи подав з позицій неомарксизму китайський вчений У. Еньюань [73]. Стахановський рух розглянув Р.Майєр [74], а причини та наслідки репресій в Донбасі – Г.Куромія [75].

Таким чином, історіографічний аналіз свідчить, що попередники здійснили значну роботу щодо вивчення концептуальних проблем генези промислового поступу України в міжвоєнну добу. Однак дослідники і після розвінчання культу особи дотримувалися сталінського визначення НЕПу, курсу на індустріалізацію, який дався занадто дорогою ціною для українського народу. Нового комплексного дослідження функціонування різних форм власності промисловості УРСР в 1921-1941 рр. не сталося. Це і доводить його важливість і актуальність для розуміння сучасної багатоукладної промисловості країни і написання дисертації на затверджену тему.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є доволі різноманітною. Автором використані передусім писемні джерела: політико-правові та статистичні документи, довідкові матеріали, документи особового походження, архівні джерела.

Усю сукупність наявності документів за їх походженням умовно можна поділити на сім основних груп.

До першої групи віднесені законодавчі та нормативні документи вищих органів влади та управління – тексти Конституції СРСР у редакції 1924 та 1936 років та Конституції України 1925 та 1938 років, закони та стенографічні звіти з'їздів Рад Союзу РСР та Всеукраїнських з'їздів Рад, «Збірники узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду» (ЗУ України) за 1921-1930-ті роки та «Збірники законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України» за 1931-1938 роки, збірники законів і

указів Президії Верховної Ради України, збірники документів і матеріалів місцевих органів влади [1]. Вони визначали соціально-правовий статус та регламентували діяльність промисловості різних форм власності в умовах НЕПу і індустріалізації країни, обмеженого соціального стану непманів і кустарів.

Особливу наукову цінність, виходячи із «Союзного рабоче-крестьянского договора между Российской Социалистической Федеративной Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой» від 28 грудня 1920 р. [2], складають: декрет РНК РРСФР від 5 липня 1921 р. про порядок здачі в аренду підприємств, які знаходилися у підпорядкуванні ВРНГ [3] та резолюція п'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів «Про господарське будівництво» [4]. В написанні дисертації важливого значення набули постанови ВУЦВК та РНК УСРР: про губраднаргоспи, Положення про губдержплани, про губернські та окружні економічні наради, про окружні планові комісії при окружних виконкомах (липень 1925 р.) [5].

Друга група репрезентована стенограмами, протоколами засідань, рішеннями центральних і республіканських органів Комуністичної партії [6], їх місцевих осередків – Харківської, Київської, Зінов'євської (Кіровоградської), Артемівської (окружних, міських) [7], а також профспілкових [8] і молодіжних організацій [9]. Тут виділяються документи фактично державної керівної партії.

Велику цінність являють раритетні видання партійних документів «Справочник партийного работника». – Вып. 1-10 (1921-1941). – М.: Партиздат, 1922-1941; «Известия ЦК РКП(б)» за 1921-1925 рр. і особливо стенографічні звіти з'їздів в їх першому виданні, порівняно з виданнями 1960-х років. З проблем промислового розвитку і управління дуже суттєво доповнило зміст стенографічного звіту XII з'їзду РКП(б) видання 1968 р. проти видання 1924 р.

Цілком природньо і на продовження багаторічних традицій в період відбудови народного господарства і здійснення індустріалізації СРСР склалася система загальносоюзного розподілу праці, де Українській РСР належала провідна роль як вугільно-металургійної бази і великого машинобудівного центру. Великі трести, підприємства союзного підпорядкування виступали своєрідним випробувальним полігоном, ставали прикладом при здійсненні реформ розвитку і управління промисловістю в 1920-1930-ті роки. За підрахунком О. Бута понад третини всіх прийнятих в досліджуваний період постанов ЦВК СРСР, Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) (деякі з них приймалися спільно) з проблем розвитку і управління промисловістю стосувалися безпосередньо України. Серед них постанови: ЦК РКП(б) від 12 липня 1923 р. «Мероприяття по Донбассу», об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) від 11 квітня 1928 р. «Шахтинское дело и практические задачи в деле борьбы с недостатками хозяйственного строительства», ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1929 р. «О работе Югостали», РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. «О работе парторганизации металлургического завода им. Петровского (Днепропетровск)», грудневого (1935 р.) пленуму ЦК ВКП(б) «Вопросы промышленности и транспорта в связи со стахановским движением» Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) від 31 березня 1940 р. «О работе угольной промышленности Донбасса» тощо. В них аналізувався стан і визначалися завдання (щоправда, не скрізь і не завжди реальні, науково обгрунтовані) подальшого розвитку провідних галузей індустрії, реорганізації господарського механізму, зміни методів господарювання.

Неперевершену цінність для дослідження обраної проблеми мають 9 спеціальних постанов стосовно вугільного Донбасу, затверджені РНК СРСР і ЦК ВКП(б). У партійних і радянських документах відображено процес пошуку, формування і проведення в життя стратегії економічного і суспільно-політичного розвитку країни – НЕПу, сталінізації народного господарства, утвердження адміністративно-командних методів управління

економікою. У них можна простежити напругу і гостроту господарської діяльності, зміну стилів керівництва і взаємодії партійних, радянських і господарських органів, зокрема, щодо вирішення проблем перетворень у промисловості республіки.

Близькими за своїми характеристиками до партійних документів є доповіді, промови та статті в періодичних виданнях керівників правлячої партії, які обіймали найвищі державні посади, В. Леніна, М. Бухаріна, Л. Троцького, М. Рикова, Й. Сталіна, С. Орджонікідзе та ін. [10].

Звернення до ленінського творчого надбання дозволило дисертанту повніше усвідомити важливість глибокого прочитання стенографічних звітів, протоколів і рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК РП(б) та її складової – КП(б)У. Віддаючи належне партійному документу як джерелу, автор прагнув відійти від недавнього стереотипного ставлення попередників, які перш за все авторитетністю партійного документа визначали ступінь достовірності його висновків і фактичного матеріалу.

До третьої групи джерел доцільно віднести фундаментальні збірники документів і матеріалів, статистичні довідники і збірники Держплану, ВРНГ, НКВП країни і Української РСР. Багато корисного для з'ясування стану і перспектив промислового розвитку, їх критичного осмислення взято при написанні дисертації із збірників документів з історії народного господарства – Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах (1917-1932 гг.). – М., 1957; Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940. – М., 1968; Економполітика в постановах КП(б)У та Радвлади УСРР. – Харків, 1929; Реорганизация управления промышленностью. Тезисы ВСНХ. Тезисы ЦК ВКП(б) и ЦК РКП. – М., 1929 та ін. В них документально зафіксовано офіційний шлях соціалістичних перетворень – від зруйнованого старого соціально-економічного укладу Росії до утвердження панівної унітарної державної промисловості.

Значну допомогу надали в роботі над дисертацією матеріали «Сборника статистических сведений по Союзу ССР. 1913-1923», які підготували на базі

відомостей за переписом 1918 р. та 1920 р. співробітниками ЦСУ. Збірник вийшов у 1921 р. і таким чином ставало можливим проаналізувати масштаби й динаміку розвитку фабрично-заводської промисловості, включно й перші роки НЕПу [11]. Підрахунки, зроблені на базі перепису 31 губернії європейської частини країни, включно і українських, відділом основної промислової статистики ЦСУ на чолі з М. Воробйовим. Його аналітичний підхід до первинних матеріалів промислового перепису став визначальним у розрахунках ЦСУ. Вони вийшли як складова офіціальних видань і стали надалі узагальнюючим джерелом для наступних наукових видань.

Для дослідників повчально в данному випадку є підхід фахового статистика дореволюційної школи перш за все обґрунтувати достовірність та репрезентативність відомостей, взятих за основу подальших розрахунків. Враховуючи недосконалість стану документальної бази, важливо були шукати не беззаперечні показники індустріального розвитку, а вивчити тенденції цього процесу, висвітлення його динаміки. Після публікацій ЦСУ, підготовлених М. Воробйовим, відомості про розміри основних фондів почали обговорювати на з'їздах Рад, на конференціях та з'їздах правлячої партії. Введені в науковий обіг матеріали збагатили роботи дослідників.

Разом з тим, неможливо не зупинитися на важливості мати необхідні навички використання статистичних джерел та уміння враховувати ті зміни, які вносилися ЦСУ в наступні видання. Так, наприклад, уточнювались цифри стосовно росту валової продукції фабрично-заводської промисловості. За даними збірника «Пятилетний план народнохозяйственного строительства СССР» у 1927/28 господарському році приростання продукції цієї промисловості складало 26,6 – 27, 4 % [12] якщо прийняти за 100 % стан розвитку в 1913 р. В книзі «Итоги выполнения первого пятилетнего плана...» це збільшення, переведено в ціни 1926/1927 року становило вже 35,6 %, а з урахуванням додаткових даних – 43,8 % [13]. Але і його необхідно декілька підвищити, якщо використовувати відомості, які наведено в щорічнику «Социалистическое строительство СССР» [14]. Якщо ж користуватися

статистичним збірником «Промышленность СССР», який вийшов у 1957 р., збільшення валової продукції великої (тобто фабрично-заводської) промисловості в 1913-1928 рр. визначено вже в 52 % [15].

Зазнавало змін і розподіл виробництва на важку і легку промисловість (групи «А» та «Б»). Поки, наприклад гумові заводи виробляли переважно калоші й інші предмети широкого попиту, вони входили в групу «Б». А з початку 1930-х років при подальшому збільшенню виробництва продукції для населення основною масою товарів на цих підприємствах стала продукція народногосподарського значення (автопокришки, камери, гумові прокладки, рукава тощо) і вся галузь перейшла в групу «А». Проте в публікаціях такі зміни не завжди враховувалися, для їх виявлення потрібна була додаткова обробка матеріалів ЦСУ. Для порівняння візьмемо два збірника – «СССР за 15 лет» та «Промышленность СССР», які опублікувало ЦСУ СРСР відповідно в 1932 р. та 1936 р. В першому з них продукція групи «А» за 1928 р. оцінена в 6,9 млрд. крб., а в другому – в 7,7 млрд. крб. Велика різниця була і стосовно галузей групи «Б», недивлячись, що в обох збірниках ціни були взяті одні і ті ж.

До даної групи джерел примикають довідники з історії промисловості і робітничого класу. Серед них – Динамика народного хозяйства Украины, 1921-1925 гг. – Харьков, 1926; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926-1932 гг. – К., 1966; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933-1941 гг.: в 2-х ч. – К., 1977; Индустриализация СССР. Документы и материалы. В 3-х кн. – М., 1968-1972; Промышленность и рабочие Донбасса. Октябрь 1917 – июнь 1941 г. – Донецк, 1988 та ін. Велику інформацію дали збірники документів з історії флагманів індустріального поступу республіки: завод: Київський «Ленінська кузня», Миколаївський суднобудівний і шахта «Кочегарка», ХТЗ тощо.

Великого значення надавалось фундаментальним виданням – Пятилетний план народнохозяйственного строительства СССР. В 3-х т.;

Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства. 1933-1937 гг. В 2-х т.; Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства. Щоправда, автору довелося узнати, що і планові завдання другої п'ятирічки (з основних видів важкої промисловості), як і першої не були виконані [16]. Дані зазначених збірок у сукупності віддзеркалюють динаміку техніко-економічних перетворень і змін культурно-технічного рівня кадрів у різних галузях промисловості. Виходячи з того, що наприкінці 20-х і особливо в 30-ті роки об'єктивність і вірогідність статистики все більше шкутильгала, для уточнення, пошуку правди довелося звернутися до підрахунків сучасних економістів, істориків.

Четверта група джерел представлена документами державних установ та підприємств. У наказах, звітах та листуванні ВРНГ СРСР, Наркоматів праці та важкої промисловості, трестів «Донвугілля», «Південсталь», «Краммаштресту» містяться дані про динаміку кількісного та якісного складу кадрів. Про різноманітні форми підготовки робітників та підвищення кваліфікації бригадирів, техніків можна довідатися з документації Українського управління курсового навчання, Інспекції навчальних закладів НКВП, та фондів втузів, які діяли в Харкові, Сталіно в 1920-1930-ті роки.

До п'ятої групи джерел увійшли періодичні видання того часу, в яких крім офіційної інформації, характеристики економічного стану галузей промисловості, окремих підприємств, регіонів почерпнуто з тогочасної центральної, місцевої преси, зокрема з журналів «Большевик», «Плановое хозяйство», «Большовик України», «Хозяйство Украины», «Шляхи індустріалізації» і газет «Правда», «За индустриализацию», «Труд», «Коммунист», «Всеукраинский пролетарий», «Диктатура труда», «Кочегарка», «Звезда», «Луганская правда», «Социалистический Донбасс», «Соціалістична Харківщина» тощо. Аналіз повідомлень, виступів партійних, державних діячів і господарників дали автору дисертації дійти висновку, що вони носили суб'єктивний характер і не завжди правильно відображали суть подій. Важливу інформацію взято також з інтернет-джерел, зокрема,

електронні публікації документів з центральних архівних установ Російської Федерації щодо різних проблем розвитку промисловості в умовах багатуокладності, а також особливості індустріалізації в Україні.

До шостої групи джерел, що значно збагатили джерельну базу увійшли архівно-слідчі справи, які склалися працівниками органів ДПУ-НКВС стосовно керівників господарських підрозділів та інженерно-технічних кадрів промисловості. Узагальнюючим джерелом вивчення долі багатьох із них стали публікації із науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в 27-ми томах – повне видання із дев'яти книг тому «Реабілітовані історією. Донецька область», а також з томів Луганської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Харківської областей.

Сьому групу джерел складають використані розповіді і спогади активних учасників перетворень в індустріальному розвитку республіки тих часів – М.Ізотова, О.Стаханова, М.Мазая, М.Машурова, Я.Чайковського. Великого значення набули особисті враження від зустрічі з О. Стахановим, І. Бридьком, О. Степаненком стосовно умов праці і повсякденного життя молодих вибійників та керівників вуглевидобувних дільниць шахт 1930-х років. Вони, як і спогади видатних інженерів О.Терпигорева та І.Бардіна, а також М. Хрущова, чий трудовий шлях розпочався в Донбасі, належать до документів особистого походження. Вони дають змогу з'ясувати особливості ментальності та світосприйняття спеціалістів, відчутти атмосферу переломної доби, за якої вони жили та працювали. І хоча, з одного боку, їм притаманний суб'єктивізм, властивий людській пам'яті, однак, з іншого – саме він (цей суб'єктивізм) дозволяє відтворити реальний портрет живої людини з її радощами і труднощами в умовах командно-адміністративної системи господарювання.

Важливу джерельну базу дослідження становлять опрацьовані документи, що зберігаються в архівних установах України та Російської Федерації.

Документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) містять інформацію про низку аспектів генези промислового поступу в умовах денационалізації, планування і фінансування відбудови та реконструкції державних підприємств, виконання завдань передвоєнних п'ятирічок, що зберігаються у фонді Держплану УРСР (ф. 337, оп. 1), фонді ВРНГ України (ф. 34, оп. 3, 10, 12), фонді Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (ф. 539, оп. 3, 11).

Вивчення фонду ЦК КП України (ф. 1, оп. 1, 20), що зберігається в Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) дало змогу глибше розкрити зміст, основні напрями та методи роботи партійних, радянських, профспілкових і господарських органів у вирішенні проблем трестованої промисловості і приватників. Вагому цінність становлять матеріали «Особливої папки» (оп. 6) стосовно наслідків «шахтинської справи», кадрових змін, які недавно були відкрито дослідникам.

Матеріали ЦДАГО України доповнили матеріали Російського центру збереження і дослідження документів новітньої історії (РЦХІДНИ). З фонду ЦК КПРС використані протоколи секретаріату і пленумів ЦК КП(б)У та місцевих організацій щодо будівництва ХТЗ (ф. 17, оп. 26), реконструкції заводів ім. Марті та «Південмаштресту» (оп. 67), «Південсталі» (оп. 68), підготовки кадрів спеціалістів (оп. 26, 74).

В державному архіві Російської Федерації (ГАРФ) знайомство з фондами: ВЦРПС (ф. Р-5451, оп. 10, 12, 19), ЦК профспілки металургів (ф. Р-7680, оп. 1), ЦК профспілки гірників (ф. Р-5515, оп. 3) дало змогу критично проаналізувати звіти про масовість соціалістичного змагання трудящих.

Цікаву, багатогранну інформацію несуть документи Російського державного архіву економіки (РГАЭ) фондів: Головметалу (ф. 4086, оп. 1, 2), Наркомважпрому (ф. 7297, оп. 7, 28), Головвугілля (ф. 7566, ф. 1). Особливу увагу привертають стенограми нарад за участю С. Орджонікідзе, О. Стаханова. Проблеми підприємців, промкооперації і державної промисловості вивчалися в документах низки обласних установ: Державного

архіву Дніпропетровської області (ДАДНО) з фондів: окружному КП(б)У (ф. П-7, оп. 1), обкому КПУ (ф. П-19, оп. 1), Криворізького тресту «Руда» (ф. Р-5404, оп. 1), заводів ім. Петровського (ф. П-68, оп. 1), ім. Дзержинського (ф. Р-2160, оп. 1) та Державного архіву Донецької області з фондів: облпрофради (ф. Р-920, оп. 1), обкому КПУ (ф. П-326, оп. 1), Артемівського окружному КП(б)У (ф. П-8, оп. 1), заводів (ф. П-50, оп. 1; ф. П-251, оп. 1; ф. П-890, оп. 1), шахти «Кочегарка» (ф. П-325, оп. 1). Із фондів Державного архіву Луганської області (ДАЛО) опрацьовані матеріали щодо реконструкції провідних заводів (ф. 229, оп. 1; ф. 7, оп. 1) та фонду окружному КП(б)У (ф. П-34, оп. 1), а стану заводів машинобудування – документи Державного архіву Харківської області (ДАХО, ф. П-5, оп. 1; ф. П-69, оп. 1).

Таким чином, джерельна база обраного дослідження є достатньо репрезентованою. Інформацію, яка міститься в архівних та писемних джерелах, було проаналізовано з критичної точки зору з урахуванням політико-ідеологічної заангажованості та суб'єктивізму партійних і державних діячів та рішень органів влади. З іншого боку, виявлена в джерелах інформація створила підстави для вирішення поставлених у даному дослідженні завдань, дала змогу зробити певні узагальнення і аргументувати положення, що виносяться на захист.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Збільшення кількості публікацій щодо промислового розвитку іноді призводить до формування невірних уявлень про сутність проблеми. Істотною перешкодою розроблення цілісної системи наукових знань про індустріальні зміни в Україні є невизначеність, а іноді й хибність методологічних підходів в багатьох сучасних дослідженнях. Це зумовлено як помітним інерційним впливом радянських ідеологічних стереотипів, так і намаганням перейняти механічно, без критичного переосмислення, досвід

західних країн, їх концепцій в питаннях розміщення і розвитку підприємств різних галузей промисловості.

До середини ХХ ст. у статтях, монографіях, підручниках, як правило, рідко розглядалися питання методології індустріальних перетворень. В сучасній українській історіографії до методологічних питань індустріального розвитку автори підходять з позицій методології проблем всієї історичної науки, пошуку сучасного методичного інструментарія аналізу внутрішніх і зовнішніх економічних процесів. Характерною ознакою цього періоду є пошук нових методологічних підходів до досліджень історичних процесів. В цьому відношенні представляє інтерес робота О. Реєнта [1].

Заслуговує на увагу думка одної з провідних фахівців Я. Верменич, яка аналізуючи теоретико-методологічні проблеми, пов'язані з осмисленням досвіду територіальної організації українських земель, концептуальних підходів в регіональній політиці радянської влади у 1920-1930-х роках, прийшла до висновку, що ефективність управління як в минулому, так і в майбутньому залежить не тільки від оптимального поділу держави на адміністративно-територіальні одиниці, але й від якості передавальних механізмів по лінії «центр – регіон», від налагодження системи взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [2].

Особливо цінними є теоретико-методологічні точки зору на проблеми промислового поступу вчених, які правомірно визнають, що на сучасному етапі розвитку історичної науки є надзвичайно важливим і актуальним не допустити суб'єктивізму в оцінці тих чи інших подій, пов'язаних з історією економіки, намагатися уникати вузько ідеологічних підходів та перегинів, здатних кардинальним чином викривити минуле.

Визначені концептуальні пріоритети дозволяють простежити еволюцію підходів до розуміння генези промислового розвитку України в умовах нової економічної політики з її багатоукладністю і відновленням товарно-грошових відносин, а також в умовах радянської індустріалізації.

В основу побудови дисертаційного дослідження покладено діалектичні принципи пізнання історичного процесу, об'єктивного підходу до аналізу суспільних явищ і подій, критичного аналізу документального матеріалу.

Принцип історизму, найважливіший принцип наукового пізнання, базується на вітчизняному та світовому досвіді й уроках історії. Він зобов'язує розглядати проблему, яка вивчається не тільки як процес, але і як сукупність динамічних станів, що дозволяє запобігти зображенню штучності модернізації минулого і постановки до нього запитань не властивих його природі.

Принцип об'єктивності, як зазначають відомі дослідники проблеми В. Якунін та А. Болебрух, означає використання всієї повноти історичних джерел, опору на повноту історичних фактів та історіографічних джерел, а також використання оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів, у тому числі і тих, що використовуються в інших науках [3]. Цей принцип вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій задля доказу власних суб'єктивних наукових позицій.

Визнаючи системний підхід, як основний, він складається з соціальних, політичних, економічних, інформаційних, культурних складових, та комплексний, який дозволяє розглядати всі ці фактори в цілому.

Загальнонаукові методи – репродуктивний, аналітико-синтетичний, індуктивно-дедуктивний, узагальнення та абстрагування, порівняльний, статистичний, евристичний метод сприяли формуванню загальної конфігурації дослідження. Спеціальні історичні методи – проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, метод історичної реконструкції, історико-типологічний – спрямовувалися на опрацювання історичного матеріалу, виокремлення специфіки історичного об'єкту.

Специфіку методології дослідження становить те, що дослідження проводилося на стику історії з економікою, статистикою та іншими галузями науки. Методологічні та методичні засади в сукупності дозволили опанувати

літературу і вивчити джерела з проблеми, систематизувати і узагальнити отриману інформацію.

Таким чином, врахування перелічених методів дослідженої генези промислового розвитку дозволило більш глибоко вникнути у сутність процесів, що відбувались в економіці, сформулювати завдання індустріальних перетворень і визначити адекватні механізми їх реалізації. Методологічні положення теми дослідження та обґрунтування методичних засад аналізу промислового поступу в міжвоєнну добу дали можливість сформувати концептуальні основи напрямку досліджень, створення господарських структур та здійснення функціонування різних галузей промисловості. Застосування обраної методики дало змогу позбутися схематизму й суб'єктивізму, висвітлити проблему комплексно, проаналізувати спільні та відмінні ознаки всіх складових промисловості, а також розглянути їх внутрішні закономірності, отримати не фрагментарне, а цілісне уявлення про генезу промисловості України в роки НЕПу та радянської індустріалізації.

РОЗДІЛ 2 РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ УСРР В УМОВАХ БАГАТОУКЛАДНОСТІ ЕКОНОМІКИ

2.1. Проблеми становлення державної промисловості у відбудовний період

По завершенні Першої світової війни Паризька і Вашингтонська конференції шляхом низки мирних угод протягом 1919–1922 рр. закріпили новий територіальний розподіл світу, створивши систему колективної підтримки миру. Так сформувалася концепція післявоєнного світоустрою. Її називають Версальсько-Вашингтонською системою, яка мала свої «плюси» і «мінуси». Вона в цілому впливала на розвиток світового співтовариства в 1920–1930-ті роки. Його тенденції визначалися такими чинниками: 1) перемога жовтневого заколоту в Росії і поразка революційних виступів в деяких європейських країнах; 2) подальше прискорення промислового і науково-технічного розвитку провідних держав; 3) військово-політичні наслідки Першої світової війни.

Новою реалією світовлаштування стала російська проблема, викликана ліквідацією монархії Романових і Жовтневою революцією, появою на терені колишньої імперії радянської Росії, згодом УСРР та інших радянських республік. Зовнішньополітична діяльність більшовицької Росії ґрунтувалася на ідеї переможної світової революції шляхом її експорту. Завдяки комуністичним партіям, підпорядкованим Комінтерну, діяла «рука Москви» і суттєво впливала на міжнародну ситуацію 20–30-х років.

Привид комунізму надав сміливості США вустами президента В. Вільсона заявити свої претензії на світове лідерство. Економічним підґрунтям була половина світового промислового виробництва й ініціатива ліквідувати економічні бар'єри. Один мільйон американських військових в

Європі давав підстави дипломатам козиряти у протистоянні з європейськими політичними гігантами. І головне, міцний долар як інструмент фінансового впливу. «14 пунктів Вільсона» стали американською доктриною політичного престижу, економічної зверхності і військової сили.

США не були зацікавлені в повному ослабленні Німеччини, бо це автоматично виводило Францію в європейського лідера. До того ж Францію посилювало зближення з Великобританією. Остання ж тяжко перенесла втрату морської першості в світі і паритет із США, як на те вирішила Вашингтонська конференція.

Закріпленню нового світового ладу на розвиток Версальсько-Вашингтонської системи активно сприяли 6 міжнародних конференцій 1922–1932 рр. Привертає увагу, насамперед, Генуезька конференція (квітень 1922 р.), коли пошук шляхів оздоровлення економічного становища для подолання несталості Версальсько-Вашингтонської системи унеможлиблювався подальшим ігноруванням інтересів радянської Росії. Звідси й особливість рішень конференції. Уперше на офіційному рівні провідні європейські держави визнали, що нації не можуть привласнювати собі право вказувати, як організувати систему власності й внутрішнього економічного життя. До участі в роботі конференції вперше запросили радянську Росію, яка представляла інтереси інших республік, зокрема УСРР. Це де-факто засвідчило міжнародну легітимність нової соціально-економічної системи, вихід Росії із міжнародної ізоляції.

До складу російської делегації було включено Християна Раковського. Посідаючи тривалий час керівні посади в II Інтернаціоналі, він мав дружні стосунки з багатьма лідерами європейської соціал-демократії, які після Першої світової війни стали відігравати провідну роль у політичному житті своїх країн. До всього Раковський вільно володів основними європейськими мовами та був природженим дипломатом.

На спробу організаторів конференції тиснути на радянську делегацію, вимагаючи погодитись визнати всі борги царського і тимчасового уряду на

відшкодування втрат від націоналізації іноземних підприємств, несподіванкою став рахунок РФСРР за втрати і збитки від економічної блокади і воєнної інтервенції. Росія припускала можливість повернути царські позички, але за умови надання нових кредитів. Це був перший успіх радянської Росії на загальноєвропейському рівні. Лінія поведінки радянської делегації в Генуї стала концептуально-визначальною для дипломатів і в наступні десятиліття. Конференція не спромоглася знайти дієві шляхи оздоровлення економіки континенту, як це не вдалося зробити і на Гаазькій (червень 1922 р.) конференції.

Спроба західних дипломатів диктувати радянській Росії свої умови підштовхнула її до зближення з Німеччиною. Світ шокувала сенсація. Дві найбільш ущемлені Версальською системою держави, щоб не залишитися в повній міжнародній ізоляції, підписали в Рапалло (квітень 1922 р.) двосторонній договір. Відмовившись від минулих взаємних економічних претензій, держави визнали статус «найбільшого сприяння нації» в торгівлі. Щоправда, за завісою цього договору почалося таємне радянсько-німецьке співробітництво, інколи навіть з порушенням міжнародних обмежень стосовно військового потенціалу Німеччини. Між обома країнами поновлювалися дипломатичні відносини. Пізніше, уже в Берліні, сторони вирішили поширити дію Рапалльського договору на Україну та інші радянські республіки. Така домовленість не мала істотного практичного значення. Наполягаючи на ній, Х. Раковський мав на меті зміцнити міжнародними договорами декларовану незалежність своєї республіки. Як зазначив один із перших, хто правдиво висвітлив його постать після паплюжень за сталінської епохи, – С. Кульчицький [1], голова українського уряду постійно «витягав» свою республіку на міжнародну арену попри протидію московських дипломатичних кіл, користуючись впливом у центральному компартійно-радянському керівництві (завдяки добрим стосункам із В. Леніним, який відрядив його в Україну, та давнім, ще до світової війни, дружнім відносинам із Л. Троцьким).

Руйнівні наслідки Першої світової війни поставили на порядок денний пошук принципово нових засобів збереження миру. Утворена згідно з Версальським договором Ліга Націй декларувала пошук шляхів до миру і безпеки. Вашингтонська конференція зробила перші кроки щодо обмеження морських озброєнь. Але озброєння країн продовжувалось темпами, яких ще не знала цивілізація. Зміцнювалося і поширювалося військово-технічне співробітництво Німеччини і Радянського Союзу, якому Захід не бажав надавати значення. Ситуація підштовхувала до більш скоординованих на міжнародному рівні заходів по роззброєнню.

Зважаючи на активне втручання і вагомому вагу США в геополітичних реаліях міжвоєнної доби, особливого значення набували відносини між СРСР і США. Протягом 20-х років здійснювався ізоляціоністський курс і дипломатичне невизнання СРСР, що, мабуть, вело до втрат і негативних наслідків для самих США. Лише з обранням Ф. Рузвельта президентом Сполучених Штатів було визнано перебільшення ідеологічного фактору у ставленні до Союзу РСР і доцільність використання радянського ринку для втілення «нового курсу». У 1933 р. було встановлено дипломатичні відносини між двома країнами, що у всьому світі сприйнялося як визнання СРСР великою державою і вплинуло на запрошення до Ліги Націй.

Визнання реальністю існування СРСР мало велике значення для подальших подій 30-х років на Далекому Сході й Азіатському континенті. Китай як перехрестя міжімперіалістичних інтересів, насамперед США і Японії, з середини 20-х років ставав для СРСР об'єктом втілення більшовицької доктрини світової комуністичної революції.

На розвиток політичних відносин у світовому співтоваристві постійно впливали соціально-економічні наслідки Першої світової війни. І навпаки. Головні переможці в Європі Франція, Великобританія та Італія, а також Росія втратили майже половину національного багатства, на додаток здобувши соціальну невлаштованість суспільства. Сполучені Штати перейняли лідерство у світовій системі. Щоправда, США виявили певну мудрість. Взявши участь у

відбудові економічних європейських країн, вони запровадили в Європі новітню, американізовану модель капіталізму. Йдеться не про досягнення довоєнних обсягів виробництва (до речі, саме таким шляхом пішла радянська Росія, а згодом СРСР за участі радянської України), а про якісні зміни у засобах виробництва (стандартизація, конвеєрне виробництво, речі електротехнічної і хімічної промисловості тощо) та цивілізаційні надбання у повсякденному житті. Здавалося б, суб'єктивно все було зроблено для стабілізації оновленої системи, але ніхто не зміг відмінити об'єктивні закони розвитку. Однією із суттєвих особливостей функціонування ринкової економіки є циклічне повторення економічних явищ. Йдеться, в даному випадку, про циклічні кризи, які супроводжують історію капіталізму з початку ХІХ ст. до сьогодні.

У міжвоєнну добу було зафіксовано три великі кризи загального перевиробництва: 1920–1921 рр., 1929–1933 рр., 1937–1938 рр. До того ж, на стадіях економічних піднесень у 20–30-ті рр. в більшості країн зберігалися безробіття та інфляція, які набули хронічного характеру, чого не спостерігалось раніше.

Найбільш затяжною, глибокою та всеохоплюючою була економічна криза 1929–1933 рр. Найуразливішою вона стала в колишній переможений Німеччині і новій цитаделі капіталістичної системи – США. Життя переконливо доводило, що доктрина «невтручання» держави в економічне життя, побудована на концепції ринкового саморегулювання, виявилася непридатною. Лідери держави шукали вихід із кризи. Проте в різних країнах ступінь втручання держави в економіку був різним і обумовлювався особливостями історичного розвитку [2]. При цьому чітко окреслилися три напрямки:

- ліберально-реформістський, що увійшов в історію як хрестоматійно відомий «новий курс» президента США Ф. Рузвельта;

- соціал-реформістський, характерний перш за все для країн Скандинавії, Франції, республіканської Іспанії;

- тоталітарний варіант державного регулювання, який серед країн, охоплених кризою, найбільш виявився в Німеччині.

Владні кола, усі верстви населення США в 1932 р. підтримали антикризову програму кандидата в президенти Ф. Рузвельта. Наріжним каменем «нового курсу» стало державне регулювання фінансових, економічних та соціальних відносин в країні:

- уперше в історії США уряд провів широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни, згідно з новим «Законом про відновлення національної промисловості», «Законом про регулювання сільського господарства»;

- у межах «нового курсу» відбулася стабілізація фінансової системи. Для цього дозволялася діяльність тільки тих банків, які мали суттєві ресурси для фінансових операцій. За допомогою позик і державних субсидій було оздоровлено ряд банків та ослаблені кризою підприємства. Держава взяла під свій контроль увесь золотий запас, відмінивши золотий стандарт, та девальвувала долар;

- уряд відмінив «сухий закон», який викликав спекуляцію спиртними напоями (до того ж за рік почали випивати вдвічі більше) та значно скоротив надходження до бюджету;

- адміністрація Ф. Рузвельта рішуче вирішила важливу соціальну проблему. Поступово 17 млн. безробітних отримали роботу на спеціальних державних спорудах. У робітничих таборах молодь не тільки утримувала себе, а й обов'язково частку зароблених грошей перераховувала родичам. Була запроваджена мінімальна заробітна плата. Безробітні після реєстрації отримували регулярну і стабільну фінансову допомогу.

Як бачимо, держава вперше почала відігравати важливу роль регулятора і координатора господарської діяльності і соціального життя. Напередодні Другої світової війни США практично оговталися від наслідків кризи, до речі, як і Великобританія, де здійснювалася політика «нового курсу». Його важливою складовою, і на цьому доцільно акцентувати, як на іншій лінії

трансформації-приспосовування системи до конфліктів, що виникали між працею і капіталом. У пошуках шляхів виходу із кризи, як урок із Російської революції 1917 р., наступних революційних подій у Німеччині та Угорщині, світ розвинутого капіталу дійшов переважно до методів поступок і компромісу. Матеріальною основою для цього стало значне зростання продуктивності праці і відповідно прибутків монополій, що давало їм змогу значно поліпшити добробут трудящих без серйозної шкоди капіталу. Йдеться про держави з більш високим рівнем економічного розвитку і сталими демократичними традиціями.

Разом з тим, існував й інший шлях подолання світової економічної кризи. Соціал-реформістський варіант характеризувався поєднанням зусиль регуляторної ролі держави та «соціалізацією економіки».

Держава підпорядковувала окремі підприємства, провідні галузі промисловості, зовнішню торгівлю, вивіз капіталу, а також фінансувала сільськогосподарське виробництво і капітальне будівництво. Рішучі економічні заходи поєднувалися з ефективною соціальною політикою. Створені системи державного страхування і пенсійного забезпечення, прийняті закони про працю, охорону материнства і державне житлове будівництво, у першу чергу, допомагали подолати бідність, потреби багатодітних сімей і інвалідів. Так скандинавські країни, де були сильні позиції лівих партій соціал-демократичного спрямування, дали світу зразок забезпечення для широких народних мас високого рівня життя. Стався феномен «шведського соціалізму», який і сьогодні продовжує бути взірцем для наслідування.

Аналогічні тенденції державного регулювання далися взнаки, хай і ненадовго, у Франції, Іспанії з приходом до влади лівих антифашистських сил, утворенням Народного фронту.

І нарешті, третій варіант виходу із світової економічної кризи дали людству нацистська Німеччина, фашистська Італія, пізніше франкістський режим в Іспанії. На відміну від попередніх двох варіантів, які відбувалися в країнах з ринковими відносинами, у даному випадку тоталітаризм їх

виключав. У зазначених країнах господарський механізм характеризувався надцентралізацією. Зусилля держави концентрувалися не стільки на виході з кризи, скільки переслідували більш віддалену мету збройного перерозподілу світу. Звідси характерна риса антикризової політики за цим варіантом – тотальна мілітаризація народного господарства. Відбулося одержавлення сировинних галузей, паливно-енергетичної і хімічної бази, транспорту. Поряд з цим проводилося примусове входження окремих підприємств до складу великих монополій, тісно пов'язаних з державою. Так, зростала частка державного замовлення, утверджувалося директивне економічне планування. Завдяки цим заходам, через рік у Німеччині зникло безробіття, поновилися діяльність багатьох дрібних виробників, сільськогосподарських ферм. Досягнення успіхів відбувалося завдяки активній допомозі американського капіталу, щоб запобігти лідерству в Європі спочатку Франції, а потім Великобританії.

Утім, незважаючи на вагомі успіхи, Німеччина в 1933 р. залишалася на межі економічної катастрофи. Тільки розгортання зовнішньої агресії могло відсунути неминучість економічного колапсу. Саме тому Німеччина демонстративно порушила обмеження Версальського договору. Скориставшись проголошенням західними країнами курсом «невтручання», Німеччина й Італія виступили проти уряду Народного фронту в Іспанії на боці фашистських заколотників. Спільні дії зблизили фашистські режими. Восени 1936 р. Німеччина й Італія уклали «Антикомінтернівський пакт». Виникла «вісь Берлін – Рим», а з приєднанням Японії виникла «вісь Берлін – Рим – Токіо». З утворенням нового військово-політичного альянсу локальні вогнища агресії тоталітарних режимів влади загрожували досягти глобального масштабу. З метою «утихомирення» нацистської Німеччини відбувся німецький аншлюс Австрії (1938 р.). У березні 1939 р. Німеччина розділила і поглинула більшу частину Чехословаччини. Водночас Угорщина за домовленістю з Берліном розпочала загарбання Карпатської України при мовчазній згоді Радянського Союзу. І, нарешті, у квітні 1939 р. Німеччина

односторонньо вийшла з морської угоди з Великобританією і договору про ненапад з Польщею. Так виник *casus belli* (привід до війни). Здавалося, що посиленню безпеки в Європі мав сприяти радянсько-німецький договір «Про ненапад» (серпень 1939 р.). Але не судилося, як довели наступні події.

Таким чином, міжвоєнний період світової історії засвідчив, з одного боку, неспроможність шляхом Версальсько-Вашингтонської системи встановлення співробітництва і миру, а з іншого – перманентну соціально-економічну нестабільність, вищою ознакою якої були циклічні кризи. Ззовні односпрямовані тенденції виходу із кризи шляхом посилення державного втручання в ринкову стихію економічного розвитку на практиці призвели до майже протилежних соціально-економічних наслідків.

На початку 20-х рр. ХХ ст. колись могутня Російська імперія розпалася на 13 держав. П'ять із них домоглися справжньої самостійності – Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія та Польща. В інших утвердилася радянська форма державності.

Радянські республіки були формально самостійні, але фактично утворювали одну державу, завдяки пануванню у кожній із них єдиної Комуністичної партії. Радянська Україна мала територію 452 тис. кв. км. Населення її, за переписом 1920 р., становило 25,5 млн. чоловік.

Російське компартійно-радянське керівництво прагнуло «прив'язати» до центру найбільшу національну республіку колосальною військовою силою: наприкінці 1920 р. в УСРР зосереджувалося шість армій загальною чисельністю понад 1 млн. 200 тис. бійців. Водночас центр намагався усіляко придушити національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність України.

28 грудня 1920 р. Голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін підписали в Москві з Х. Раковським, який поєднував в Україні обидві ці посади, договір про військовий і господарський союз. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої

зусилля для оборони та в інтересах господарського будівництва. Із факту колишньої належності України до Російської імперії, як зазначалося в ст. 2, для УСРР не впливало жодного зобов'язання стосовно будь-кого. Для практичного здійснення проголошених спільних завдань уряди обох держав об'єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу, Вищу раду народного господарства. У день підписання договір був ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад.

Х. Раковський скористався формальною незалежністю радянської України для встановлення дипломатичних відносин з іншими державами. УСРР була єдиною з національних радянських республік, яка розгорнула на міжнародній арені активну діяльність.

Від захоплення влади в 1917 р. й до весни 1921 р. партія Леніна тримала курс на негайну побудову комунізму. Під «комунізмом» розуміли суспільно-економічний лад без приватної власності й товарно-грошових відносин. Проголошувалося, що комуністичне будівництво вимагає націоналізації засобів виробництва великих власників (буржуазії та поміщиків) і усупільнення засобів виробництва дрібних власників (селян, ремісників, кустарів). Однак націоналізація не означала передачі засобів виробництва в розпорядження нації. Так само у суспільнення не означало передачі засобів виробництва в розпорядження суспільства. Засоби виробництва після їх націоналізації чи усупільнення фактично переходили в розпорядження держави, тобто державної партії. Контроль над засобами виробництва становив економічне підґрунтя диктатури партійних вождів.

У дійсності, проте, були одержавлені тільки так звані командні висоти економіки (промисловість, зв'язок, транспорт і банки). Загнати селян у комуни не вдалося, хоча такі спроби мали місце.

Тобто, держава не змогла ліквідувати економічну самостійність селян і перетворити їх у пролетарів, які працювали б по команді.

Не будучи спроможною «усуспільнити» селянські засоби виробництва, державна партія почала експропріювати селянську продукцію шляхом продрозкладки.

На трирічний період радянської історії було накинуто маскувальну завісу під назвою – «воєнний комунізм». Цей, запроваджений в 1921 р., неологізм мав запевнити всіх і кожного, що ніхто не збирався негайно втілювати в життя партійну програму. Те, що впроваджувалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. У радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» тлумачився як «система тимчасових надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918–1920 рр.»

Ось така політика передувала НЕПу впродовж трьох років. X з'їзд РКП(б) 15 березня 1921 р. дисципліновано затвердив запропоновану політбюро ЦК резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Скасування продрозкладки означало фактичне повернення до ринку, хоча у тезах Леніна обережно говорилося про «місцевий господарський обіг». Таке повернення суперечило партійній програмі й викликало у відданих комуністичній ідеї людей глуху опозицію.

Відповідно до рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила закон про заміну продрозкладки податком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми та розмір податку. Продподаток визначався в 117 млн. пудів, замість встановленої раніше розкладки в 160 млн. пудів. Перед селянами вперше відкрилася перспектива господарського освоєння одержаної землі.

Перша світова війна, українські національні змагання, економічна політика надзвичайних заходів, здійснюваний більшовицьким режимом «воєнний комунізм» призвели до економічної кризи. Збитки, яких зазнала економіка радянської України, оцінювались у 10 млрд. золотих рублів. Різко скоротилося виробництво, зупинялися цілі галузі промисловості. Унаслідок продрозкладки діяльність так званих комітетів незаможних селян була

спрямована не тільки на примусове вилучення значної кількості хліба та іншої продукції на користь держави, а й знищення традиційних соціальних, економічних і культурних форм життя українського селянства. Ситуація ускладнювалася голодом 1921-1922 рр., факти якого радянська влада усіляко приховувала від світової спільноти.

Економічна криза викликала кризу соціально-політичну: повсюдне невдоволення радянською владою виливалось у страйки робітників, селянські повстання, які жорстоко придушувалися Надзвичайним Комітетом чи військовими.

Вихід із загальної кризи лідер радянської Росії В. Ленін вбачав (переконуючи членів партії більшовиків) в часткових поступках задля зняття напруги в суспільстві. По-перше, для цього було проголошено перехід до нової економічної політики (НЕП), а, по-друге, дещо пізніше відбулося упорядкування відносин радянських республік на засадах рівності і федералізму в СРСР.

Важливо наголосити, що за часів сталінщини і розквіту командно-адміністративної системи поширювалася думка про випадковий характер НЕПу. Офіційно стверджувалося, а деякі історики та економісти дотримуються цієї точки зору і сьогодні, що радянська влада тимчасово поступилася буржуазним елементам у складній економічній ситуації. НЕП трактувався як короткостроковий відступ на переможному марші соціалістичного будівництва, як викликаний необхідністю перегрупування сил перед вирішальним кидком. Але, як свідчить поглиблене прочитання творів В. Леніна, так він обґрунтував необхідність відходу від комуністичної практики – політики «воєнного комунізму». Йшлося про перехід до НЕПу, про так званий «ранній» погляд, за Леніним, на нову політику.

До речі, сталінські офіційні твердження суперечать ленінським висновкам. «Экономически и политически НЭП вполне обеспечивает нам возможность постройки фундамента социалистической экономики», – стверджував В. Ленін, розраховуючи на весь перехідний період від

капіталізму до соціалізму. Він доводив, що це «всерьез и надолго» [3]. Для того, щоб налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, на його думку, мінімальний термін обчислювався в 10 років, а для «правильных соотношений с крестьянством» інтервал розширювався від 10 до 20 років [4]. Подальшій конкретизації перспективи розвитку сприяв аналіз першого практичного досвіду функціонування НЕПу, який призвів до кардинальних змін ленінського трактування перехідного періоду.

У другому, так званому «пізньому» погляді В. Леніна на НЕП йдеться про відхід від марксового вчення про кооперацію. При державній владі в руках трудящих, суспільній власності на засоби виробництва просте зростання кооперації ототожнювалося зі зростанням соціалізму. Завдяки цьому, наголошував Ленін, «...мы вынуждены признать коренную перемену всей точки зрения нашей на социализм» [5]. Лад цивілізованих кооператорів і є соціалізм.

Необхідно було сприяти багатокладності в економіці, розвитку товарно-грошових відносин, ввести тверду валюту, формувати ринок.

Таким чином, важливо наголосити на меті запровадження НЕПу. В економічному відношенні він був розрахований на максимальне піднесення продуктивних сил і на покращення становища робітників і селян.

З огляду на сучасне розуміння ленінського трактування мети, завдань, термінів виконання та їхніх підсумків, вивчення парадигми промислового розвитку УРСР в історіографічному контексті варто розпочинати з джерел з історії індустріального стану за умов нової економічної політики. Опубліковані в 1920-х роках джерела (деякі за минулий час набули раритетного характеру) становлять надійне підґрунтя для дослідників.

Важливе місце серед джерел займають довідники ЦСУ УРСР, щорічники ВСНГХ з промисловості по завершенні національних змагань 1917–1920 рр., розвитку багатокладності в умовах нової економічної політики [6].

Зазначені статистичні довідники, щорічники доповнювали багаті за змістом і його аналізом матеріали про поточну роботу уряду УСРР, приурочені до роботи з'їзду Рад, звіти наркомів й інших урядових органів, контрольні цифри та інші видання Держплану республіки [7].

На базі цих відомостей статистики та економісти підготували низку цікавих публікацій, які свідчать про кількісні й якісні зміни стану державної промисловості, ролі і місця державного сектору за умов багатоукладності економіки.

Разом з тим треба звернути увагу, що з огляду на посилення ідеологічного тиску і терору на вчених у 30-ті роки статистичні матеріали того періоду потребують критичного осмислення та відповідної оцінки [8].

За темою відбудови народного господарства і його серцевини – промисловості підготовлена, починаючи з 50-х років, досить рафінована джерельна база у вигляді збірників документів і матеріалів. Тематичні збірники за відбудовчий період вийшли, щоправда, не в усіх галузях [9].

Вагома частина публікацій висвітлює проблеми технічного розвитку Донецького басейну. Їм присвятили свої праці відомі представники гірничої науки О. Терпигорєв, О. Скочинський та ін. [10].

Нагальні проблеми механізації та електрифікації вугільної промисловості відображені в роботах кваліфікованих фахівців [11]. Вони обґрунтовували завдання підвищення технічного і технологічного рівнів виробничих процесів, писали про засоби механізації, способи їхнього застосування, тощо. Тоді ж вийшло друком безліч статей функціонального практичного призначення, авторами яких були економісти, техніки, статистики, що працювали в структурах управління і планування (трест «Донвугілля», Держплан УРСР). Вони були добре обізнані про стан справ у галузі, мали доступ до документальних матеріалів. Їхні праці зосереджують конкретні статистичні відомості, таблиці та діаграми, котрі відображають динаміку промислового розвитку [12], до яких історики можуть ставитися з довірою.

Оскільки основне призначення НЕПу полягало в зміні ставлення до управління великою державною промисловістю, виникла така форма організаційного управління, як трест. Він отримав статус виробничого об'єднання однорідних промислових підприємств за територіальним принципом або комбінованих – за виробничо-територіальним. Система главків ВРНГ, яка існувала з 1919 р., була замінена системою трестів. Усі вони, відповідно до наказу Ради народних комісарів «Про проведення в життя початків нового економічного життя» від 9 серпня 1921 р. і «Основних положень про заходи щодо відбудови великої промисловості та підняття і розвитку виробництва», затверджених РПО 12 серпня 1921 р., переводилися на господарський (комерційний) розрахунок [13]. У їхньому підпорядкуванні перебували, таким чином, окремі галузі виробництва і певна кількість найбільших і найважливіших, з точки зору держави, підприємств. Запровадження в дію й управління з боку ВРНГ і його місцевих органів такими підприємствами мали відбуватися згідно з загальнодержавним планом, як і їхнє забезпечення матеріальними, продовольчими і фінансовими ресурсами.

Дрібні і середні підприємства, відповідно до постанову РНК «Про порядок здачі в оренду підприємств, підпорядкованих ВРНГ» від 5 липня 1921 р., дозволялося орендувати кооперативам, товариствам і окремим громадянам [14]. Як бачимо, кустарна і дрібна промисловість розглядалась як допоміжна до трестової державної індустрії, визначалась класифікація підприємств. До першої категорії відносилися підприємства, що знаходились у прямому підпорядкуванні державних органів (ВРНГ, губраднаргоспи). Трест об'єднував підприємства однієї галузі. До другої – достатньо великі і державно важливі підприємства, які звільнялися від прямого адміністративного контролю ВРНГ.

Виділення великої промисловості з-під прямого державного управління та її незалежні операції на комерційних засадах доповнювали тактику стимулювання відносно всіх форм дрібної промисловості (не

націоналізованої або зданої в оренду) і слугували наріжним каменем промислової політики нового економічного порядку.

З метою узгодження роботи місцевих органів у вересні 1921 р. в Харкові була створена Українська економічна рада (УЕР), до функцій якої входило: об'єднання, виважене керівництво, регулювання і контроль роботи наркоматів УСРР, уповноважених загальносоюзних наркоматів при Раднаркомі УСРР, всіх органів радянської влади в галузі господарського будівництва (21 листопада 1923 р. УЕР була перейменована в Українську економічну нараду (УЕН)). До складу УЕР входили наркоми економічних наркоматів, робітничо-селянської інспекції (РСІ), військових справ, голова Південбюро ВЦРПС. Рішення УЕР були обов'язковими для всіх радянських і господарських органів в УСРР. На місцях при губернських та повітових виконкомах Ради народного господарства, як їх головні відділи, сконцентрували повноту відносин з підприємствами всіх форм власності. Для загального регулювання орендних відносин повсюдно при губраднаргоспах були створені виробничо-технічні відділи та їхні підрозділи – орендні бюро.

Привертає увагу аналіз розвитку промисловості України в умовах багатоукладності економіки, роботи УЕР та її відділів у регіонах голови Ради народного господарства України В. Чубаря. За результатами його доповіді на VI конференції КП(б)У «Промисловість в умовах НЕПу» (грудень 1921 р.) і на її основі постановою ВУЦВК УСРР «Про роботу дрібної і середньої промисловості» законодавчо закріплювалися засади денационалізації [15].

Актуальним питанням нового управління і розвитку промисловості багато уваги надавали інші партійно-радянські керівники Е. Квірінг, Л. Каганович, Х. Раковський [16].

Треба зазначити, що спеціальних публікацій економістів щодо реформи управління промисловістю довгий час не було. Перші спроби узагальнити досвід перебудови управління промисловістю з'явилися наприкінці 1920-х рр. Серед істориків виділяється публікація В. Яненка. Вона не позбавлена класового підходу, особливо в питаннях ставлення до непманів [17].

Перебудова системи управління промисловістю вимагала визначитися з її фінансуванням. Ці проблеми знайшли відображення на Всеукраїнській нараді, матеріали якої були оприлюднені у «Финансовом вестнике» [18]. Стан українських банків та їхні найближчі перспективи з урахуванням багатуокладності економіки розглянув С. Фесенко [19]. Для подібних публікацій типовим був погляд на економічну політику держави як тимчасовий відступ для збирання сил перед наступом.

По завершенні грошової реформи в СРСР спостерігалася певна стабілізація фінансового становища країни: наступив новий етап у діяльності кредитних установ України. Уже в 1923/24 р. розпочалося інтенсивне кредитування всіх галузей промисловості. Як свідчать публікації середини 1920-х рр., зусилля органів радянської влади були зосереджені на першочергове спрямування кредитів на розвиток великої державної промисловості. Про це йдеться в колективних роботах [20] та працях фінансистів, оприлюднених в офіційних центральних виданнях, зокрема В. Акуленка, А. Мазанік і Г. Розенталь [21]. Щодо середніх і дрібних підприємств банківські установи діяли, виходячи із класового підходу.

Глибинним аналізом парадигми промислового розвитку в нових умовах став статистично-економічний нарис відомого економіста старої дореволюційної школи В. Громана [22], в якому тільки вимальовувався господарський стан Союзу РСР, але й склалися прогнози на перспективу, що відкривала фінансова реформа.

Важливого значення стало надаватися проблемам планового розвитку економіки. Особливістю у вирішенні цих проблем в УСРР була фактична залежність долі народного господарства, особливо підприємств союзного підпорядкування від позиції союзного центру. Почали підтверджуватися застереження голови Держплану УСРР Г. Гринька на I з'їзді президії Держплану СРСР і Держпланів союзних республік [23]. Він виходив із підтримки з боку голови уряду Х. Раковського і лідера українських більшовиків

Е. Квірінга про наступ центральних відомств Союзу на економічний суверенітет республіки.

Усунутий Й. Сталіним з високої посади на Україні, Е. Квірінг в Держплані СРСР разом з Г. Кржижановським, С. Струмлініним та ін. був одним із засновників теорії і практики довгострокового планування [24]. Їх творче застосування сприяло розробці і виконанню перших п'ятирічних планів.

До умов грошової реформи швидше пристосувалися середні і дрібні підприємства, хоч головною турботою, як і раніше, для влади залишалися державні підприємства. Разом із тим, початок 1924 р. став переломним у ставленні радянської влади до багатоукладності економіки. Уперше було визнано, що у вирішенні проблеми «Хто – кого» державні підприємства разом із кооперативними повинні взяти верх над приватним капіталом, що варто пов'язувати зі зміною поглядів голови радянського уряду В. Леніна на кооперацію. При переході до НЕПу наголошувалося на впевненості перемоги державних підприємств в боротьбі проти кооперативних і приватних. А в статті «Про кооперацію» він відступив від марксистського погляду на кооперацію, стверджуючи, що «через кооперацію і завдяки кооперації ми прийдемо до соціалізму». Зі зміною погляду на кооперацію змінювалося бачення взагалі на соціалізм [25]. Уперше серед дослідників на це звернув увагу О. Бут у докторській дисертації [26]. Так відбувся в ленінському розумінні перехід від «раннього» до «пізнього» НЕПу. Саме це зафіксував у практичній діяльності XIII з'їзд РКП(б). «Політика кредитних установ, – наголошувалося на з'їзді у травні 1924 р., – повинна бути спрямована на систематичне посилення позицій державних і кооперативних організацій» [27].

Українське керівництво діяло у повній відповідності до отриманих вказівок, у чому переконує аналіз стенограми VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У (травень 1924 р.). У своїй доповіді генеральний секретар ЦК Е. Квірінг звернув увагу «на керівництво нашою банківською політикою

для того, щоб банківську політику підпорядковувати загальним інтересам нашої політики, щоб банківський кредит направити, головним чином, в державне та кооперативне русло» [28]. Як бачимо, уперше чітко фіксується позиція влади в Україні щодо банківської політики – підтримка державної разом із кооперативною власністю. Більш того, була висловлена стурбованість фінансуванням банками приватних промисловців, хоча це складало всього 1 % від загальної суми кредитів Всеукраїнської контори Держбанку і 16 % периферійних відділень банку.

Центральні планові і фінансові органи СРСР доводили, що тільки шляхом централізації у союзному бюджеті більшої частини фінансових ресурсів можна вирішити завдання ефективного використання величезних капіталовкладень у важку промисловість, проблему раціонального розміщення продуктивних сил у масштабі всієї країни.

В основу документів Раднаркому і Ради Праці і Оборони були покладені ленінські ідеї про важливість економічних важелів управління. Трести, які перейшли на господарський розрахунок, тепер уже самі повинні були відповідати за безбитковість своїх підприємств, «...купцівським способом забезпечити повністю свої інтереси» [29]. Їм надавалися широка можливість виявляти господарську ініціативу, право заготівлі сировини й палива, збуту продукції, регулювання зарплати.

Масове трестування промисловості почалось у другій половині 1921 р. на основі об'єднання найбільших і найважливіших підприємств. Воно являло собою процес «збирання промисловості», центр ваги якого, за визначенням В.В. Куйбишева, на той час уже голови ВРНГ СРСР, «лежав у використанні всіх і всіляких можливостей для зростання промислової продукції [30]. Робота в цьому напрямі проводилася величезна, оскільки потрібно було фактично створити нову, ефективнішу систему управління з широко розгалуженими зв'язками з верху до низу. Без цього не можна було розраховувати на успіх у відновленні й реконструкції промисловості.

Поступово новий господарський механізм почав налагоджуватися. Як

підкреслила XI конференція РКП(б) (грудень 1921 р.), «боротьба комуністичного і приватного господарства переноситься на економічний ґрунт, на ринок, де націоналізована промисловість зосереджена в руках робітничої держави, повинна, пристосовуючись до умов ринку і методів змагання на ньому, завоювати своє рішуче панування» [31]. Нова система мала довести свою економічну життєздатність, і вона це зробила.

Відмітна особливість управління промисловістю в тих конкретних умовах полягала в тому, що в організаційному відношенні воно будувалося «вертикально», тобто передусім у галузевому розрізі, й меншою мірою – «горизонтально», або в територіальному розрізі економічних районів. Основними формами організації великої державної промисловості, що відповідали новим економічним завданням, стали концентрація й трестування промисловості. Наприкінці 1922 р. в країні вже діяло 430 трестів, які об'єднували більш як 4,1 тис. підприємств, працювало майже мільйон трудящих.

Трестування промислових підприємств на Україні, як і в інших регіонах країни, відбувалося під керівництвом партійних організацій. Так, VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.) повністю схвалила перехід на нову організаційну структуру в промисловості – створення трестів, «у господарському відношенні зв'язаних (територіально або виробничо) підприємств і групування їх у великі господарські одиниці [32]. Вони мали стати безпосередньою перехідною сходинкою до високоефективного господарства. Взаємовідносини між трестами й місцевими органами управління будувалися на основі взаємозаінтересованості: трест виділяв зі своїх оборотних фондів частину матеріалів, продукції місцевим органам для розвитку господарства регіону, а місцеві органи сприяли піднесенню виробництва підприємств, розташованих на території регіону. Умови конкуренції між окремими державними й приватними підприємствами вимагали суворого госпрозрахунку, виконання виробничих завдань з урахуванням затрат державних коштів і задоволення потреб трудящих.

У відповідності з рішеннями конференції парторганізації Донецької, Катеринославської, Київської, Одеської та Харківської губерній здійснювали господарське об'єднання промислових підприємств, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні державних органів у різних напрямках. Головний з них – створення більш-менш закінчених господарських одиниць загальнодержавного масштабу й великих підприємств з приєднанням до них дрібних і середніх як підсобних. Важливими напрямками були організація первинних осередків для майбутніх великих трестів, створення закінчених господарських одиниць (районних або губернських), які обслуговували місцеві потреби й були «розпорошені», щоб увійти до складу господарств загальнодержавного масштабу. При цьому парторганізації виходили з того, що «господарський розрахунок повинен лежати в основі ведення всієї державної промисловості» [33].

Особливо оперативно й цілеспрямовано пов'язувала питання трестування промисловості Харківська губернська партійна організація. Досить сказати, що 73 місцеві підприємства важкої й легкої індустрії склали кістяк республіканських трестів. У підпорядкуванні губернського Раднаргоспу залишалось 98 підприємств легкої промисловості 16 галузевих об'єднань. З 288 підприємств, які не ввійшли в об'єднання, частину було ліквідовано, або переведено на тимчасову консервацію, а 151 підприємство здано в оренду [34].

Націоналізація майже 500 заводів, фабрик і майстерень Київської губернії дозволила губернській парторганізації сконцентрувати зусилля комуністів на проведенні протягом 1921 р. трестування промисловості. Для міської групи заводів були створені трести шкіряної, й паперової промисловості. Через губернські об'єднання трестувались окремі галузі місцевої промисловості [35]. Це мало важливе значення для поліпшення управління державним сектором народного господарства.

З ініціативи партійних організацій Луганського повіту восени 1921 р. 7 хімічних заводів і 73 вугільні шахти, що постачали їм сировину, створили

об'єднання державних Лисичанських хімічних і кам'яновугільних підприємств у Донецькому басейні. Так виник трест «Хімвугілля». Один з найбільших трестів країни – «Південсталь» об'єднав три важливих металургійних заводи – Макіївський, Юзівський і Петровський з необхідними їм вугільними шахтами й коксовими печами [36]. Загальне керівництво трестами здійснювала Українська Рада народного господарства, очолювана спочатку В.Я. Чубарем, а з 1922 р. – В.М. Ксандровим.

Трестування промисловості внесло суттєві зміни в структуру управління народним господарством губернії за рахунок її спрощення, значного скорочення штатів губернських раднаргоспів і заснування при них економічних нарад (Екона). Демократичність їх роботи й оперативніше розв'язання питань керівництва народним господарством губернії забезпечувалися завдяки входженню в Екона представників партійних, радянських і господарських органів.

Поряд з виникненням трестів як нової форми об'єднання державних підприємств продовжували діяти й галузеві об'єднання. Одним з прикладів цього може бути діяльність Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу (ЦПКП) на чолі якого стояв Г.Л. П'ятаков. За вказівкою Ради Праці та Оборони ЦПКП восени 1921 р. провело концентрацію вуглевидобутку з метою підвищення навантаження на краще обладнані шахти й одержання економії коштів. В експлуатації було залишено лише 267 передових підприємств. Завдяки вжитим заходам видобуток вугілля різко зріс (156 млн. пудів замість 41 млн. в третьому кварталі).

За заявою Голови Уккранаргоспу В.Я. Чубаря, зробленою, на VI Донецькій губернській партійній конференції (грудень 1921 р.), діяльність об'єднання була «найударнішою з ударних не тільки для України, а й для всієї радянської федерації» [37]. Г.К. Орджонікідзе, який за дорученням ЦК РКП(б) вивчав діяльність ЦПКП, в грудні 1921 р. писав у Політбюро ЦК РКП(б), що воно є «рідким винятком серед наших радянських і

господарських органів, виділяючись своєю дисципліною, порядком, точним і швидким виконанням своїх обов'язків. Керівна група працівників ЦПКП підібрана дуже вдало. Робота, проведена ЦПКП, - колосальна [38].

Усе це дозволило В.І. Леніну в Політичному звіті ЦК ХІ з'їздові РКП(б) у березні 1922 р. відзначити: «На чолі ЦПКП... стояли люди не тільки, безперечно, віддані, але люди дійсно освічені і з величезними здібностями, і навіть не помилюся, коли скажу – талановиті люди» [39]. Однак «диктатуру вугілля» Г.Л. П'ятаков здійснював жорстко і грубо, часто не враховуючи інтересів інших галузей. При цьому він вважав, що в умовах повної господарської розрухи й гострої потреби країни в кам'яному вугіллі було не до дотримання професійного етикету. «Перед нами поставлене завдання, - говорив він, - і це завдання ми будемо виконувати, наступаючи, можливо, декому на ноги. Цього вимагає Республіка, цього вимагає робітничий клас, цього вимагає наша партія, а мандаринські етикетки – геть» [40].

В умовах, коли не спрацьовували економічні важелі господарського механізму, дуже часто й не можна було обійтися без «натискних» методів управління. Проте, в одному разі такі методи були виправдані, оскільки інших поки ще не було, в іншому ж – уже склався добре відрегульований апарат управління, і можна було шукати більш прийнятні шляхи. Тому оцінювати конкретні факти, як нам уявляється, слід лише враховуючи ці обставини. У Донбасі адміністрація ЦПКП явно зловживала владою. Вона нерідко стримувала ініціативу місцевих партійних і профспілкових організацій у господарському будівництві, використовуючи не тільки адміністративні, а й військові методи в керівництві. Це призвело до гострого конфлікту між Г.Л. П'ятаковим, з одного боку, і головою Донецького губвиконкому та губерньської економічної наради М.Л. Рухимовичем і профспілковими працівниками, з другого. «Товариш П'ятаков зі своїми п'ятаківцями, - відмічав Рухимович, - почав поводитися як завойовник серед папуасів, де все і вся повинно беззаперечно підкорятися» [41].

Конфлікт у Донбасі, в який втягнулися відповідальні партійні

працівники, досяг апогею на VI конференції КП(б)У. Більшість донецької делегації ультимативно зажадала усунення Г.Л. П'ятова з посади. ЦК КП(б)У, не знайшовши іншого виходу, змушений був піти на такий крок, хоча це й суперечило рішенню ЦК РКП(б). Головою ЦККП призначили В.Я. Чубаря. В.І. Ленін, який уважно стежив за відбудовою Донбасу й обстановкою, що там склалася, виступав за те, щоб залишити П'ятова на місці. Визнаючи його позитивні якості, зокрема цілеспрямованість, організаторські здібності, він разом з тим вказував на невміння такого досвідченого працівника поєднувати адміністрування з політикою [42] – серйозний недолік, характерний не тільки для нього. Обстановка вимагала більшої політичної зваженості та гнучкості при прийнятті рішень. Треба було вміти управляти й при такій розстановці кадрів, не допускати їх зіткнень у господарській роботі.

Суть конфлікту, що виник у Донбасі, В.І. Ленін визначив коротко і точно однією фразою: «...перадмінував... (тут було не повне вміння управляти + деяка політична помилка)» [43]. Саме таке його ставлення – висока оцінка організаторських здібностей, економічних знань Г.Л. П'ятова й критика грубих командних методів – і послужило підставою для останнього бути в числі шести керівних діячів партії, яким дана характеристика у відомому ленінському «Листі до з'їзду». П'ятов – єдиний з них не входив до складу Політбюро ЦК РКП(б) і міг, як сподівався Ленін, «змінити свої однобічності» [44]. Ці помилки й однобічності пізніше будуть підступно використані сталінськими підручними для репресивних цілей.

Поступово керівні господарські кадри збагачувалися знаннями й досвідом трестівської роботи, що великою мірою вплинуло на позитивні зрушення в промисловості. Навесні 1922 р. трести існували вже майже в усіх галузях промисловості. Важливу роль серед них відігравали «Укрсільмаштрест» (УСМТ), «Коксобензол», «Донбасцемент», «Електротрест», «Текстильтрест», «Маслотрест» та ін. Більшість з них мали місцеве значення й підпорядковувалися губернським раднаргоспам. Деякі з

трестів посідали монопольне становище в галузі. Наприклад, у «Південсталь» входило 19 металургійних підприємств. Цей трест загальнодержавного значення перебував у прямому підпорядкуванні ВРНГ країни. «Південмаштрест" (ПМТ) об'єднував 12 великих заводів транспортного машинобудування. Українській раді народного господарства безпосередньо підпорядковувалося 24 трести. Вони об'єднували 433 великих промислових підприємства всіх галузей індустрії [45]. Трестована промисловість, удосконаленню управління якою особливу увагу приділяли партійні організації республіки, посідала провідне місце в економіці України.

На керівну господарську роботу ЦК КП(б)У направляв кращі свої кадри. Головою правління тресту «Південсталь» працював І.І. Межлаук, керуючим Алмазнянською групою заводів Донбасу був А.І. Строкатенко, директором Харківського електромеханічного заводу – Я.Л. Щербина, Катеринославського металургійного заводу ім. Г.І. Петровського – С.П. Бірман, Костянтинівського залізопрокатного заводу – І.С. Добровольський, Київського заводу «Арсенал» - М.М. Тетерев, Миколаївського суднобудівного заводу - О.С. Степанов. Висування на керівну господарську роботу досвідчених партійних працівників, вихідців з робітників, сприяло посиленню партійного впливу на найважливіших ділянках господарського будівництва, прискоренню відновлення підприємств і поліпшенню управління промисловістю.

На початку 1922 р. VII Донецька губерньська партконференція у зв'язку з важким становищем великої державної промисловості в регіоні поставила перед центральними союзними органами питання про надання фінансово-економічної допомоги. Рішення її стало предметом обговорення на березневому (1922 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, який повністю схвалив постановку питання перед відповідними інстанціями в Москві про виділення господарським органам Донбасу достатніх оборотних коштів, а Центральному правлінню кам'яновугільної промисловості – золотих кредитів на придбання техніки за кордоном. Загострювалась увага і на поліпшенні

постачання робітників [46]. Рішення ЦК КП(б)У обговорювалося на багатьох підприємствах.

Таке ж важке становище склалося і в інших галузях державної промисловості. Це спонукало партійні організації наполегливо шукати шляхи швидшого відновлення виробничих потужностей та вдосконалення виробничих відносин. «Переможною може бути лише така промисловість, - підкреслювалось у резолюції VII конференції КП(б)У, що відбулась у квітні 1923 р., - яка дає більше, ніж забирає. Промисловість, що живе за рахунок бюджету, тобто за рахунок сільського господарства, не могла б створити стійкої й тривалої опори для пролетарської диктатури [47]. Так успіхи державних підприємств пов'язувалися з долею Радянської влади. Разом з тим конференція висловила побажання, щоб фінансове господарство трестів і держпідприємств в основних галузях індустрії велося в умовах сприяння з боку держави.

Труднощі, які переживала промисловість на початку НЕПу, посилювалися жорсткою бюрократичною системою централізації, що сковувала самостійність, ініціативу й активність республік. У господарчому будівництві після утворення на ленінських принципах федералізму Союзу РСР почала даватись взнаки сталінська ідея автономізації. Одним з тих небагатьох політичних діячів, які глибоко усвідомлювали можливі наслідки реалізації цієї ідеї набагато років вперед, був член Політбюро ЦК КП(б)У Голова Раднаркому УРСР Х.Г. Раковський¹. Стикаючись на практиці з перевищенням деякими союзними наркоматами своїх повноважень і проявами централістсько-бюрократичних тенденцій, він вимагав, правда, не завжди коректно, викорінювати їх у зародку, щоб покласти край приниженню суверенітету республік. На VII Всеукраїнській конференції КП(б)У Раковський запропонував надати «більше прав, більше засобів, більше ініціативи в усіх галузях окремим радянським республікам» [48].

---

¹ Про те, що Х.Г. Раковський добре знав ленінські принципи управління господарством і взаємовідносин з національними республіками, свідчить те, чого ми вперто тривалий час «не помічали»: у багатотомному виданні ІМЛ при ЦК КПРС Володимир Ілліч Ленін.

Незабаром після цього на XII з'їзді РКП(б) не без полемічного перегину Х.Г. Раковський зробив висновок про те, що центральні радянські органи «стали господарями всього нашого життя. Нема такого кроку, який можна було б зробити національній республіці, і про який можна було б заздалегідь сказати, що його можна зробити» [49]. Вихід вбачався йому тільки один: «забрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам» [50]. Справді, різкувато, але по суті правильно. У практиці взаємовідносин між центральними органами й союзними республіками не повинно бути місця необґрунтованим відомчим домаганням. Висловлювані Раковським думки, а в них і тривоги, дуже актуально сприймаються в нинішніх умовах загострення міжнародних відносин, включаючи й внутрігосподарські, коли відомчий інтерес у нас настільки гіпертрофований, що подекуди обертається диктатом. Відомчість, бюрократичний диктат центру й сьогодні викликають законні нарікання, гальмують проведення радикальної економічної реформи.

При обговоренні практичних заходів щодо здійснення резолюції XII з'їзду з національного питання в червні 1923 р. на нараді ЦК РКП(б) Х.Г. Раковському й члену Попітбюро ЦК КП(б)У наркому юстиції, генеральному прокуророві УРСР М.О. Скрипнику «навішали» ярлики прихильників конфедерації. І першим це зробив Д.З. Мануїльський [51], який до цього очолював партійну організацію республіки. Очевидно, мають рацію вчені [52], стверджуючи, що справжнім винахідником ярлика «конфедераліст» був сам Й.В. Сталін. Ігноруючи аргументацію Раковського й Скрипника, які виступили на нараді, він, вдаючись до суб'єктивістської схеми й претендуючи на монополію істини, - знов і знов звинувачував їх у конфедералізмі [53]. Дещо пізніше обом пригадають ці сталінські звинувачення, і вони багато в чому визначать їхню трагічну долю¹.

Пленум ЦК КП(б)У, який влітку 1923 р. обговорював підсумки згаданої

---

¹ Біографічна хроніка, за нашими підрахунками, ім'я Раковського згадується понад 120 раз (з часу призначення його Головою РНК УРСР до грудня 1922 р.). У ці роки Ленін більш як 50 разів давав йому важливі доручення, вказівки, надсилав телеграми, понад 40 разів знайомився з його інформаціями, повідомленнями, доповідями.

наради, в резолюції «Про союзне будівництво», не визнаючи висунутих Й.В. Сталіним звинувачень Х.Г. Раковського у конфедералізмі, відмітив, що в цьому разі було дано «привід розглядати ряд цілком необхідних вимог господарського порядку в світлі конфедералістського ухилу» [54]. ЦК КП(б)У обмежився загальною констатацією – підтвердив вірність рішенням XII з'їзду РКП(б) про федеративний устрій СРСР.

Про неспроможність сталінського звинувачення Х.Г. Раковського, думається, можуть свідчити пропозиції, висунуті останнім у брошурі «Союз Соціалістичних Радянських Республік. Новий етап у радянському союзному будівництві». Підтримавши створення союзних комісаріатів, пройнятих духом не бюрократичного, а демократичного централізму, він відстоював право ініціативи урядів національних республік. На його думку, союзні комісаріати – ВРНГ, Наркомпраці, Наркомфін та ін. – повинні «виробляти тільки загальні плани і директиви, а оперативні розпорядження будуть виходити виключно від наркомів окремих республік, які підпорядковані та відповідальні перед ЦВКами і Раднаркомом цих останніх» [55]. Розвиток таких взаємовідносин мав за мету сприяти зміцненню Союзу і кожної республіки. Саме такий підхід до управління економікою було закріплено в ряді документів, ухвалених Верховною Радою СРСР.

Удосконалюючи організаційні форми управління промисловістю, приводячи їх у відповідність з конкретними вимогами господарського будівництва, Комуністична партія і Радянський уряд виходили з учення В.І. Леніна про роль трудящих мас у створенні соціалістичного суспільства, про необхідність якнайактивнішого їх залучення до управління народним господарством. XI конференція РКП(б) (грудень 1921 р.) підтвердила постанову Раднаркомом про залучення профспілок, а через них і робітників до розв'язання питань організації виробництва й управління ним, поліпшення організації праці [56]. Тому VI конференція КП(б)У закликала профспілки разом з господарськими органами активніше конструювати органи управління господарством, брати участь у розробці виробничих програм [57].

Значення такої роботи почалось у зв'язку з переходом трестів на госпрозрахунок і розширенням сфери їх діяльності, необхідністю якнайшвидшої ліквідації безробіття.

Важливою формою залучення трудящих до управління підприємствами стали виробничі наради, які виникли на початку 1923 р. з ініціативи петроградських робітників. Охопивши всі великі підприємства в основних галузях господарства України, керовані партійними й профспілковими організаціями виробничі наради підвищували активність і творчу ініціативу трудящих, залучали кращих робітників і інженерно-технічних працівників до розв'язання найважливіших господарських питань.

Одна з перших виробничих нарад на Україні відбулася з ініціативи профспілкової організації в майстерні заводу «Донсода» в Лисичанську в червні 1923 р. [58]. І що характерно, в центрі її уваги були питання, які хвилювали багато трудових колективів: як підвищити активність трудящих на виробництві, забезпечити зростання продуктивності праці, поліпшити фінансово-економічне становище підприємства в умовах жорсткої конкуренції з непманами. В листопаді 1923 р. такі наради пройшли в Одесі на заводі сільськогосподарського машинобудування, дещо пізніше – на заводі ім. Січневого повстання і джутовій фабриці. Навесні 1924 р. відбулись перші виробничі наради на Харківському паровозобудівному ім. Комінтерну, Миколаївському суднобудівному заводах, а в липні – в котельному цеху Луганського заводу ім. Жовтневої революції, на ряді підприємств Києва, Запоріжжя, Полтави, Херсона.

Поклавши відповідальність за діяльність виробничих нарад на фабзавкоми, партійні організації України посилили політичний вплив на господарські кадри та спеціалістів. Це дало свої результати. Пленум Катеринославського губкому КП(б)У в жовтні 1924 р. позитивно оцінив роботу, проведену партійними організаціями підприємств, з формування виробничих нарад. Спираючись на досвід перших нарад, губком партії висунув як одне з найважливіших завдань ширше залучення робітників до

управління виробництвом для забезпечення зниження собівартості й підвищення якості продукції підприємств, що давало їм змогу успішніше конкурувати на внутрішньому ринку.

З ініціативи партосередків на заводі ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна було створено 20 виробничих нарад з охопленням понад 1400 чоловік. Як виборні органи бюро нарад склалися з найкваліфікованіших робітників та інженерно-технічного персоналу. Головним в їхній роботі була реалізація пропозицій, спрямованих на розв'язання першочергових завдань, які стояли перед трудовими колективами: відновлення виробничих потужностей, забезпечення ритмічного функціонування підприємств, підвищення ефективності їхньої роботи. З 660 пропозицій, висунутих трудящими, протягом року було впроваджено 250 найцінніших. Причому в більшості вони стосувалися поліпшення організації й технології металургійного виробництва, ще дозволило заводу знизити собівартість продукції порівняно зі спорідненими підприємствами місцевої металопромисловості, підвищити зарплату робітникам провідних професій.

Аналогічні проблеми, пов'язані з удосконаленням управління виробництвом, обговорювалися виробничими нарадами й на металургійному заводі ім. К. Лібкнехта [59]. Це будило творчу думку робітників та інженерно-технічних працівників, сприяло залученню їх до розв'язання складних господарських питань. Широка гласність і демократизм роботи нарад забезпечувалися шляхом систематичних звітів адміністрації цехів, підприємств, головних спеціалістів про хід реалізації прийнятих до виконання пропозицій. На кінець 1924/25 р. в діяльності виробничих нарад на Україні брало участь близько 40 тис. робітників та інженерно-технічних працівників, а виробничих комісій, створених на 3,7 тис. підприємств, - майже 20 тис. трудящих [60].

Для розв'язання найважливіших виробничих питань трестів з ініціативи губернських партійних комітетів почали також проводити галузеві партійно-виробничі конференції. На них аналізувалися проблеми економічної

кон'юнктури і збільшення зайнятості робітників, поліпшення основних техніко-економічних показників і забезпечення самоокупності, зміцнення міжгосподарських зв'язків підприємств і поліпшення матеріально-побутових умов трудящих. В роботі нарад брали участь представники комуністичних осередків, комфракцій господарських органів, фабзавкомів, губпрофрад. У 1925 р. партійно-виробничі конференції були перетворені у виробничі, які скликалися профспілковими органами.

Система управління промисловістю, що спиралася на трудову активність робітничого класу та інженерно-технічних працівників, відіграла важливу роль у відновленні й розвитку основних галузей індустрії. Проте на Україні цей процес йшов повільніше, ніж у цілому в країні – адже жоден з регіонів не зазнав таких руйнувань. До того ж лише в 1922 р. республіка змогла посправжньому приступити до відродження народного господарства. Через те й у питаннях планування вона відставала [61]. Контрольні цифри розвитку народного господарства УРСР були складені тільки через рік після союзних контрольних цифр, на 1924/25 р. Але сама їх поява означала посилення планово-регулюючих функцій і ролі ВРНГ СРСР у розвитку промисловості, виробленні узгоджених дій в галузі управління загальносоюзними, республіканськими та місцевими трестами. Проте централізація оперативних функцій в галузі управління мала й негативний бік, оскільки ставала надмірною.

Розв'язуючи винятково складні й суперечливі завдання, які постійно висувало життя, Комуністична партія незмінно тримала в центрі уваги питання управління народним господарством. При цьому вона виходила з принципового ленінського положення про те, що «...господарська справа – наша спільна справа. Це для нас найцікавіша політика» [62]. І сьогодні партія розглядає політику й економіку в нерозривній діалектичній єдності, адже «міцна основа для прискореного просування вперед на всіх напрямках може бути створена лише на базі докорінних змін в економіці» [63]. Оновлення нашого суспільства неможливе без радикальної економічної реформи.

Те ж було й у перші роки Радянської влади. Перехід до НЕПу відповідно до настанов X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) поставив ряд невідкладних завдань, пов'язаних з удосконаленням управління економікою, які стосувались усіх регіонів країни, в тому числі й України. Необхідно було опанувати механізм планової й господарської роботи, що дало б змогу правильно враховувати реальні можливості галузей, поліпшувати методи виробництва, здійснювати госпрозрахунок і режим економії, підвищувати, рентабельність підприємств.

Одним з основних важелів планового керівництва господарством був державний бюджет країни. Планомірна мобілізація нагромаджень соціалістичного сектора, вилучення через податки грошових засобів капіталістичних елементів створювали централізований фонд ресурсів, який використовувався для відновлення й розвитку трестованої промисловості й кооперації, розгортання соціально-культурного будівництва та зміцнення обороноздатності держави.

I Всеукраїнська нарада КП(б)У, що відбулася в травні 1921 р., схваливши стратегічний курс партії, зазначила, що з метою швидкого господарського відродження важливо здійснити ряд заходів для заохочення дрібнотоварного виробництва. Передусім ішлося про те, що держава відмовлялася від безпосереднього розпорядження значною частиною сільськогосподарської продукції й надавала це право самому виробникові. Радянським органам доручалося денаціоналізувати й віддати в оренду підприємства, які не могли бути найближчим часом ведені в дію. Тим самим значною мірою розвантажувалася державний апарат управління економікою й одночасно зміцнювалося приватне (непманське) виробництво, що викликало серйозні зміни в усіх господарських відносинах. Базою відродження економіки повинні були стати основні галузі виробництва, які також належало підняти з руїн [64]. Від них передусім залежав результат змагання різних способів господарювання, насамперед, соціалістичних і капіталістичних підприємств.

Партійні організації республіки, керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б) і Всеукраїнської наради КП(б)У, прагнули мобілізувати комуністів, робітничий клас на відбудову народного господарства на основі НЕПу. Перед органами управління на весь зріст постало завдання налагодити виробництво предметів сільського споживання, що змусило переглянути державні програми й плани використання матеріальних ресурсів і внести в них відповідні зміни. Це призвело до уповільнення темпів відновлення важкої промисловості, від якої безпосередньо залежав розвиток галузей, що забезпечували виробництво предметів народного споживання та сільськогосподарського інвентаря. З метою посилення впливу держави на провідні індустріальні галузі здійснювалося трестування промисловості. Підприємства, які входили до трестів, забезпечувалися необхідними матеріальними, продовольчими і фінансовими ресурсами як з загальнодержавних фондів, так і з інших джерел (самозаготівля, вільний ринок та ін.). Їм надавалося право реалізувати частину продуктів власного й підсобного виробництва, купувати сировину, якої не вистачало. В разі господарськотехнічної доцільності трестам дозволялось також встановлювати зв'язки з кооперативно організованою кустарною промисловістю.

На VIII Катеринославській губернській партконференції (грудень 1921 р.) доповідь секретаря ЦК КП(б)У Д.З. Лебеда і звітна доповідь секретаря губкому Т.В. Симонова відзначалися глибоким аналізом перших успіхів і труднощів у розв'язанні складних соціально-політичних і господарських проблем відбудовного періоду. Предметом окремого обговорення стало питання «Про роботу промисловості в умовах НЕПу» [65]. В прийнятих постановах конференція забор'язала партійні колективи й комітети наполегливіше оволодівати раціональними формами господарювання. Зокрема, на підприємствах трестованої промисловості належало сміливіше впроваджувати господарський розрахунок. У зв'язку з розширенням відбудовних робіт на Брянському і «Шодуар-А» заводах мала

збільшитися кількість робочих місць і знизитися безробіття. Значна увага приділялася піднесенню дрібної й середньої промисловості, встановленню контролю за діяльністю приватних підприємств.

Луганська повітова партконференція, яка відбулася в листопаді 1921 р., проаналізувавши дії партколективів в умовах НЕПу, відзначила, що становище на місцях почало поліпшуватися: своєчасно вжиті заходи й героїзм шахтарів врятували багато вугільних шахт від затоплення та руйнування. Запровадження нових тарифів, розширення повноважень господарських органів допомогли вугільній промисловості стати на твердий ґрунт. Партійним осередкам потрібно було закріпити досягнуті успіхи. Конференція зобов'язала їх більше допомагати господарникам у вдосконаленні структури управління виробництвом, методів господарювання, зміцненні зв'язків з суміжниками, споживачами вугілля, залізничниками, регулярно заслуховувати звіти керівників підприємств про результати здійснення нової економічної політики [66].

Важливо зазначити, що з перших кроків діяльності трестівської промисловості партійні й державні органи намагалися знайти оптимальний варіант взаємовідносин при розв'язанні питань управління виробництвом. Прикладом цього може бути VI Донецька губерньська партконференція (грудень 1921 р.), яка констатувала нестійкість, а й часто невизначеність позицій губкому в питаннях керівництва великою кам'яновугільною промисловістю [67]. В ході її роботи намітилися два принципових підходи. Суть їх зводилася до того, що, по-перше, не можна перетворювати партійну організацію в безпосереднього учасника виробничого процесу, оскільки вона покликана спрямовувати й об'єднувати роботу всіх ланок виробничого апарату, а не управляти. І, по-друге, нікому не слід втручатись у повсякденне оперативно-господарське життя трестів. «Роль губорганів, - підкреслював голова правління тресту «Південсталь» І.І. Межлаук, - не повинна бути схожою на роль капрала, який жене в шию все те, що йому заважає» [68]. Саме зважений підхід забезпечує успіх загальної справи.

Підтвердивши, що головна увага парторганізації має бути спрямована на розвиток важкої промисловості, конференція визнала також доцільним існування дрібних підприємств, що працювали на орендних засадах під керівництвом спеціального органа, підпорядкованого губернській економradі [69]. Тим самим практично закріплювався плюралізм власності й рівноправність її різних форм.

Виконуючи рішення VI конференції КП(б)У, яка висунула вимогу зосередити сили й засоби на відбудові передусім великих підприємств [70], губкоми партії розширили і зміцнили зв'язки з правліннями державних трестів і рудоуправлінь. Тісні контакти з керівництвом «Південсталі», «Коксобензолу», Південнорудного тресту підтримували Катеринославський губком і Криворізький повітком КП(б)У. Те саме можна сказати і про Донецький губком, партійні комітети Бахмута, Луганська, Костянтинівни, Юзівки, які стали глибше вникати в питання добору керівних кадрів і провідних спеціалістів підприємств, добиватися підвищення їх відповідальності за ефективність управління виробництвом. Такі дії повністю поділяли новий голова Центрального правління кам'яновугільної промисловості В.Я. Чубар, голова правління тресту «Хімвугілля» С.З. Білоцерківський, директор Рутченківського рудоуправління Є.Т. Абакумов та ін.

Про результативність організаторської і виховної роботи партколективів, а також організаційно-технічних заходів господарських органів свідчили успіхи, досягнуті у відродженні металургійних заводів Катеринослава – ім. Г.І. Петровського, ім. В.І. Леніна, ім. Комінтерну, ім. К. Лібкнехта. Велика робота проводилась у цьому напрямі й на інших підприємствах губернії. На Дніпровському заводі в Кам'янському партійний осередок очолив рух робітничого колективу за відбудову підприємства без державних дотацій. Схвальний відгук у трудящих всієї Катеринославщини дістав заклик президії ВРНГ УРСР вважати терміновою й державно важливою справою відродження рудників Криворізького й Нікопольського басейнів. Завдяки

величезним зусиллям дирекції Південнорудного тресту на чолі з комуністом К.І. Михном, у минулому простим гірником, партійних осередків рудників, трудовому ентузіазмові робітників були розгорнуті відбудовні роботи на гірничорудних підприємствах. В кінці 1921 – на початку 1922 р. дали першу продукцію Шмаківський, Городищенський, Галківський і Ростківський рудники. Про це, зокрема, повідомлялось у листі Катеринославського губкому КП(б)У на адресу ЦК КП(б)У [71].

В умовах загальної розрухи в країні дуже непросто було ввести в дію навіть невелику шахту, підприємство або якусь його частину. Ось чому кожна така подія сприймалась у колективі з великим піднесенням. Серед відбудованих влітку 1922 р. об'єктів була й мартенівська піч на Катеринославському заводі ім. Г.І. Петровського. На пуск її зібрався весь колектив металургів: кожен хотів побачити, як після трирічної перерви «знову заблещить вогонь у мартені, веселіше стане в Брянському заводському містечку, освітлішає і в робітничих будинках» [72].

Розв'язуючи завдання, пов'язані з удосконаленням управління промисловістю, партійні комітети широко спиралися на комсомол. Керуючись рекомендаціями Донецького губкому КП(б)У, III з'їзд комсомолу Донбасу (травень 1921 р.) зокрема постановив: активізувати участь комсомольських осередків у піднесенні промисловості, збільшенні видобутку вугілля [73]. Повсюдно почали створюватися трудові загони, ударні молодіжні бригади, на рудниках проводилися недільники, яких, за спогадами ветерана партії й комсомолу В.О. Орлова, «було більше, ніж днів у тижні».

Комуністів, і комсомольців донецького краю надихала увага до розвитку вугільної промисловості й металургії з боку уряду, В.І. Леніна. За нашими підрахунками, лише протягом 1921 р. більше ніж у 40 ленінських виступах, доповідях, телеграмах, листах порушувалися проблеми механізації вуглевидобутку, придбання за кордоном гірничовидобувної техніки, прогресивної організації праці шахтарів. Володимир Ілліч уважно стежив за відбудовою, важкої промисловості на Україні, про що, наприклад, свідчить

зроблений ним на IX Всеросійському з'їзді Рад глибокий аналіз стану справ з виплавою металу й видобутком вугілля [74]. З метою виявлення перспектив розвитку металургії на півдні Росії, можливостей збільшення виробництва чавуну й прокату, вдосконалення управління заводами і рудниками В.І. Ленін зустрівся з головою правління нового тресту «Південсталь», інженером, комуністом І.І. Межлауком. У ході обговорення проблеми стало ясно, що потрібні значні капітальні затрати для реконструкції Петровського, Макіївського та Юзівського заводів, відродження південної металургії. Керуючий трестом назвав необхідну для цього приблизну суму – 10 млн. крб. Одержавши такі асигнування, донецькі металурги змогли б виплавити 6 млн пудів чавуну. Володимир Ілліч погодився, але попросив дати надійні гарантії. У відповідь Межлаук на бланку ліквідованого революцією Російсько-Бельгійського акціонерного товариства написав:

«Комуністичний вексель. Москва, 7 листопада 1921 р.

З 1 січня 1922 р. по 1 січня 1923 р., працюючи на засадах, викладених у затвердженому 3 листопада ц.р. Президією положенні про Південсталь, повинен я, після одержання визначених Південсталі на цей предмет 27 жовтня ц.р. Президією ВРНГ оборотних коштів, поставити тов. Володимирі Іллічу Ульянову (Леніну) через Президію ВРНГ з Петровських, Макіївських і Юзівських заводів Південсталі, 6 000 000 пудів чавуну, 4 000 000 катаного металу, а всього 10 000 000 пудів чорного металу» [75].

І досі хвилює цей документ – перше зобов'язання донецьких металургів і шахтарів. Готуючись до зустрічі 100-річчя з дня народження В.І. Леніна, трудящі Донеччини взяли в пам'ять про комуністичний вексель підвищені соціалістичні зобов'язання щодо випуску продукції для народного господарства.

Як виконати зобов'язання, що випливали з «комуністичного векселя» - забезпечити далі зростання виробництва такої важливої і вкрай необхідної країні продукції – партійні комітети й осередки вирішували разом з господарськими керівниками рудників і металургійних заводів. Їхні

пропозиції узагальнила VII Донецька губернська партійна конференція (березень 1922 р.). Прийняті на звіт губкому, з яким виступив Е.І. Квірінг, і доповіді В.Я. Чубаря та І.І. Межлаука, рішення визначили, з урахуванням підсумків першого року НЕПу, конкретні шляхи відбудови й розвитку шахт і заводів, удосконалення організаційних форм і методів управління промисловістю [76]. Необхідно було передусім ширше використати важелі товарно-грошових відносин (госпрозрахунок, прибуток, кредит, матеріальне заохочення), піднести їх роль у різних галузях господарства, ліквідувати зайві проміжні ланки апарату управління, скоротити адміністративно-господарські витрати.

У тих умовах надзвичайно ефективним виявилось натуральне преміювання робітників (одягом, мануфактурою, продуктами харчування), яке вперше застосували на шахтах, прикріплених до Петровського металургійного заводу і які досягли довоєнного рівня продуктивності праці. Принципове значення мала настанова партійним комітетам та осередкам: сприяючи відновленню підприємств, не втручатися в оперативне управління ними.

При підтримці й допомозі партійних організацій Донбасу правління «Південсталі» мобілізувало робітників та інженерно-технічний персонал на прискорене введення в дію доменних і мартенівських печей, прокатних станів, виробництв для виготовлення промислової продукції широкого попиту (покрівельне залізо, дріт, цвяхи, сокири, лопати) на Петровському, Макіївському та Юзівському заводах, а також достроковий пуск нових шахт на рудниках, що належали їм. І, як результат, зобов'язання, дані В.І. Леніну, були успішно виконані. Країна одержала 10 млн пудів металу, причому на три місяці раніше строку. Але далось це нелегко – надто багато було нерозв'язаних проблем.

Причини труднощів і заходи щодо дальшої відбудови групи Катеринославських заводів «Південсталі» обговорювалися на X Катеринославській губернській партконференції в липні 1922 р. [77], яка при-

ділила особливу увагу ліквідації «вузьких місць» в організації виобництва, забезпеченні підприємств сировиною і паливом, питанням підготовки кваліфікованих кадрів. Керуючись рішеннями партконференції, губком і Криворізький повітком КП(б)У зосередили зусилля на вдосконаленні управління відбудовчими роботами в гірничорудному регіоні. Були зміцнені досвідченими комуністами партійні осередки й комітети рудників. Залізорудний партком, спираючись на осередки, мобілізував гірників на переобладнання найбільш перспективних рудників.

Все це незабаром дало позитивні результати. Уже в 1922/23 р. рудники й шахти, які стали до ладу, дали 10 млн пудів залізної руди. В цілому кількість відбудованих промислових, підприємств Катеринославської губернії зростає з 85 до 136. За наполегливість при відродженні заводів і рудників, високу продуктивність праці Президія ВУЦВК нагородила орденом Трудового Червоного Прапора УРСР 30 робітників, які особливо проявили себе, серед них горнового Н.О. Карташова і слюсаря з ремонту гарячих печей М.Ф. Кардусова з Брянського заводу.

Найвищі нагороди республіки одержали з Київської губернії 10 робітників, Кременчуцької – 7, Миколаївської – 15, Подільської – 8, Полтавської – 6, Одеської – 18, Харківської – 27, Чернігівської – 11. ВУЦВК також відзначив великі заслуги у відбудові промисловості й організації високопродуктивної праці ряду директорів – Харківського електромеханічного заводу Я.І. Щербини, Єлисаветградського заводу сільськогосподарського машинобудування «Червона зірка» П.А. Заривайка, Одеської джутової фабрики М.Я. Скорохода, Рутченківського вугільного рудника Є.Т. Абакумова та ін.

Важливу роль у залученні трудящих до управління промисловістю відігравали виробничі партійні осередки. Лише в Харкові до літа 1921 р. вони були створені більш як на ста великих заводах і фабриках [78]. Від них виходили починання, спрямовані на поліпшення організації виробництва, підвищення продуктивності праці, розстановки кадрів. Комуністи, як

правило, працювали на самих важких відповідальних ділянках виробництва.

Завдяки широкому залученню робітників і технічного персоналу до здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення технологічних процесів, впровадження раціональної організації праці керівництву й партійному осередку Донецько-Юр'ївського металургійного заводу, очолюваному П.П. Скриплевим, удалося успішно розв'язати складну проблему виплавки металу в умовах гострої нестачі палива і продовольства. Вже в 1922 р. тут було запущено ряд мартенівських печей, що дало можливість додатково виплавити 1 млн пудів сталі й виготовити 900 тис. пудів прокату [79]. Партосередок Луганського паровозобудівного заводу організував комуністів і безпартійних на випуск до п'ятої ,річниці Жовтня 34 паровозів [80]. Це майже стільки, скільки їх було збудовано за попереднє п'ятиріччя.

Активізації комуністів в управлінні виробництвом, підвищенню їх ролі в господарській діяльності значною мірою сприяли цехові партосередки, створені повсюдно відповідно до рішень XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) [81]. У зв'язку з їх бурхливим чисельним зростанням на багатьох заводах і рудоуправліннях існуючі організаційні структури вже не забезпечували належний зв'язок з масами.

Нові організаційні форми розширювали ці можливості, дали змогу справляти більший вплив на розвиток виробництва. Наприклад, цехові осередки Київського заводу «Більшовик» багато зробили для відродження енергетичної бази підприємства і пуску його провідних цехів. У результаті завод став постачати литво багатьом промисловим регіонам країни [82].

Із створенням цехових осередків підвищилась авангардна роль партколективу рудника ім. Жовтневої революції в Кривому Розі. Проведена за їх участю робота з удосконалення організації й оплати праці, раціоналізації виробництва, висування ініціативних робітників на посади керівників шахт і дільниць допомогла руднику вийти з прориву. Продуктивність праці гірників зросла майже вдвічі. Криворізький окружком КП(б)У постійно спирався в своїй роботі на досвід цих цехових осередків

[83]. І в інших місцях спостерігалась аналогічна картина. В 1924 р. на донецьких заводах і шахтах діяло понад 200 цехосередків, очолюваних партійними комітетами [84]. Тісно зв'язані з трудовими колективами вони багато зробили для посилення партійного впливу на робітників.

Для прикладу можна послатися на діяльність парткому Єнакіївського металургійного заводу. Своєчасний пуск усіх виробництв підприємства вимагав від адміністрації найактивніших дій, творчого підходу до господарських проблем. Значну допомогу в цьому надав йому Артемівський окружком КП(б)У, який направив сюди досвідченого партійного працівника М.О. Вознесенського. Маючи великі організаторські здібності й уміючи підійти до людини, він, ставши секретарем заводського партійного комітету, розпочав роботу із з'ясування інтересів і запитів робітників прокатного цеху, які відмовлялися працювати.

Виявишся, що в основі конфлікту було не саме підвищення норм виробітку в цеху, а запровадження їх у наказовому порядку, голе адміністрування планово-виробничого відділу заводууправління і керівництва. Партком добився від дирекції зміни форм і методів управління, переглянув розстановку комуністів на вирішальних ділянках виробництва. Завдяки цьому підвищилася бойовитість цехових партосередків, зміцніли й розширилися, їх зв'язки з профорганізаторами, господарськими керівниками і провідними спеціалістами. Ритмічніше стали функціонувати основні виробничі ділянки. З трьохрічної консервації було знято все виробництво. Задувши в день відкриття ІХ з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.) третю доменну піч, металурги в привітанні з'їздові з гордістю повідомляли: «справа соціалістичного будівництва і господарства – наша кровна справа» [85]. Вдосконалення організації управління заводом і широке залучення до цього робітників та інженерно-технічного персоналу дали змогу не лише успішно виконати програму господарського року, а й досягти довоєнного рівня виробництва.

Як відзначив ІХ з'їзд КП(б)У, розвиток продуктивних сил у всьому

Союзи, в тому числі й на Україні, а також «випукле» зростання соціалістичних елементів господарства повністю підтвердили правильність виробленого партією курсу – можливість успішного розвитку соціалістичної економіки на базі НЕПу [86]. Радянська Україна посідала важливе місце в економічному розвитку СРСР. Її частка в союзному виробництві становила: 86 % цукру, 78 вугілля, 66 чавуну і залізної руди, 98,5 марганцевої руди, 75 % сільськогосподарських машин [87]. Такий вагомий доробок забезпечувався за рахунок високої концентрації робництва. Досить показово, наприклад, що річна виплавка чавуну на домні «Південсталі» перевищувала потужність уральської домни в чотири рази [88]. Слід також підкреслити, що УРСР не лише постачала свою продукцію в інші республіки, але й багато потрібного одержувала від них. Інтереси республіканської і союзної промисловості тісно перепліталися.

Усе це покладало велику відповідальність на Компартію України. Від її політичного підходу до розв'язання господарських завдань значною мірою залежав і успіх перетворення республіки, на один з найбільш розвинених індустріальних центрів країни, і реальність планів соціалістичних перетворень. На 1 січня 1926 р. КП(б)У об'єднувала в своїх рядах 151,9 тис. кандидатів і членів партії, з яких 69 тис. були робітниками (45,4%). Найбільшими були Харківська (6,7 тис. комуністів), Сталінська (15,3 тис.), Артемівська (13 тис.), Луганська (12 тис.), Одеська (10,5 тис.), Київська (10,2 тис.), Катеринославська (9,2 тис.) окружні парторганізації. Причому в складі партійних організацій Донбасу та Катеринославщини абсолютну більшість становили промислові робітники [89].

З урахуванням загальносоюзного розподілу праці КП(б)У особливу увагу приділяла піднесенню трестованої промисловості, де було зайнято 363 тис. чоловік [90]. Від неї багато в чому залежав успіх розвитку всіх галузей економіки. Тільки на діючих заводах «Південсталі» працювало 72 тис. робітників, а на її рудниках – 31,5 тис., у тому числі на Сталінському металургійному заводі 11,4 тис., Катеринославському ім. Г.І. Петровського та

ім. В.Л. Леніна – понад 14 тис., Макіївському, Маріупольському – більш як по 6 тис. чоловік [91]. Високою концентрацією робочої сили вирізнялися підприємства «Південмаштресту», «Укрсільмашу», «Донвугілля» та «Хімвугілля».

Невтомна повсякденна діяльність партійних організацій, спрямована на зміцнення госпрозрахункових відносин і вдосконалення управління виробництвом, дала позитивні результати. Трестована промисловість України не лише нарощувала випуск продукції, а й поліпшувала інші економічні показники. Якщо в 1923 р. баланси промислових підприємств майже не зафіксували прибуток, то на 1 жовтня 1925 р. він становив 12 млн крб. [92]. Проте багато заводів, шахт, фабрик ще не відновили свій виробничий потенціал. Потрібно було завершити цей процес і одночасно розв'язувати нові завдання – створювати індустріальну базу для розвитку всіх галузей народного господарства.

2.2. Приватний сектор промисловості в умовах НЕПу

Реалізація нового стратегічного курсу соціально-економічного розвитку країни потребувала врахування не тільки завдань повсякденної практики, а й більш віддаленої перспективи. Необхідно було також мати на увазі особливості господарського становища і традиції кожного регіону. Та й це не гарантувало, що життя не внесе якихось змін, причому досить суттєвих. Так і сталося, коли довелося зіткнутися зі складними явищами соціально-економічної практики.

Перехід до нової економічної політики зумовив докорінні зміни в промисловості на всіх рівнях, що, в свою чергу, вимагало вдосконалення організаційних форм управління. Із закінченням «воєнного комунізму» система адміністративного управління через главки («главкізм») ліквідувалась, а окремі з них, що залишилися, вже не розподіляли збут

продукції. До цієї «небезпечної» свободи багато підприємств виявилися не готові. В некерованому ринковому морі в умовах розрухи вони розплачувалися за відсутність збуту продукції скороченням виробництва і звільненням робітників.

Потрібен був досконаліший господарський механізм. У зв'язку з цим і виникла така нова форма організаційного управління, як трест, що являв собою виробниче об'єднання однорідних промислових підприємств за територіальним принципом, або комбінованих – за виробничо-територіальним. Систему главків замінила система трестів. Усі вони відповідно до наказу Ради Народних Комісарів «Про проведення в життя начал нової економічної політики» [1] від 9 серпня 1921 р. і «Основних положень про заходи до відновлення великої промисловості і піднесення і розвитку виробництва» [2], затверджених Радою Праці та Оборони (РПО) 12 серпня 1921 р., переводилися на господарський (комерційний) розрахунок. Створювалась нова, ситуація у фінансово-господарській діяльності всіх підрозділів промисловості.

Умови конкуренції, що існувала між окремими підприємствами, як приватними, так і державними потребували повніше враховувати принципи госпрозрахунку при затвердженні бюджету кожної господарської одиниці. План усієї промисловості, її трестів, окремих підприємств мав будуватися, виходячи з їхніх реальних можливостей і конкретних затрат. Тому роботу належало організувати так, щоб економити сировину й матеріали, знижувати собівартість виготовлюваної продукції, підвищувати продуктивність праці. Взагалі, виявляти ділову кмітливість та ініціативу.

На виконання рішень Першої Всеукраїнської наради 8 серпня 1921 р. Раднарком (РНК) УСРР затвердив постанову «Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ». «Надати кооперативам, товариствам та іншим організаціям, а також окремим громадянам право оренди державних промислових підприємств з метою їх експлуатації» - наголошувалося в постанові. При складанні договору про оренду перевага надавалася коопера-

тивним об'єднанням [3]. У договорі визначалися характер виробничої діяльності орендованого підприємства, обсяги та номенклатура виробництва, розміри відбудови та модернізації основних фондів, орендна плата державі та ін. Від орендарів вимагалось безперечне виконання радянського законодавства про працю і соціальне страхування. Отже, підприємства, що передавались в оренду приватникам, залишались державними за формою власності, але за типом виробничих відносин та організацією праці вважались приватними. Це була форма лише тимчасового володіння засобами виробництва.

«Оренда не означає денационалізації, - наголосив на IV з'їзді Ради народного господарства (травень 1921 р.) один із відомих теоретиків і керівників промисловості В. Милютін. – Денационалізація є відновлення в правах власності. Відновити в правах власності капіталіста, в якого ми взяли фабрики і заводи, в якого сировина пущена в обіг, частина машин перевезена, було неможливо фізично» [4]. Нові взаєностосунки господарчих органів із приватниками в Україні пропонувалось будувати за умов скрупульозного дотримання вказівок партійно-господарського керівництва.

Крім приватної орендованої в Україні при переході до НЕПу мала відроджуватися і приватновласницька промисловість. Створення приватниками дрібних підприємств на власних засадах дозволялось декретом ВУЦВК від 26 липня 1921 р. «Про кустарну і дрібну промисловість» [5]. Згідно з декретом приватні підприємства були великими – цензовими (з кількістю робітників на них не менше 16 при наявності двигуна і не менш 30 без нього) та дрібними — нижцензовими (відповідно до 15 і 29 робітників). Також могли працювати виробники-одинаки – кустарі та ремісники.

Аналіз архівних документів та публікацій свідчить, що проведення роздержавлення промисловості розпочалося одразу після проголошення нової політики, ще за відсутності відповідно розробленої правової бази. Тому на початковому етапі впровадження нових форм господарювання здавання

підприємств в оренду та денационалізація в Україні проводилися безсистемно. На місцях у губерніях впадали у крайнощі: або «роздати» все і одразу, або взагалі повністю відмовлялися від проведення реорганізації промисловості. Підтримали рішення уряду та активно включилися в орендну компанію Донецький, Катеринославський, Київський, Одеський губвиконкоми. Керівник Донецького губкому КП(б)У Е. Квірінг активно виступив на підтримку нової політики. Так, він закликав скоріше забувати методи «воєнного комунізму» та відмовлятися від надій на швидку світову революцію. Натомість підтримати «політику, яка дасть можливість відродити нашу велику промисловість» і вже досягненнями комуністичного господарського будівництва довести переваги справи пролетарської революції [6]. Показово виваженим господарським підходом відзначилися рішення керівництва Миколаївської губернії. По-перше, підкреслювалася необхідність встановлення такого керівного апарату, який був би здатний стягувати орендну плату. По-друге, ставилося завдання добиватися модернізації устаткування, збільшення виробництва та загального підйому промисловості [7].

Умови перших років НЕПу були такими, що головним чином приватна ініціатива у промисловості України (якщо не рахувати дрібне кустарне виробництво) була представлена в її орендній формі – значно економічно вигідніше було взяти в оренду вже «готове» підприємство (навіть таке, що потребувало іноді досить значного ремонту), ніж починати будувати власний завод або фабрику повністю з «нуля». Приватники заощаджували не лише на основних, але й на оборотних фондах (у тому випадку, коли орендовані підприємства мали запаси сировини та палива). Радянські керівники сприяли цьому процесу тим, що більш швидко погоджувалися на здавання підприємства в оренду (тимчасовий дозвіл на використання виробничих фондів), ніж на денационалізацію (повернення у власність назавжди) – так виражалось їх дотримання революційним ідеалам.

Враховуючи те, що в Україні одним із головних питань постало

відродження важкої державної індустрії (довоєнна Росія на $\frac{3}{4}$ задовольняла свої потреби в паливі та металі з Донецького басейну), а також, що відбудова зруйнованої металургійної промисловості була неможливою за відсутності палива, необхідно було передусім вивести вугільну промисловість з кризового стану. У липні 1921 р. Донецька губернська рада народного господарства (ГРНГ) заснувала постійно діючу комісію по використанню дрібних шахт, головою якої було призначено А. Радченка. Результатом діяльності комісії стало впровадження орендних відносин у вугільну промисловість України.

Водночас, місцеві керівники в деяких губерніях відверто саботували постанови уряду. Рішення про допущення приватного підприємництва сприймалося ними як зрада всіх попередніх революційних ідеалів. Наприклад, колишній власник фабрики у Києві М. Ройзенман, незважаючи на всі прохання, отримав дозвіл лише на оренду колись свого підприємства [8]. Чернігівська губконференція КП(б)У засудила «ставку на власника, прийняту в Росії» [9], після чого повітові власті Козельця і Ніжина підмовилися від проведення орендної компанії [10]. На засіданні Полтавської губернської економічної ради 3 червня 1921 р. наголошувалося, що краще закрити млини, ніж віддати експлуатувати їх приватним власникам. «З денационалізацією не поспішати, відклавши рішення цього питання на рік» [11]. Губернська комісія з обстеження радянського апарату на Полтавщині у своєму звіті визнала типові погляди радянських керівників як «повне нерозуміння завдань НЕПу або небажання їх розуміти». Наслідком такого ставлення до нової політики стало те, що Полтавська губернія займала передостаннє місце за кількістю орендних підприємств [12]. У Подільській губернії взагалі не було створено спеціалізованого апарату, який би регулював та контролював орендну компанію, що призвело до безконтрольності у процесі здавання підприємств в оренду [13].

Питання роздержавлення турбували державно-партійне керівництво. Проаналізувавши перші кроки влади, В. Ленін наголосив на необхідності

більш енергійного впровадження в життя нових форм господарювання. Інтереси відбудови та розвитку державної промисловості вимагали звільнення від «баласту» дрібних, зруйнованих, непрацюючих підприємств. У Радянської влади повинні були залишитись тільки великі підприємства. «Все інше – в оренду або кому завгодно віддати, або закрити, або «кинути», забути до рішучого поліпшення», - вимагав Ленін [14].

Партійно-господарське керівництво України, виконуючи отримані з Москви вказівки, приймало рішення щодо активізації проведення орендної кампанії. Однак, деякі радянські керівники і господарники доводили нові вимоги до бажання «виконати та перевиконати». Рішення керівництва на місцях іноді мали прямо негативні наслідки. Так, наприклад, у Балтському повіті Одеської губернії за декілька тижнів пройшло швидке, непередумане повернення у власність колишнім господарям всього промислового фонду [15]. Подільська губекономрада, з метою виправити положення та прискорити орендну кампанію в губернії, віддала вказівку всім повітовим економрадам закінчити передавання в оренду млинів протягом тижня [16]. Обмежені строки не дозволяли виважено підійти до укладання орендних угод та придивитися до складу орендарів.

Така ситуація невизначеності, розгубленості, анархії на місцях була неминучою. Вона стала прямим наслідком різкої зміни соціально-економічного курсу. Керівництво і в центрі, і на місцях катастрофічно не встигало за ситуацією. «Повної одноманітності в методах і засобах накреслення і проведення начал проголошеної нашою партією нової економічної політики ми не спостерігали, - визнав в інтерв'ю газеті «Коммунист» Голова Раднаркому Радянської України Х. Раковський. – Та й важко було цього чекати: в цій галузі так багато коливань навіть у центрі, який ще не опрацював твердих конкретних директив» [17].

Справи в промисловості України в перші місяці з переходом до НЕПу продовжували погіршуватися, стрімко падала продуктивність праці. Особливо це стосувалось вугільної промисловості. У липні 1921 р. видобуток

Донецького басейну склав всього 9 млн. пудів вугілля, що ледь вистачало його власній щомісячній потребі [18]. Окремі вугільні райони видобували значно менше, ніж витрачали. Так, шахти Алмазьянського вугільного району видобували 596 тис. пуд. вугілля, що майже вдвічі менше власних витрат – 1077 тис. пудів [19]. У вересні 1921 р. в розпорядженні держави було залишено лише 180 найбільш потужних шахт – решта підпадала під роздержавлення [20]. Наказ Головвугілля, що регулював порядок оренди шахт, вийшов лише 27 листопада 1921 р. (на цей момент вже було здано в оренду 764 шахти). Згідно з ним шахти Донбасу здавали в оренду через Донецьку губекономраду, за винятком тих шахт, оренда яких створила б перешкоди для роботи державних вугільних підприємств з технічних або організаційних причин. Наголошувалося на необхідності здачі в оренду на строк до 5 років. Орендна платня складала 30 % видобутку вугілля [21].

На листопад 1921 р. в оренді знаходилося 764, а наприкінці року 1000 шахт [22]. Незважаючи на надзвичайно складні умови, приватникам у гірничій галузі вдалося зберегти виробничий процес дрібних копалень, завдяки більш ефективній організації праці робітників і службовців. (У порівнянні з державними шахтами загальний відсоток службовців на дрібних шахтах був удвічі менший). У той же час продуктивність гірника на дрібних приватних копальнях на 27,9 % перевищувала середньомісячну на робітника по всьому Донбасу. Констатуючи розвиток виробництва в Донбасі, голова РНК Російської Федерації В. Ленін підкреслював, що у «цьому поліпшенні немалу роль відіграє поліпшення виробництва в дрібних шахтах, експлуатація їх на початках державного капіталізму» [23]. Дрібні копальні належали переважно кооперативам та виробничим артілям. Частка приватників серед орендарів склала 15 % [24].

Щоправда, реальний відсоток підприємств в руках приватників перевищував офіційну статистику. Цьому сприяла політика влади, певні пільги кооперації і негативне ставлення до приватників багатьох державних службовців. На орендну кампанію та нові економічні відносини впливав

закон ВУЦВК, згідно з яким позбавлялися права голосу непмани – особи, які займалися торговельною діяльністю, орендою, підприємництвом, а також промисловці, які використовували найману працю [25]. Цей прошарок суспільства отримав назву «лишенцы» («позбавленці»). Згідно з Карним Кодексом УСРР за спробу бути обраними, або взяти участь у голосуванні такій особі загрожували примусові роботи. Так досягалася повна ізоляція приватників. Вони позбавлялися загальнолюдських прав, в умовах Радянської влади ставали людьми «другого сорту».

М. Хрущов у своїх спогадах згадував робітника, героя громадянської війни, нагородженого орденом Червоного прапора, що у роки НЕПу вирішив відкрити власну справу і взяв підприємство в оренду. Після такого «анекдотичного» (за висловом Хрущова) вчинку, за радянським законодавством він перейшов у розряд класових ворогів [26]. Показовий своєю парадоксальністю факт: Радянська влада перетворювала на «декласований елемент» прошарок суспільства, який формувався вже в радянських умовах, у повній відповідності та з повним дотриманням чинного законодавства. Таке усунення владою непманів від політичного життя логічно випливало з ідеологічних постулатів монополюючої більшовицької партії. При цьому партія не сприймала, наскільки це суперечило самій суті економічного відродження і стримувало його проведення.

З метою узгодження роботи місцевих органів у вересні 1921 р. в Харкові була створена Українська економічна рада (УЕР), до функцій якої входило об'єднання, планомірне керівництво, регулювання і контролювання роботи наркоматів УСРР, уповноважених загальносоюзних наркоматів при Раднаркомі УСРР, всіх органів Радянської влади в галузі господарського будівництва. (21 листопада 1923 р. УЕР була перейменована в Українську економічну раду). До складу УЕР входили наркоми економічних наркоматів, робітничо-селянської інспекції (РСІ), військових справ, голова Південбюро ВЦРПС. Рішення УЕР були обов'язковими для всіх радянських і

господарських органів в УСРР. На місцях при губернських та повітових виконкомах Ради народного господарства, як їх головні відділи, сконцентрували повноту відносин з підприємствами всіх форм власності. Для загального регулювання орендних відносин повсюдно при губраднар-госпах були створені виробничо-технічні відділи та їх підвідділи – орендні бюро.

Подоланню розгубленості та анархії на місцях, роз'ясненню особливостей нової економічної політики та узгодженню дій державних органів влади у грудні 1921 р. присвятила свою роботу Шоста конференція КП(б)У. Привертає увагу аналіз розвитку промисловості України в умовах багатоукладності економіки. В першу чергу це стосується доповіді «Промисловість в умовах НЕПу», з якою виступив голова Ради народного господарства України В. Чубар. У доповіді та прийнятій відповідній резолюції поряд із першими кроками щодо оздоровлення економіки гостро критикувалися працівники радянських і господарських органів за помилки під час роздержавлення промисловості та проведення орендної кампанії. У зв'язку з цим були окреслені самі поняття та визначена специфіка «капіталістичних форм господарства». Наголошувалося на обов'язковому максимальному підпорядкуванні приватних форм власності державним органам управління. Приватний орендар визнавався «агентом держави по використанню ресурсів». Головне завдання місцевих органів влади і управління полягало в повсякденній увазі питанням оренди і необхідності пильного контролю та нагляду за виконанням орендних договорів, «дістати максимум вигоди» від експлуатації зданих в оренду підприємств [27].

Відповідно до рішень конференції реформувалася й законодавча база: 15 лютого 1922 р. була прийнята постанова ВУЦВК УСРР «Про дрібну і середню промисловість», згідно з якою законодавчо закріплювалися основи денационалізації [28]. Це повинно було покласти край «самодіяльності» місцевого керівництва у цьому питанні.

Рішення центру сприяли перегляду точки зору губернських органів влади й управління. Питання роздержавлення та проведення орендної

компанії обговорювалися органами місцевого самоврядування, партійними комітетами та господарниками на нарадах, конференціях, засіданнях. Після проведення аналізу помилок, Харківська губернія за кількістю зданих в оренду підприємств посіла одне з провідних місць в Україні, а за переданими в оренду 545 млинам зайняла перше місце [29]. Аналогічні рішення приділити належну увагу орендній компанії прийняли збори, наради в Бахмуті, Запоріжжі, Миколаєві. Характерною особливістю прийнятих рішень було акцентування на внесенні у договори максимально високої суми орендної плати, згідно з проголошеним VI конференцією КП(б)У завданням отримання «максимальної вигоди».

Аналіз офіційних даних свідчить про низку характерних особливостей орендної компанії початку 1922 р. По-перше, вже чітко визначилася багатоукладність – найбільша кількість орендованих підприємств належала приватним особам й кооперативам, зовсім незначний відсоток орендували державні установи. По-друге, найбільш активно процес оренди йшов у промислово розвинутих регіонах: Харківській, Запорізькій та Донецькій губерніях. Повільніше – у Київській, Одеській та Катеринославській. Останні місця займали найменш розвинуті у промисловому відношенні губернії [30]. По-третє, характерним також було намагання обмежити термін оренди. Близько 95-98 % усіх орендних договорів було складено на один рік [31].

Орендарями були переважно приватні підприємці. Так, в Одеській губернії вони орендували 77 % підприємств, в Катеринославській – 76 %, у Київській – 62,4 %. Частка колишніх власників складала відповідно 71 %, 81% та 95 % . Це перевищувало середньореспубліканський показник у 2-2,5 рази [32].

Усього разом з млинами та вітряками (які й становили основну частку усіх орендованих підприємств) на початку 1922 р. було заореновано понад 5200 дрібних і середніх заводів, фабрик та майстерень [33]. В Україні, у порівнянні з Російською Федерацією, відсоток орендованих підприємств складав – 46,5 % проти 50,6 %, хоча за кількістю орендованих млинів

Україна йшла попереду – 80,5 % (проти 72,5 % в РСФРР) [34]. Приватники діяли практично у всіх галузях народного господарства. Найбільша концентрація приватного виробництва склалася у млинарській промисловості – 50,4 % підприємств належали приватникам. Також значне місце приватники посідали у галузях: шкіряній – 47,6 %, тютюновій – 45,4%, харчовій та смаковій – 41,2 %, оброблення металів – 27,5 %, оброблення вовни – 21,8 %, у скляній промисловості – 20 % та ін. [35]. Отже, діяльність приватників була першочергово спрямована на виробництво продуктів харчування та предметів повсякденного вжитку: одягу, взуття, металовиробів тощо. Так поступово формувався новий соціальний прошарок – радянська буржуазія: приватники – промисловці, торговці, біржові маклери. За ними закріплювалася узагальнююча назва «непмани».

Непманам здавали в оренду та повертали у власність, передусім, нерентабельні, зруйновані підприємства. До того ж місцеві органи влади з підприємств, що підлягали денационалізації та оренді, іноді спеціально вивозили обладнання та сировину. Так, наприклад, у Донецькій губернії на початку 1922 р. із 86,5 % орендованих підприємств було вивезено устаткування і вони не працювали з 1921 р. [36]. Труднощі приватників ускладнювались ще й тим, що виконання капітального ремонту на орендованих підприємствах виконувалося самими орендарями – колишніми власниками. Збереглися документальні підтвердження про випадки, коли приватники проводили непередбачені умовами оренди роботи: ремонтували приміщення і обладнання, розпочинали нове будівництво [37]. Але як і раніше продовжувалась практика короткострокових орендних договорів (місцеві керівники не вірили в довготривалість НЕПу), як правило, терміном до одного року. Не дивно, що більшість орендарів зосереджувалася на якнайшвидшому отриманні прибутку. Про довготривалі ремонтні роботи зазвичай ніхто не думав. До того ж у багатьох випадках договори на оренду укладались всього на декілька місяців. Так, у Полтавській губернії майстерня С. Фрідману надавалася терміном на 6 місяців. На півроку отримав

підприємство й приватний орендар М. Беняш [38]. Схожі короткострокові договори на оренду були характерні для приватників Миколаївщини та інших регіонів [39]. Звісна річ, про капітальний ремонт і серйозні відбудовчі роботи на виробництві у таких випадках не йшлося.

На розвиток приватного виробництва відчутно впливала орендна плата. Як правило, вона не була постійною величиною і залежала від галузі промисловості. Коливання складало від 8 % для виробів металообробної та харчової промисловості, 11-12 % - в текстильній та будівельній, 20 % - у шкіряній, до 33 % - у поліграфічному виробництві [40]. До того ж, розмір відрахувань міг суттєво зростати по регіонах. Приміром, в Полтавській губернії платня з приватних підприємств харчової промисловості досягала 20% виробленої продукції, а по шкіряній – 40 % [41]. Орендна плата грошми на початковому етапі орендної компанії була скоріше винятком. Застосовувалася вона лише у тому випадку, коли для держави предмети виробництва підприємств не викликали інтересу. В умовах товарного голоду – відсутності в населення товарів повсякденного вжитку та стрімкого знецінення радянських грошей – натуральний спосіб розрахунків, для вирішення питання насичення ринку практично був єдино можливим. Характерним прикладом був естампажний завод у Катеринославі, орендар – колишній власник якого Й. Найдіс повинен виготовити 200 грабель, 400 сапок, 750 сковорідок. Орендна плата складала 5 % виробленої продукції [42]. Укладалися договори на безоплатне здавання повністю зруйнованих підприємств за умови їхнього повного відновлення.

Разом із заохоченням відновлення роботи приватної промисловості місцеві органи влади першочергового значення надавали соціально-економічному нагляду та контролю за приватниками. Аналіз архівних документів і періодичних видань дає підстави стверджувати, що така увага влади переслідувала, по-перше, турботу про споживача і була природною. По-друге, відчувається класовий підхід, спроба тиску на ідеологічного та економічного суперника. Так, в умовах переходу до НЕПу інспекція праці та

технічна інспекція 60 %, а санітарна інспекція близько 40 % своїх обстежень проводили на підприємствах приватників [43]. Прямими наслідками проведених обстежень та перевірок були штрафи, санкції, арешти приміщень та майна тощо. Так, тільки у (січні 1922 р. за порушення санітарно-технічного стану та трудового законодавства було зачинено 6 приватних сірникових фабрик у Катеринославській губернії, власників яких притягнуто до судової відповідальності [44]. Відділ охорони праці в Одеській губернії на декілька тижнів призупинив за елементарне порушення техніки безпеки шкіряний завод, який орендував колишній власник Д. Каменецький [45]. У Таганрозькому повіті оштрафували на 5 тис. крб. приватного підприємця Лозовського «за антисанітарний стан пекарні» [46]. Подібних прикладів можна навести багато. Привертає увагу, що більше половини всіх обстежень приватних підприємств закінчувалися притягненням до судової відповідальності їх власників [47], що свідчить про упередженість жорстоких дій влади.

Особливістю досліджуваного періоду стало втручання в господарські справи приватників спецоргану Радянської влади – ДПУ УСРР. Восени 1922 р. при реорганізації економічного відділу ДПУ УСРР та його місцевих відділень, офіційно під приводом пристосування до умов НЕПу, перед ними визначалася боротьба з так званою «економічною контрреволюцією» [48]. Відтепер усі промуправління губраднаргоспів були зобов'язані пересилати до ДПУ копії всіх доповідей, звітів, протоколів засідань, договорів оренди, відомостей про комерційну діяльність. Також до складу орендних комісій губернських і повітових раднаргоспів обов'язково входили представники ДПУ [49]. За таких умов каральний меч правлячої партії контролював усю життєдіяльність приватників, усі угоди підприємців і промисловців, відстежував фінансово-економічний стан приватних підприємств.

Становлення приватної промисловості в значній мірі загальмував голод 1921-23 рр. Голод відчутно вдарив по споживчому попиту та по купівельній спроможності населення. Навесні 1922 р., за даними дослідників В. Греченка та О. Ярмиша, 25 % усіх мешканців України опинилися на межі голодної

смерті [50]. Завдяки значному зменшенню або й із повною відсутністю попиту на продукцію призупиняли роботу приватні підприємства. Так, у Харківській губернії за офіційними повідомленнями зупинилося 7 великих приватних підприємств, у Миколаївській – всі шкіряні майстерні й заводи [51]. Кількість працюючих млинів в охоплених голодом губерніях впала до 5%, та й вони працювали з великими перебоями. В особливо скрутному становищі майже в межах всієї республіки опинилась олійна промисловість. Більшість приватних заводів працювали всього декілька днів [52]. Повністю втратили можливість збуту продукції хімічна та металообробна промисловість. Зупинилося крохмальне виробництво, через відсутність головної сировини – картоплі, а миловарне – за відсутністю жиру. Більшість приватних підприємств Катеринославської губернії знаходилися на межі банкрутства [53]. Схожа ситуація була характерна і для Київської губернії, яка до цього передувала в республіці за розмірами податку з приватників. В умовах голодного року надійшло в бюджет лише 2,7 % орендної плати з приватних підприємств харчової промисловості [54] – провідної для регіону галузі. Полтавська губернія отримала в бюджет не більше 14-16 % від запланованого [55]. Катеринославська губернія – близько 25 % [56].

Особливо загрозливе становище склалося у Запорізькій губернії, де голодувало понад $\frac{3}{4}$ населення [57]. У протокольному запису Всеукраїнської конференції раднаргоспів і губернських трестів про стан промисловості України від 25 вересня 1922 р. зазначалося: «голод наклав важкий відбиток на Запорізьку промисловість». З 315 підприємств, зданих в оренду торік, в руках приватників залишилося менше 100. Від інших орендарі відмовилися [58]. Схожа ситуація склалася на Одещині.

У Донбасі голод спричинив закриття приватних шахт. Позбавлені державного харчового постачання, вони опинилися в кризових умовах. До середини 1923 р. працювали лише 432 шахти. Припинили видобуток більше полонини приватних шахт [59]. Концентрація уваги місцевих органів влади виключно на проблемах державного виробника значно поглибила кризу

приватної промисловості. Так, Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу, стурбоване загрозливою ситуацією на державних шахтах (рятуючись від голоду їх покинуло близько 30 тис. робітників), прийняло директиву № 304: «З огляду на недоцільність роботи великої кількості слабо навантажених та слабо використовуваних шахт, необхідно прийняти швидкі та енергійні заходи щодо скорочення виробничих одиниць». Розпочався процес концентрації вугільних підприємств, що мав для приватників фатальні наслідки. Наприкінці року в Донбасі вже не залишилося жодної недержавної копальні [60].

Слід підкреслити, що проста денационалізація та оренда підприємств ще не вирішували всіх промислово-економічних питань. Для подолання кризи було необхідно відновити всю ринкову інфраструктуру в Україні. Провести комплексну відбудову і фінансово-банківської системи країни (відсутність обігових коштів унеможлиблювала будь-яку виробничу діяльність підприємств), і транспортної мережі (зруйнованість якої практично зводила нанівець можливості як продажу готових виробів, так і купівлі сировини та напівфабрикатів). Головним питанням було переведення керування економікою України з воєннокомуністичних на ринкові механізми. Як наслідок, лише невеличка частина орендної платні з приватників надходила до державного бюджету.

Невідповідність прогнозованих та реально отриманих прибутків була типовим явищем для перших років НЕПу. Певною мірою пояснювалося це невизначеністю умов перехідного періоду. Так, приватні орендарі легко йшли на укладення договорів із встановленою високою орендною платнею, але, зіткнувшись з реаліями промислової діяльності в Радянській Україні, вже не мали можливості повною мірою виконувати договірні умови. Держава ставила за мету отримання максимальної фінансової вигоди від орендної кампанії, що перекладало на орендаря всі затрати на ведення виробничого процесу. Постачання приватників сировиною дозволялося лише як виняток при виконанні ними державних замовлень. Так, голова президії

Миколаївського губраднаргоспу С. Степанов на губернському з'їзді профспілок у доповіді про хід відновлення промисловості наголосив на абсолютній неприпустимості забезпечення приватних промисловців сировиною або паливом. Натомість підкреслювалася важливість стягнення податкових та орендних зборів з приватників [61]. Отже, фактично місцеві органи самоврядування забезпечували приватників лише правом на виробництво.

Становлення приватного сектору промисловості в УСРР, як свідчить аналіз документів, дає підстави стверджувати, що у партійного-господарчого керівництва ще не склалося чітко визначених довготривалих планів розпитку багатоукладної економіки, по суті, відбувався пошук форм та можливостей співіснування приватника і держави. Процес роздержавлення вимагав постійного корегування: підведення підсумків, виявлення досягнень та визначення нових завдань з урахуванням недоліків. Так, Київський губраднаргосп, розглянувши хід роздержавлення промисловості, визнав: «Звичайно, що на перших порах важко було придивитися до орендарів, неможливо було врахувати їх кредитоспроможність і, внаслідок чого, велика кількість підприємств опинилися в положенні промисловості, що ледве животіла» [62]. Проведені у Харкові, Бахмуті, Одесі у 1922 р. наради активу партійно-господарських органів зайняли аналогічну позицію. На них прискіпливо були розглянуті помилки першої орендної кампанії та визначалися завдання для її продовження. Політика орієнтації на «отримання максимального прибутку» як головний напрям вимог влади не виправдала себе. Ситуація вимагала впровадження виваженого господарського підходу, закріплення позитивного досвіду, унеможливлення повтору помилок.

Враховуючи накопичений досвід на місцях, уряд України 29 серпня 1922 р. затвердив «Положення про здавання в оренду державних промислових підприємств» [63]. За розпорядженням УРНГ у другу орендну компанію в усіх губерніях України створювалися спеціальні відбірні комісії. Завданням цих комісій було проведення повної перевірки всього

промислового фонду та визначення кількості підприємств, які й надалі можливо залишити у підпорядкуванні губраднаргоспів, а які необхідно повернути колишнім власникам, здати в оренду. Головне завдання полягало в максимальному розвантаженні місцевих органів влади від зруйнованих та збиткових підприємств. Так, у жовтні 1923 р. на Полтавщині з 1440 обстежених підприємств лише 239 залишилося в складі ГРНГ [64]. На третину зменшилося майстерень та фабрик державного підпорядкування і передано приватним підприємцям в Катеринославській, Одеській губерніях. Загалом по республіці з обстежених комісіями промислових підприємств 14% додатково підлягали денаціоналізації [65]. Перевага надавалась орендним відносинам виключно приватнику.

Принциповою новацією чергової хвилі орендної кампанії стали чітко прописані умови губраднаргоспів. Передбачалося, що складаючи орендний договір, приватник відбудовує промислову одиницю, налагоджує виробничий процес та переходить на розрахунок з органами влади виключно на оплату грішми. Як бачимо, раднаргоспи відмовилися від розрахунків готовою продукцією, бо вже зняли гостроту товарного голоду в країні. По-друге, на зміну майже виключно однорічним договорам переходили до довготривалих угод. Так, у с. Валки Харківської губернії колишній власник І. Шадлун взяв раніше в оренду млин на один рік. Після перегляду договору було вирішено продовжити оренду ще на 3 роки за умов виплати орендної плати грошима і протягом перших двох років провести повний капітальний ремонт млина [66]. Аналогічні зміни торкнулися приватників у більшості регіонів республіки.

Загалом по Україні протягом 1923 р. було переглянуто умови оренди близько 60 % підприємств. Найбільш інтенсивно проникав приватногосподарський капітал в харчову і шкіряну галузі промисловості [67]. Успішне проведення нової орендної кампанії стало наслідком виваженого господарчого підходу керівництва губерній до складання договорів. Більш ретельний відбір до складу орендарів, урахування їхньої

спроможності налагодити виробничі процеси, ринкової кон'юнктури та налагодження виробничих зв'язків – все це сприяло тому, що орендована приватниками промисловість почала нарощувати виробництво. Одним із вагомих доказів позитивних змін було зростання питомої ваги зібраної орендної плати у бюджетах всіх рівнів. Так, у республіканському бюджеті у 1923 р. вона вперше склала 69 % від запланованого: 850437 зол. крб. [68]. Значно розширилися орендні надходження і до місцевих бюджетів.

Як і в перші роки, контролюючі органи (санітарна, технічна інспекції), продовжували привертати свою увагу роботі приватної промисловості, що сприяло більш дбайливому ставленню приватників до орендованого майна. Промисловці загалом відповідально ставилися до зауважень інспекцій. Так, приватники Катеринославської та Волинської губерній протягом року виправили всі зазначені інспекторами технічні дефекти [69]. Наркомат праці в своєму звіті за 1923/24 р. відзначив, що запроваджена практика контролю за приватними підприємцями мала позитивні результати та повністю себе виправдала, налякавши приватників репресивними заходами, привчила їх поважати владу та дотримуватися законодавства [70]. Хоча, на наш погляд, така оцінка не зовсім відповідала дійсності. Як свідчать документи, у більшості випадків, там де застосовувались репресії, спрацьовував класовий характер у діях влади.

Аналізуючи господарчий комплекс, слід зауважити, що у час відбудовчого періоду зберігалось домінування приватної орендованої промисловості: кількість орендованих підприємств значно перевищувала кількість приватновласницьких (денаціоналізованих та побудованих приватниками вже в умовах НЕПу). Так, у 1923/24 р. 87,5 % приватних ценових підприємств були орендованими. На них випускалося понад 90 % продукції, що вироблялася приватною фабрично-заводською (ценовою) промисловістю республіки [71]. Процес повернення у власність підприємств продовжував гальмуватись партійно-господарським керівництвом. Так, наприклад, 12 грудня 1924 р. президія ВРНГ УСРР розглянула і відмовила в

клопотанні колишніх власників про денационалізацію 13 дрібних шкіряних заводів на Волині [72]. Окрім ідеологічних причин такого ставлення мали місце й економічні міркування. Так, всупереч марксистським постулатам, приватні підприємці, незважаючи на всі складнощі відбудовчого періоду, показали вміння господарювати значно краще, ніж державні виробники. Занедбані підприємства відбудували, налагодили зруйновані війною виробничі цикли. Незважаючи на всі досить несприятливі умови формування приватного сектору промисловості України, він набирає сили та могутності, про що свідчать матеріали таблиці № 1 (Див.: додаток А) [73].

З наведених даних випливає, що приватникам в Україні належали промислові одиниці з невеликою кількістю робітників на них. Відповідно, це були невеликі промислові структури. Потужні підприємства залишилися під керівництвом держави. На одному приватному фабрично-заводському (цензовому) підприємстві пересічно працювало до 20 робітників або у 15 разів менше ніж на державному. Однак, це не завадило приватникам у 1922/23 р., лише при 2,5 % загальної кількості зайнятих у промисловості України, виробити майже 9 % загального товарового обігу, а в наступному 1923/24 р. збільшити відповідно показник до 11 % (в довоєнних цінах). Це свідчило про значно вищу ефективність роботи приватних підприємств. При цьому варто враховувати, що на приватних виробничих одиницях середня потужність двигунів була майже у 9 разів менша ніж на державних [74]. В той же час на державних підприємствах валова продукція на одного робітника на рік склала 2248 тис. черв, крб., а на приватних – у 3,5 рази більше (7850 тис. черв, крб.) [75]. Аналіз таблиці свідчить, що в Україні відбувався процес концентрації та укрупнення приватних підприємств. Так, незважаючи на невеличке зменшення числа підприємств, кількість працівників на них збільшилася в 1,2 рази, а також і значно зросла продуктивність їх праці – в 1,7 рази. Завдяки діяльності приватних підприємств держава отримувала товарну масу, збільшувалася зайнятість населення, зменшувалося безробіття.

Проаналізувавши результати діяльності приватних промисловців по окремих галузях народного господарства України, можна зробити висновок про серйозну конкуренцію державним підприємствам з боку приватників. Так, у млинарській промисловості приватники експлуатували більше половини промислових одиниць, на яких вироблялася третина продукції галузі. В окремих губерніях Центральної і Південної України спостерігалась значна перевага приватного виробника. Серед них особливо виділялася Одеська губернія, де обсяги річного перемелу зерна приватних млинів у 10-12 разів перевищували показники державних підприємств [76].

До галузей, в яких приватні виробники посідали значне місце, належали тютюново-махоркова промисловість та виробництво олії. Відповідно, 14,5 % та 16,7 % продукції цих галузей виробляли приватники [77]. Вони вкладали капітали також у легку, текстильну промисловість. Кожен четвертий підприємець був зайнятий виробленням взуття та одягу [78]. При цьому товари текстильників-кустарів коштували вдвічі дешевше, а за якістю не поступались державним виробам. Державна трестована промисловість стрімко втрачала конкурентоспроможність, а інколи, як це сталося на Полтавщині, з традиційно розвинутими промислами – переживала кризовий стан [79].

Усе це свідчить про те, що уже до середини 1920-х рр. приватний сектор промисловості України перетворився у досить потужний виробничий потенціал, і успішно почав конкурувати та навіть витіснити з ринку великі державні підприємства. У несприятливий перехідний період, незважаючи на недосконалість законодавчо-правової бази, скрутне економічне становище, негативне ставлення владних структур і суспільства загалом, приватним промисловцям на дрібних, зруйнованих підприємствах вдалося значно ефективніше у порівнянні з державною промисловістю налагодити та організувати виробничий процес, максимально використовуючи незначні виробничі потужності. Приватники швидко пристосовувалися до мінливої кон'юнктури ринку, використовуючи її на свою користь. Сезонний характер

роботи ряду галузей, робили нерентабельним и створення великих підприємств, що надавало переваги саме дрібному виробнику. Це було характерно для легкої, харчопереробної промисловості. Приватні підприємці першочергово вкладали гроші туди, де відчувався товарний голод (шкіряна, олійна, борошномельна промисловості). Чим гостріший був дефіцит, тим успішніше приватні підприємства могли конкурувати з державними виробниками, тим вищою була рентабельність. Підприємцям вдалося наповнити ринок товарами, відновити господарчі зв'язки, налагодити товарообіг. При цьому слід враховувати, що приватний сектор діяв в умовах жорсткої кредитно-фіскальної політики Радянської влади.

В умовах НЕПу поряд з державним відбувався процес зародження і становлення приватного сектору промисловості. У межах періодизації історіографії проблеми в радянських дослідженнях визначаються два періоди: 1920-ті – середина 1930-х років та друга половина 1930-х – кінець 1980-х років, які дають змогу в історіографічному процесі окреслити провідні тенденції, особливості методології дослідження, можливості використання джерельної бази, вплив ідеології й політичної практики на формування історичних знань у кожному з них.

Значна частка опублікованих за цією темою робіт уже проаналізована в історіографічних монографіях радянських російських фахівців Л. Зака, В. Лельчука та В. Погудіна, колективній монографії за загальною редакцією академіка АН СРСР І. Мінца та колективній монографії українських істориків (під редакцією І. Хміля) [80]. В умовах незалежної України вагомий внесок в історіографію комплексу проблем НЕПу зробили С. Кульчицький і В. Колесник, В. Коцур та Г. Коцур [81]. Приватний сектор у промисловості був під кутом зору Ю. Волосника, Л. Низової, М. Олійника, З. Лихолобової, О. Сушка, авторів колективної монографії О. Бута, В. Бондаренка та К. Нікітенка. Досліджені не тільки історіографічні проблеми, а й висвітлені важливі методологічні аспекти. Щоправда, лише С. Кульчицький виділив праці про недержавний сектор промисловості в окрему групу.

З огляду на поставлену мету даного розділу дисертації треба зазначити, що вже на першому етапі відбувалася спроба усвідомлення проблем розвитку, становлення та подальших перспектив функціонування недержавного сектору промисловості як у загальнодержавному, так і регіональному масштабі.

Окрім того, визначальною стала наявність певного плюралізму думок у наукових дослідженнях.

Теоретичну цінність мають звернення до концепції соціалістичних перетворень, викладеної в низці партійно-радянських документів [82], працях лідера більшовицької партії В. Леніна та радянсько-партійних керівників М. Бухаріна, Й. Сталіна, О. Рикова, Є. Преображенського [83]. Усвідомленню соціально-економічної і політичної сутності НЕПу сприяли статті, брошури провідних діячів КП(б)У та організаторів промисловості радянської України В. Чубаря, Г. Гринька [84] та ін.

Заслужують на увагу праці В. Леніна, який першим довів необхідність переходу до НЕПу, тимчасово відступивши від комуністичної практики – політики «воєнного комунізму». Визначивши межі та умови існування недержавного сектору промисловості, він висловлював впевненість у перевазі державного (соціалістичного) сектору. Завдяки ґрунтовному вивченню практичного досвіду розвитку багатоукладної економіки в 1921–1922 рр. голова радянського уряду дійшов глибинного висновку в необхідності вдруге відступити – відійти від марксистської теорії стосовно кооперації, визначивших її роль у побудові нового життя. Як зазначають сучасні історики [85], відбулося переосмислення Леніним переходу до нової політики, переходу від «раннього» до «пізнього» НЕПу в ленінському розумінні. З переглядом точки зору на кооперацію, на його думку, змінювалося загальне бачення соціалізму [86].

Основні принципи ленінської концепції найбільш точно зрозумів М. Бухарін [87]. Він активно займався популяризацією, розтлумаченням ленінських ідей щодо НЕПу. Важливо, що у сформованій ним парадигмі провідне місце відводилося функціонуванню недержавної промисловості на

тлі ключових аспектів проблематики – концесій, кооперації, кустарної промисловості.

Й. Сталіну вдалося взяти верх у партійно-державному керівництві країни. Спираючись на «ранній НЕП», по Леніну, Й. Сталін ідеологічно обґрунтував тезу про загострення класової боротьби з подальшою ходою до соціалізму [88]. Це відкрило шляхи до знищення недержавного сектору промисловості, ліквідації непманів, куркулів.

До проблем приватної промисловості зверталися й інші представники керівного складу держави. Так, у збірнику «На шляхах побудови соціалізму» [89] привертають увагу статті Е. Квірінга «Приватний капітал в промисловості» та О. Рикова «Господарське становище країни і завдання партії». Широко використовуючи фактичний матеріал щодо завершення, в основному, відбудови народного господарства, вони вбачали шкідливу роль приватного капіталу в промисловості (хоча Е. Квірінг і підкреслював важливість диференційованого підходу), необхідність посилення методів адміністративно-регулятивного впливу на приватний капітал, які на етапі відбудови промисловості були неможливі. Такі праці засвідчували офіційну точку зору радянського керівництва, де домінував класовий підхід при висвітленні та узагальненні досвіду соціалістичних перетворень.

У першій половині 1920-х років були опубліковані монографії, збірники статей, окремі статті в спеціальних економічних та політичних виданнях. У них розглядалися проблеми формування приватного сектору промисловості з точки зору радянського законодавства, а також окремі аспекти першого досвіду діяльності підприємців і приватників, їхніх стосунків з фінансово-кредитними органами влади [90].

Фундаментальністю аналізу промислової політики Союзу РСР вирізняється монографія Я. Розенфельда і передмова до неї А. Гінзбурга [91]. Неупереджено проаналізували причини впровадження НЕПу з обґрунтуванням неможливості розвитку приватної промисловості в несприятливих умовах

стосовно правових гарантій власності, отримання банківських послуг російські економісти-емігранти Б. Бруцкус та С. Прокопович [92].

Проблеми залучення та використання приватного капіталу в промисловості з переходом до НЕПу знайшли висвітлення в перших публікаціях працівників господарських, фінансових і статистичних органів СРСР і УСРР різних рівнів. Заслужують на особливу увагу матеріали комісії ВРНГ СРСР, яка вивчала стан і місце приватників у народному господарстві, зокрема і радянської України в середині 1920-х рр. [93]. Серед перших українських дослідників виділяється монографія співробітника Центрального статистичного управління Б. Сігала [94]. На базі широкого залучення статистичного матеріалу, фінансових показників він простежив функціонування приватної ініціативи в промисловості і відслідкував податковий механізм – головний інструмент державного регулювання та «наступу» на приватників. По суті, це було перше комплексне (хоча й ідеологічно стримане, з точки зору керівної партії) дослідження приватного капіталу в Україні. П. Жигалко [95] сконцентрував увагу на розвитку державної промисловості, а приватне виробництво згадував фрагментарно. Наведені деякі кількісні показники роботи приватних та кооперативних підприємств вказували на їхню другорядну роль.

Фахово, часто дискусійно висвітлювалася робота приватної промисловості в журналах та газетах. С. Брон, І. Гусаров, С. Злотніков, М. Литвак, С. Мінаєв, Л. Сержин, І. Сегаль, І. Харченко, І. Шульман, зосереджувалися на труднощах, які поставали на шляху підприємців. Більшість статей присвячено окремим аспектам функціонування приватного сектору: орендним відносинам, умовам праці, місцю і ролі в загальнореспубліканському комплексі [96]. Привертала увагу періодичних видань також питання реформування та відбудови фінансово-кредитної системи. Серед них особливого значення набув порівняльний аналіз змін банківських ставок, умов та обсягів кредитування для приватних підприємств, фінансового балансу промислової кооперації [97] та оподаткування [98]. Проте джерелами

цих публікацій виступали поточні матеріали. Разом із тим, питання функціонування податкової системи не набуло достатнього висвітлення. Загалом же оподаткування в руках державної машини звелось до карального інструменту – «наступу на приватні елементи». Саме це зумовлювало домінування відверто упереджених авторських позицій, фрагментарного та кон'юнктурного подання фактичного матеріалу в публікаціях союзного і всеукраїнського значення. При цьому увага акцентувалася передусім на негативних явищах у приватному секторі.

В узагальнюючих працях, які висвітлювали функціонування приватних підприємців і кооператорів в умовах проголошеного курсу на індустріалізацію все частіше домінувала їхня класова оцінка. Фальсифікувалися результати їхньої виробничої діяльності, фабрикувалися фіктивні справи щодо ставлення приватника до радянського ладу. Аналіз тогочасних публікацій засвідчує відверто упереджені авторські позиції. Так, заступник прокурора Союзу РСР І. Кондурушкін [99], наголошуючи на злочинній сутності діяльності приватників, наводив приклади судових та ревізійних справ. Йому вторив з позицій неприйняття приватного сектору при оцінці розвитку економіки й М. Криленко. В окремому розділі своєї праці він зробив спробу обґрунтувати «шкідництво» приватника як прагнення завоювання радянської держави «шляхом впровадження приватного капіталу, під виглядом концесій, в економіку країни» [100]. Працівник юридично-судової системи А. Броневиї сконцентрував увагу винятково на кримінальному аспекті функціонування приватного капіталу в Українській СРР. З аналогічних позицій щодо недержавного сектору в промисловості у фахових офіційних виданнях виступав І. Блат [101]. Таким чином, доводилася недоцільність його існування. Подібні точки зору були досить поширені.

Загалом для публікацій авторів 1920 рр., які належали до марксистської школи, був характерний брак глибокого аналізу, ігнорування економіко-господарських показників завдяки домінуванню «агресивно класового» підходу. Тенденції розвитку та функціонування недержавних форм власності,

їх внесок у відбудову країни визначалися другорядними питаннями і практично залишалися поза межами досліджень. Їх відмітною особливістю стало висвітлення, насамперед, негативних явищ приватнопідприємницької діяльності та протиставлення їм значно перебільшених успіхів державної промисловості.

Науковим підходом на загальному фоні кон'юнктурних робіт, обумовлених політичною доцільністю, виділялися праці економістів світового рівня фахівців кооперативного руху О. Чаянова, М. Кондратьєва [102]. У центрі уваги їхніх досліджень були неупереджений розвиток та перспективи кооперації, взаємозв'язок та співпраця дрібного виробництва з великою промисловістю. Автори наголошували на неприпустимості побудови та реформування суспільних формацій методами позаекономічного тиску, адміністративного примусу. Праці дослідників ретельно вивчалися В. Леніним (так, у його бібліотеці було 7 книг О. Чаянова). Безумовний вплив ідей цих науковців прослідковується в статті теоретика партії «Про кооперацію».

Однак, за умов проголошеного курсу на індустріалізацію ідея «ладу цивілізованих кооператорів» не знайшла розуміння та підтримки з боку провладних партійних кіл. Із нищівною критикою «чаяновщини» й «неонародників» виступила ціла низка представників офіційної марксистської науки, зокрема А. Аболін, М. Кантор та ін. [103]. Наукові дослідження О. Чаянова були проголошені «псевдонауковими» та «шкідливими», це призвело до репресій та повного заперечення й заборони всієї наукової спадщини вченого, аж до реабілітації наприкінці 1980-х рр. Як наслідок, у дослідженнях кооперації зник науковий пошук, почав домінувати описовий, схематичний підхід. Типовим прикладом можуть стати дослідження П. Височанського, С. Дешка, В. Целаріуса та ін. [104]. В їхніх працях з історії кооперативного руху використовувалися статистичні, кількісні показники. Головна їхня особливість полягала в зневажливому ставленні до промислової кооперації. Вона згадувалася лише побіжно, в

узагальненому вигляді. Здавалося, що з поля зору дослідників випала ціла соціальна формація дрібних приватних виробників.

У працях, безпосередньо присвячених аналізу промкооперації [105], наголошувалося, що промислова кооперація відігравала лише вторинну, другорядну, допоміжну роль. Практично її роль зводилася до вироблення напівфабрикатів для великої державної промисловості та надання допоміжного заробітку селянам.

Таким чином, разом із встановленням тоталітарної моделі суспільства не залишилося галузі у житті країни, яку б державна машина не поставила під свій контроль. На межі 1920-1930 рр. закладалися та цементувалися підвалини розвитку всієї наукової думки країни на багато десятиліть уперед. Науковий підхід, який мав базуватися на принципі об'єктивності, що вимагав дивитися на минуле неупереджено, відкидати будь-які кон'юктурні роздуми, оцінювати минуле безсторонньо, не намагаючись «підігнати» історичні явища та події заради обґрунтування власних висновків, зникав та замінювався на догматичні формулювання, які й ставали «фундаментом» для досліджень. Історики, економісти, як представники «старої» дореволюційної школи, так і радянських часів, методологічні підходи, теоретичні концепції яких не «вписувалися» в ту тоталітарну парадигму, що формувалася, знищувалися фізично. Наукова думка замінювалася на класову доцільність, на дотримання генеральної лінії партії. Сама ж історична наука перетворювалася на головну партійну ідеологічну зброю.

Наступний етап історіографії проблеми тривав з початку 1930-х рр. до середини 1980-х рр. Його особливістю стало зменшення уваги та зацікавлення дослідників до проблем функціонування недержавного сектору, які втратили перспективність та пріоритетність. Взірцем для дослідників наприкінці 1930-х – першої половини 1950-х рр., безсумнівно, став «Короткий курс історії ВКП(б)», в якому автори причину згорання НЕПу зводили до вичерпання його можливостей і доводили беззаперечні переваги планового соціалістичного виробництва над капіталістичним [106]. У

дослідженнях приватні форми власності згадувалися винятково в контексті класової боротьби. Показові у цьому відношенні праці Е. Генкіної, Г. Глезермана, Е. Локшина [107]. Нехтування об'єктивного наукового підходу довело, що визначальною ознакою цих праць стало домінування суто ідеологічних оцінок діяльності приватників. Бездоказовість тверджень нівелювала ці праці до рівня скоріш агітаційного характеру з показовим набором штампів: «хижацький характер», «шкідництво» тощо. Акцентувалася увага на формах класової боротьби.

Однак, треба зважати на епоху, яка унеможлиблювала об'єктивну оцінку всього комплексу складних, суперечливих соціально-економічних подій, пов'язаних з приватним підприємництвом в умовах НЕПу. У дослідженнях поступово стали домінувати усталені схеми і догми. В історичній науці превалювали описовий підхід, пропаганда переваг соціалістичного устрою (у промисловості перебільшувалися досягнення державного сектору), постійно акцентувалася керівна роль Комуністичної партії. І, відповідно, наукові дослідження страждали відсутністю аналізу, авторського бачення проблеми та власної позиції.

Часто історія писалася на догоду вищому ешелону влади, унаслідок тоталітарно-репресивної політики якого суспільство не мало змоги реально відображати життєдіяльність країни. Замовчувалося все, що могло покласти тінь на «бездоганних вождів», посіяти сумнів у правильності їхніх дій. Практичне значення такої підлесливої історії, яка боялася історичної правди, відповідало її змістовності. Запевнення, що на досвіді історії можна і надалі вчитися, враховувати її уроки, зависали у повітрі.

Критика культу особи та певна десталінізація суспільно-політичного життя в добу хрущовської «відлиги» сприяли підвищенню інтересу до проблем нової економічної політики. У цей період науковці значно розширили тематику досліджень з історії НЕПу на підставі використання різноманітної джерельної бази, насамперед архівних документів,

систематизації статистичних даних, зробивши вагомий внесок в історіографію проблем функціонування приватного капіталу [108].

Утім, незважаючи на розширення тематики досліджень, значних якісних змін у загальному трактуванні проблеми не відбулося. Радянські і зарубіжні вчені залишалися в своєрідному «прокрустовому ложі» – приватна промисловість розглядалася винятково в умовах обмежень і згортання, «непмани» згадувалися виключно з усталених класових позицій. Визначальною рисою праць залишалася ортодоксальність науково-методологічної бази, що призводило до упередженого підходу та «втискування» авторами матеріалів у заздалегідь визначені висновки. Свідоме ігнорування всієї багатогранності аспектів функціонування багатокладної економіки періоду, що досліджувався, спричиняло ідеалізацію головної партійної лінії, ставлення до НЕПу лише як до тимчасового, перехідного етапу – «відступу», головним завданням якого визначалося якомога швидше цей етап пройти й ліквідувати всі його наслідки. При цьому ліквідація всіх недержавних форм господарювання розглядалася закономірним еволюційним процесом на шляху до соціалізму. Можливість співпраці з приватними елементами заперечувалася відразу і категорично (у назвах майже всіх праць, присвячених функціонуванню приватників в умовах нової економічної політики, було присутнє слово-вирок: «боротьба»), що зобов'язувало авторів ідеалізувати та гіперболізувати досягнення державної форми власності, водночас негативно оцінюючи діяльність приватної промисловості.

Переважна частина праць, опублікованих у 1960–1970 рр., була підготовлена на загальносоюзному матеріалі. Дослідники Л. Морозов, В. Архіпов, С. Бикова та інші звернулися до проблем, які раніше фактично були «закритими». Зокрема, вони висвітлювали питання організації праці на підприємствах приватної промисловості [109], функціонування кооперативної системи [110]. Однак, у названих та інших працях українські чинники згадувалися лише побіжно, як вторинні ілюстрації, до того ж безсистемно.

Разом із тим слід зазначити, що саме у 60–70-ті рр. ХХ ст. з'явилися перші наукові розробки, в яких висвітлювалися різні аспекти діяльності приватних підприємств України [111]. Грунтуючись на марксистсько-ленінських методологічних засадах, автори підготували дисертаційні дослідження, в яких зробили перші кроки до аналізу подій, як із класових позицій, так і з історичної об'єктивності [112]. Вони досліджували складне та суперечливе для радянської історіографії питання співпраці з «непманами» та використання їх господарського досвіду.

Відзначаючи внесок науковців, які після тривалого періоду замовчування знов підняли питання функціонування промисловості в умовах багатукладності, ввели до наукового обігу великий масив архівних, опублікованих господарських та статистичних документів, наголосимо на суттєвому розширенні історіографії проблеми у цей час. Вказані праці не втратили актуальності й на сучасному етапі. Окремі аспекти проблеми відображені в узагальнюючих працях Г. Діденка, В. Довгопола, В. Носкова, А. Матюгіна та ін. [113], при висвітленні питань відбудови народного господарства економісти І. Галь та Г. Мар'яхін [114] особливу увагу приділили фінансово-кредитній політиці, становленню податкової системи в роки НЕПу, роботі промисловості як в Україні, так і в загальносоюзному масштабі.

На наш погляд, загалом, автори досить повно та концептуально трактували події НЕПу, узагальнення та висновки яких ґрунтуються на широкій джерельній базі, аналізі статистичних, кількісних показників. Проте і в цих працях перевагу надано висвітленню партійно-організаційних заходів, першорядну увагу сконцентровано на питаннях функціонування державного сектору економіки. Така вибірковість призвела до звуження кола досліджень. Зокрема, щодо роботи недержавного сектору в промисловості наведені лише окремі ілюстративні матеріали, що обумовило відсутність загальної картини історичних подій.

Необхідним є також звернення до узагальнюючих наукових історико-економічних видань, підготовлених великими колективами науковців. Серед таких фундаментальних досліджень слід виділити «Історію народного господарства УРСР» у 3-х т., «Историю социалистической экономики СССР» в 7-ми т., «Історію України» в 8-ми т. та ін. [115]. І позитивні, і негативні аспекти зазначених праць мали одне коріння – їх написання доручалося численним дослідникам, які являли собою «втілення» офіційної радянської науки. Відтак, ці праці ще до їх написання вже були приречені стати взірцями, «еталонами» для всіх наступних науковців. Це призводило до «консервації» наукового процесу, спричиняло появу «закритих» тем, яких ніби не існувало в історичному процесі, обмежувало та звужувало науковий пошук.

З другої половини 1980-х до початку 1990-х рр. історики почали звертатися до багатьох малодосліджених тем НЕПу у зв'язку зі спорідненістю цих двох періодів. Демократизація суспільства і гласність дозволили повному підійти до оцінки історичних подій. Однією з перших наукових праць, підготовлених на новій методологічній базі, була монографія В. Секушина про співіснування багатукладної економіки та командно-адміністративної системи [116]. Автор акцентував увагу на функціонуванні приватної промисловості, окремий розділ присвятивши концесіям. Утім, дослідження було проведене переважно на матеріалах Петроградсько-Ленінградської промисловості, що не могло дати узагальнюючої картини. При цьому автор наголошував на позитивній ролі приватних промисловців у відбудовчих процесах, робив акценти на конфліктних рамках, які в умовах адміністративно-командного керування призводили до протистояння «хтокого». Визначальним, на думку дослідника, був політичний аспект такого протистояння.

Суттєвому розширенню знань з питань нової економічної політики сприяли численні статті у спеціальних історичних та економічних наукових виданнях, а також публікації в суспільно-політичних і науково-

публіцистичних збірниках [117]. Автори висвітлювали, передусім, малодосліджені проблеми, зокрема, розвиток недержавних форм власності, місце приватних підприємств у народному господарстві, ефективність НЕПу тощо. Загалом ці публікації мали велике значення для об'єктивного відображення багатьох аспектів НЕПу.

Тож, аналізуючи історіографію кінця 1980-х рр. стосовно функціонування недержавного сектору промисловості в умовах НЕПу, маємо зазначити наявність у цих дослідженнях, певною мірою, упередженого підходу. Присутність політичних та ідеологічних чинників накладала свій відбиток на історичний аналіз. На наш погляд, наприкінці 1980-х рр. у деяких вітчизняних дослідників з'явилася цілком кон'юнктурна тенденція, замість проведення об'єктивних наукових досліджень із власними висновками, просто змінювати «полярність» попередніх. Так з'явилися теорії ідеалізації НЕПу як економічної формації (а в її межах і всіх недержавних форм: кооперації та приватної ініціативи), що мала великі перспективи та практично не мала недоліків і яка була цинічно зруйнована Й. Сталіним.

РОЗДІЛ 3.

НОВИЙ СТРАТЕГІЧНИЙ КУРС СРСР І РАДЯНСЬКА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

3.1. Внесок української промисловості в побудову фундаменту соціалізму Союзу РСР

Досягнення трудових колективів більшості підприємств республіки давали підстави ще напередодні XIV з'їзду ВКП(б) висловлювати пропозиції щодо вдосконалення системи управління народним господарством. Увагу, зокрема, привернула, стаття Й.В. Косіора в газеті «Правда», в якій обґрунтовувалася необхідність подолання громіздкості органів управління господарством, розширення самостійності підприємств. Ставилося питання про доцільність розмежування діяльності РПО СРСР, Держплану і ВРНГ; перенесення уваги на перспективні питання, усунення паралелізму й бюрократизму. «Потрібно – писав автор, - щоб з'їзд дав більш круті директиви щодо цього» [1]. Прямо і жорстко ставилося питання. Але ж як інакше можна було позбавитися сковуючого впливу державно-управлінських і промислово-виробничих структур? А від цього багато в чому залежало пожвавлення ініціативи господарників, уся справа переведення економіки на ринкові рейки через багатоукладність, конкуренцію, незалежність від ринку. Адже постачання сировиною і збут продукції підприємств були суворо централізовані. В руках трестів концентрувались усі замовлення на виробництво, а листування, що виникало з цього приводу, затримувало їх проходження, ускладнювало міжгосподарські зв'язки, заплутувало фінансові операції і т.ін.

На нараді з проблем управління металургійною промисловістю, скликаній Катеринославським окружкомом КП(б)У в квітні 1925 р., відмічалось, що трест «Півдейсталь» намагався створити такий апарат, за

допомогою якого міг би втручатися в кожен дрібничку, кожен деталь життя підприємства. Це часто викликало неув'язки, особливо через недосконалість звітності, яка часом доходила до кількох пудів [2]. Річна статистична звітність тресту «Донвугілля» включала 465 звітів, «Укрсільмашу» - майже 300, «Коксобензолу» - понад 500. Підприємства, в свою чергу, за рік заповнювали в «Донвугіллі» понад тисячу форм звітності, а в «Коксобензолі» - кілька сот. Саме це й мав на увазі, виступаючи на VII Всесоюзному з'їзді профспілок (грудень 1926 р.), Г.К. Орджонікідзе: «Якщо ми не покладемо край паперовому потоку, він нас задушить. Ми перемогли Денікіна й Юденича, Врангеля і всяку іншу контрреволюційну наволоку, а папір нас, справді ж бо, задушить [3]. Паперотворчість заплутувала звітність і не давала змоги з'ясувати справжній стан справ на підприємстві.

Така звітність, природно, потребувала й великих штатів. З жовтня 1924 р. по березень 1926 р. чисельність апарату «Південстали» зросла більш як утричі, досягнувши 870 чоловік, з них четверту частину становив канцелярський персонал. Це змусило керівництво створити 170 адміністративних підрозділів, кожний з яких готував циркуляри [4]. І виходило, як відмічалось на засіданні Політбюро ЦК(б)У в травні 1926 р., що це надзвичайно громіздкі штуки [5]. Безумовно, така структура апарату була розсадником бюрократизму й тяганини. Будь-який папір, що надходив у трест, перебував у роботі кілька тижнів, багато разів перекочовуючи з одного відділу до іншого в пошуках виконавців. Така практика управління металургійними заводами республіки завдавала серйозних збитків державі. Виявленням та усуненням бюрократизму в системі управління металургійними заводами України за завданням ЦК ВКП(б) займалася спеціальна комісія на чолі з членом Президії ВРНГ СРСР В.І. Межлауком. Вона подала значну практичну допомогу трестові, партійним організаціям Донбасу й Катеринослава. Підсумки й висновки комісії розглянуло політбюро ЦК КП(б)У в травні 1926 р. з участю члена Політбюро ЦК ВКП(б), голови ВРНГ СРСР Ф.Е. Держинського, представників місцевих

парторганізацій і тресту «Південсталь».

Становище тресту справді було дуже скрутним. Банківська заборгованість його становила 10,4 млн крб. [6], або майже чверть загальної заборгованості галузі. Вона утворилася через недовиконання підприємствами виробничої програми на 12%, хоча кількість робітників на всіх заводах на третину перевищувала норму. Ситуація ускладнювалася запусченістю вугільних рудників, які входили до складу метаталургійних заводів, але не мали власного рахунку в банку, отже прямо не були зацікавлені в поліпшенні якісних фінансово-економічних показників роботи. При великому штаті інженерно-технічного персоналу в тресті на заводах і шахтах відчувалася нестача кваліфікованих спеціалістів. Постійно підвищувалася собівартість виготовлюваної продукції, оскільки зростання зарплати випереджало зростання продуктивності праці робітників. До всього – ще 37 млн крб. збитків, що за оцінкою голови ВУЦВК Г.І. Петровського, означало вже «банкротство» [7].

Доповнюючи загальну характеристику фінансово-економічного становища «Південсталі», Ф.Е. Держинський назвав його «катастрофічним», погодившись із головою Держплану УРСР Г.Ф. Гриньком, який вважав, що такі ж труднощі чекали й інші трести. Одна з причин цього – відсутність взаєморозуміння між правлінням і заводами й всередині самого правління. Ф.Е. Держинський охарактеризував стосунки центрального правління тресту й керуючих заводів як такі, де «кожен має свої вуса і бороду». Він визнав, що ВРНГ і Головметал зокрема, повинні більше уваги приділяти «Південсталі» й «Південмаштресту» [8]. Адже від їхніх успіхів певною мірою залежала доля індустріалізації.

При загальній нестачі в країні фінансів держава намагалася надавати більшу допомогу тим галузям, підприємствам і трестам, від яких насамперед залежав успіх справи. Звичайно, не завжди ця допомога була такою, яка потребувалася. Член Політбюро ЦК КП(б)У М.О. Скрипник, наприклад, убачав неправильність у діях РПО СРСР, коли уряд України одержав лише

третину від потрібних республіці на фінансування господарства 169 млн крб. ВРНГ СРСР, Головметал також часом утискали «Південсталь» віддаючи перевагу Уралу, й Ленінграду [9]. І це не узгоджувалося з оцінкою Політбюро ЦК ВКП(б) ролі економіки України в господарстві СРСР.

Складність, громіздкість і бюрократизм багатьох ланок системи управління в різних галузях промисловості України ставили на порядок денний питання про зміну структури існуючих трестів. Проте кожний регіон по-різному підходив до цієї проблеми. Так, Катеринославський окружком КП(б)У вніс пропозицію про створення самостійних трестів у Катеринославі й на Донбасі на базі діючих тут металургійних комбінатів зі своїми вугільними рудниками. Відстоюючи цю точку зору на Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1926 р., секретар окружному партії О.В. Медведєв спирався на власний досвід керівництва великими заводами й думку господарників про шляхи удосконалення управління металургійною промисловістю. Своєрідною була пропозиція І.Г. Макарова, керуючого заводами ім.Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна. Він вважав, що кожна організація повинна мати таку «величину» централізованого управління, перевищивши яку, воно вже не сприятиме розвитку виробництва, - її продукція не буде конкурентоспроможною. Саме через це «Південсталь» виявилася «зайвою проміжною інстанцією» [10], і її пропонувалося розтрестувати.

Інакше бачився розподіл «Південсталі» голові ВРНГ УРСР В.Х. Ауссему. Виступаючи за роздрібнення тресту, він посилався на досвід металургійних підприємств Уралу, де виробничі потужності були втричі менші, ніж на Україні, і все ж виникла потреба створити замість одного – дев'ять самостійних трестів. «Ті заходи, які тут пропонуються, - говорив Ауссем на Політбюро ЦК КП(б)У, - лише палеативні. Ми прийдемо до іншого, до необхідності розтрестувати цей трест» [11]. Голова ВУРПС А.Ф. Радченко, в цілому підтримуючи ідею розукрупнення «Південсталі», вважав несвоєчасною постановку питання про передачу її вугільних рудників трестові «Донвугілля» [12]. Справа в тому, що вища собівартість палива, яке

добувалося на шахтах «Донвугілля», різко погіршила б і без того важке фінансово-економічне становище металургійних заводів. Зрештою, при всій відмінності згаданих точок зору на проблему розтрестування їх автори зійшлися на необхідності збереження вугільних рудників при металургійних заводах «Південсталі».

Частина господарських працівників відстоювала необхідність докорінної структурної перебудови системи управління в «Південсталі». Найчіткіше таку думку висловив голова Донецького губвідділу спілки гірників І.О. Акулов (Сталіне). Вказуючи на організаційно-технічні неув'язки в управлінні вугільними рудниками, що перебували на становищі підсобних підприємств металургійних заводів, він пропонував підпорядкувати їх безпосередньо трестові. Якщо ж вони залишаться в складі заводу, то повинні мати свій власний баланс. Акулов вважав доводи на користь розтрестування «Південсталі» непереконаливими, оскільки на Уралі підприємства працювали в інших умовах. Тому розчленування її означало б зрив роботи. Потрібно було виходити з того, що є, й енергійніше братися за справу: наблизити техперсонал тресту безпосередньо до виробництва, змінити психологію керівних технічних кадрів, більше довіряти молодим спеціалістам.

Були прихильники й іншого підходу до проблеми. Відповідальний працівник ЦКК РСІ УРСР Р.Я. Терехов (Артемівськ) стверджував, що без виведення вугільних підприємств з відання «Південсталі» взагалі не слід робити розтрестування [13]. Виходив він з рішення наради керівників державних підприємств тресту «Донвугілля», яка відбулася влітку 1924 р. і вперше порушила клопотання перед ВРНГ УРСР і Держпланом УРСР, ВРНГ СРСР і Держпланом СРСР про передачу об'єднанню управління всією кам'яновугільною промисловістю регіону [14]. Ця точка зору зводилася до радикальної зміни статусу вугільних рудників у системі управління металургійного тресту.

Політбюро ЦК КП(б)У підтримало існуючу систему управління південнометалургійними заводами із збереженням при них вугільних;

рудників. Було визнано доцільним зробити основний акцент на вдосконаленні взаємовідносин між підприємствами тресту. Рекомендації щодо поживлення діяльності «Південсталі» поширювалися також на підприємства інших галузей індустрії. Власне вони й були покладені в основу резолюції I Всеукраїнської конференції КП(б)У (жовтень 1926 р.) «Про господарське становище» [15], яка визначила найважливішими завданнями поповнення основних і оборотних капіталів, стійке кредитне обслуговування трестів провідних галузей промисловості, упорядкування взаємовідносин промислових підприємств з правліннями трестів, переведення окремих виробництв на госпрозрахунок з відповідальністю за взяті замовлення й укладені договори. Удосконалення системи управління промисловістю республіки потребувало також зміни взаємовідносин союзних ВРНГ, Головметалу з «Південсталлю» і «Південмаштрестом». Далі вже неможливо було миритися зі становищем, коли, за заявою Ф.Е. Держинського на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, «в центрі надто багато приділяли уваги поточним звітностям» [16]. ВРНГ СРСР, главки часто без знання справи й неоперативно здійснювали планування трестівської промисловості УРСР. На березнево-квітневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У зазначалося, що минула вже половина господарського року, а трест «Південсталь» усе ще не мав виробничої програми. Непродуманість планування викликала плутанину й безладдя. Так, за відсутності збуту продукції, комісія Головметалу встановила на червень план виплавки чавуну вдвоє більший, ніж у травні. Причому «тільки зараз, - говорив на Пленумі ЦК КП(б)У Г.Ф. Гринько, - буде остаточно затверджений бюджет. Лише недавно з'ясувався реальний розмір асигнувань на капітальні витрати промисловості» [17]. Тому з вини центру в середині господарського року переглядалися виробнича програма та її фінансування.

Із завершенням відбудовного періоду багатоукладність у промисловості зменшилась, посилювався монополізм трестів. Дедалі більше давали про себе знати недоліки трестівського госпрозрахунку. Надмірною централізацією при

значному обмеженні прав підприємств характеризувалися виробничі відносини в тресті «Хімвугілля», «Південтрубтресті», «Укрпапіртресті». В резолюції I Луганського окружного з'їзду профспілок навесні 1926 р. у виступах під час обговорення доповіді правління «Донвугілля» вказувалося на недосконалість методів управління центрального апарату тресту. Це виявлялось у дріб'язковій опіці, спробах детально регламентувати й регулювати окремі сторони внутрішнього життя рудоуправлінь шляхом наказів з центру та ін. Довільне визначення кошторисних цін кожному рудоуправлінню нівелювало результати поганої й хорошої роботи трудових колективів. Апарат тресту змирився з недоліками, а в деяких випадках і повною відсутністю тарифно-нормувальних бюро в рудоуправліннях і на великих шахтах [18]. Значна частина трестів не мала можливості визначати собівартість продукції кожного окремого підприємства, через що виробничий колектив не знав, як він працює. Підприємство губилося серед інших, його діяльність знеособлювалася. Це підривало в робітників і службовців матеріальну зацікавленість у поліпшенні результатів господарської діяльності.

Інтереси виробництва настійно вимагали зміни взаємовідносин правлінь трестів з підприємствами на основі зміцнення господарської самостійності останніх. Розглядаючи проблеми господарського будівництва, розширений пленум Луганського окружного КП(б)У восени 1926 р. зажадав від тресту «Донвугілля», шахти якого добували на території округу майже 43 % загальнотрестівського коксівного вугілля і половину антрациту, своєчасного доведення виробничих програм рудоуправлінням і надання їм більшої самостійності в госпрозрахункових відносинах. Думається, справедливо підкреслював Голова РНК УРСР В.Я. Чубар на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в травні 1926 р., що єдиним виходом з кризового фінансово-економічного стану для «Південсталі» є перехід на правильні комерційні відносини, систему замовлень і розрахунків з кожним заводом [19].

І справді, така система могла зменшити тиск трестів на підприємства,

стимулювати розвиток господарської ініціативи останніх. Тому вона знову була схвалена на засіданні бюро ЦК КП(б)У в грудні 1926 р. під час обговорення доповіді «Південсталі», з якою виступив Й.В. Косіор. Секретар Артемівського окружного партії Д.О. Михиєнко підтримав Генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.М. Кагановича у тому, щоб підприємства самі проводили між собою розрахунки, були закінченим виробництвом зі своїм балансом [20]. Госпрозрахунок давав можливість робітникам бути господарями на виробництві.

Поліпшенню координації взаємовідносин партійних, профспілкових організацій та господарських органів сприяв спеціальний циркуляр ЦК КП(б)У. «Головну відповідальність за ведення господарства, - говорилося в ньому, - несуть правління «Південсталі», заводууправління й адміністрації на місцях» [21]. Партійні організації застерігалися від втручання в оперативну роботу господарників, що часто траплялося на практиці. Разом з профспілковими комітетами вони тепер почали більше уваги приділяти поліпшенню умов праці й побуту, вихованню трудящих. Місцеві партійні комітети Донбасу й Катеринославщини працювали в тісному контакті з правлінням тресту, його комуністичною частиною. Партійне ядро керівництва «Південсталі» було одним з найбільш представницьких серед усіх трестів на Україні. У його правлінні кожен другий, а серед адміністративно-технічного персоналу апарату управління тресту і підвідомчих підприємств – кожний сьомий працівник були членами ВКП(б) [22]. Комунисти, як правило, показували приклад відповідального ставлення до справи.

Партійні організації «Південсталі» підтримали ініціативу керівництва про переведення з жовтня всіх заводів і рудників на госпрозрахунок [23]. Підприємствам було надано допомогу в створенні самостійного балансу, складанні промислово-фінансового плану, ув'язці виробничої програми з виділеними коштами. При скороченні адміністративно-управлінського апарату тресту й заводууправлінь, упорядкуванні фонду зарплати

розширювалася самостійність та ініціатива трудових колективів, керуючих підприємствами. Й.В. Косіор поділяв думку головного інженера Дніпровського заводу ім. Ф.Е. Дзержинського І.П. Бардіна, згодом відомого академіка, який заявив на розширеній нараді правління «Південсталі» про необхідність перенесення певної частини відповідальності за конкретну роботу з правління тресту на заводи [24]. Особливо це стосувалося оперативно-господарської діяльності керівництва останніх. Утвердження нових підходів до управління підприємствами давало можливість покінчити з практикою розробки виробничих програм тресту без участі заводів, звільняло їх від дрібної опіки й сприяло розвитку господарської ініціативи.

У грудні 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У, проаналізувавши стан справ на металургійних підприємствах «Південсталі», відзначило суттєві позитивні зрушення в роботі тресту та його правління. Щоправда, багато ще належало зробити, оскільки скорочена виробнича програма не була повністю виконана, собівартість продукції значно, перевищувала планову [25]. Рішення ЦК КП(б)У націлювало партійні організації та господарників на розвиток госпрозрахункових відносин у тресті.

Проте, як свідчать архівні документи, фінансово-економічне становище металургійних заводів виявилось складнішим, ніж вважалося. Величезні капітальні затрати спрямовувалися в основному не на нове будівництво, а на ремонт старого устаткування. Так, Дніпропетровським заводам виділили для цього: ім. Г.І. Петровського та ім. В.Л. Леніна 4,5 млн крб., ім. Ф.Е. Дзержинського 3 млн крб., ім. К. Лібкнехта майже 1 млн крб. [26]. На XV Дніпропетровській обласній партійній конференції в доповіді «Про роботу «Південсталі» Й.В. Косіор підкреслював, що розвиток підприємств повинен відбуватися насамперед за рахунок будівництва нових, продуктивніших механізованих агрегатів. Оскільки планово-фінансові органи неспроможні були задовольнити потреби тресту, він знаходився, за висловом доповідача, «на становищі Христоса, який, повинен був п'ятьма хлібами нагодувати п'ятитисячний натовп» [27]. Вихід залишався один: не

розпорошувати, а концентрувати засоби на головних напрямках виробництва.

Проте конференція не змогла виробити правильну політику оздоровлення металургії. З двох альтернативних варіантів проекту резолюції на доповідь «Південсталі» один склали працівники апарату окружкому під керівництвом Я.А. Надя, другий підготувала обрана конференцією комісія на чолі з І.Г. Макаровим, керуючим заводом . Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна. Більшістю голосів прийняли перший варіант, в якому конкретизувалися господарські завдання агрегатів і підприємств [28]. На знак протесту Й.В. Косіор залишив конференцію. «Розподіл будівництва домен, мартенівських печей, - заявив він, - не є справою окрпартконференції, це справа правління тресту «Південсталь», тому що партія відповідає за політику, а за окремі господарські заходи відповідають господарські органи».

Становище, яке склалося, І.Г. Макаров оцінив так: металурги повинні були втілювати в життя пропозицію Й.В. Косіора [29], тому вони й голосували за другий варіант. З цим важко не погодитись, але хотілося б додати: обидві сторони не виявили належного такту, пішли врозріз з положеннями звіту окружкому КП(б)У й заключного слова його секретаря О.В. Медведєва про необхідність погоджених дій партійних організацій та господарників для розв'язання одного й того ж завдання, хоч і різними методами [30]. Удосконалюючи управління виробництвом, належало добитися різкого підвищення віддачі праці постійно поліпшувати якість продукції при зниженні її собівартості.

Велику роботу щодо цього проводили місцеві партійні комітети й осередки підприємств, посилюючи через комуністів свій вплив на провідних ділянках виробництва. Особливо ґрунтовно вникали у виробничі справи партосередки мартенівського, листопрокатного і трубного цехів заводу ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна. Тут піклувалися про шефство кадрових робітників-комуністів над новачками, передачу їм досвіду ефективного використання устаткування, економію сировини й матеріалів, виховання зміни молодих металургів. Партком заводу взяв під свій контроль вивчення

робітниками принципів госпрозрахунку, своєчасне виконання замовлень споживачів продукції, розвиток господарських зв'язків із суміжниками – коксохіміками та шахтарями. На цехових партзборах, засіданнях бюро аналізувалися проблеми поліпшення інженерно-технічного управління, зміцнення фінансового становища. Саме такий підхід до справи вплинув на поліпшення економічної кон'юнктури заводів в умовах конкуренції з сусідніми підприємствами місцевої промисловості, які перейшли на оренду. Все це позитивно вплинуло на зниження собівартості виготовлюваної заводами продукції [31].

Завдяки наполегливості партійних організацій, господарських керівників, трудових колективів «Південсталь» перевиконала виробничий план 1926/27 р., значно поліпшивши при цьому економічні показники [32]. Країна одержала понад 2 млн т чавуну, 1,6 млн т прокату. Виплавка, чавуну і сталі на підприємствах об'єднання зросла більш як на третину. Кращими були колективи мартенівських цехів заводів ім. Г.І. Петровського, Дніпровських ім. Ф.Е. Дзержинського та ім. «Правды», доменних цехів Сталінського та Єнакіївського заводів.

Усе краще, що було нагромаджено «Південсталлю» з удосконалення управління виробництвом, закріпило нове «Положення про державні промислові трести», затверджене ЦВК і РНК СРСР 29 червня р. (декрет про трести 1923 р. вже не відповідав новим завданням) [33]. За рекомендацією ЦК КП(б)У в червні 1928 р. було ухвалено «Положення про державні промислові трести УРСР», згідно з яким комерційний госпрозрахунок цих великих господарських одиниць обмежувався плановими завданнями. Сам трест оголошувався власністю держави й метою його діяльності було виконання державного плану, а не одержання прибутку.

План ставав законом для підприємства, тресту, і керівництво мало буть-що забезпечувати їх беззбиткову роботу. Обов'язкові для трестів відпускні ціни встановлювалися ВРНГ УРСР, або вищим господарським органом Союзу РСР. Виходячи з усього цього, ВРНГ УРСР затвердила типово

положення про взаємовідносини тресту й підприємств, які входили до його складу [34]. Згідно з ним допускалося розширення господарської ініціативи останніх, але тільки в межах плану. І все ж, не зважаючи на зміни в становищі підприємств, їхня діяльність, на наш погляд, як і раніше, обмежувалася надмірною регламентацією.

ЦК КП(б)У добивався від ВРНГ УРСР удосконалення зв'язків із загальносоюзними трестами, адже у валовому обороті ценової промисловості республіки (без «Південмаштресту») їх питома вага становила більше половини. До того ж промисловість їх значною мірою забезпечувалася паливом і сировиною, що вироблялися цими трестами. Від узгодженості їх планів залежала розробка виробничих планів республіканської та місцевої промисловості. Однак правління, союзних трестів часто навіть не інформували ВРНГ УРСР про свою діяльність, хоча зобов'язані були подавати їй копії основних звітів, які надсилалися в Москву [35]. Це стало предметом бурхливої дискусії у зв'язку з реорганізацією системи управління промисловістю.

На думку одного з ініціаторів дискусії – першого заступника голови ВРНГ СРСР Г.Л. Пятакова, союзна ВРНГ не повинна зосереджуватися лише на діяльності загальносоюзних підприємств. Вона має спрямовувати роботу всієї промисловості. Тому Центральному управлінню державною промисловістю (Цудержпрому) та його головкам налажить займатися як загальносоюзними, так і республіканськими підприємствами, включаючи місцеве виробництво. Як бачимо, тут знову відчувалася «воєнно-комуністична» хватка П'ятакова, про яку В.І. Ленін писав у «Листі до з'їзду» [36]. Ідею фактично необмеженого впливу центру поділяли й деякі працівники Держплану СРСР.

У ході дискусії про реорганізацію системи управління промисловістю пропонувалися й інші варіанти. Як свідчить лист члена Президії ВРНГ України Л.Б. Бенчина «До реорганізації ВРНГ», вихідна теза. Г.Л. Пятакова, суперечила не лише практичному досвіду республіки, а й ідеї перенесення

центру уваги ВРНГ СРСР на розробку перспективних планів реконструкції основного виробничого потенціалу індустрії та розвиток міжгалузевих зв'язків з урахуванням нових виробництв і прогресивних технологій. Тому на противагу «Цудержпрому» нової формації (так називали ідею П'ятакова) пропонувалося, щоб ВРНГ СРСР визначила головною сферою своєї діяльності науково обгрунтоване планування індустріального розвитку країни, вивільнила себе від безпосереднього керівництва загальносоюзними підприємствами, передовіривши їх республіканським ВРНГ. Проводячи планову роботу, вона повинна була пов'язувати її з діяльністю всіх галузей промисловості. Заслуговувала на увагу також пропозиція про створення відповідних управлінь у ВРНГ союзних республік з тим, щоб, наблизивши планову роботу до життя, посилити керівництво всіма підприємствами [37].

Партійні та господарські органи України неодноразово ставили, питання про передачу ВРНГ УРСР деяких союзних трестів, підприємства яких були розміщені на території республіки, в першу чергу «Цукротресту» і «Коксобензолу». Вони вважали, що система поділу підприємств на підприємства союзного й республіканського підпорядкування застаріла і не враховує специфіки національних республік, а часто й обмежує їхні суверенні права. Пропонувалося вважати загальносоюзні трести «Донвугілля» і «Південсталь», які випускали особливо важливу продукцію, а також транспорт, зв'язок, що обслуговували різні регіони й галузі господарства «основними факторами» розвитку економіки всієї України. Підприємства ж, які працювали головним чином на територіально вузькообмежений ринок, віднести до місцевої промисловості. Всі інші підприємства включалися до складу республіканської промисловості, підпорядкованої ВРНГ УРСР [38]. Так у загальних рисах уявлялося розширення господарської ініціативи національних республік.

Як бачимо, існувало дві основні точки зору на реорганізацію системи управління промисловістю. Одна з них – ВРНГ і Держплану СРСР, які вважали за необхідне охопити центральним управлінням усю важку

промисловість союзного й республіканського значення. Інше розуміння питання було у партійних та господарських органів республіки, які намагалися розширити свій вплив на промисловість, що розміщувалася на її території. Звідси й прагнення переглянути принцип поділу підприємств на союзні й республіканські.

Реформа управління промисловістю торкнулася також і ВРНГ УРСР, апарат якої хоча й розростався постійно, все ж не встигав за подіями. Якщо на початку 1926 р. в його штаті налічувалось 336 чоловік, то через рік уже 407. Тому необхідно було спочатку подумати, як реорганізувати сам апарат ВРНГ республіки, щоб він чутливіше реагував на зміни, які відбувалися в народному господарстві. Однак час минав, а очікуваних змін не спостерігалось. Очевидно, в працівників апарату не було особливого бажання і не вистачало вміння рішуче взятися за справу. Позначалося також захоплення голови ВРНГ УРСР В.Х. Ауссема політичними суперечками на боці троцькістської опозиції. З приходом до керівництва ВРНГ К.В. Сухомлина проблеми організаційної структури центрального господарського органу республіки швидко були розв'язані. «Нам потрібно шукати такі форми, - говорив Сухомлин на нараді 4 травня 1927 р., - які спростили б наш апарат, здешевили нашу роботу і піднесли її якість. Ось три основні питання, з яких треба виходити» [39]. Реорганізація апарату ВРНГ УРСР була спрямована на забезпечення єдиного планування й регулювання всієї промисловості, незалежно від її підпорядкування.

Перебудова структури економічного управління дала можливість об'єднати функції двох органів – перспективного і поточного планування народного господарства й загальної-економічної політики [40]. Важливу роль у здійсненні господарської політики відіграли також нові науково-технічні й адміністративно-фінансові управління, галузеві промислові відділи. Вагомий внесок у розробку і здійснення реформи управління промисловістю республіки зробили заступники голови ВРНГ УРСР М.Г. Мишков, П.І. Свистун, начальники управлінь П.І. Фомін, Д.Н. Тамарін.

Звичайно, не все вийшло так, як передбачалося. Багато що доводилося по кілька разів переробляти, починаючи спочатку. Розбіжності у великій політиці при визначенні стратегії соціалістичного будівництва і здійсненні індустріального перетворення економіки, які були в керівництві партії, негативно позначилися на функціонуванні всієї системи управління промисловістю і соціально-економічному розвитку країни. Не завжди однозначно поділяючи думку ЦК ВКП(б) з питань здійснення нової економічної політики, КП(б)У активно впливала на становлення й розвиток організаційних форм і методів управління промисловістю. Особливу увагу вона приділяла її трестуванню – головним чином за галузевим принципом і меншою мірою в територіальному розрізі економічних районів. Децентралізація оперативних функцій, господарської самостійності й відповідальності за здійснення госпрозрахунку, що лежали в основі діяльності трестів, сприяли оздоровленню і відродженню промисловості республіки.

Здійснення трестування потребувало вдосконалення форм і методів управління промисловістю. Новизна завдань ускладнювала пошук оптимальних рішень, передбачала докорінну зміну всіх організаційних управлінських структур періоду «воєнного комунізму», оскільки необхідно було забезпечити виробництво конкурентоспроможної кінцевої продукції. Дійову допомогу правлінням трестів, які зосереджували у своїх руках усі важелі госпрозрахункового механізму, керівництву і колективам підприємств у реалізації складних завдань надавали партійні комітети. Від них багато в чому залежало й розв'язання суперечностей між різними ланками управління. Проте давалося визнавати, що ні партійні організації, ні господарські керівники не мали досвіду роботи в умовах багатоукладної економіки. Йшлося ж про організацію ефективного управління виробництвом з метою збільшення випуску необхідної країні продукції.

У процесі соціалістичного будівництва функції безпосереднього керівництва господарською діяльністю промислових підприємств поступово

зосереджувались у правліннях трестів і центральних господарських органів. Здавалося, це дасть позитивні результати, але сталося навпаки. Державні дотації трестованій промисловості, створюючи їй, режим найбільшого сприяння в умовах ринкової економіки, одночасно породжували споживацькі настрої, сковували господарську кмітливість керівників, давали змогу розростатися бюрократичному апарату управління.

Дріб'язкова опіка трестів заважала підприємствам виявити самодіяльність, творчу ініціативу і гальмувала таким чином розвиток промисловості. На відміну від легкої промисловості, яка розвивалася динамічніше, в галузях важкої індустрії набагато складніше було перебудувати або переорієнтувати управління стосовно до завдань НЕПу з використанням його регулюючого господарського механізму, (госпрозрахунку, ринку і т.ін.). Не всі підприємства безболісно пережили період реорганізації. На противагу диктату деяких вищих господарських органів на місцях розвивалися децентралістські тенденції.

Перед партійно-господарським керівництвом країни постало завдання забезпечити ефективне функціонування такої системи управління народним господарством, яка б, зміцнюючи роль центральних планових і фінансово-господарських органів у розробці стратегічних загальнодержавних завдань, давала можливість якнайповніше виявити ініціативу й самостійність мас на місцях.

У ході підготовки до XVI Всесоюзної партійної конференції партійно-радянське керівництво України особливу увагу приділяло питанням, пов'язаним з даьшим розвитком промисловості та інших галузей економіки, удосконаленням форм і методів управління народним господарством.

24 березня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про умови забезпечення розробки п'ятирічного перспективного плану України на 1928/33 р. [41], в якій визначалися роль і місце партійних, радянських, профспілкових, господарських і кооперативно-торговельних організацій в цій надзвичайно важливій справі. Держплану ВРНГ і Наркомпраці УРСР

надавалися широкі права для залучення до підготовки відповідних матеріалів науково-дослідних інститутів і державних організацій. Їм же належало визначити програму розробки п'ятирічного плану. За задумом, 19 його розділів мали охоплювати проблеми промисловості, електрифікації, капітальних робіт і будівництва, нових виробництв, транспорту, а також районування промисловості, Дніпробуду, собівартості й цін тощо.

У квітні 1928 р. Раднарком України заслухав повідомлення Держплану УРСР про хід підготовки плану. На основі згаданої постанови були вироблені «Основні пояснення програми складання п'ятирічного плану розвитку народного господарства Української РСР». Вони включали найважливіші організаційно-методологічні заходи і економічні настанови. Суть їх полягала, зокрема, у визнанні доцільності такої ув'язки роботи Держплану СРСР з окремими республіками й областями, (і навпаки), яка повністю гарантувала б можливість «побудувати» єдину загальносоюзну п'ятирічку [42]. Отже, підкреслювалась ідея єдності народногосподарського плану, в якому економіка республіки була б складовою невід'ємною частиною народного господарства країни.

Паралельно завдання п'ятирічки розробляла й ВРНГ республіки. Комісія, під головуванням К.В. Сухомлина підготувала «Контрольні цифри п'ятирічного плану розвитку промисловості УРСР на 1928/29 – 1932/33 р. [43]. Крім обґрунтування основних завдань промисловості вони містили й розгорнуті таблиці, що давали змогу наочно переконатися в серйозності розрахунків і розробок на наступне п'ятиріччя. Спеціально до відкриття II конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) були опубліковані матеріали ВРНГ УРСР з основними характеристиками п'ятирічного плану розвитку промисловості [44].

Визначаючи першочергові завдання партійної організації республіки в зв'язку з прийняттям п'ятирічного плану, конференція підкреслила важливість забезпечення єдності політичного і господарського підходу до проблем розвитку економіки. В доповіді ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну

лінію партії і завдання соціалістичного будівництва», з якою виступив Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор, у доповідях, про п'ятирічний план розвитку народного господарства України Голови РНК УРСР В.Я. Чубаря, голови Держплану Я.М. Дудника, голови ВРНГ К.В. Сухомлина і наркома землеробства О.Г. Шліхтера, у виступах делегатів підкреслювалася життєвість ленінської концепції соціалізму й абсурдність проповідуваної троцькістами теорії «згасаючої кривої» у розвитку індустрії. Висновки підтверджувалися посиленнями на успіхи республіки, промисловість якої за короткий строк перевершила довоєнний рівень на третину. Лише металургія з жодного виду продукції не вийшла на такий рівень. Вона, як і раніше, лишалася «вузьким місцем», стримувала розвиток інших галузей народного господарства, особливо машинобудування [45].

П'ятирічний план розвитку народного господарства республіки є складовою частиною плану першої п'ятирічки країни. Спрямований на перетворення Радянської України в могутню індустріально-колгоспну республіку, він передбачав реконструкцію й високі темпи зростання народного господарства на основі всесвітнього розвитку важкої індустрії та підвищення продуктивності праці. Більше половини капітальних вкладень направлялось у важку промисловість, на електрифікацію й транспорт. Визначалися вищі, ніж у розвинутих капіталістичних країнах, темпи зростання економіки УРСР. У сумарній продукції народного господарства намічалось збільшення питомої ваги промисловості з 48,7 % в першому році п'ятирічки до 64 % в останньому, а питомої ваги важкої індустрії в валовій продукції промисловості, підвідомчої ВРНГ, - до 65,5 %.

Політичний підхід КП(б)У до розв'язання господарських проблем виявив ряд особливостей планування промисловості. По-перше, п'ятирічний план розвитку народного господарства України відповідно до директив XV з'їзду ВКП(б) і X з'їзду КП(б)У спирався на піднесення важкої індустрії, яка відігравала дедалі більшу роль у народному господарстві СРСР. По-друге, в індустріальній частині п'ятирічного плану УРСР ставилося завдання

створити новий промисловий район на базі електроенергії Дніпрогесу. Потретьє, план передбачав розширення й уведення в експлуатацію нових виробництв для переробки сільськогосподарської сировини в районах з найбільшою густотою населення [46]. Заплановане зростання легкої та харчової промисловості мало забезпечити істотне підвищення життєвого рівня трудящих. Зважений підхід до визначення перспектив піднесення економіки давав можливість враховувати інтереси республіки і країни в цілому.

Як першочергове завдання, пропонувалося збільшити валову продукцію промисловості за п'ять років майже втричі, важливе місце відводилося розвитку металургії, вугільної промисловості, електроенергетики. Машинобудування мало спеціалізуватися на виробництві металургійного й рудникового устаткування, паровозів, вагонів, суден, повітродувок, які раніше значною мірою імпортувалися [47]. При цьому враховувалися досягнення машинобудівної промисловості, технічна кваліфікація робітників і спеціалістів. Така перспектива народногосподарського розвитку була схвалена XI Всеукраїнським з'їздом Рад (травень 1929 р.). П'ятирічний план, за його оцінкою, враховував необхідність створення власними силами нової технічної бази для продовження реконструкції всього народного господарства [48].

Трудові колективи країни спрямовували свої зусилля на вдосконалення організаційних форм управління промисловістю, зміцнення трудової і виробничої дисципліни, підготовку й виховання кадрів для промисловості та ін. До цього спонукали труднощі, породжені недосконалістю системи управління, постійними реорганізаціями виробництва, запізненнями з уведенням в експлуатацію нової техніки й устаткування, надмірним завантаженням старих верстатів та агрегатів, зривами планів раціоналізації виробничих процесів, низькою дисципліною праці та ін. [49]. Особливу тривогу викликали трести союзного значення, техніко-економічні показники яких лишалися на дуже низькому рівні.

Листопадовий (1928 р.) Пленум ЦК КП(б)У, заслухавши доповіді голів правлінь трестів «Донвугілля» і «Південсталь» Г.І. Ломова та С.П. Бірмана, вказав на значні недоліки в роботі вугільної та металургійної промисловості, зокрема недовиконання виробничих планів видобутку палива «Донвугіллям», виплавки чавуну й видобутку вугілля «Південсталлю», зрив завдань зі зниження собівартості продукції обома трестами. І це було досить відчутно для народного господарства, адже зростання витрат палива в країні становило за рік 13 %, а видобутку вугілля – всього 4,4 %. На Україну припадало до 80 % видобутку всього кам'яного вугілля [50]. Тому, як підкреслювалося в резолюції Пленуму «Про вугілля і метал», на парторганізацію й трудящих республіки покладалася підвищена відповідальність за якісну роботу підприємств цих важливих галузей індустрії [51]. Для виконання поставленого завдання партійним комітетам і господарським керівникам належало перебудувати всю свою діяльність відповідно до нових завдань. Щоб пом'якшити товарний голод і форсувати темпи індустріалізації, було вирішено запланувати 18 % приросту промисловості проти фактично досягнутого в 1927/28 р. Причому галузі, які виробляли засоби виробництва, мали збільшити випуск продукції на 21,5 %, а ті що виготовляли предмети споживання – на 13 %. Стрибок у розвитку важкої індустрії, як бачимо, передбачалося здійснити за рахунок соціальних потреб трудящих.

На підвищення інтенсивності вугільної й металургійної промисловості республіки були спрямовані й заходи, які вжив ЦК ВКП(б). У січні 1929 р. в постанові «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» він запропонував зміцнити рудоуправління і шахтоуправління кадрами, розширити права їхніх керівників згідно з «Положенням про державні промислові трести» від 29 червня 1927 р. [52]. Висувалося завдання активізувати будівництво нових та реконструкцію найперспективніших діючих шахт. Приведення системи управління у відповідність з новими умовами і потребами розвитку промисловості зажадала й XVI Всесоюзна партійна конференція (квітень

1929 р.). Як невідкладний захід пропонувалося господарським органам насамперед децентралізувати оперативні функції управління при збереженні централізації планування [53]. Рекомендувалося також розширити господарську самостійність та ініціативу фабрик, заводів, шахт, великих цехів з одночасним посиленням ролі трестів у технічній реконструкції підприємств. Велике значення надавалося втіленню в життя принципу єдиноначальства в управлінні підприємствами, розгортанню роботи виробничих нарад і тимчасових контрольних комісій.

У ході обговорення практичних заходів щодо реалізації директив XVI конференції ВКП(б) трудові колективи висловлювали чимало цінних пропозицій, спрямованих на найважливі ланку управління економікою. Вони, власне, й були покладені в основу постановки ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1929 р. «Про роботу «Південсталі» [54]. З метою не допустити розпорошення сил і коштів партійним і господарським органам рекомендувалось у першу чергу розгорнути капітальні роботи з реконструкції найбільш ефективних Макиївського, Маріупольського ім. Ілліча та Дніпровського ім. Ф.Е. Дзержинського заводів. А це означало й удосконалення керівництва всіма виробничими підрозділами.

Реорганізація системи управління промисловістю і втілення в життя нового положення про трести були пов'язані з досить значними труднощами. Господарсько-оперативною самостійністю підприємства користувалися дуже обмежено, право юридичної особи визначалося лише за трестом. Елементи госпрозрахунку існували головним чином у взаємовідносинах між підприємствами й трестом. Про складність перебудови управління свідчили й значні розбіжності в точках зору партійних, господарських і профспілкових органів. Так, бюро комуністичної праці Всеукраїнського комітету (ВУК) спілки гірників пропонувало при реорганізації «Донвугілля» вважати основною виробничою одиницею шахту. Одержавши повну самостійність у виконанні виробничої програми, шахта повинна була перейти на господарський розрахунок. А трест «Донвугілля» низовою господарською

одиницею вважав рудник, куди входило кілька шахт.

Друге принципове розходження в питанні реорганізації управління «Донвугілля» - різний підхід до укрупнення рудоуправлінь. Комфракція ВУКу пропонувала залишити на території України замість 23 рудоуправлінь 13 з тим, щоб кожне з них об'єднувало 12-15 шахт. Вона вважала недостатнім укрупнення лише 4 рудоуправлінь [55]. Однак партійні організації Донбасу підтримали «Донвугілля». Отже, перемогло прагнення адміністрації зробити косметичний ремонт дуже перекошеної будівлі. Здоровий же глузд реорганізації управління потребував надання господарської самостійності шахті, тобто тому виробнику продукції, що вирішував долю техніко-економічних показників роботи галузі.

У процесі реорганізації управління виробництвом партійні організації республіки націлювали господарські органи на спеціалізацію підприємств і розширення фінансової допомоги новим об'єднанням. Посилився вплив місцевих органів влади на роботу трестів у зв'язку з передачею в їхнє підпорядкування трестів республіканського й місцевого значення. З ініціативи Уряду і на пропозицію ВРНГ УРСР Укрекономрада надала значну фінансову підтримку заводам нещодавно створеного тресту сільського машинобудування. У 1928/29 р. десяти заводам, що ввійшли до нього, було виділено на капітальні роботи 4, 2 млн крб., з них Київському заводу «Більшовик» - 880 тис. крб., а Сумському заводу хімічного машинобудування – 1,1 млн крб. проти 1,3 млн крб., наданих у 1926/27 р. всім підприємствам, що раніше входили до Цукротресту. Укрупнення трестів за галузевою ознакою відбувалось і в місцевій державній промисловості, що об'єднала 451 підприємство, де працювало майже 55 тис. робітників [56].

Постійна увага ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У до питань розвитку промисловості, вдосконалення форм і методів управління сприяла активізації діяльності в цьому напрямі місцевих партійних організацій. Добре скоординовану систему заходів для поліпшення управління металургійними заводами й підприємствами, що добували залізну руду, розробили, зокрема,

Криворізька міська і Дніпропетровська окружна парторганізації. Восени 1929 р. бюро окружному ухвалило розгорнуту постанову «Про виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1929 р. «Про роботу «Південсталі» й затвердило заходи з реалізації постанови ЦК КП(б)У щодо заводів «Південсталі». Вони включали і конкретні пропозиції, адресовані ЦК КП(б)У: вплинути на Південнорудний трест, «Південсталь» та Всеукраїнський комітет профспілки металістів з тим, щоб збільшити обсяги капітального будівництва, поліпшити його фінансування, реконструювати заводи ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна, ім. Ф.Е. Дзержинського, трубний завод ім. К. Лібкнехта.

Керівництву підприємств пропонувалося виробити єдину систему оплати інженерно-технічного персоналу та здійснити перепідготовку кадрів кваліфікованих робітників і спеціалістів. Комуністичним організаціям, заводоуправлінням доручалося контролювати плани капітальних робіт і ремонту основних металургійних агрегатів, використовуючи досвід швидкісної реконструкції доменної печі № 4 на заводі ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна [57]. Як бачимо, головний акцент окружком КП(б)У робив на господарські питання, причому його рішення дуже нагадували розпорядження адміністративно-господарського органу управління.

Так, поступово партійні органи все більше брали на себе суто адміністративно-господарські питання, пов'язані з матеріально-технічним забезпеченням новобудов, фінансуванням капітального будівництва, визначенням строків пуску нових виробництв, підвищенням заробітної плати робітників і спеціалістів та ін. Захоплення невластивими для них функціями не могло не позначитися на політико-виховній роботі. З іншого боку, прискорення розв'язання повсякденних проблем додавало авторитету партійним комітетам. І не випадково багато господарників усе частіше замість того, щоб самим виявляти творчу ініціативу, стали звертатися до них за різними виробничими порадами і з проханнями.

У ході підготовки постанови про роботу «Південсталі» комісія ЦК

ВКП(б) звернула увагу тресту, партійних і профспілкових організацій на необхідність рішучого поліпшення організації виробництва насамперед у доменних і мартенівських цехах, встановлення твердого внутрішнього розпорядку на заводах у цілому. З висновками комісії, яка працювала два місяці на Сталінському металургійному заводі, погодилася й нарада партійного активу, що відбулась у жовтні 1929 р. [58]. Відповідно до вказівок належало суттєво змінити організаційну структуру партколективу, взявши до уваги обсяги реконструктивних завдань підприємства. Цього настійно потребувало й переведення цехів на госпрозрахунок, що було неможливо без підвищення ролі трудових колективів, і в тому числі комуністів, на виробництві.

Здійснення на основі рішень ЦК КП(б)У перебудови роботи партійних організацій з метою наближення парткерівництва до тих ділянок виробництва, де в основному вирішувався успіх справи – до вугільного забою, верстатів і агрегатів – сприяло підвищенню творчої ініціативи робітничого класу, інженерів і техніків. Про це свідчить і те, що республіканська й місцева промисловість України в цілому справилася з кількісними показниками промплану на 1928/29 р. Гірші були справи на підприємствах союзного підпорядкування. Недовиконання завдань у паливній промисловості на 3,5 % сталося значною мірою через нестабільність роботи шахт «Донвугілля», й особливо «Південсталі». Несвоєчасне введення в дію нових шахт і нестача робітників основної спеціальності – вибійників, низька продуктивність праці, аварія на великій шахті «Марія» призвели до того, що з чотирьох вугільних округів, шахти яких входили до складу «Донвугілля», лише один (Луганський) справився з державним планом. Мало продуктивно працювали шахти Сталінського та Артемівського округів [59]. Це зрештою й позначилося на загальних результатах роботи тресту.

У 1928/29 р. металурги Півдня виплавили більше на 430 тис. т чавуну (на 20 %), ніж у попередньому році, проте додаткове директивне завдання

союзного уряду (110 тис. т) не було виконане. Основні причини цього – затримка з уведенням в експлуатацію потужної доменної печі № 4 на Макіївському заводі та непередбачений капітальний ремонт домни № 6 на Алчевському заводі ім. К.В. Ворошилова. Не допомогло й перевиконання річного плану доменщиками Сталінського, Дніпропетровського ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна, Дніпровського ім. Ф.Е. Дзержинського, Костянтинівського ім. М.В. Фрунзе заводів [60]. Відставання ж металургії стримувало розвиток інших галузей народного господарства, особливо машинобудування.

Отже, становище у важкій промисловості було не таким уже й райдужним, як твердили до останнього часу офіційні заяви, історико-партійна й соціально-економічна література. Однак Й.В. Сталіну та його оточенню політичні амбіції не дозволяли побачити ці труднощі. Збалансований і досить напружений п'ятирічний план розвитку народного господарства незабаром після його затвердження став з волі керівництва партії змінюватись у бік збільшення основних завдань. Першим значним відступом від завдань п'ятирічки стали «Контрольні цифри народного господарства СРСР на 1929/30 р.», розглянуті листопадним (1929 р.) Пленумом ЦК ВКП(б). Згідно з новими настановами планувалося суттєве зростання капіталовкладень у народне господарство. Основні фонди промисловості та електроенергетики повинні були зрости на 37 %. Виробництво засобів виробництва пропонувалося збільшити на 45, 1 % [61]. Пояснювалося таке круте зростання показників необхідністю ще більшого прискорення індустріалізації країни і забезпечення її незалежності.

Цей курс супроводжувався додатковим включенням у п'ятирічний план великої кількості промислових об'єктів (переважно галузей важкої індустрії), в тому числі на Україні: металургійного заводу «Азовсталь» в Маріуполі, тракторного в Харкові, комбайнобудівного в Запоріжжі. Одночасно переглядалися проекти багатьох новобудов. Початкові потужності Криворізького й Запорізького металургійних заводів з 650 тис. т були

збільшені вдвоє [62]. Поряд з переглядом темпів індустріалізації відбувалися зрушення і в територіальному розміщенні промисловості. Наближення її до джерел сировини пов'язувалось із завданнями національної політики.

В листопаді 1929 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У схвалив контрольні цифри розвитку народного господарства для УРСР як однієї з найбільших складових частин Союзу РСР. Обсяг капітальних робіт передбачалося збільшити на 2/3 проти попереднього року. Валова продукція промисловості, що планувалася ВРНГ, мала зрости на 30 %, або на 3,4 млрд крб. У ряді важливих галузей приріст промислової продукції планувався від 20 до 76 %. 1929/30 р. оголошувався роком «значного кроку вперед у справі усунування сільського господарства» [63]. Посівні площі колгоспів належало розширити в кілька разів з тим, щоб вони склали п'яту частину всіх посівних площ республіки. Це означало, що ЦК КП(б)У, переглянувши раніше схвалені завдання п'ятирічного плану, привів їх у відповідність із вказівками уряду, який використовував для тиску на місця перевірену систему держави диктатури пролетаріату – централізоване планування й управління.

До того ж показники на другий рік п'ятирічки визначалися в умовах нещадного викриття «капітулянської» політики «правих ухильників» на чолі з М.І. Бухаріним. Свій внесок в обґрунтування необхідності збільшення завдань п'ятирічки й розвінчання відступників від сталінських догм зробив також відомий партійний і державний діяч, учений-економіст О.Г. Шліхтер. Як учений він, звичайно, розумів важливість збалансованого розвитку народного господарства та його загальної орієнтації на забезпечення життєвих потреб трудящих. Однак у тих умовах Шліхтер не лише не наважився відстоювати те, що було цілком очевидним, але навіть виступив у газеті «Правда» зі статтею «Треба переглянути п'ятирічку», заголовок якої виключав будь-яку альтернативу офіційному курсу на завищення планових орієнтирів [64].

Слід сказати, що до цього часу в історико-партійній і соціально-

економічній літературі взагалі викривлено висвітлюється становище в республіці на той час. Аналіз наявних матеріалів показує, що в архівних установах або не збереглися, або не видавалися дослідникам документи, які свідчили про підтримку комуністами і навіть партосередками України позиції М.І. Бухаріна, О.І. Рикова і П.М. Томського, спрямованої проти форсування темпів індустріалізації, масової насильницької колективізації, відступів партійно-господарського керівництва від директив XV з'їзду ВКП(б). Дуже тенденційно висвітлювалися ці питання і в партійній періодичній пресі України.

З'ясуванню «білих плям» в історії допомагає уважне прочитання стенографічного звіту XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.), що є нині бібліографічною рідкістю. Він свідчить про численні виступи комуністів і безпартійних, які не погоджувалися з надто високими темпами розвитку важкої індустрії, до того ж за рахунок селянства, з політикою ліквідації куркульства як класу, з насильницькою масовою колективізацією, на підтримку групи М.І. Бухаріна. У звітній доповіді ЦКК з'їздові, з якою, виступив В.П. Затонський, говорилося, зокрема, про «цілий ланцюжок правоопортуністичних виступів» комуністів у Харкові й Кривому Розі, «колективні справи» парткерівництва Бердянського, Рахівського і Долинського районів, йому також інкримінувалося звинувачення у «правому ухилі». Або такий факт: секретар Запорізького окрпарткому М.С. Ікс розіслав у всі райони лист про необхідність опротестувати перед ЦК плани хлібозаготівель через їх неправомірний розмір. І тут, як бачимо, ті самі мотиви. А в Харкові на зборах осередку комуніст Перчук прямо заявив: «Однією з основних причин хлібозаготівельних труднощів є політика партії... (вважай, партійного керівництва. – О.Б.). Тепер ми повертаємося до «воєнного комунізму» і капітулюємо перед «лівими»... Необхідно одержати хліб на основі нормальних ринкових відносин з селянством [65].

У виступах на з'їзді П.П. Постишева, Г.І. Петровського наводилися приклади засудження комуністами політики ЦК ВКП(б) на підприємствах

Харкова та Шепетівського округу. В присутності В.Я. Чубаря в кулуарах Краснозаводської районної партконференції (м. Харків) деякі робітники говорили, що у викривленнях колективізації винні ЦК й особисто Й.В. Сталін, що він «нападає на стрілочників». Про подібні висловлювання згадував і делегат від Одеси І.А. Мусульбас, із Дніпропетровщини Б.О. Семенов розповів, що партосередок у селі Бабайківка відмовився проводити примусову колективізацію. Після виходу статті «Запаморочення від успіхів» деякі партійці говорили: «ЦК ВКП(б) помилявся, ЦК КП(б)У помилявся, окружком помилявся, тов. Сталін і Косіор помилялись, а наш Бабайківський осередок проводив правильну, ленінську політику» [66]. Методом переконання і силою прикладу він залучав селян до колгоспу.

Проти насильницької колективізації відверто висловився партосередок сталеливарного цеху Луганського заводу ім. Жовтневої революції, деякі комуністи шахти ім. К.Є. Ворошилова Успенського району та транспортного осередку Алчевського металургійного заводу. Про помилковість лінії ЦК писав С.В. Косіору комуніст з Мелітополя (прізвище не встановлено) [67]. Поряд із засудженням сталінської колективізації в ряді трудових колективів республіки мали місце виступи проти форсованих темпів індустріалізації за рахунок селянства, збільшення планових завдань промисловості, на підтримку «Нотаток економіста» М.І. Бухаріна.

На ряді підприємств Дніпропетровська партійні осередки, а також господарські керівники прямо заявляли, що завдання промфінплану, які перевищували п'ятирічні намітки, надто великі, тому не можуть бути виконані. Керуючий заводом ім. Комінтерну рішуче наполягав на необхідності зниження виробничих завдань і обґрунтування техніко-економічних норм. «У нас в Харкові були також подібні виступи», - відзначив делегат з Харкова П.Т. Зеленський. Секретар Луганського окружкому КП(б)У Ф.І. Зайцев повідомив про негативне ставлення до перегляду плану п'ятирічки комуністів силового цеху Алчевського металургійного заводу ім. К.Є. Ворошилова Фірсова і Краснолуцької шахти

№ 4-біс Дурова. На зборах партосередку рудника ім. Паризької комуни Алчевського району комуністи висловлювали сумніви взагалі щодо спроможності виконання збільшеного п'ятирічного плану [68].

Такий далеко не повний перелік прикладів дав підстави зробити висновок про критичний підхід деяких партосередків і комуністів до політики сталінської більшості ЦК ВКП(б). Очевидно, це були найхарактерніші випадки з тих, що мали місце в округах, включаючи великі промислові центри. І вони безперечно заслуговували на увагу. Проте делегати з'їзду, сповнені революційного прагнення швидше побудувати соціалізм, розцінювали такі факти різко негативно, всіляко ганьбили колишніх комуністів, розформовані партосередки.

У цілому XI з'їзд КП(б)У проходив під знаком повної підтримки затверджених Політбюро ЦК ВКП(б) тез до XVI з'їзду партії, що орієнтували на дальший форсований розвиток народного господарства темпами, які значно перевищували оптимальний варіант п'ятирічного плану [69]. Таку мажорну тональність його роботі задали доповідачі з основних питань порядку денного. В доповіді ЦК ВКП(б), з якою виступив заступник Голови РНК і РПО СРСР Я.Е. Рудзутак при підведенні підсумків перших двох років п'ятирічки, було зроблено прогноз про безумовне й блискуче її виконання в цілому за 3-4 роки, що міцно захопить сільське господарство «індустріальною шестірнею». Тим самим він намагався довести неспроможність аргументів групи М.І. Бухаріна про неминучість повного провалу п'ятирічки [70]. Надоптимістичні оцінки промислового розвитку УРСР дав у політичному звіті ЦК XI з'їздові КП(б)У і С.В. Косіор: «Ми взяли такі темпи, такий розмах, про який раніше й мріяти не могли» [71].

Виступаючи за подальше форсування темпів індустріалізації, багато керівників не враховували того, що промисловість республіки працювала вже на грані своїх можливостей. Лише за півроку через невиконання завдань зниження собівартості промислової продукції УРСР недоодержала 45 млн крб. Незважаючи на постійне невиконання шахтарями планів, з'їзд закликав

їх вести рішучу боротьбу за те, щоб видобути в 1929/30 р. 40 млн т вугілля, а на кінець п'ятирічки довести норму до 80 млн т при підвищенні рівня механізації найважливіших робіт з 45 % до 80 % [72]. Це були, звичайно, фантастичні, нереальні постанови, і вони посилювали розбалансованість народного господарства.

Форсування темпів промислового розвитку пояснює політичну лінію та практичні дії Уряду і ЦК КП(б)У й у питаннях колективізації сільського господарства. На XI з'їзді КП(б)У, засудивши групу М.І. Бухаріна і повністю підтримавши сталінський підхід до даної проблеми, С.В. Косіор визнав, що в ході розкуркулювання в 450 з 583 районів України були «зачеплені» й середняцькі господарства, щоправда, всупереч директивам ЦК КП(б)У. Проте, не зважаючи на ці очевидні порушення, що буди результатом прагнення місцевих партійних й радянських органів якнайшвидше завершити колективізацію, з'їзд висловився за необхідність «докорінно переглянути п'ятирічний план сільського господарства» [73]. На ділі ж це означало дальше посилені тиску на село. Так було підтримано курс на прискорення примусової колективізації, здійснення якого, поряд з іншими причинами, призведе до важких потрясінь усієї народногосподарської системи, найстрашнішим проявом чого став небувалий голод 1932-1933 рр. на Україні.

Виходячи з політичних критеріїв і завдань господарського будівництва, з'їзд приділив увагу й проблемам удосконалення управління промисловістю. Схваливши рішення ЦК КП(б)У про реорганізацію найважливіших ланок системи управління, він разом з тим констатував затягування її проведення, визнав необхідним вжити рішучі заходи для поліпшення розстановки інженерно-технічних кадрів. Обстановка склалася така, що, наприклад, у машинобудуванні, металургії та вугільній промисловості багато здібних інженерів і техніків із заводів і шахт перейшли в трести і об'єднання. Скажімо, на Єнакіївському й Алчевському ім. К.Є. Ворошилова металургійних заводах у бататьох основних цехах не вистачало по 100-120 інженерів і техніків при надмірі їх в апараті управління.

Надто високою залишалася й плінність керівних господарських кадрів. Низьким був їх професійно-технічний рівень. На 14 заводах об'єднання «Сталь» лише один директор працював на своїй посаді три роки, а половина з 698 директорів підприємств вугільної, металургійної, рудної та хімічної промисловості й того менше – до двох років. Кожні 4 з 5 директорів мали початкову освіту [74]. Невисока компетентність і часті переміщення господарників негативно впливали на розвиток промисловості. З'їзд зажадав якнайшвидше завершити реорганізацію управління підприємствами, забезпечивши кваліфіковане керівництво галузями й зміцнення низових ланок виробництва інженерно-технічними кадрами.

У зв'язку з дальшим удосконаленням системи управління розглядалося на з'їзді й питання про взаємовідносини промислових об'єднань з місцевими партійними та господарськими органами. В ході реорганізації апарату всесоюзних об'єднань, що росли, за влучним визначенням В.Я. Чубаря, як «гриби після дощу», він зробив спробу взяти в свої руки функції, що безпосередньо належали до компетенції підприємств, підпорядкованих місцевим органам влади і ВРНГ УРСР.

У зв'язку з цим виникла реальна загроза, що такі об'єднання не зможуть ні планувати, ні управляти галузями виробництва. Керівник одного з всесоюзних об'єднань замість того, щоб спиратися на підтримку місцевих органів, у пориві адміністративного зуду поставив питання: або я управляю, або ж Політбюро ЦК КП(б)У і уряд України.

Усе це створювало напруження в системі управління промисловістю. «Якщо партійні організації і органи Радянської влади, - підкреслював В.Я. Чубар, - не будуть цікавитися роботою союзних підприємств, то нічого з цих підприємств не вийде. Об'єднання, які думають, що можливо вирішити важливі завдання, не спираючися на місцеві організації, збанкрутіють» [75]. Однією з причин незадовільного виконання рішень ЦК ВКП(б) щодо Кривбасу делегат від Кривого Рогу В.А. Балицький вважав недостатню увагу до запитів рудної промисловості з боку об'єднання «Сталь». Для

виправлення становища пропонувалося виділити рудну промисловість у самостійне об'єднання [76].

З'ясовуючи принципове питання про розміщення і дальший розвиток виробничих сил, з'їзд підтримав рекомендацію ЦК ВКП(б) про необхідність другої вугільно-металургійної бази на сході країни. «... З нашого боку, - говорив, С.В. Косіор, - було б злочином хоча б якоюсь мірою гальмувати розвиток Кузнецького басейну» [77]. Відкидаючи місницькі настрої, він підкреслив важливість для справи соціалістичного будівництва створення Уралокузнецького комбінату. Поділяючи цю точку зору, М.О. Скрипник вважав абсолютно неприпустимим, щоб Україна залишалась єдиним центром видобування вугілля, виробництва металу і цукру. Це було б «виявом українського націоналізму на економічному стрижні» [78]. Належало забезпечити рівномірний розвиток і піднесення всіх економічних районів Союзу. Такі ж послідовно інтернаціоналістські підходи до цієї проблеми відстоювали П.П. Постишев і В.Я. Чубар [79]. Проте деякі делегати, підтримуючу ідею створення другої вугільнометалургійної бази, висловлювали на XI з'їзді КП(б)У рішучу незгоду із спробами союзних органів зменшити асигнування на реконструкцію й спорудження в республіці ряду великих промислових об'єктів. Гостру реакцію делегатів викликали, зокрема, деякі положення доповіді ЦКК-РСІ ВКП(б), з якою виступив А.П. Розенгольц. У розробці планів реконструкції Луганського заводу ім. Жовтневої революції та Сталінського металургійного заводу він побачив панське, аристократичне ставлення до основного капіталу. Охарактеризувавши план реконструкції металургійного заводу як «рвацький», доповідач заявив, що в цьому винні, не лише господарники, а й керівництво Сталінського округу на чолі із В.А. Строгановим [80].

Подібні звинувачення змусили делегатів Сталінської парторганізації виступити зі спеціальною заявою «До XI з'їзду КП(б)У», в якій рішуче відкидалися будь-які звинувачення в місництві [81]. Їх підтримав і Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор. У заключному слові він

оцінив позицію А.П. Розенгольца як неправильну, нагадавши, що будівництво Урало-Кузбасу не повинно здійснюватися за рахунок Донбасу і взагалі за рахунок металургії республіки [82].

При обговоренні на XI з'їзді КП(б)У проблем розміщення й розвитку виробничих сил С.В. Косіор на догоду Й.В. Сталіну, який закликав нещадно викривати «ворогів соціалізму», значне місце приділив боротьбі Компартії України проти українських буржуазних націоналістів, в особі М.М. Волобуєва, О.Я. Щумського, М.Г. Хвильового (Фітільова). При цьому в ряді моментів він сам собі заперечував. Говорячи, що економіст Волобуєв виступив з ідейно шкідливою програмою («більш відвертого і нахабного переходу на бік буржуазного націоналізму ми не знаємо»), Косіор ніби мимохіть додав: «Щоправда, він пізніше від неї відмовився». А говорячи про націоналістичні помилки Хвильового взяв його під захист, оскільки той, мовляв, більше їх не повторював [83]. Очевидно, такий підхід було б правильніше поширити на всіх, хто визнавав свої помилки.

Заради об'єктивності, слід сказати, що М.М. Волобуєв справді таки виступив на сторінках журналу «Більшовик України» за відокремленість економіки УРСР від загальносоюзної, обстоював автаркію України, розвиток її як ізольованого господарського цілого [84]. Однак незабаром він відмовився від своїх тверджень і більше їх не пропагував. Березневий (1928 р.) Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, при обговоренні питань господарського будівництва, кваліфікував виступ Волобуєва «як націоналістичний ухил» [85]. Насправді ж говорити про ухил безпідставно, оскільки автор не наполягав на своїй позиції. До того ж звинувачення його через два роки після визнання помилки було зовсім необґрунтованим і мало політично кон'юнктурний характер.

Рішення XI з'їзду КП(б)У, який приділив стільки уваги проблемам управління економікою, націлювали трудові колективи на форсоване здійснення індустріалізації країни й колективізацію сільського господарства. Пленуми партійних комітетів на заводах і фабриках, зборах трудящих, що

відбулися в республіці, підтримали схвалений ним курс: відхід від завдань п'ятирічного плану розвитку народного господарства у бік їх збільшення. Перші практичні результати цього курсу були сприйняті партійно-державним керівництвом із задоволенням: приріст валової продукції промисловості, збільшення обсягів транспортних перевезень і взагалі виробленого національного доходу перевершили оптимальний варіант народногосподарського плану. Щоправда, замовчувалось, якою ціною було досягнуто збільшення фондів нагромадження й споживання. Тут слід враховувати, що зросла непряма участь легкої промисловості в фінансуванні розвитку важкої індустрії (за рахунок загальних надходжень податку з обороту). Для прискорення загального процесу індустріалізації здійснювалися відрахування від прибутку в бюджет з усієї легкої промисловості (включаючи харчову). Викликаний насильницькою колективізацією масовий забій худоби сприяв якийсь час зростанню споживання населенням м'яса. Однак у цілому (незважаючи на збільшення обсягів продукції легкої і харчової промисловості) виробництво предметів споживання відставало від зрослих потреб трудящих.

Крім того, високі темпи промислового будівництва в останні три місяці 1930 р., оголошені «особливим кварталом», а також надто напружений план 1931 р., здійснення якого повинно було мати «вирішальне значення для виконання п'ятирічки в чотири роки» [86], вимагали від трудящих, у тому числі робітничого класу України, величезних зусиль. Ігнорування реальних потреб розвитку економіки, ставка виключно на ентузіазм мас у подоланні дедалі зростаючих труднощів неминуче вело до посилення адміністративного пресу. Недоліки на виробництві все частіше почали розглядатись як навмисне шкідництво. В обстановці боротьби з «шкідниками» дуже невпевнено стали почувати себе ініціативні робітники, оскільки новаторські прийоми організації управління виробництвом не завжди давали позитивні результати.

Все це не могло не позначитися на загальних підсумках розвитку

промисловості. План 1930 р. виконати не вдалося. Не випадково саме тоді прозвучали слова Й.В. Сталіна: «Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми повинні пробігти цю відстань у 10 років. Або ми зробимо це, або нас змінуть» [87]. По суті така настанова означала необхідність будь-якою ціною забезпечити поставлене завдання, узаконювала адміністративне свавілля в плануванні. Звідси й надумана програма розвитку союзоної металургії, що передбачала виробництво в 1931 р. 8 млн т чавуну, 8,8 млн т сталі і 6,7 млн т прокату. З них на металургію України припадало 4,8 млн т чавуну, 4 млн т сталі і 3,5 млн т прокату. Нереальність цих цифр підтверджувалася практикою – зривом цієї програми, як зазначалося на червневому (1931 р.) Пленумі ЦК КП(б)У [88], з перших днів року. В результаті вже протягом перших п'яти місяців країна недоодержала понад 600 тис. т чавуну, майже стільки ж сталі, понад 500 тис. т прокату.

У такому ж становищі, як металурги, опинилися й шахтарі України. Грудневий (1930 р.) Пленум ЦК КП(б)У вказав на значну нестачу палива, невиконання завдань «особливого кварталу», погодився з контрольними цифрами на наступний рік, визначеними для Донбасу ВРНГ СРСР, - 56 млн т вугілля. Наскільки це було необдумано й непосильно для шахтарів, свідчить порівняння планового завдання з фактичними результатами. Видобуток вугілля в 1931 р. намічалось збільшити на 55 % при зростанні його в попередньому році всього на 18,5 % [89]. Без докорінних якісних змін в організації управління в галузі і забезпечення її новою технікою такий приріст вуглевидобутку був нереальним. Старі методи господарювання дедалі більше виявляли свою неспроможність, стримували зростання продуктивності праці.

І Воєсоюзна конференція працівників соціалістичної промисловості (січень-лютий 1931 р.), яка виробила програму поліпшення її діяльності, закликала господарників рішуче відмовитися від спроб керувати взагалі, без знання технічної та фінансово-економічної сторін виробництва [90]. Вона висунула лозунг «Більшовики повинні оволодіти технікою!» і зажадала

підвищення рівня технічного керівництва підприємствами, вміння користуватись економічними важелями управління промисловістю.

Ці питання розглядались і на скликаній ЦК ВКП(б) в червні 1931 р. нараді господарників. Правильно вказавши, що на багатьох підприємствах і в господарських організаціях забули про економічні методи управління виробництвом [91], вона, проте, не виявила головної причини труднощів у розвитку індустрії. Полягала ж вона у волюнтаристському плануванні необгрунтовано високих темпів розвитку промисловості, а це спонукало господарських керівників виконувати державні завдання будь-якою ціною. Партійні ж організації змушені були підтримувати господарників і адміністративно-командні методи управління.

З урахуванням цього здійснювалась і кадрова політика в промисловості. Кадри потрібно було старанно добирати і розставляти. Лише на Україні в 1930 р. на керівних господарських та адміністративно-технічних посадах працювало майже 13 тис. практиків, вихідців із середовища робітничого класу [92]. Основою висунутої програми були заходи, спрямовані на забезпечення організованого набору робочої сили, поліпшення механізації праці, вдосконалення підготовки кадрів робітників і спеціалістів, ліквідацію зрівнялівки й знеосібки. Для реалізації нових завдань потрібна була також серйозна психологічна перебудова керівних партійних і господарських кадрів. Дуже важливо було, щоб вони передусім глибоко усвідомили значення економічних методів управління промисловістю, без чого не доводилося розраховувати на успіх.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про партійну і масову роботу в цеху і бригаді» (березень 1931 р.) [93] парторганізації України перенесли центр ваги організаторської й виховної роботи на вирішальні ділянки. На підприємствах з числом комуністів не менше 500 створювалися партійні комітети, в цехах – партосередки з статутними правами, в бригадах – партгрупи або ланкові осередки. Все це помітно активізувало комуністів, зросла їх роль в управлінні виробництвом. Одночасно були вжиті заходи для

поліпшення підготовки кадрів кваліфікованих робітників. Проведення тарифної реформи завдало серйозного удару зрівнялівці. Нові тарифи значно збільшували різницю в оплаті кваліфікованої й некваліфікованої праці. Підвищувалася зарплата в пріоритетних галузях, а також робітників провідних спеціальностей в машинобудуванні, вугільній та металургійній промисловості.

Велику роботу щодо реорганізації структури управління заводами у впровадженні бригадного госпрозрахунку і системи персональної відповідальності проводив Харківський міськком КП(б)У. Рішення бюро міськкому партії на доповіді управління Електромеханічного заводу та про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) про Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе допомогли парткомам і дирекції підприємств увести госпрозрахункові принципи в бригадах [94]. Значний досвід організації госпрозрахункових бригад нагромадили партосередки Київського заводу «Більшовик», Одеського заводу ім. Січневого повстання, Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції.

Кам'янський міськком КП(б)У звернув увагу партійних організацій і господарників на необхідність тіснішої ув'язки діяльності госпрозрахункових бригад з проведенням тарифної реформи, ліквідацією зрівнялівки, запровадженням прогресивно-преміальної відрядної роботи. В цьому бюро міськкому партії вбачало шлях до поліпшення управління виробництвом на металургійному заводі ім. Ф.Е. Держинського. Грунтовно обговорювалися питання про впровадження госпрозрахунку на зборах металургів, про реорганізацію системи зарплати – на нараді в керівництва, про підсумки тарифікації – на засіданні комфракції завкому профспілки (серпень – листопад 1931 р.) [95].

Найчастіше госпрозрахункові бригади створювалися з ініціативи партгруп на базі кращих колективів. Це була досить ефективна форма організації праці, яка швидко довела на практиці свої переваги. В грудні 1931 р. на конференції госпрозрахункових бригад України, скликаній з

ініціативи ЦК КП(б)У, відмічалось, що госпрозрахунковими на той час були вже майже 60 % ударних бригад. Багато з них уже з самого початку показували високі результати в роботі. Справжнього дбайливого господаря на виробництві виховували госпрозрахункові бригади в доменному цеху Костянтинівського металургійного заводу ім. М.В. Фрунзе, рейковому цеху Макіївського заводу ім. П.М. Томського, Лисичанському заводі «Донсода». На Маріупольському заводі ім. Ілліча 200 таких бригад за місяць зекономили 37 тис. крб. Однією з кращих у республіці була бригада токарів на чолі з Ханжицьким з Миколаївського суднобудівного заводу [96].

Узагальнивши передовий досвід роботи госпрозрахункових бригад, конференція разом з тим виявила й деякі недоліки. На ряді підприємств госпрозрахунок існував формально, більше для звітності. Про це свідчили, наприклад, автоматичні дотації, введені в цехах Харківського заводу «Червоний Жовтень», Сталінського заводу гірничошахтного устаткування, Єлисаветградського заводу сільгоспмашин «Червона зірка» та ін. [97]. Конференція націлила керівників і робітників підприємств на поліпшення якості виготовлюваної продукції, зниження її собівартості, поглиблення госпрозрахункових відносин, що якоюсь мірою сприяло взагалі поліпшенню управління промисловістю.

Проте зусилля партійних організацій та господарників не дали очікуваних результатів. Темпи приросту виробленого національного доходу, починаючи з 1931 р., почали спадати. Незважаючи на великі капітальні вкладення в провідні галузі індустрії, введення в дію ряду великих шахт, доменних і мартенівських печей, нової техніки тощо, плани видобутку вугілля, виплавки чавуну і сталі були зірвані. Індустріалізація вплинула і на структуру посівних площ: зменшилася частка зернових і збільшилася частка технічних та кормових культур. Примусова колективізація призвела до погіршення врожайності й валового збору сільськогосподарських культур, до різкого скорочення поголів'я худоби.

Незважаючи на це, керівництво партії всіляко намагалось

нагромаджувати капітальні засоби для розвитку важкої індустрії, тим більше, що тепер Сталіну ніхто не перечив. Тільки загальні податкові надходження з обороту легкої промисловості зросли з 10,6 млрд крб. у 1931 р. до 17,7 млрд – у 1932 р. Якщо врахувати, що на початку п'ятирічки вони становили всього 3,1 млрд крб., то виходить, що податкові збори на кінець її зросли в 5,7 рази! Через такий перерозподіл коштів відрахування в бюджет від прибутків з важкої промисловості становили в 1932 р. лише 388,3 млн крб., а сума бюджетних вкладень досягла 11,1 млрд крб. [98]. Це не могло не позначитися на життєвому рівні трудящих, які відчували важкі продовольчі утруднення й нестачу багатьох предметів широкого споживання.

Разом з тим, зростання фонду нагромадження бажаного ефекту також не давало. Якщо до початку п'ятирічки переважний вплив на динаміку національного доходу справляло сільське господарство, то в роки першої п'ятирічки – промисловість. Саме зниження темпів зростання її валової продукції в 1931-1932 рр., а вони виявилися набагато нижчими навіть проти наміток відправного варіанту плану, значною мірою зумовило загальне уповільнення економічного розвитку. Збільшення ж випуску продукції важкої промисловості відбулося, головним чином, завдяки екстенсивним факторам, зокрема збільшенню чисельності виробничого апарату й залученню у виробництво додаткових робітників, і явно недостатньо за рахунок зростання продуктивності праці [99].

Як правило, в історико-партійній і соціально-економічній літературі до останнього часу невігідні показники результатів першої п'ятирічки не наводилися. Історики та економісти виходили з сталінської оцінки результатів виконання п'ятирічного плану, даної на Об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) в січні 1933 р. Головним підсумком п'ятирічки оголошувалася побудова фундаменту соціалістичної економіки на основі ліквідації багатоукладності. Обсяг промислової продукції країни в 1932 р. збільшився порівняно з дореволюційним рівнем у 2,7 раза, а щодо початку п'ятирічки – вдвічі. Валова продукція всієї важкої промисловості УРСР

зросла за п'ять років у 2,3 рази. При цьому важка індустрія давала понад 60 % продукції всієї промисловості. Суцільною колективізацією в республіці було охоплено майже 70 % селянських господарств і понад 80 % посівних площ.

Оголошене Й.В. Сталіним виконання п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці було визнано фактом, «найбільш видатним у сучасній історії» [100]. Таку саму оцінку дав і ЦК КПРС у 1979 р. – в зв'язку з 50-ю річницею прийняття першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР [101]. Звичайно, це підштовхувало дослідників на відступ від наукового аналізу підсумків п'ятирічки. І тут не можна це погодитись з думкою відомого радянського економіста О.Р. Лаціса [102], що при оцінці конкретного планового народногосподарського рішення не варто покладатися лише на загальні вартісні показники. Для більш повної й достовірної відповіді потрібен аналіз і натуральних показників.

Об'єктивний аналіз свідчить, що доручення V з'їзду Рад СРСР (травень 1929 р.) урядові забезпечити реалізацію першого п'ятирічного плану [103] не було виконане до 1934 р. з усіх галузей, і особливо найважливіших. Промисловість досягла планових завдань у натуральному виразі лише в 1934 р., що приблизно відповідало параметрам відправного варіанту першої п'ятирічки. До такого висновку першими дійшли новосибірські вчені Б.П. Орлов і О.В. Костарева, оцінюючи основні фактори економічного зростання за методикою академіка А.І. Анчишкіна.

Волюнтаристський підхід Й.В. Сталіна до підсумків першої п'ятирічки виявився насамперед в оцінці промислової продукції у вартісних показниках. Поява нових виробництв і відповідно нової продукції, якої не було у відправному році п'ятирічки, при стрімкому зростанні оптових цін на всі види продукції, давала можливість з допомогою цін нарощувати «вал». Створювалася картина суцільних успіхів. До речі, й сьогодні, не зважаючи на загальний осуд сталінських методів управління економікою, центральні планові статистичні органи подають уряду зведення про становище народного господарства й підсумки виконання планів за старою методикою

оцінки роботи.

В результаті великих вкладень у промисловість за роки першої п'ятирічки відбулося різке підвищення індустріального розвитку країни, в тому числі й Української РСР, що знайшло свій вираз у зростанні питомої ваги валової продукції промисловості в загальному обсязі продукції народного господарства. Так, якщо в 1929 р. частка промислової продукції в СРСР становила 54,5 % то в 1932 р. – 70,7 %. Ще вищими темпами відбувався індустріальний розвиток на Україні. Питома вага валової продукції тут зросла з 50,1 % в 1927/28 р. до 72,4 % в 1933 р. [104]. Тому при темпах зростання національного доходу за 1929-1932 рр. 16,2 % в середньому на рік і збільшенні частки фонду нагромадження до 26,9 %, темпи зростання загального фонду особистого й суспільного споживання становили лише 12,5%, а в розрахунку на душу населення щорічно плюс 10,5 % [105]. Це, власне, й відображало сутність індустріалізації: не зважаючи ні на що, форсовано розвивати важку промисловість, нехай навіть за рахунок уповільнення абсолютних темпів зростання фонду споживання.

Заслуговує на увагу й висновок учених про те, що всупереч розрахункам вплив неврахованих факторів на виконання першого п'ятирічного плану виявився дуже значним. Негативну роль відіграли фактори суб'єктивного характеру, сила впливу яких при складанні плану применшувалася. Серед них слід виділити, зокрема, організаційні труднощі з освоєнням проектних потужностей нових підприємств і нової техніки в промисловості. Далося взнаки й те, що подвоєння чисельності робітничого класу відбувалося в основному за рахунок селян, а їх адаптація до машинних технологій потребувала значного часу. Характерним щодо цього було становище у великому індустріальному центрі України – Донбасі. Наприкінці п'ятирічки 6 шахт, уведених тут в експлуатацію в 1929 р., освоїли проектну потужність лише на 73 %, а 18 шахт, зданих у 1930-1931 рр., - на 60 % [106] (див. Додаток № 7).

Погане використання виробничого потенціалу нових підприємств пояснювалося недовантаженням устаткування, високою плинністю робочої сили, низькою дисципліною праці багатьох учорашніх селян, які принесли на шахти, заводи дрібнобуржуазну психологію. В Донбасі 75 % робітників були віком до 23 років, 80% - вихідці з села [107]. Їх поведінка значною мірою відбивала загальне невдоволення робітників важкими умовами праці й побуту, низьким рівнем споживання матеріальних благ, насамперед – продуктів харчування. Все це ускладнювало роботу трудових колективів і господарських керівників, настійно вимагало шукати більш гнучкі форми управління виробництвом, удосконалення господарського механізму. Потрібні були рішучі дії.

Курс на соціалістичну індустріалізацію вимагав переорієнтувати всі партійні, організації на нові підходи до питань господарського будівництва і управління. Суть їх полягала в тому, щоб, не відриваючись від реальної обстановки й об'єктивно враховуючи можливості промислових підприємств, послідовно втілювати вироблену лінію, не забуваючи, в ім'я чого здійснювалися самі перетворення. Так і розуміли свої завдання партійні організації республіки. «Тільки на основі індустріалізації нашої країни, - підкреслювалось у резолюції IV пленуму Артемівського окружного КП(б)У (квітень 1926 р.), - може бути ліквідований товарний голод, який переживає країна і подолана диспропорція в розвитку нашого господарства» [108]. Про це заявили також розширені пленуми Київського й Білоцерківського окружкомів КП(б)У, XI Харківська, XIII Сталінська, XV Дніпропетровська окружні партконференції. Завдання в принципі було зрозуміле всім партійним організаціям і господарським працівникам: головне тепер полягало в тому, як реалізувати вироблені політичні постанови, перевести їх у практичний план.

З урахуванням цього першочергова увага приділялася розробці відповідних конкретних заходів і особливо у відшуканні коштів для промислового будівництва, здійснення суворого режиму бережливості й

економії «зверху донизу», виключення будь-яких непродуктивних витрат. Зокрема, пленум Київського окружкому одним з напрямів створення нагромаджень визначив економне витрачання сировини й матеріалів, підвищення продуктивності праці на провідних підприємствах («Арсенал» ім. В.І. Леніна, «Більшовик», «Ленінська кузня») [109]. XIII Сталінська окружна партконференція рекомендувала повніше використати досвід госпрозрахункових відносин, набутий на заводі гірничошахтного устаткування, Будьоннівському й Куйбишевському рудоуправліннях [110].

Виходячи з партійних директив, XV Дніпропетровська окружна конференція КП(б)У визначила ряд дійових практичних заходів щодо дальшого розвитку металургійної промисловості. Намічалися пуск заводу «С», будівництво коксових печей і коксобензолного заводу, нових мартенів і розширення силових установок, що повинно було різко скоротити безробіття в містах. При цьому важливе значення надавалося зниженню собівартості продукції, раціоналізації управління виробничими одиницями [111].

XI Харківська окружна конференція доручила партколективам і комфракціям заводоуправлінь подати конкретну допомогу господарським керівникам у справі перебудови системи управління цехами й відділами, ширше залучати до раціоналізації виробництва кадрових робітників та інженерів [112]. Рішення XIV з'їзду ВКП(б) і IX з'їзду КП(б)У схвалили партзбори колективу № 25 Горлівського рудника № 1 «Кочегарка» Артемівського округу [113] та інших великих промислових підприємств республіки. Розроблені ними пропозиції націлювали трудящих на повніше використання внутрішніх резервів виробництва для виконання завдань індустріального розвитку країни.

Слід зазначити, що у своїй багатогранній практичній діяльності Компартія України намагалася розмежувати політичне й господарське керівництво, добиваючись єдності підходу до народногосподарських завдань. Щоправда, не завжди так виходило. Використовуючи адміністративно-

командні методи керівництва, партійні комітети все ж досить часто втручались у поточні господарські справи. Вони надсилали чимало різних звернень і прохань у вищестоящі партійні інстанції, аж до ЦК ВКП(б), для розв'язання оперативних питань, які власне й не становили особливих труднощів, або для одержання допомоги в ліквідації наслідків авралів і господарської нерозпорядливості. Показове в цьому плані зауваження Голови Раднаркому В.Я. Чубаря у заключному слові на доповідь «Господарське становище і чергові завдання» на квітневому (1926 р.) Пленумі ЦК КП(б)У.

Якщо оперативні питання, - говорив він, - адресувати в Центральний Комітет, «минаючи всі господарські й радянські організації, тобто всі ті організації, які треба мобілізувати нам, то це означатиме бюрократизацію цієї роботи» [114].

Втручання партійних органів у повсякденне управління виробництвом породжувало засідательську метушню, паперову тяганину і, що найнебезпечніше сковувало ініціативу багатьох господарників. Наскільки актуальним було розмежування функцій партійних і господарських органів у керівництві промисловістю, свідчив і лист ЦК ВКП(б) від 1 вересня 1926 р. місцевим партійним органам «Про партнавантаження господарників і взаємостосунки з господарниками». Партійним організаціям пропонувалося не втручатись у повсякденні практичні справи господарських органів. «Тільки за цієї умови, - підкреслювалось у листі, - можливе забезпечення твердого господарського керівництва і повної відповідальності господарників за виконання дорученої їм роботи» [115]. Враховуючи все це у своїй організаторській та виховній діяльності, партійні організації повинні були допомогти трудовим колективам успішно завершити відбудовні роботи і тим самим внести практичний вклад у подальший розвиток продуктивних сил і збільшення соціалістичних нагромаджень.

Перехід від відбудовних до реконструктивних робіт вимагав розширення виробництва на досконалішій технічній базі. Проте, як зазначав член ЦК КП(б)У, голова Держплану УРСР Г.Ф. Гринько в доповіді «Про перспективи

народного господарства України» на Всесоюзному з'їзді президій держпланів у березні 1926 р., потреби республіки не завжди враховувалися центральними союзними органами. Великі союзні трести «Донвугілля» і «Південсталь» працювали з перенапруженням, часто на межі своїх технічних можливостей [116]. Значна частка капіталовкладень у розвиток промисловості України, як і раніше, виділялася для підтримання спрацьованої техніки й устаткування. По 12 республіканських трестах знос основного капіталу коливався від 20 до 50 %. Найстаріше устаткування використовувалось в «Південмаштресті», «Хімвугілля», тресті сільськогосподарського машинобудування [117].

На бюро Харківського окружного КП(б)У під час обговорення перспектив розвитку паровозобудівного заводу ім. Комінтерну відзначалося, що переважна частина капіталовкладень спрямовується на ремонти. У головному складальному цеху з 316 верстатів більш як половина були встановлені ще в минулому столітті [118]. Як розповідав партактиву Луганська голова ВРНГ СРСР В.В. Куйбишев після відвідання 20 металургійних і машинобудівних заводів Півдня України, завод ім. Жовтневої революції справив на нього враження одного з найбільш зруйнованих. Це підприємство мало найбільш спрацьоване устаткування і найважчі умови праці [119]. Не кращим було становище й на заводах гірничого та металургійного устаткування.

Все це, на жаль, не повною мірою враховувалось у промфінплані на 1926/27 р., який визначив зростання виробництва всієї промисловості в УРСР (місцевої, республіканської й союзної) на .21% проти попереднього року. Становлячи майже четверту частину в загальному плані капітального будівництва, передбаченому РНК і РПО СРСР і схваленого лютневим (1927 р.) Пленумом ЦК ВКП(б) [120], витрати на капітальні роботи по Україні обраховувалися в сумі 259 млн крб. У резолюції Об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У (лютий – березень 1927 р.) про промфінплан і капітальне будівництво пріоритет віддавався вугільній, металургійній

промисловостям й машинобудуванню. Питому вагу державної промисловості передбачалося збільшити на 2,6 % при зниженні частки приватного сектора на 5 %. Було визнано за необхідне передбачити будівництво нових металургійного, паровозобудівного і вагонобудівного заводів. Водночас відзначалося, що асигнування для кам'яновугільної промисловості, особливо для металургії й машинобудування України, недостатні й тому не зможуть забезпечити нормальний розвиток зазначених галузей в найближчі роки. Заплановане житлове будівництво могло задовольнити лише 60% їхньої потреби [121]. Нерозв'язаність багатьох соціально-побутових питань загострювала обстановку в промислових центрах республіки, особливо на Донбасі.

Важливе значення мала й друга резолюція – «Про бюджет УРСР на 1926/27 р.», яка, до речі, не опублікована навіть у такому фундаментальному збірнику документів, як «Комуністична партія України в резолюціях...». Визнавши в цілому правильним обмеження у витратній частині союзного бюджету, виділення резерву й встановлення черговості капітальних вкладень, Пленум висунув ряд принципів, які послужили, на наш погляд, підставою для засекречення згаданої резолюції. По-перше, він зазначив, що бюджети набували вирішального значення в усьому народному господарстві, й доручив Політбюро ЦК КП(б)У добитися від союзних органів своєчасного їх складання, спрощення проходження й обов'язкового затвердження до нового операційного року. А, по-друге, і це, вважаємо, найголовніше, Пленум визнав незадовільним чинний закон про бюджетні права національних республік [122]. Адже при затвердженні промфінплану країни в кінці січня 1927 р., (господарський рік розпочинався з 1 жовтня) РПО СРСР відповідно урізав обсяг їхнього капітального будівництва і значно зменшував фінансування промисловості з держбюджету. Щоб виключити це, було вирішено клопотати про перенесення початку бюджетного року на 1 січня [123]. Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У підтримав думку уряду України про необхідність дотримання закону про бюджети республік у відповідності з

рішенням XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Така постановка питання була розцінена згодом, в умовах культу особи, як навмисні націоналістичні дії В.Я. Чубаря, Г.Ф. Гринька (на той час керівних працівників республіки) проти СРСР.

Схвалена Об'єднаним Пленумом ЦК і ЦКК КП(б)У принципова позиція уряду УРСР при розв'язанні питань про бюджет і розширення програм капітальних робіт у промисловості республіки спонукала РПО СРСР переглянути свої розрахунки. Про це повідомив В.Я. Чубар у доповіді «Кон'юнктурний огляд народного господарства України» на Пленумі ЦК КП(б)У в червні 1927 р. Додаткові асигнування зрештою були збільшені й становили по «Південсталі» 3,5 млн, «Південмаштресту» майже 2 млн, «Укрсільгоспмаштресту» - 1,5 млн крб. Значні кошти виділялися також Південнорудному тресту. До того ж під час поїздки В.В. Куйбишева влітку 1927 р. на машинобудівні та металургійні заводи України з метою ознайомлення з їх становищем уряд республіки поставив питання про розширення програми капітальних робіт [124]. Принципових заперечень це не викликало, і незабаром питома вага нового будівництва перевищила п'яту частину всіх витрат на ці потреби промисловості [125].

З урахуванням сказаного, можна вважати, що 1926/27 господарський рік став для республіканських парторганізацій та господарських органів переломним щодо переходу промисловості від відбудовного періоду до реконструктивного. Разом з Держпланом УРСР реорганізований апарат ВРНГ, значною мірою вивільнений від управлінських функцій стосовно державних підприємств, звернув головну увагу на планування трестованої й кооперативної промисловості, регулювання їхніх господарських взаємовідносин, ув'язку потреб індустрії та інших галузей народного господарства. Вперше зменшилися витрати на поточні ремонти й різко збільшилися кошти на нове будівництво.

Виконуючи рішення Об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У (лютий – березень 1927 р.), партійні організації республіки стали предметніше

займатися питаннями капітального будівництва галузей важкої індустрії. Примітна щодо цього діяльність Луганської окружної парторганізації, яка постійно тримала в полі зору виконання капітальних робіт на всіх важливих підприємствах: Алчевському металургійному заводі ім. К.Є. Ворошилова і Луганському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції, будівництві другої черги Штерівської електростанції і 16 нових шахт, у тому числі таких високомеханізованих, як № 2-біс у Первомайському, № 6-біс у Боково-Хрустальському рудоуправліннях та ін. [126]. В результаті реконструкції та введення в дію нових виробництв, кращої експлуатації діючих підприємств достроково виконали план паровозобудівники, металурги Алчевська, Алмазної, колективи Луганських заводів ім. Ф.А. Артема, ім. Ф.Р. Якубовського, ім. Д.П. Рудя, хіміки Лисичанська. Шахтарі округу відвантажили країні понад 9,3 млн т палива [127].

Трудові колективи й парторганізації Харкова наполегливо добивалися, щоб капітальні вкладення йшли передусім на реконструкцію найважливіших, промислових підприємств і на нове будівництво [128]. Особливо це стосувалося паровозобудівного, електромеханічного заводів, собівартість продукції яких була нижча загальносоюзної. Постійну увагу підвищенню рентабельності виробництва приділяв Київський окружком КП(б)У [129]. Певних успіхів досягли заводи: мотоциклетний, «Арсенал» ім. В. І. Леніна, «Ленінська кузня». Протягом 1927 р. бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У 12 разів аналізувало освоєння коштів (2,8 млн крб.) на будівництві ливарного цеху та цеху холодної прокатки на заводі ім. Комінтерну й чавуноливарного цеху, механічної майстерні, паро- і електросилових установок на заводі ім. К. Лібкнехта [130].

Значний досвід організаторської й виховної роботи нагромадили в ході здійснення реконструктивних і раціоналізаторських заходів партколективів і адміністративно-технічний персонал Дніпровського заводу ім. Ф.Е. Дзержинського та ім. «Правди». Це дало в цілому позитивні наслідки: достроково було пущено ряд нових виробництв, краще стало

використовуватися металургійне устаткування, економніше витрачатися сировина. З ініціативи керуючого заводом Й.П. Манаєнкова спростили структуру управління цехами й відділами, зміцнили кваліфікованими кадрами основні ділянки. Підприємство вперше перевиконало виробничу програму.

Проте всупереч розрахункам освоєння надто великого обсягу капітальних вкладень, за що насамперед боролися партійні організації й трудові колективи, призвело до погіршення деяких показників індустріальних галузей промисловості. Замість передбачуваного згідно з директивами ЦК ВКП(б) зниження в 1926/27 р. собівартості продукції на 5% на більшості підприємств республіки відбулося її подорожчання. Особливо значним воно було в «Південрудтресті», «Цукротресті», «Хімвугілля», «Донвугілля». Підвищили рентабельність лише трести «Коксобензол» і «Південсталь» [131].

Шляхи дальшого розвитку індустрії та управління нею ґрунтовно розглянув X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.). У резолюції «Про перспективи господарського будівництва» констатувалося, що відбудовні процеси в народному господарстві України в основному завершені. Частка валової продукції державної і кооперативної промисловості досягла 97,2 % усієї продукції цензової промисловості, що свідчило про високий ступінь усуспільнення господарства в умовах НЕПу. Відбудовний процес у промисловості характеризувався передусім випереджаючими темпами розвитку виробництва засобів виробництва. Середньорічний виробіток одного робітника в усій цензовій промисловості (без цукрової) досягав більш як 2 тис. довоєнних крб., або був удвоє більший, ніж у 1922/23 р. У два рази зросла й середньомісячна заробітна плата, досягши 38,3 крб. [132].

Відмітною особливістю роботи X з'їзду КП(б)У були зваженість в оцінках успіхів господарського будівництва, глибокий аналіз труднощів і невирішених проблем. Незважаючи на відчутне розширення виробництва, металургія все ще не досягла довоєнного рівня. Правда, питома вага

продукції заводів «Південсталі» в загальносоюзному виробництві стала вищою [133]. Це свідчило про те, що відбудова металургійного виробництва в цілому в країні відбувалася повільніше, ніж на Україні. Одночасно на весь зріст постала проблема правильного співвідношення собівартості продукції й заробітної плати трудящих. Особливо гострою вона була у вуглевидобувній промисловості – одній з найбільш низькорентабельних галузей народного господарства. Темпи підвищення продуктивності праці тут відставали від темпів зростання зарплати шахтарів. «... Коли залишиться таке ж співвідношення між продуктивністю праці й заробітною платою, собівартість вуглевидобутку начебто не може далі знижуватися, не торкаючися заробітної плати», - зазначав голова Раднаркому УРСР В.Я.Чубар [134]. Тому потрібна була ціла система заходів для розв'язання проблем вугільної промисловості.

Приділивши значну увагу питанням планування, X з'їзд КП(б)У доручив ЦК неухильно розвивати промислове виробництво і здійснювати на основі ленінського кооперативного плану реорганізацію сільського господарства [135]. З цією метою вперше в практиці КП(б)У з'їзд затвердив основні директиви по п'ятирічному плану УРСР. Голова ВРНГ України К.В. Сухомлин гостро критикував троцькістів, які намагалися зіштовхнути партію з обраного шляху. «Нам необхідно й надалі, - говорив він, - приділяти основну увагу важкій промисловості, металургії, вугіллю і машинобудуванню» [136]. Відповідаючи опозиціонерам, чому до цього часу не було затверджено п'ятирічку, В.Я. Чубар з самокритичною відвертістю визнав: «У нас немає ще повної впевненості у тому, що нам вдалося правильно ув'язати між собою окремі галузі господарства» [137]. Тому уряд і не представив конкретні цифри, а запропонував лише принципові міркування, які належало покласти в основу оперативних планів.

У директивах по п'ятирічному плану підкреслювалося, що поряд з швидким розвитком індустрії в республіці слід забезпечити такий темп реорганізації й розвитку сільського господарства, який би враховував високу густоту сільського населення і вигідне розташування УРСР в експортному

відношенні, давав можливість задовольнити попит на продукти інших районів країни. При розробці плану для УРСР належало виходити з того, що наявність на території республіки величезних покладів вугілля й залізних руд створювала сприятливі передумови для ефективного вкладення капіталів як у вугільну й металургійну промисловість з тим, щоб забезпечити збільшення випуску сталі, так і в машинобудівну й хімічну, в продукції яких відчувалася гостра потреба. «Розвиток важкої індустрії..., - зазначалось у резолюції з'їзду, - повинен стати основною програмою господарського плану й промислового будівництва УРСР на найближчі п'ять років» [138].

Непростою виявилась і проблема енергозабезпечення господарства. Будівництво Дніпрогесу, як стверджував В.Я. Чубар, давало змогу створити в республіці могутній енергетичний центр, а на його базі – нові виробництва. В зв'язку з цим перед республікою відкривалися великі можливості. Тому він не погоджувався з головою ВРНГ СРСР В.В. Куйбишевим, який спершу вважав достатнім забезпечити лише вироблення дешевої електроенергії [139]. Зрештою визнали за доцільне протягом найближчих років створити нові виробництва електрометалургії, машинобудування, хімії та алюмінію, які тяжіли до Дніпрогесу.

Життя настійно вимагало приділяти більше уваги якісній стороні в роботі промисловості. Саме на це вказав Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся в березні 1928 р. Він ухвалив резолюцію «Про промплан української промисловості на 1927-1928 рік» [140], яка визнала за необхідне добитися зниження собівартості продукції на 8 %, а будівельного індексу капітальних робіт – на 15 %. Проведення тарифікації ставилось у залежність від організаційних, технічних і раціоналізаторських заходів та пропозицій виробничих нарад.

Проблеми розвитку промисловості в світлі рішень ХУ з'їзду ВКП(б) і Х з'їзду КП(б)У знаходилися в полі зору окружних, міських парткомів і партійних осередків. На конференціях, пленумах комітетів КП(б)У, зборах комуністів розглядалися заходи, які мали забезпечити виконання

промфінплану на 1927/28 р., поліпшення техніко-економічних показників роботи трестів і підприємств, раціональне використання капітальних вкладень, ширше залучення робітничого класу до управління виробництвом. Наприклад, на XIII Луганській окружній партконференції (листопад 1927 р.) ґрунтовно було проаналізовано стан справ у капітальному будівництві шахт. Особлива увага приділялася розгортанню роботи на шахті «Американка» в Сніжнянському районі, де належало «з усією наполегливістю продовжувати будівництво за останнім словом техніки». Гостро ставилося питання перед присутнім на конференції Генеральним секретарем ЦК КП(б)У І.М. Кагановичем про кредитування реконструкції паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, завершення будівництва Штерівської ДРЕС [141].

Глибоко проаналізував господарське становище і проблеми управління виробництвом Харківський окружком КП(б)У. Добре знаючи економічну кон'юнктуру і становище на місцях, він допоміг комчастині заводу управління ХЕМЗу добитися від дирекції здійснення організаційно-технічних заходів для посилення концентрації виробництва, випуску перспективної продукції, а партосередку мобілізувати колектив на розширення виробничих потужностей і збільшення випуску трансформаторів та іншого електротехнічного устаткування. Окрпартком допоміг керівництву заводу ліквідувати безсистемне поповнення «портфелю замовлень», яке вело до збільшення прострочених договорів. Враховуючи близькість сировинних ринків і можливості споживача, наявність кваліфікованої робочої сили, здатної забезпечити випуск дешевої продукції, бюро окружному поставило перед Політбюро ЦК КП(б)У вимогу зажадати від ВРНГ СРСР змінити техніко-економічну політику й спеціалізацію підприємства [142]. Надійне в експлуатації устаткування з низькою собівартістю дозволяли йому стати головним у галузі.

Вказавши на ненормальну різницю між собівартістю продукції й діючими відпускними цінами, XIII Криворізька партконференція (листопад 1927 р.) запропонувала правлінню Південнорудного тресту вжити заходи для

зниження собівартості за рахунок кращої організації роботи й механізації трудомістких процесів, дотримання планової дисципліни як у центральному апараті, так і в рудоуправліннях. Керівництву тресту рекомендувалося поставити питання перед ВРНГ УРСР про узгодження відпускних цін і собівартості руди [143], бо від цього значною мірою залежали успіхи гірничорудної і металургійної промисловості.

Врахувавши пропозиції виробничих нарад, комфракція «Донвугілля» виступила ініціатором створення планових відділів у рудоуправліннях Петровському, Голубівському, Власівському та ін. Плідною ж їх робота стала завдяки залученню інженерно-технічного персоналу шахт, який добре знав свою справу, і переводу на шахті № 9 Петровського рудоуправління всіх вугільних робітників на чотиризмінну роботу при тризмінному обслуговуванні допоміжним персоналом. У результаті видобуток вугілля збільшився на 21 %, а продуктивність праці – на 10 % [144]. Передовий досвід успішно застосовували й на сусідніх шахтах і рудоуправліннях.

Впровадження з ініціативи партосередків календарної системи виходу шахтарів на роботу різко вдарило по прогульникам та інших порушниках трудової дисципліни. Цю систему нарада партійно-господарського активу Сталінського окружкому КП(б)У (жовтень 1928 р.) кваліфікувала як «революцію» в кам'яновугільній промисловості. Її застосування спричинило зменшення невиходів на роботу з 6-7 до 2,5%. У результаті змінна продуктивність праці підвищилась на 14%. Стабілізувалося відвантаження вугілля споживачам. Таку ж систему застосували на шахті № 5 Горлівського рудоуправління Артемівського округу. А на шахті «Центральна» Гришинського рудоуправління перелому в роботі добилися за допомогою «підземних нарядів» [145].

Удосконалення управління виробництвом супроводжувалося поліпшенням техніко-економічних показників і в інших галузях промисловості. Так, на Харківському заводі «Серп і молот» збільшення випуску сільгоспмашин і устаткування при зниженні на третину собівартості

продукції було забезпечено завдяки проведенню з ініціативи партосередку й адміністрації на чолі з директором І.Г. Соловйовим добре продуманих організаційно-технічних заходів, поглиблення спеціалізації й застосування конвейерної системи складання техніки. За рахунок вилучення з виробництва багатьох видів сільськогосподарського інвентаря застарілої модифікації, завод освоїв випуск восьми нових марок машин і пристроїв до них. Природно, партосередок при цьому робив наголос на притаманні йому форми і методи роботи, не втручаючись в оперативне господарське керівництво адміністрації. Цей досвід управління виробництвом одержав високу оцінку бюро Журавлівського райкому партії м. Харкова і був поширений на інші підприємства. Створення техніко-нормувальних бюро дало змогу поліпшити облік трудових операцій, раціональніше використовувати робочий час, підвищити продуктивність праці, зокрема, на Єнакіївському й Макіївському металургійних заводах [146].

Ініціатива й творчість робітників, інженерно-технічного персоналу, підтримані партійними колективами та господарниками в різних галузях промисловості республіки, давали в цілому позитивні результати. Проте, як свідчить аналіз джерел, у переважній більшості базових галузей промисловості вагомішими були кількісні досягнення. Валове виробництво забезпечувалося в основному за рахунок збільшення числа робочих і малоефективного використання нової техніки. Значною мірою через це собівартість продукції у двох таких провідних загальносоюзних трестах, як «Донвугілля» та «Південсталь» удвічі перевищувала довоєнну [147]. При зростанні видобутку вугілля за рік на 12% виробничі завдання з продуктивності праці й зниження собівартості вугілля не були виконані. Такі збої в роботі, за оцінкою ВРНГ СРСР, ВЦРПС і ЦК профспілки гірників [148], вели до підриву індустріалізації, бо вугілля було «хлібом промисловості» [149].

Значну увагу розгляду питань, пов'язаних з удосконаленням управління галузями важкої промисловості республіки, приділив листопадовий (1928 р.)

Пленум ЦК КП(б)У. Зокрема, він заслухав звіти голів правлінь «Донвугілля» Г.І. Ломова та «Південсталі» С.П. Бірмана. Виявилося, що причини невиконання трестами виробничої програми і насамперед її якісних показників полягали в послабленні економічних регуляторів при посиленні бюрократизму і командних методів керівництва виробництвом з боку адміністративно-технічного персоналу, недостатній увазі партійних і профспілкових організацій до питань зміцнення трудової дисципліни й залучення робітників до управління виробництвом. Господарські взаємовідносини між трестами и підприємствами будувались таким чином, що ініціатива директора підприємства, технічного персоналу і робітників ніяк не позначалася на оцінці діяльності тресту. Підприємства, що добре працювали об'єднувалися з посередніми чи навіть збитковими в загальному балансі тресту.

Особливу тривогу викликав розрив, який намітився між виробкою старих і проходкою нових шахт, відставання в реконструкції діючих і спорудженні нових металургійних заводів. Директива партії про зниження вартості будівництва у вугільній промисловості й металургії не була виконана, що поставило під загрозу фінансування всієї індустрії. Плани будівництва затверджувалися в останні місяці операційного року, а потім до них постійно вносилися поправки. Характерним щодо цього було становище на Дніпропетровському металургійному комбінаті ім. Г.І. Петровського і Дніпровському комбінаті ім. Ф.Е. Дзержинського. При обсязі капітальних вкладів, відповідно, на суми 18 і 14,6 млн крб. план будівництва на комбінаті ім. Г.І. Петровського протягом року змінювався 13 разів, а на комбінаті ім. Ф.Е. Дзержинського – 10 разів причому в кінцевому підсумку останній варіант співпав з першим [150]. Погано сплановані капітальні роботи негативно позначилися на якісних показниках виробництва.

На Пленумі ЦК КП(б)У наводилось багато прикладів прояву інженерно-технічним персоналом «хвостистських настроїв», прямого загравання з відсталими робітниками, ухиляння від відповідальності, «спеціодства»

фахівців, що сумлінно працювали. Цьому сприяла й та кампанія, яку розгорнули органи НКВС з благословіння Й.В. Сталіна та його найближчого оточення у зв'язку з «шахтинською справою». Класичний приклад «економічної контрреволюції», за твердженням члена колегії Наркомосу РРФСР А.Я. Вишинського, який головував на процесі 53 інженерів, потрібен був для того, щоб виправдати економічні прорахунки й труднощі, з якими довелося зіткнутися країні [151]. Звинувачення технічного персоналу вугільного Донбасу, а також металургійних центрів республіки і країни в цілому в якихось антидержавних діях входило в далекосяжні задуми Сталіна та його найближчого оточення.

Як показав подальший хід подій, саме «шахтинська справа» стала першим пробним каменем у наступних галасливих процесах над «ворогами народу», що нібито намагалися реставрувати капіталізм в СРСР. Саме вона послужила Й.В. Сталіну приводом для обґрунтування пошуку «внутрішніх ворогів», які повинні були обов'язково вдаватися до явного і прихованого опору Радянській владі. Звідси випливала й вимога постійного підвищення пильності, часто там, де в цьому не було ніякої потреби, а також посилення державних репресій. Звичайно, в країні ще залишалось чимало представників експлуаторських класів, які не примирилися зі своєю поразкою. І вони дійсно чинили жорстокий опір, де тільки могли. Ніхто цього не заперечує, але в даному разі йдеться про людей, невинних у цьому.

Суть справи полягала в тому, що Й.В. Сталін убачав причини негативних явищ і труднощів в економіці передусім в існуванні ворожого оточення, залишків експлуаторських класів і близьких до них груп спеціалістів [152]. Звідси робився висновок про об'єктивну обумовленість шкідництва в Донбасі: тому неминуче повинні були посилюватися й загострюватися класова боротьба і «навалюватися» дедалі більші труднощі. І винні в цьому «вороги». Протилежної точки зору дотримувався М.І. Бухарін, вважаючи, що прояви саботажу в промисловості стали можливими через недоліки й помилки, припущені Радянською владою [153]. На його думку,

сам факт тимчасового загострення класової боротьби в країні не можна видавати за якийсь фатально діючий закон суспільного розвитку. Разом з ним О.І. Риков і М.П. Томський на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), не ставлячи під сумнів фактичний бік «шахтинської справи», доводили, що вона не мала контрреволюційного характеру і не могла бути підставою для випадів проти безпартійних старих спеціалістів [154]. І справді, багато хто з них; відіграв важливу роль в індустріалізації країни.

У партійної організації України та її лідерів була можливість вибору з альтернативних оцінок «шахтинської справи», але, на жаль, він виявився не об'єктивним. І це не робить честі партійному керівництву КП(б)У на чолі з І.М. Кагановичем, який виступив зі спеціальною доповіддю на Об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 12-16 березня 1928 р., де недвозначно заявив про «економічну контрреволюцію» інженерів і техніків на підприємствах і в апараті управління трестів «Донвугілля», «Хімвугілля», «Південрудтресті» та «Південмаштресті» [155]. Таку ж характеристику «подіям» у Шахтинському та інших районах дав і голова ВРНГ УРСР К.В. Сухомлин при обґрунтуванні промфінплану України на 1927/28 р., зробивши висновок про необхідність поліпшення господарського керівництва й посилення пильності щодо працівників апарату управління [156]. На підставі цього Пленум кваліфікував «викриту контрреволюційну змову» в промисловості як прояв нових форм і методів боротьби, спрямованої на підрив соціалістичного будівництва.

Така політична оцінка саботажу ряду інженерно-технічних кадрів старої школи в Шахтинському районі дозволила представникам КП(б)У через місяць одностайно схвалити резолюцію Об'єданого Пленуму ЦК і ЦК ВКП(б) «Шахтинська справа і практичні завдання у справі боротьби з недоліками господарського будівництва» [157]. Слід підкреслити, що обраний на Об'єданому Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в липні 1928 р. новий генеральний секретар С.В. Косіор цілком справедливо ставив завдання кожному комуністу-господарнику «бути компетентним суддею». Проте і йому відмовило політичне чуття. Усі біди в управлінні промисловістю він

почав приписувати шкідництву старих спеціалістів; мовляв, «шахтинська справа відкрила нам очі» [158].

Арешт старих спеціалістів ударив бумерангом і саму індустрію. І справа не тільки у фізичному усуненні висококваліфікованих кадрів промисловості, більшість яких добросовісно співробітничала з Радянською владою, від розв'язання складних економічних і технічних завдань. Головне полягало в тому, що інженерно-технічний персонал почав ухилятися від господарської ініціативи, неможливої без ризику. Тепер легше було тим спеціалістам, хто формально виконував накази і розпорядження, не брав на себе серйозної відповідальності. Проте й це не завжди рятувало, бо загальна ситуація на підприємствах була досить складна. До того ж посилювалось «спецоїдство» з боку робітників щодо інженерів та техніків, якщо вони вимагали дотримання технологічної і трудової дисципліни.

В одній із записок, надісланих Дніпропетровським окружкомом партії до ЦК ВКП(б), вказувалося, що після «шахтинської справи» серед спеціалістів спостерігається «зниження відповідальності», намагання «бронювати» себе документами на будь-який випадок [159].

Про це говорилося й на нараді партійних, радянських, господарських і профспілкових працівників, проведеній Сталінським окружкомом партії за участю секретаря ЦК ВКП(б) В.М. Молотова 21 березня 1928 р. [160]. Голова Всеукраїнської ради профспілок. І.О. Акулов влітку того ж року на засіданні комісії, створеної для підготовки Пленуму ЦК КП(б)У, який мав розглянути питання про вугілля і метал, наполягав включити в матеріали «Донвугілля» проблеми плинності й зниження дисципліни серед керівного інженерно-технічного складу. Секретар ЦК КП(б)У О.В. Медведєв, під головуванням якого працювала комісія, відзначав, що господарники «опустили руки» [161]. Як бачимо, партійно-господарське керівництво добре знало про наслідки зразково-показової кампанії проти «шкідників», але, як і раніше, дотримувалося сталінської оцінки.

Намагаючись оволодіти ситуацією, партійні організації спрямовували

зусилля, з одного боку, на використання старих спеціалістів, а з другого, на підготовку молодих кадрів. На зборах комуністів-господарників постійно зверталася увага на неприпустимість використання «шахтинської справи» для «спецоїдства». Проте на більшості підприємств і трестів у тій чи іншій формі продовжувалось шельмування спеціалістів старої, школи і як наслідок – ще більше ухилення їх від найменшої відповідальності й різке зниження активності. Давалася взнаки і зневажлива неувага партійних органів до старих спеціалістів, що тривала роками, вкрай низький партійний прошарок у їх середовищі. Так, серед інженерів та їх заступників у всіх рудоуправліннях тресту «Донвугілля» не було жодного комуніста. У «Хімвугілли» з 243 спеціалістів кожен другий був представником дореволюційної школи, а третій – практиком, але серед перших не було ні одного комуніста, тоді як серед других – кожний третій був членом ВКП(б) [162]. Аналогічна картина спостерігалася і в інших трестах союзного та республіканського підпорядкування.

Як правило, призначали головних спеціалістів без відома місцевих партійних і господарських органів. Однак після критики правління «Донвугілля» на нараді партійних, радянських, господарських і профспілкових працівників Сталінського округу в березні 1928 р. воно передало право добору головних інженерів і технічного персоналу шахтоуправлінь партійним і господарським органам на місцях, де добре знали спеціалістів [163]. IV пленум Артемівського окружкому КП(б)У (квітень 1928 р.), заслухавши доповідь Р.Я. Терехова «Про Пленуми ЦК і ЦКК ВКП(б)», які відбулися, застеріг партійну організацію від можливих випадків «спецоїдства» й байдужого ставлення до керівних кадрів господарства. Окружком добивався від партосередків збільшення числа «висуванців» з передових робітників, створення їм умов для підвищення знань. Ініціативних трудівників за комсомольськими путівками посилали на навчання у втузи, вузи, технікуми й на робітфаки [164]. Саме так вирішували проблему підготовки кваліфікованих кадрів партійні організації Харкова,

Дніпропетровська, Києва, Одеси та багатьох інших міст.

Поряд з ослабленням на підприємствах інженерно-технічного керівництва чимало нарікань викликала практика планування й управління промисловістю. Контрольні цифри не дозволяли відновити припинені на початку 1927/28 р. проходки нових капітальних шахт на Сталінському, Макіївському та Єнакіївському комбінатах. А без таких шахт металургійні заводи «Південсталі» не могли розраховувати на збільшення поставок коксівного вугілля ще багато років. Союзні планово-фінансові органи з великим запізненням доводили до трестів планові завдання й виділяли їм відповідні асигнування, що призводило до порушення робочих циклів на виробництві.

Посилювалося господарське безладдя. «Погоджувальна тяганина» за твердженням голови правління «Донвугілля» Г.І. Ломова, лихоманила весь трест [165]. Часто підприємствам і трестам доводилося розв'язувати виробничі завдання «всліпу». Навіть у другому місяці операційного року, як зазначав голова правління «Південсталі» С.П. Бірман на листопадовому (1928 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, трест не одержав контрольних цифр від Головного металу ВРНГ. Та й сам він не завжди перевіряв доцільність заявок заводу і на власний розсуд включав або вилучав їх з річних планів. Нерідко заводи навіть не знали, які компоненти замовляв для них трест. У 1928 р. на підзвітних «Південсталі» підприємствах нагромадилося невстановленого устаткування на 4,5 млн крб. [166], що погіршувало їх техніко-економічні показники, знижувало інтерес до госпрозрахунку, вносило дезорганізацію в господарський механізм управління.

Засудивши практику затвердження планів промислових підприємств металообробки й машинобудування із запізненнями, частий їх перегляд протягом року, IV пленум Харківського окружного КП(б)У в травні 1928 р. відзначив, що це призводить до серйозних зривів у роботі. Через згубну технічну політику Державного електротресту ВРНГ СРСР постійно скорочувалася виробнича програма Харківського електромеханічного заводу.

Бюро окружкому партії звернуло увагу тресту на неприпустимість зниження питомої ваги машинобудування на ХЕМЗі [167], адже завод мав стабільні висококваліфіковані кадри, випускав порівняно зі спорідненими заводами РРФСР дешевшу продукцію і мав великі потенційні можливості для випуску якісного електроустаткування, яке все ще ввозилося з-за кордону.

На нараді, скликаній Сталінським окружкомом партії в жовтні 1928 р. для обговорення листа С.В. Косіора «Про вугілля і метал», гостро критикувалися правління тресту «Донвугілля» за поквартальне планування видобутку вугілля для рудоуправлінь, що не виправдовувало себе, та керівництво «Південсталі» за дріб'язкову опіку над шахтами і цехами, обмеження їхньої господарської ініціативи і підприємливості. Для усунення виявлених недоліків нарада запропонувала правлінням трестів, дирекціям металургійних комбінатів і рудоуправлінь впровадити тверде планування виробничої програми на рік і надати більшу самостійність низовим господарським ланкам [168]. Це дало змогу керівникам підприємств більш раціонально використовувати робочу силу, виявляти творчість у проведенні технічної політики, працювати з перспективою. Відмова від довільного коригування планів, доведення до кожного господарника затвердженого плану напередодні операційного року мали сприяти й більш стабільному управлінню виробництвом.

На зниження техніко-економічних показників промисловості республіки істотно впливали низька трудова дисципліна робітників, недостатнє володіння багатьма господарськими керівниками економічними важелями і зловживання адміністративно-командними методами управління. В окремих галузях промисловості керівники підприємств з початковою освітою становили від 50 до 84 %. Більшість з них, за оцінкою В.В. Куйбишева на засіданні комісії Політбюро ЦК КП(б)У, належали до категорії тих, що не вміли господарювати, не здатні були виявити ініціативу і взяти на себе відповідальність за прийняті рішення. Звідси постійна плинність кадрів командного складу. За період з січня 1926 р. по квітень 1928 р. на 12 заводах

тресту «Південсталь» тричі переміщувалися директори. А в «Донвугіллі» багаторазові заміни відбулися на 28 великих шахтах і рудоуправліннях, у тому числі на 5 шахтах більше трьох разів [169]. Аналогічне становище було і в інших трестах (Див. Додаток № 13).

Часте переміщення й некомпетентність господарських керівників позначалися на розстановці робітничих та інженерно-технічних кадрів, організації виробництва та управлінні ним, використанні техніки. Це добре видно на прикладі вугільної промисловості. Так, у Луганському окрузі питома вага вибітників серед трудівників шахт була значно нижчою, ніж у цілому в Донбасі – 16,5 % (в дореволюційні часи 22,5 %). Для порівняння наведемо такий приклад: у Рурському басейні Німеччини цей показник дорівнював 45 %. З 253 наших врубових машин кожна шоста не використовувалась, а решта знаходилася в роботі лише 3,5 години за зміну [170]. Обстеження, проведене в ході підготовки до Пленуму ЦК КП(б)У на 215 найбільших шахтах «Донвугілля», показало, що, як правило, шахтар закінчував робочий день, за мовчазною згодою технічного нагляду, на годину раніше [171]. Звичайно, самовільне скорочення робочого часу на 1/7 норми призводило до значних втрат вуглевидобутку.

Партійні організації й осередки не завжди присікали командно-адміністративний зуд керівництва, яке замість копіткої виховної роботи з колективом захоплювалося накладенням стягнень. Візьмемо хоча б Єнакіївський металургійний завод. Тут у 1928 р. дві догани мав кожен з 5,4 тис. робітників [172]. У «Донвугіллі» за рік адміністрація головним чином за прогули без поважних причин наклала 476 тис. стягнень. Багато їх було оголошено за невиконання розпоряджень адміністрації, псування майна і таке ін. Лише через невиходи на роботу в понеділки й суботні дні трест втратив за рік 500 тис. т вугілля [173]. В цьому виявилось й невдоволення робітників (а серед них багато було вчорашніх вихідців з села, які підтримували з ним тісні зв'язки) державною трестованою промисловістю, важкою фізичною працею і жорстким режимом виробництва (Див. Додаток №

12).

Так поступово з'ясувалося, що трестівський госпрозрахунок чисто не спрацьовував. У чому ж справа? Адже спочатку, привівши в дію ефективні економічні регулятори, він обіцяв багато. Та й перші результати справді були багатообіцяючими. Але із завершенням відбудови важкої промисловості та розгортанням індустріалізації збільшилися державні дотації трестам союзного підпорядкування, що фактично ставило їх поза конкуренцією в умовах постійного звуження сфери впливу республіканської та кооперативної промисловості. Так почав складатися механізм гальмування в економіці. Перепади в роботі підприємств почастишали, і це не могло не позначитися на результатах їхньої роботи. Потрібен був господарський механізм, який спонукав би робітників та інженерно-технічний персонал брати активну участь в управлінні виробництвом, бути господарем заводу, шахти, фабрики.

Деякі з цих причин нагадували про себе й на промислових підприємствах республіканського значення. Але управління ними було менш централізоване, а це означало, що керівництво, в разі зміни економічної кон'юнктури, завжди мало більше можливостей для маневрування. Тому тут були кращими й якісні показники роботи: в 1927/28 р. продуктивність праці перевищила планову, а собівартість знизилася на 7%. Непоганих результатів досягли, наприклад, трести «Хімвугілля», «Укрмашбудтрест». Повчальний досвід тресту «Укрсільмаш». Створений влітку 1927 р., він об'єднував 10 заводів, які обслуговували цукрову промисловість. Правління тресту зуміло раціонально використати виділені ВРНГ УРСР 2,3 млн крб. для проведення капітальних робіт [174]. Значна частина коштів пішла на реконструкцію перспективних Київського заводу «Більшовик» і Сумського заводу хімічного устаткування, за рахунок яких і було досягнуто загального зниження собівартості продукції.

3.2. Промисловість республіки на завершальному етапі індустріалізації країни

Розібратися в становищі, що склалося, допомогла бригада ЦК ВКП(б), до складу якої входили партійні, профспілкові працівники, господарські керівники, що прибули в Донбас на початку 1933 р. Ознайомившись з роботою трудових колективів і господарських органів, вона дійшла висновку, що основним гальмом у розвитку вугільної промисловості, як і в ряді інших галузей індустрії, була функціональна система управління (функціоналка). При такій системі загальне керівництво виробничим процесом розподілялося між окремими секторами управлінь шахти, рудоуправління, тресту, причому кожен з них займався лише якоюсь однією стороною виробництва. Недооцінювалася роль економічних методів управління галуззю і підприємством, що викликало велику плінність кадрів, не стимулювало кваліфікованих спеціалістів до заінтересованої участі в удосконаленні виробництва.

Привертало увагу й те, що з 913 дипломованих інженерів у вугільній промисловості басейну на видобувних дільницях працювало лише 68%. Через недоліки в організації праці й заробітній платі щомісячно звільнялося з роботи 32 тис. робітників і службовців (приходиш 35 тис.). Близько чверті врубових машин на шахтах не діяло. Все це не могло не позначитися на розв'язанні ключової проблеми піднесення економіки – освоєнні нової техніки. Не відповідали вимогам часу форми організації праці й управління промисловістю. «Механізований Донбас, - писала газета «Правда», - потребує інших методів керівництва, ніж Донбас періоду панування переважно ручного видобутку. Зі старими мірками до роботи вугільної промисловості підходити тепер не можна. Старі методи керівництва, звички відбуватися циркулярами стають гальмом, яке стримує можливості рішучого зростання вуглевидобутку [1].

При визначенні шляхів оздоровлення вугільної промисловості й

удосконалення управління виробництвом, перед бригадою ЦК ВКП(б) стояла альтернатива. Завдання можна було розв'язати за рахунок зміцнення адміністративно-командної системи управління або шляхом стимулювання економічних методів з широким залученням робітничих та інженерно-технічних кадрів до управління промисловістю. Висновки й пропозиції бригади були закріплені постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» [2]. Виходячи з аналізу причин зниження вуглевидобутку, а також недоліків у системі господарського та технічного керівництва, було визнано недоцільним збереження функціональної системи управління і запропоновано ряд заходів для докорінної зміни стану справ у вугільному Донбасі.

Передусім належало впровадити єдиноначальність на шахтах і дільницях, зміцнити керівництво ними за рахунок інженерів і техніків з трестів, рудоуправлінь та апарату шахт, перемістити частину комуністів з поверхні на підземні роботи, де вирішувалася доля вуглевидобутку. Велике значення надавалося закріпленню робітників на одному місці за допомогою укладення трудової угоди з адміністрацією на два-три роки. Необхідно було відповідно перебудувати організаційну структуру вугільних парторганізацій, підібрати парторгів ЦК ВКП(б) як 72 найбільші шахти, на які припадала майже половина всього видобутку вугілля. Розпочата повсюдно реорганізація виробничого процесу свідчила, що вибір шляхів перебудови роботи шахт було зроблено на користь адміністративно-командних методів управління галуззю.

За допомогою комісії ЦК ВКП(б) під керівництвом М.М. Шверника Донецький обком, міськкоми КП(б)У вугільних міст, партколективи шахт разом з керівниками трестів і шахт провели збори партійно-господарського активу, на яких розглянули заходи та їх виконання в світлі згаданої постанови. Значну увагу перебудові структури вугільних шахт, переведенню їх на безперервний робочий тиждень, поліпшенню робітничого постачання приділяли партколективи й господарські керівники шахт ім. В.І. Кисельова, ім. Л.І. Лутугіна, «Американка», «Карл», тресту «Донбасантрацит», шахт

«Бутовка», «Центральна», № 17-біс, «Заводська» тресту «Сталінвугілля», ім. Ілліча, «Криворіжжя», 2/4-біс «Ірміно», № 3-біс, «Первомайка» тресту «Кадіїввугілля» та ін. Зміцненням господарського і технічного керівництва ґрунтовно займалися на великих шахтах: № 19-20 Горлівського рудоуправління, ім. М.Д. Рухимовича Калінінського рудоуправління, «Ново-Чайкино» і «Капітальна» Макіївського рудоуправління, № 1 Краснодонського рудоуправління» [3].

Донецький обком КП(б)У, спираючись на партійні організації, допоміг удосконалити структуру апарату Сорокинського рудоуправління, що дало змогу перевести багатьох інженерів на шахти й дільниці, а також впровадити передові методи проведення підготовчих робіт на шахтах трестів «Донбасантрацит» і «Луганськвугілля». Було проаналізовано хід виконання раніше прийнятої постанови про роботу шахт «Щегловка», № 1, № 12/18 Будьоннівського рудоуправління і вжито заходів щодо її поліпшення. За обман комісії ЦК ВКП(б), яка вивчала стан справ у Гришинському рудоуправлінні, бюро обкому КП(б)У звільнило з роботи й виключило з партії керуючого рудником і завідуючого шахтою № 5-6 «Гродівка» [4]. Предметніше стали займатися питанням удосконалення організації роботи рудоуправлінь і шахт, поліпшенням використання інженерно-технічних кадрів партійні комітети Горлівки, Кадіївки, Луганська, Сніжного, Чистякового.

Скасування функціональних відділів у трестах, рудоуправліннях і шахтоуправліннях дало змогу скоротити апарат на 5,6 тис. чоловік, або на 23%. Обком партії добивався від партійних організацій і господарських керівників зміцнення провідних видобувних дільниць, енергомеханічних служб шахт кращими кадрами. Серйозній критиці було піддано роботу трестів, рудоуправлінь за неправильний розподіл увільнених з функціональних відділів інженерів. Проте заходи партійних організацій і господарських органів не привели до радикальних змін системи управління

виробництвом, оскільки не зачепили її суті. До того здійснювалися вони поспішно й не доводилися до кінця.

Занепокоєний таким становищем у регіоні червневий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У спеціально заслухав доповідь секретаря Донецького обкому партії Р.Я. Терехова й ухвалив постанову «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про вугільну промисловість Донбасу [5]. На пленумі відзначалося, що обласна партійна організація, не зважаючи на багаторазове обговорення злободенних питань на нарадах і засіданнях бюро обкому КП(б)У, все ж недооцінила важливість постанови партії та уряду, не зробила належних висновків. Формалізм виявився передусім у підході до механізації основних ланок вуглевидобутку. У виступах С.В. Косіора, Г.І. Петровського наводилися приклади нестримної бюрократичної паперотворчості господарських керівників замість налагодження ділової роботи управлінського апарату, переміщен; інженерів у шахти, неефективного використання нової гірничовидобувної техніки. Особливо це стосувалося керівництва Сталінського, Щегловського, Рутченківського, Будьоннівського рудоуправлінь, тресту «Луганськвугілля» [6].

Пленум звернув увагу парторганізацій вугільних районів на необхідність дальшого удосконалення системи управління шахтами. Донецькому обкому, міськкомам, парткомам підприємств належало здійснити перерозподіл комуністів, робітників і спеціалістів, зміцнивши ними насамперед колективи підземних дільниць, створити там партосередки, а в лавах і штреках – партгрупи, перебудувати структуру управління та поліпшити керівництво в трестах, рудоуправліннях і шахтах. Партійним і господарським організаціям пропонувалося сконцентрувати зусилля на роботі дільниць – вирішальній ланці вуглевидобутку, укомплектувати їх досвідченими спеціалістами й кваліфікованими робітниками, упорядкувати заробітну плату. З республіканських установ на роботу в Донбас було направлено групу партійних, комсомольських і господарських працівників.

Рішення Пленуму ЦК КП(б)У допомогли міським комітетам партії,

шахтним партосередкам і групам ширше, розгорнути роботу, спрямовану на поліпшення управління виробництвом, підвищення вуглевидобутку. Особливо багато належало зробити Сталінському міському КП(б)У для кращого використання спеціалістів і техніки в тресті «Сталінвугілля», де досить сильними були антимеханізаторські настрої. Враховуючи це, бюро міському 22 жовтня 1933 р. спеціально заслухало питання «Про становище з механізмами на шахтах». Відзначивши високу насиченість шахт технікою, при завантаженості їх у середньому три години на зміну, бюро порадило використати досвід шахт № 30, № 29 і «Бутівка», де багато робилося для підготовки кваліфікованих машиністів врубмашин і електрослюсарів. Адміністрації пропонувалося на всіх дільницях провести паспортизацію внутрішахтних механізмів, закріпити їх за конкретними робітниками, визначити строки й місце ремонту врубівок і конвейсерів. Відзначивши корисність таких заходів, об'єднаний пленум Сталінського МК і МКК КП(б)У, що відбувся в грудні 1933 р., рекомендував начальнику тресту А.М. Хачатур'янцу підійти більш диференційовано до перебудови управління господарськими одиницями [7].

У відповідності з партійними настановами працівники апарату тресту переглянули структуру управління відстаючих Сталінського і Будьоннівського рудоуправлінь, шахт № 10-біс, № 12-18, № 17-17-біс, № 11 ім. М.М. Шверника, № 1 «Проходка», № 8 «Ветка». Для кращого використання техніки були впроваджені прогресивні системи організації праці й управління виробництвом: безперервний вуглевидобуток у лаві за методом головного інженера шахти № 22 Голубівського рудоуправління К.К. Карташова, швидкісне ведення підготовчих робіт за методом інженера Чистяківського рудоуправління К.Ф. Єпіфанцева, і диспетчеризація шахт за методом інженера Будьоннівського рудоуправління С.П. Володарського. Все це допомогло трестові поліпшити планові показники видобутку палива.

Практика показувала, що найчастіше успіх забезпечувався саме за рахунок поліпшення організації праці й управління виробництвом. Особливо

це стосувалось шахт, де, як відмічалось у доповідній записці народного комісаріату РСІ УРСР Всеукраїнському ЦВК у грудні 1933 р., плинність і змінність кадрів а також застосування репресій набули зовсім неприпустимих форм [8]. Досить сказати, що в тресті «Сталінвугілля» з червня по жовтень змінилося 333 керівники різних ланок, у тому числі 182 начальники дільниць. Аналогічна картина спостерігалась у трестах «Донбасантрацит» і «Макиїввугілля». На обстежених наркоматом 7 шахтах за рік було накладено 248 стягнень на 224 адміністративно-технічних працівників. Причини різні, але найчастіше спеціалісти просто не бажали працювати там, куди їх направляло начальство за наказом. Їх не задовольняли також невлаштований побут і аміністрування керівництва.

Виходячи з назрілих потреб, об'єднаний пленум Донецького обкому та обласної контрольної комісії КП(б)У в грудні 1933 р. на доповідь секретаря обкому А.Р. Вайнова запропонував трестам змінити систему планування вуглевидобутку. На досвіді 72 провідних шахт було доведено доцільність переходу від помісячного планування до річного плану з розбивкою загальних показників на квартали і визначенням добових завдань. Пленум засудив практику трестів «Кадіїввугілля» і «Сталінвугілля», які розкладали основний видобуток на шахти, що краще працювали. Розукрупнення «Донбасантрациту» на три трести давало змогу наблизити господарське й партійне керівництво до шахт [9]. На основі прийнятих рішень закріплювалося жорстке централізоване планування й управління вугільною промисловістю Донбасу, що практикується й досі.

Багато партколективів і партосередків підприємств вугільної промисловості республіки виявили чимало ініціативи й наполегливості у виконанні наднапружених завдань, що стояли перед ними. Прикладом такої роботи може бути досвід партколективу Горлівської шахти № 1 «Кочегарка». На початку травня 1933 р. партком, заслухавши доповідь завідуючого шахтою І.А. Юхмана про хід реорганізації управління виробництвом, схвалив нову структуру апарату замість громіздкої функціональної системи,

яка не виправдала себе [10]. В результаті було ліквідовано 12 функціональних відділів (підготовки штреків і видобувних лав, технічного забезпечення й ремонту, постачання лісоматеріалами гірничих виробок та ін.), зміцнено інженерно-технічні та планово-економічні служби. Вивільнених з відділів інженерів і техніків направили в шахту на видобувні ділянки, що дало змогу забезпечити їх грамотними спеціалістами в усіх трьох змінах.

Активізації перебудови управління виробництвом сприяло ділове обговорення на бюро Донецького обкому КП(б)У в червні 1933 р. питання «Про роботу парторганізацій шахт № 1 «Кочегарка» і «Комсомолец» [11]. Це допомогло їх керівництву краще розставити сили, в тому числі комуністів, на основних ділянках, налагодити раціональніше використання механізмів і впровадження ударних методів праці безпосередньо у вибої за прикладом М.О. Ізотова. Заходи, вжиті шахтним парткомом, діляничними осередками й партгрупами разом з профкомом вугільників та адміністрацією підприємства, дали можливість скоротити чисельність робітників на поверхні, збільшити кількість вибійників та інших підземних робітників.

Зміцнення технічного керівництва, механізація внутрішахтного транспорту, перехід на загальну лінію уступів, зміна системи відкатки дали можливість колективу «Кочегарки» при плані 1900 т вугілля за добу видобувати 2000-2100 т. Собівартість тонни вугілля стала нижче планової на – 1,4 крб. Певні кількісні й якісні зміни відбулися в організації праці та управління, фінансово-господарській діяльності також на інших шахтах: № 1, № 2-7 «Лідіївка» тресту «Сталінвугілля», № 3-біс, № 9, № 18, «Червона зірка» тресту «Донбас антрацит», «Центральна» тресту «Макіїввугілля», ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля», «Юний комунар» тресту «Артемвугілля». Кам'яно-вугільна промисловість українського Донбасу вже в жовтні-листопаді 1933 р. дала вугілля на 25 % більше, ніж у ті ж місяці попереднього року.

Досвід перебудови управління у вугільній промисловості Донбасу

спонукав партійні та господарські органи добиватися поширення його й в інших галузях виробництва (звичайно, з урахуванням їх специфіки). Чимало робилося партійними комітетами й дирекціями машинобудівних заводів Харкова, Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва, Херсона та інших міст для поліпшення структури управління виробництвом і переміщення інженерно-технічних кадрів з контор і лабораторій в цехи. У серпні 1933 р. Донецький обком партії в постанові «Про роботу Луганського паровозобудівного заводу» зажадав від чотирьохтисячної парторганізації підприємства сконцентрувати всі зусилля на завершенні реорганізації управління виробництвом і зміцненні єдиноначальності [12]. В цьому партійне керівництво вбачало реальну можливість подальшого розкриття творчого потенціалу трудового колективу, подолання відставання машинобудівників у строках випуску нової серії потужного паровоза.

Враховуючи незадовільне фінансово-економічне становище тресту вогнетривів, партійно-виробнича конференція працівників, зайнятих виготовленням цієї продукції, що відбулася влітку 1933 р. в Сталіно, висловилася за реорганізацію консервативної функціональної структури управління на всіх заводах і кар'єрах для видобутку глини. Як зразок, вирішили застосувати форми і методи перебудови, апробовані у вугільному Донбасі. Таку ж роботу під керівництвом Артемівського й Словенського міськкомів КП(б)У розгорнули партійні організації і господарники солевидобувної промисловості України [13].

Тут також довго не могли добитися якихось зрушень у роботі основної маси підприємств через відсутність узгодженості між основними їх ланками на різних рівнях, але поступово завдяки вжитим заходам становище поліпшувалося.

З ще більшими труднощами цей процес відбувався в гірничорудній промисловості, де часто доводилося вдаватися до кардинальних заходів. Так, з ініціативи Дніпропетровського обкому КП(б)У й у відповідності з наказом Головного управління металургійної промисловості від 13 червня 1933 р.

було переглянуто хід реорганізації управління шахтами, рудниками і трестами в Криворізькому залізорудному басейні й Ново-Марганцевому районі [14]. Ліквідації громіздкого управління рудниками, його наближенню до шахт і дільниць сприяло також розділення Жовтневого рудоуправління на шахту «Більшовик» і Глеєватську групу шахт, виділення з Ленінського рудоуправління Первомайської групи, розукрупнення Держинського рудоуправління. Відмова від функціональної системи управління в рудній промисловості дала можливість направити на рудники й шахти додатково 257 інженерів і техніків. Уперше за останні три роки вдалося подолати традиційне літнє зниження видобутку руди. Зросла продуктивність праці, хоча вона й не досягла планових показників, збільшилася кількість шахт, які виконали державний план. Собівартість видобутку 1 т руди протягом літа 1933 р. знизилася на 32 коп., хоча все ще лишалася вище норми [15]. Аналогічні зміни спостерігалися й у марганцевій промисловості:

І все ж перебудова системи управління та різке підвищення технічної озброєності підприємств металургійної промисловості України не привели до поліпшення справ у всій галузі. Недодавши державі за перше півріччя 1933 р. більше 260 тис. т сталі і майже 110 тис. т прокату [16], металурги республіки поставили тим самим під загрозу реальність виконання багатьох важливих завдань, пов'язаних з індустріалізацією країни. В пошуках виходу з кризового стану металургійного виробництва, партійне й господарське керівництво пішло шляхом дальшого закріплення адміністративно-командних методів управління.

За рішенням бюро Донецького обкому КП(б)У в усіх доменних, мартенівських і транспортних цехах металургійних заводів Донбасу стали працювати звільнені партторги. Вони, як і начальники домених печей, були номенклатурою обкому партії. Введення посади начальника доменної печі на Сталінському і Макіївському заводах сприяло зміцненню єдиноначальності на вирішальній дільниці виробництва, посиленню технічного керівництва, що було дуже важливо у зв'язку з переводом домни на господарський

розрахунок [17]. Партком металургійного заводу ім. К.Є. Ворошилова рекомендував керівництву стародоменового цеху і домни № 1-біс вивчити цей досвід. З ініціативи партбюро змінні інженери домни № 1-біс ознайомилися з організацією праці і порядком нарахування заробітної плати металургам такої ж печі (№ 7) на Дніпровському заводі ім. Ф.Е. Дзержинського [18].

Енергійні заходи щодо поліпшення справ на металургійних підприємствах вживали й партійні комітети Дніпропетровської та інших областей. Однак серйозних змін в галузі все же не відбувалося. Потрібна була кардинальна перебудова всієї системи управління металургійним виробництвом. Одним з прикладів справді новаторського підходу до організації роботи металургійного підприємства стає перебудова управління на металургійному комбінаті ім. Г.І. Петровського та ім. В.І. Леніна. З початку першої п'ятирічки в його розвиток було вкладено понад 90 млн крб. Але, незважаючи на подвоєння вартості основних засобів, встановлення нового обладнання, виплавка чавуну в 1933 р. залишалася на рівні 1929/30 р. [19]. Вихід зі скрутного становища керівництвом «Сталі» й Дніпропетровський обком КП(б)У бачили в негайному розукрупненні комбінату, наближенні управління підприємствами до цеху, агрегату. Зі складу комбінату було виділено самостійні заводи: трубопрокатний ім. В.І. Леніна, металопрокатний ім. І.В. Бабушкіна, коксохімічний ім. М.І. Калініна і завод металургійного устаткування. І все ж реорганізований завод ім. Г.І. Петровського, який очолив С.П. Бірман, вийти з прориву відразу не зміг.

Відставання великого металургійного підприємства стало предметом ґрунтовного обговорення в ЦК ВКП(б). Як відзначалось у прийнятій постанові «Про роботу переорганізації металургійного заводу ім. Петровського (Дніпропетровськ) [20] від 7 травня 1933 р.» поряд з недоліками господарського керівництва Головного управління металургійної промисловості і «Дніпросталі» однією з причин такого становища була незадовільна робота партійного, господарського і профспілкового керівництва підприємства. Засудивши бюрократично-канцелярське ставлення

до виконання державних завдань, ЦК ВКП(б) доручив обкому партії разом з господарськими й партійними органами докорінно змінити систему управління заводом. Попереду була велика робота, оскільки належало змінювати вкорінюване роками. Для початку потрібно було відмовитися від голого адміністрування, добитися скорочення плинності спеціалістів і робітників, особливо провідних професій, переглянути систему їх заробітної плати і постачання, зміцнити кваліфікованими інженерно-технічними працівниками найважливіші дільниці та ін.

Враховуючи необхідність надання дійової допомоги партійним колективам усіх металургійних заводів у виконанні постанови ЦК ВКП(б), Дніпропетровський обком КП(б)У в травні 1933 р. провів спеціальний пленум, у роботі якого взяв участь Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор. На пленумі були заслухані доповіді директора заводу С.П. Бірмана і секретаря парткому Д.А. Свирського [21]. Обоє основною причиною невиконання рішень вереснево-жовтневого (1933 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про чорну металургію» [22] визнали інертність і закостенілість функціональної системи управління. «Організаційна структура заводу, - відзначав Бірман, - громіздка. Це машина, яка... замість того, щоб у руках керівника слухняно повертатися в ліво і вправо, чинить опір і на кожному кроці скрипить».

І справді, апарат заводууправління складався з 17 функціональних управлінь, а вони в свою чергу поділялися на 125 секторів з вузькими обов'язками. В цехах діяло від 7 до 17 різних бюро. Така структура апарату управління позбавляла його оперативної гнучкості, породжувала безвідповідальність і знеосібку. Формально-бюрократичні методи господарського управління досить глибоко проникли і в парторганізації. «П'ятиступінчата структура, - підкреслювалось у доповіді Д.А. Свирського, - відгороджувала заводський партком від цехових організацій, від партгруп [23]. Заводський партком не зумів мобілізувати загін з 5,5 тис. комуністів на розв'язання складних виробничих завдань. Створивши цехові парткоми, він

передоручив їм свою роботу, не приділяв уваги цеховим осередкам, займався голим адмініструванням [24]. Іншими, словами, відірвався від колективу, повсякденних турбот металургів.

Обговорення доповідей партійного керівництва та адміністрації заводу ім. Г.І. Петровського, ухвалена пленумом обкому КП(б)У постанова націлила партійні осередки, трудовий колектив металургів на прискорення перебудови управління підприємством, поліпшення всієї партійно-політичної та організаторської роботи. Партком і дирекція помітно підвищили роль виробничих цехів і розширили права їх начальників, однак цього виявилось недостатньо, щоб вони стали справді повнокровними виробничими одиницями. Тому, незважаючи на поліпшення виконання плану виробництва металу проти попереднього року [25], колектив заводу, як і раніше, лихоманило.

Занепокоєний низьким рівнем управління виробництвом і станом партійно-масової роботи на одному з гігантів південної металургії, ЦК КП(б)У в порядку контролю обговорив у серпні 1933 р. питання «Про хід виконання рішення ЦК ВКП(б) від 7 травня 1933 р. по заводу ім. Петровського» [26]. У своїй постанові ЦК звернув увагу на те, що заводські організації, й насамперед партком, не зрозуміли необхідності докорінної перебудови управління і не викоринили канцелярсько-бюрократичні методи роботи. Здійснюючи конкретні практичні заходи, слід було більше уваги приділити раціональній розстановці й організації роботи спеціалістів на виробництві. На допомогу партійній, профспілковій і комсомольській організаціям заводу ЦК КП(б)У направив на півтора місяця групу досвідчених працівників. Грунтовно вивчивши на місці становище, вона зуміла мобілізувати комуністів підприємства на вихід з прориву. Потрібен був додатковий аналіз обставин зриву виробничої програми й на металургійному заводі ім. К.Є. Ворошилова. Як відмічалось в постанові бюро Донецького обкому КП(б)У [27], основними причинами незадовільної роботи підприємства були інерція канцелярсько-бюрократичних методів

керівництва, слабе науково-технічне обґрунтування реконструктивних заходів, недосконалість структури управління основними ділянками виробництва. Заводський партком замість живої організаційно-політичної роботи з робітниками, інженерно-технічними працівниками та спеціалістами проводив безперервні засідання і що гірше – намагався втручатись у суто господарські питання. З його мовчазної згоди дирекція заводу нерідко підмінювала принцип єдиноначальності голим адмініструванням.

Лише за вісім місяців 1933 р. директор заводу підписав 716 наказів з доганами та іншими стягненнями адміністративно-технічному персоналу і спеціалістам, що створювало обстановку нервозності й кадрової чехарди. За кілька місяців на підприємстві змінилося 5 начальників доменного цеху, 8 – відділу експлуатації, 9 – транспортної служби. Нестабільність керівного складу не дозволяла цілеспрямовано здійснювати технічну політику. До того ж заводський партком серйозно запустив роботу з людьми, зокрема, організацію виконання прийнятих рішень. З його поля зору випали питання перебудови структури управління й закріплення кадрів у цехах і на агрегатах. Партосередки провідних виробництв: мартенівського цеху, доменної печі № 1, транспортного цеху не стали помічниками керівництва в боротьбі за усунення недоліків.

Зовсім інших результатів досягли завдяки кардинальній перебудові системи управління на Дніпропетровському заводі ім. Г.І. Петровського. Ініціатором тут виступила партійна організація, яка об'єднувала 30 цехових осередків і 335 партгруп. З самого початку вона потурбувалася про раціональний перерозподіл своїх сил на виробництві. У провідних цехах заводу – прокатному, бесемерівському, мартенівському і доменному – комуністи становили 16-22% загальної кількості працюючих. Це давало змогу партійним осередкам здійснювати авангардну роль у трудових колективах. Багато партгруп об'єднували кращих робітників виробничих бригад. Взяти хоча б партгрупи другої бригади доменної печі № 5, у складі якої було 17 членів і 5 кандидатів у члени ВКП(б). Серед них 6 комуністів

працювали машиністами, 6 катаями, по одному – горновим і десятником. Своїм ставленням до праці й громадських доручень вони позитивно впливали на всіх 95 членів бригади [28].

У ході оновлення системи управління заводський партком добився, щоб дирекція направляла кращих спеціалістів для роботи в цехах. Якщо до реорганізації в них було зайнято 40 % усіх інженерів, то після – понад 68 %. Найбільша кількість інженерів і техніків була в прокатному, мартенівському і доменному цехах [29]. Усе це сприяло тому, що починаючи з жовтня 1933 р. завод почав виконувати виробничу програму з усього металургійного циклу. Значно поліпшився добробут робітників.

Постійна турбота партійних організацій республіки про удосконалення системи управління металургійним виробництвом врешті-решт дала свої результати. За перше півріччя 1934 р. металургійні заводи України успішно справилися з плановим завданням. Щодо середньодобового виробництва чавуну, то заводи «Сталі» випередили навіть Англію, яка посідала з цього показника передові позиції в Європі. Порівняно з першим півріччям попереднього року чавуну і сталі було одержано на 40 % більше. Успішно справилися металурги республіки і з річною виробничою програмою. Поряд з кількісними змінами відбулись і якісні. Підвищився коефіцієнт використання доменних і мартенівських печей. За всіма показниками попереду йшли Макіївський, Сталінський, Дніпропетровський ім. Г.І. Петровського та Єнакіївський металургійні заводи [30].

Кращих робітників галузі запросили на прийом до керівників партії і уряду в Кремль. Серед них і делегацію Сталінського металургійного заводу, очолювану директором І.Г. Макаровим. Особливістю цього заводу було те, що він, хоча й не здійснив ще реконструкції, однак успішно завершив програму 1934 р., виплавивши додатком до плану 42 тис. т чавуну, майже 32 тис. т сталі, 48 тис. т прокату. Виконуючи рекомендації і заводської партійно-технічної конференції (липень 1933 р.), завод посів перше місце із собівартості чавуну й сталі у всесоюзному об'єднанні «Сталь» [31] (не

рахуючи Макіївського заводу, де було проведено комплексну реконструкцію).

Успіх колективу забезпечила своєчасна реорганізація системи управління на заводі. Усунення проміжних ланок, укрупнення цехів і відділів (яких стало 26 замість 40), дало можливість перевести і з апарату управління в цехи, на агрегати 556 чоловік. Велике значення мало впровадження відрядно-преміальної системи оплати праці інженерно-технічних кадрів за максимальні технічні показники використання агрегатів. Крім того, тут діяла добре продумана система підготовки робітничих кадрів і підвищення кваліфікації спеціалістів. Значна увага приділялася поліпшенню матеріальних умов і культурного обслуговування робітників, інженерів, техніків. І не випадково сюди для вивчення досвіду організації виробництва приїздили партійні й господарські керівники з інших підприємств нашої країни.

Таким чином, заходи, які вживали партійні організації республіки з метою розвитку галузей важкої промисловості, в тому числі для вдосконалення управління ними, дали в цілому непогані результати. Але досягнуті вони були, як ми бачили, не стільки завдяки раціональному економічному регулюванню за допомогою господарського механізму, скільки за рахунок все більш жорсткої централізації і адміністрування, ціною величезного напруження сил.

Важливо мати на увазі й інше. Незважаючи на високі завдання першого п'ятирічного плану з усіх основних показників, а отже й трудомісткість цього плану, він викликав справжній вибух трудової активності робітничого класу, благородне прагнення мас швидше добитися поставленої мети. Проте всупереч ленінській пораді розв'язувати завдання соціалістичного будівництва «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму» [32], на Україні, як і в усій країні, на догоду політичним амбіціям керівництва і на порушення настанов ХУ з'їзду і XVI Всесоюзної конференції ВКП(б), неухильно, проводився курс на надіндустріалізацію.

Відійшовши від принципів нової економічної політики, партійне і радянське керівництво республіки, не маючи можливості виділити потрібні асигнування для докорінних перетворень у сільському господарстві й забезпечення форсованої індустріалізації, вдавалося до надмірного оподаткування заможних селян і застосування надзвичайних заходів. В умовах посилення соціального розшарування українського села класова боротьба часто переростала в стихійні й організовані виступи куркулів і значної частини середняків, що підпадала під «розкуркулювання», проти Радянської влади, яка через своїх представників на місцях здійснювала репресивну політику.

Керівництво КП(б)У на чолі з С.В. Косіором не прислухалось і не враховувало думку меншості; в партійних організаціях республіки, що критично ставилася до політики сталінського керівництва прискорювати темпи індустріального розвитку країни за рахунок селянства. Форсування цих темпів загостило й без того сдладне становище в базових галузях промисловості, які мали вирішальне значення для всієї економіки, і змусило партійні й господарські органи піти шляхом насаджування даїністративно-командних методів управління.

Особливо яскраво це виявилось у вугільному Донбасі на початку 30-х років, що знайшло відображення в прийнятій в 1933 р. спільній постанові Раднаркому і ЦК ВКП(б). Виконання її партійними й господарськими органами відбувалося з великими труднощами. ЦК Компартії України, Донецькому обкому, міськкомам КП(б)У вугільних районів довелося докласти чимало зусиль для мобілізації партколективів і господарських керівників на реорганізацію управління шахтами. Причому при розв'язанні управлінських завдань часто застосовувалися жорстокі адміністративні методи, які в багатьох випадках приносили лише тимчасовий успіх. Ускладнювалося становище і частим втручанням партійних органів у повсякденні суто господарські справи підприємств.

За прикладом вугільної промисловості партійні й господарські органи

України перебудували систему управління також у металургії, машинобудуванні, хімічній, гірничорудній та інших галузях. Заходи, що вживалися для їх вдосконалення в наступні роки (в другій і третій п'ятирічках), як правило, не мали принципового характеру, і тому не дали можливості використати ефективніші форми й методи організації виробництва, розкритися на повну силу могутній творчій енергії трудящих.

Так поступово закріплювалась адміністративно-командна система управління промисловістю, яка багато в чому збереглася аж до наших днів.

Різкий відхід керівництва ВКП(б) від ленінських принципів нової економічної політики, посилення адміністративно-командних методів управління народним господарством призвело до звуження сфери дії матеріальних стимулів розвитку виробництва. Оскільки головна увага приділялася забезпеченню якомога вищих темпів індустріалізації, все далі на другий план відтіснялися проблеми зниження собівартості вироблюваної продукції і капітального будівництва. Все це орієнтувало господарників передусім на безумовне виконання державних планів і забезпечення валових показників виробництва. Прибуток втрачав свою силу як один з найважливіших показників ефективності роботи промисловості. Були послаблені економічні важелі матеріального стимулювання підприємств.

Проте об'єктивні закони соціалістичного будівництва, повсякденна практика настійно потребували повнішого використання економічних методів управління виробництвом. Цього не могло не брати до уваги й партійно-державне керівництво країни. В межах адміністративно-командної системи, що дедалі зміцнювалася, періодично заявлялися постанови партії і уряду про важливість дбайливого господарювання, необхідність широкого залучення мас до управління виробництвом, бережливого ставлення до соціалістичної власності та ін. І це знаходило загальну підтримку в трудових колективах.

Отже, саме життя вносило певні корективи в практику господарювання, повертаючи керівників підприємств обличчям до питань управління. Без

удосконалення управління промисловістю, не можна було реалізувати можливості підприємств у боротьбі за виробничу програму, забезпечити підвищення продуктивності праці й зростання заробітної плати, добитися скорочення витрат сировини й матеріалів, що суттєво впливало на собівартість продукції. Партійні організації республіки всіляко допомагали господарникам впроваджувати госпрозрахунок, усувати перешкоди на шляху утвердження передових, перспективних форм організації праці.

Після виступу Й.В. Сталіна влітку 1931 р. на нараді господарників на багатьох підприємствах посилилася діяльність госпрозрахункових бригад. Проте дослідження показують, що коли в кінці п'ятирічки загострилися труднощі з виконанням державного плану, керівники багатьох підприємств при потуранні парторганізацій з небувалою легкістю відмовилися від економічних методів, намагаючись будь якою ціною виконати план, навіть якщо потім доводилося мати невиправдано великі втрати. Показова в цьому діяльність підприємств вугільної промисловості республіки щодо реалізації згадуваних постанов РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня і 21 травня 1933 р. про становище в Донбасі. Здійснюючи реорганізацію управління виробництвом, партійні, профспілкові організації й господарські керівники всі зусилля трудових колективів спрямували на виконання виробничих програм. Але забезпечувались вони в основному за рахунок організаційно-технічних заходів, а тим часом, широке використання економічних методів управління обіцяло високі як якісні, так і кількісні показники.

Про це свідчить й досвід шахти № 22 тресту «Кадіїввугілля», де завідуючим та головним інженером працював К.К. Карташов. Його шахта і трест у цілому завдання видобутку вугілля виконували.

Однак собівартість продукції перевищувала планову на 16 млн крб. Одна з причин цього – відмова від госпрозрахунку та інших економічних регуляторів виробництва. Повернувшись з ХУІІ з'їзду ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.), який закликав до зниження собівартості промисловості в другій п'ятирічці на 26 % [33], Карташов разом з членами парткому наполегливо

взявся за вдосконалення організації трудових процесів. Проаналізувавши рапорти дільниць, вони дійшли висновку, що перевитрати шахти (50 коп. на кожній тонні вугілля) є в основному наслідком безгосподарського витрачання коштів і матеріалів, а також безвідповідального ставлення до своїх обов'язків у начальників дільниць і десятників. Організацією праці тут по суті ніхто не займався. Кожній дільниці визначався місячний план вуглевидобутку, собівартість та інші якісні показники, але суворо питали тільки за видобуток вугілля.

Для наведення порядку вирішили запровадити щоденну здачу завідуючими дільниць у контору шахти рапортів про видобуток і витрачання коштів та матеріалів за минулий день. В разі перевитрат контора надсилала цей звіт завідуючому шахтою, куди запрошувались і представники дільниці. Після перевірки його передавали в бухгалтерію для оплати. Так, рапорт завідуючого дільницею став дійовим засобом у боротьбі за госпрозрахунок, бо в разі необгрунтованого витрачання матеріалів і коштів передбачались економічні санкції. Детальний аналіз господарської діяльності кожної дільниці дозволив не лише ліквідувати дефіцит матеріалів, але й знизити через місяць собівартість вугілля на 45 коп. Проти плану. З 8 видобувних дільниць завдання з собівартості продукції виконали 7 [34]. В результаті застосування госпрозрахунку економія шахти за півріччя становила 200 тис. крб. [35].

Цей досвід схвалили Кадіївський міськком КП(б)У і трест «Кадіїввугілля». Використання його на шахті № 1-біс «Криворіжжя» дало змогу трудовому колективу вже через місяць знизити собівартість вугілля на 5 з 8 видобувних дільниць. Карташовський метод активно пропагували багатотиражні газети «Шахтер» і «За механізацію» сусідніх шахт № 12 та ім. Ілліча [36]. Завдяки підтримці партійних організацій він набув досить значного поширення в Донецькому басейні. Проте чергові господарські труднощі в галузі, що викликали зриви державного завдання, спонукали господарників з мовчазної згоди партійних комітетів видобувати вугілля,

застосовуючи командно-силові методи управління.

Наскільки поспішними були дії партійних організацій і господарників, які відмовлялися від госпрозрахункового методу, свідчить і досвід його використання в інших галузях промисловості. Так, партком Макіївського металургійного заводу, намагаючись вивести колектив у передові, націлив парторганізації цехів на використання агрегатно-бригадного госпрозрахунку як однієї з ефективних форм соціалістичного змагання й активного залучення металургів до управління виробництвом. У липні 1934 р. з ініціативи начальника комсомольської доменної печі № 4 Є. Волкова і майстра стану «600» Єфремова було зроблено перші практичні кроки для впровадження нової форми організації праці. Завдяки цьому доменщики через деякий час досягли кращого в галузі коефіцієнта використання об'єму печі при значній економії сировини.

Запровадження єдиноначальності на агрегаті – введення посади начальника печі з широкими правами й повною відповідальністю за техніко-економічні показники – докорінно змінило роль низової ланки управління. Ліквідувався інститут змінних інженерів як проміжний, що мав лише формальне відношення до виробничого процесу, підвищувалася відповідальність майстра за стан справ у бригаді. Одночасно було впорядковано графік виробничих операцій, ширше стали практикувати суміщення професій. Все це дало змогу довести коефіцієнт використання домни до 1,04. За півроку було заощаджено 124,6 тис. крб. [37]. Значних успіхів досягли також сталевари печей № 2, № 6, стану «600» та інших агрегатів.

Бригадно-агрегатний метод організації праці являв собою удосконалену (з урахуванням специфіки металургії) форму бригадного господарського розрахунку, вперше застосовану ленінградськими машинобудівниками [38]. Проте він не був на Макіївському металургійному заводі повним госпрозрахунком, як це стверджували історики індустріалізації країни в 60-ті роки, віддаючи данину часові [39]. Помилка повторювалась і в наступних

виданнях деяких дослідників [40]. І все ж, хоч бригадно-агрегатний госпрозрахунок і не був повним, широке його застосування допомогло Макіївським металургам стати ініціаторами руху за відмову від дотацій держави.

Партійний комітет Макіївського металургійного заводу активно підтримав техніко-економічні пропозиції Г.В. Гвахарії, спрямовані на підвищення ефективності використання основних фондів. У 1930 р., коли починалися реконструктивні роботи, основні виробничі фонди становили 30 млн крб., а за час докорінної реконструкції (до 1934 р.) вони збільшилися на 395 млн крб. Стали до ладу 3 потужні високомеханізовані доменні й 4 мартенівські печі, перший у країні блюмінг, електроповітродувна станція, коксовий завод. Позитивні зміни відбулися в технічній культурі виробництва й культурно-побутовому обслуговуванні металургів [41].

На ефективніше використання підприємством високопродуктивної техніки й устаткування, кращу організацію праці та управління виробництвом націлювала колектив і постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 7 вересня 1934 р. «Про роботу Макіївського металургійного заводу і про хід капітального виробництва» [42]. Як першочергове завдання ЦК КП(б)У визначив освоєння нових потужних агрегатів, а для забезпечення оперативності керівництва рекомендував запровадити диспетчерські звіти цехів і агрегатів. Однак поряд з великомасштабними організаційно-технічними заходами дирекції заводу, правлінню «Сталі», тресту «Макіївбуд» рекомендувались і заходи, які означали неприпустиме втручання в оперативну діяльність адміністративно-господарських інстанцій. Так, наприклад, правлінню «Сталь» категорично пропонувалося перевести 5 спеціалістів у ВТК заводу, або ж негайно вдвічі підвищити коефіцієнт використання доменних печей [43].

Розробляючи заходи на виконання постанови ЦК КП(б)У, партком і дирекція заводу в основу своїх дій поклали застосування госпрозрахункових відносин на агрегаті, в бригаді. Це дало можливість якнайкраще використати

досягнення нових виробництв, перетворити підприємство у беззбиткове й відмовитися від дотацій держави. Про плани колективу заводу розповів його директор Г.В. Гвахарія на нараді кращих металургів країни в Кремлі у грудні 1984 р. Вони, і справді були масштабні, оскільки ставилося непросте завдання зробити підприємство рентабельним. А як цього добитися, якщо планові збитки сягнули 27 млн крб. Причому на наступний рік держава планувала майже вдвічі більшу дотацію [44]. Щоб змінити ситуацію, довелося відмовитися від традиційних форм управління. В результаті переведення всіх бригад, цехів і агрегатів на госпрозрахунок зусилля інженерів, техніків і робітників були сконцентровані на пошуку внутрізаводських резервів, підвищенні ефективності використання агрегатів і механізмів, організації чіткого обліку й контролю за витрачанням сировини та матеріалів. Довелося переглянути також заробітну плату всіх категорій трудящих, стимулювання передовиків і ї.д.

Завдяки здійсненню цілого комплексу організаційних і економічних заходів Макіївські металурги значно знизили собівартість продукції. Якщо в січні 1935 р. збитки заводу становили 1,5 млн крб., у лютому вони знизилися до 800 тис. крб., то в березні вже було одержано прибуток у сумі 500 тис. крб. [45]. Як відзначалося на загальнозаводських партзборах, підприємство несло прапор боротьби за рентабельність усієї чорної металургії [46]. За рік завод дав країні 10 млн крб. прибутку. Особливо вагомий внесок зробили доменщики, які досягли найкращого в галузі використання печей [47]. На них рівнялися сталевари й прокатники.

Серед перших підприємств, що за прикладом макіївських металургів добилися високої рентабельності, були Дніпровський завод ім. Ф.Е. Дзержинського, дніпропетровські заводи ім. В.І. Леніна та ім. Комінтерну. Перейшовши на роботу по-новому з червня 1935 р., вони відразу ж одержали прибуток, який за перші три місяці становив відповідно: 1,2 млн, понад 2 млн і близько 1 млн крб. [48]. Як відзначалося на бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У, результати роботи цих підприємств –

лише початок, перший етап у боротьбі за рентабельність [49]. На заводі ім. Г.І. Петровського вже в процесі переходу на рентабельну роботу вдалося поліпшити коефіцієнт використання металургійного устаткування, що дало відчутний економічний ефект.

Партійна організація Сталінського металургійного заводу підтримала ініціативу дирекції відмовитися від щомісячної дотації на суму 1,1 млн крб. Конкретні організаційно-технічні заходи, спрямовані на поліпшення виробничих показників, запропонував начальник доменного цеху орденоносець Д.Т. Мармазов. Створені в усіх бригадах партгрупи зосередили увагу на вдосконаленні госпрозрахунку. Парторганізація мартенівського цеху націлила колектив на збільшення виплавки і зниження собівартості високоякісної сталі. В підсумку за 7 місяців завод одержав 420 тис. крб. прибутку [50].

Велику допомогу трудовим колективам, що боролися за безбиткове виробництво й відмову від державних дотацій, надавав ЦК ВКП(б). Заслухавши в серпні 1935 р. питання «Про партійну роботу на підприємствах чорної металургії», Оргбюро ЦК ВКП(б) звернуло увагу партколективів Ворошиловського і Макіївського заводів на необхідність виконання плану без дотацій як окремими агрегатами, так і підприємством у цілому [51]. Однією з неодмінних умов цього було забезпечити розуміння кожним комуністом і безпартійним робітником державної важливості переходу заводів на прибуткову роботу.

Постанова ЦК ВКП(б) допомогла партійним організаціям краще усвідомити свої завдання і головне – переглянути розстановку комуністів на вирішальних ділянках виробництва, створити партгрупи на агрегатах. Посилення партійного впливу в трудових колективах мало важливе значення для зміцнення госпрозрахункових відносин і підвищення ефективності виробництва. В результаті чорна металургія України дала в 1935 р. 150 млн крб. прибутку й виконала достроково державний план [52]. Об'єднання «Сталь» уперше після тривалої перерви

стало рентабельним. У жовтні того ж року Ворошиловградський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції одержав 174 тис. крб. прибутку [53]. Це стало можливим завдяки двомісячній підготовці цехів у відповідності з заходами парткому й дирекції підприємства до переходу на роботу без дотацій.

У результаті ліквідації техніко-економічної запущеності виробничих дільниць і здійснення заходів щодо зниження собівартості продукції на Дніпропетровському металургійному заводі ім. К. Лібкнехта відмовилися від дотації держави з 1 жовтня 1935 р. [54]. Перехід на роботу по-новому підтримало бюро обкому КП(б)У [55]. Узагальнивши досвід кращих колективів, воно запропонувало партійним організаціям промислових підприємств глибше вникати в економіку виробництва. Складність завдання полягала в тому, щоб робити це зі знанням справи, не втручаючись в суто господарські питання.

Невтомна боротьба парторганізацій, господарських керівників і трудових колективів криворізьких рудників ім. В.І. Леніна та ім. Жовтневої революції за зниження собівартості руди дала можливість заощаджити за 8 місяців понад 6 млн крб. Уміле використання робітниками механізмів і кваліфіковане виробничо-технічне керівництво, поширення досвіду передових бригад гірників Любича, Тищенка і Чаплигіна, які застосували графік циклічності, - все це позитивно позначилося на виробничих і фінансових показниках Красногвардійського, Артемівського і Дзержинського рудоуправлінь. Враховуючи їхні досягнення, бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У погодилося з пропозицією Криворізького міськкому і тресту «Руда» про переведення всіх рудників басейну на бездотаційну роботу [56].

Прагнення трудових колективів працювати без державної, бюджетної дотації, підкріплене повсякденною наполегливою працею, дало змогу підприємствам майже всіх галузей важкої промисловості (за винятком видобувних) одержати в 1936 й 1937 рр. прибуток [57]. Таким чином,

залучення робітничих та інженерно-технічних кадрів через бригадно-агрегатний госпрозрахунок до управління виробництвом стало дійовим засобом виконання планових завдань, ефективним важелем поліпшення якісних показників, зростання прибутковості промисловості України.

Важливим етапом вдосконалення управління промисловістю став стахановський рух, значення якого як руху новаторів виробництва підкреслювалося під час відвідання М.С. Горбачовим Донбасу навесні 1989 р. [58]. Виник він, звичайно, не випадково, в ході реконструкції народного господарства в промисловості відбувалися глибокі якісні перетворення. Технічне її переозброєння породило ініціативу молодих робітників «Уралмашу» й газети «Комсомольська правда» провести громадсько-технічний екзамен кадрів, які обслуговували механізми. Одними з перших на Україні такий екзамен на право управління механізмами організували комсомольці шахти № 8 «Ветка» тресту «Сталінвугілля» влітку 1933 р. Їхню роботу схвалило бюро Донецького обкому КП(б)У [59]. Підтримка партійними організаціями цих починів посилила у трудящих, і головним чином молоді, прагнення до опанування технічних знань. Наркомважпром навіть прийняв рішення про здачу державно-технічного екзамену. Лише у вугільній промисловості Донбасу його витримали 78,5 тис. робітників.

Більшість робітників провідних професій склала держтехекзамен на «добре» і «відмінно» [60]. Серед них – і молодий вибійник Кадіївської шахти «Центральна-Ірміно» О.Г. Стаханов. «Я був технічно озброєний і вирішив дещо зробити... – розповідав він пізніше, - мені прийшла на допомогу партійна організація» [61]. Парторг ЦК ВКП(б) К.Г. Петров, спираючись на настанови рішення ЦК КП(б)У «Про підготовку і святкування XXI міжнародного юнацького дня» (серпень 1935 р.) [62], підтримав пропозицію Олексія Стаханова відзначити цей день рекордним видобутком за рахунок організації праці по-новому: розмежування функцій вирубки вугілля й кріплення виробленого в лаві (раніше вибійник сам же кріпив за собою).

Новий метод дав змогу добитися небачених результатів.

У ніч з 30 на 31 серпня 1935 р., працюючи відбійним молотком, Олексій Стаханов за одну зміну видобув 102 т вугілля, виконавши 14 норм. Кріплення за ним робили досвідчені шахтарі Тихін Щиголев і Гаврило Борисенко. На нашу думку, правомірно було б рекордний видобуток розподілити на всіх трьох, бо існуюча норма для вибійника включала вирубку вугілля й кріплення. Некоректна також і поведінка парткому шахти, який в постанові про рекордну продуктивність вибійника навіть не згадав імен кріпильників, без яких такий успіх був би неможливий. Слід відмітити й хорошу організацію праці в цілому. Начальник дільниці М.Г. Машуров і парторг К.Г. Петров забезпечували всі необхідні умови для високопродуктивної праці (подача повітря для відбійного молотка, доставка кріпильного матеріалу, відкатка видобутого вугілля та ін.), що, звичайно ж, позначилося на результаті (Див. Додаток № 16, 17).

Заслугою партійної організації шахти «Центральна-Ірміно», свідченням її політичної зрілості було й те, що в рекорді О.Г. Стаханова вона побачила початок якісно нового етапу соціалістичного змагання та участі робітників в управлінні виробництвом. Мова йшла про використання його могутнього потенціалу для активізації трудової енергії й творчої ініціативи трудящих. Оцінивши виробіток молодого шахтаря як важливе державне починання, пленум шахтпарткому відзначив, що «це і є вірний шлях, який... безумовно, гарантує дострокове виконання річного плану» [63]. Разом з тим вирішили на всіх дільницях позмінно вивчати новий метод роботи й оголосити курс на кращого майстра відбійного молотка, кріпильника, машиніста електровоза.

Приклад О.Г. Стаханова наслідувати й інші шахтарі, зокрема парторг дільниці М.Д. Дюканов, комсомолец Д.М. Концедалов. Високу ефективність нової системи організації праці й управління процесом вуглевидобутку підтвердили ділом Ф.І. Артюхов, М.О. Ізотов, О.Т. Степаненко (шахта «Кочегарка» тресту «Артемвугілля»), С.К. Рябошапка (шахта ім. Ф.Е. Дзержинського тресту «Артемвугілля»),

О.О. Терехін (шахта ім. К. Маркса тресту «Орджонікідзевугілля», І.Ф. Молостов (шахта № 16-біс ім. «Известий» тресту «Донбасантрацит») та ін. Стахановський метод робив справжню революцію в роботі на відбійних молотках, яка захоплювала дедалі ширші маси робітників.

Головним тут було те, що В.І. Ленін розглядав як «найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу» [64]. Робота по-стахановськи дозволяла різко піднести продуктивність праці. Але щоб перетворити можливість у дійсність, потрібні були допомога й підтримка колективу, партійної організації, без чого будь-які зусилля могли виявитися марними. Це підтверджує такий факт. У червні того ж року вибійник тресту «Артемвугілля» Мясников, розділивши працю вибійника й кріпильника, видобув за зміну 112 т вугілля. Однак не підтриманий парторганізацією шахти почин так і лишився одиничним рекордом.

Із застосуванням нового методу вуглевидобутку робота на дільниці була сконцентрована на меншій кількості уступів, що дало можливість скоротити штатний розпис до 11 робітників. Лише вибійників вивільнилося 19 чоловік. «Раніше план не виконували, - розповідав О.Г. Стаханов, - говорили, що не вистачає людей. А зараз з меншою кількістю людей почали давати вугілля більше» [65]. Досвідом організації роботи на передовій шахті, участі робітників та інженерно-технічного персоналу в управлінні виробництвом поділився в обласній пресі начальник дільниці М.Г. Машуров [66].

Підтримка новаторів виробництва партійним і комсомольським комітетами шахти «Центральна-Ірміно», кадіївськими партійною і комсомольською районними організаціями була дуже важливою, бо якщо в технічному відношенні стахановський метод не становив особливих труднощів, то в організаційному – він потребував докорінної ломки прийомів роботи, що склалися десятиріччями, застарілих норм виробітку й неправильних уявлень про нібито невисокі можливості техніки та ін. Враховуючи все це, спочатку бюро, а дещо пізніше і пленум Донецького обкому КП(б)У (вересень 1935 р.) запропонували всім міськкомам і

райкомам, первинним парторганізаціям і господарським органам ширше пропагувати й впроваджувати новаторські методи праці видатних вибійників, що досягли рекордного виробітку за допомогою молотка [67]. Рух шахтарів за оволодіння досконалішими методами розглядався як нова форма організації праці й участі робітників в управлінні виробництвом.

Розвитку стахановського руху серед молодих шахтарів сприяв також відкритий лист секретаря Донецького обкому КП(б)У С.А. Саркісова комсомольцям вугільного Донбасу та підтримка бюро обкому ЛКСМУ почину комсомольця-стахановця Щербинівської шахти ім. Ф.Е. Дзержинського Бориса Афанасьєва [68]. З метою підвищення продуктивності праці він удосконалив управління процесом вуглевидобутку за рахунок застосування раціональнішого режиму роботи нової врубової машини і закликав комсомольців перетворити змагання одиночок у масовий рух молодих стахановців на честь X з'їзду ВЛКСМ. Лише в Кадіївському районі завдяки великій організаторській і виховній роботі, проведеній комітетами комсомолу разом з керівниками підприємств, 2 тис. юнаків і дівчат зустріли з'їзд ВЛКСМ роботою по-стахановськи [69].

Визнаними новаторами зарекомендували себе вибійники Гнат Жуков (шахта № 5-6 ім. Г.М. Димитрова) і Іван Безукладний (шахта «Комсомолець»), бурильник Сергій Писаренко (шахта № 2 ім. К. Лібкнехта Артемівського соляного тресту), машиніст підйомних машин Марія Шумова (Кадіївська шахта ім. Ілліча), машиніст електровоза Ганна Буриндіна (шахта № 1 «Криворіжжя»), начальник вугледобувної дільниці Іван Бридько (шахта № 5-6 ім. Г.М. Димитрова), металург Макар Мазай (Маріупольський завод ім. Ілліча), машиніст паровоза Петро Кривонос (депо «Слов'янськ») і багато ін.

Стахановський рух підтримали всі партійні організації республіки. Відзначивши, що в першій декаді грудня 1935 р. на підприємствах Дніпропетровщини в ньому брали участь 34 тис. чоловік, або 9% робітників, пленум обкому КП(б)У рекомендував партійним організаціям і

господарникам іти далі, «від окремих стахановців рухатися вперто й наполегливо до стахановських колективів, до збільшення кількості змін, агрегатів, цехів, які повністю працювали б по-стахановськи». Критичні зауваження висловлювалися на адресу азотнотукового комбінату, рудників Марганця та коксохімзаводів [70]. Широкого розвитку цей рух набрав на харківських заводах «Серп і молот», «Світло шахтаря», ХЕМЗ, ХТЗ та ін. Як відзначалося на зборах міського партактиву в листопаді 1935 р. він сприяв залученню робітників до управління виробництвом [71]. Регулярно обговорювалися питання, пов'язані з використанням стахановських методів праці, й заслуховувалися звіти комуністів про роботу по-новому на партзборах київських заводів «Арсенал» ім. В.І. Леніна і «Більшовик». Застрільниками руху новаторів на заводі «Арсенал» стали токарі-комуніст Г.Я. Царик і комсомолка Лідія Піорко. Вони не тільки зразково виконували свою роботу, а й ділилися з іншими власним досвідом у дворічній школі для стахановців і на нарадах заводських токарів [72]. З ініціативи партійної організації заводу кращі методи роботи новаторів і способи впровадження прогресивних форм організації праці вивчалися на виробничих нарадах.

Велику увагу стахановському руху приділяв ЦК КП(б)У, постійно узагальнюючи досвід його розвитку на провідних підприємствах промисловості. В листопаді-грудні 1935 р. за рішенням ЦК було відряджено дві групи партійних працівників на підприємства машинобудування, металургії, залізничного транспорту й будівництва, в тому числі на ХТЗ, «Серп і молот» у Харкові, Ворошиловградський завод ім. Жовтневої революції, Новокраматорський машинобудівний та Єнакіївський металургійний заводи, Кам'янський азотнотуковий комбінат, Ворошиловський металургійний завод [73]. Ці групи подали значну допомогу партійним організаціям у пропаганді руху новаторів з метою ширшого залучення робітників до управління виробничим процесом.

У розвитку стахановського руху як форми участі трудящих в управлінні виробництвом важливу роль відіграла періодична преса, особливо газети

«Правда», «Комуніст», «Социалистический Донбасс», а також багатотиражні газети, які виходили на 436 підприємствах республіки. Вміло пропагували досвід новаторів і гостро викривали безініціативність, інертність, формалізм та інші недоліки в організації цієї роботи багатотиражки «Тема» (ХТЗ), «Мартен» (Київський завод «Більшовик»), «Домна» (Макиївський завод ім. С.М. Кірова), «Забой» (шахта № 8 «Ветка» тресту «Сталінвугілля»), «Конвейєр» (шахта № 1 ім. Челюскінців тресту «Рутченківвугілля»), «Ильичевец» (Маріупольський завод ім. Ілліча) [74].

Дальшому вдосконаленню управління й поширенню передових методів організації праці новаторів сприяв грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б), який розглянув питання промисловості й транспорту в зв'язку зі стахановським рухом. Підкресливши важливість цього руху в раціоналізації технологічних процесів, вивільненні кваліфікованих робітників від другорядної (підготовчої) роботи, забезпеченні швидкого зростання продуктивності праці й значного підвищення заробітної плати робітників і службовців. Пленум рекомендував усім господарникам, інженерам і технікам всемірно сприяти новаторам. Наркомважпрому СРСР належало переглянути технічні норми експлуатації устаткування й виробничих потужностей підприємств, а також норми виробітку робітників з метою їх підвищення на основі досвіду стахановців [75]. Нові норми впроваджувалися з 1 лютого 1936 р.

Для того, щоб усі робітники могли справитися з цими нормами, на великих промислових підприємствах республіки створювалися спеціальні курси майстрів соціалістичної праці, де передовики виробництва ділилися своїми методами роботи. Особливо результативно діяли такі курси на підприємствах Дніпропетровської області. Спеціально підготовлені інструктори стахановських методів надавали практичну допомогу в оволодінні підвищеними нормами безпосередньо на робочих місцях. Початок цьому рухові поклали 35 громадських інструкторів, які допомогли бригадам металургійного заводу ім. Комінтерну ліквідувати відставання і різко

збільшити випуск високоякісної продукції. Дніпропетровський обком КП(б)У схвалив цей почин і добивався його впровадження на всіх підприємствах [76]. Значну роль в освоєнні нових норм виробітку відіграли курси новаторів виробництва на заводах Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона.

Грунтовний аналіз впливу передових починів на залучення трудящих до управління виробництвом зробив травневий (1936 р.) Пленум ЦК КП(б)У, який обговорив доповідь першого секретаря Донецького обкому КП(б)У С.А. Саркісова «Про хід виконання рішення ЦК ВКП(б) про стахановський рух у вугільній промисловості Донбасу». Позитивно оцінивши зроблене, Пленум запропонував і далі продовжувати роботу з перегляду норм виробітку. В середньому вони збільшились на 27,5%, а для вибійників – на третину. В основному шахтарі справлялися з новими нормами, що позначилося й на зростанні зарплати, зниженні собівартості видобутку вугілля. Не виконували норми від 9-10% робітників у трестах «Макіїввугілля» й «Свердловвугілля», до 24-34% - у трестах «Краснодонвугілля» та «Сталінвугілля». Це призвело до зменшення стахановських дільниць і кількості майстрів вугілля. Посилилася плінність кадрів інженерно-технічного персоналу, парторгів шахт [77]. Таке становище не могло не позначитися на середньодобовому видобутку вугілля.

З метою поліпшення добору й закріплення керівних інженерно-технічних кадрів Пленум доручив призначення і звільнення всіх завідуючих шахтами затверджувати бюро обкому, а начальників дільниць – бюро міськкомів і райкомів партії. Введення в номенклатуру партійних комітетів цієї категорії керівників виробництва ставило їх у повну залежність від партійного апарату. Господарським органам пропонувалося перевести робітників на індивідуальну відрядну оплату праці. Була підтримана ініціатива начальників дільниць тресту «Артемвугілля» про ліквідацію так званої нарядної системи, що давало можливість організувати робоче місце й працю шахтарів за фабрично-заводським зразком. Визнавалося доцільним

проводити стахановські виробничі наради й робітничі збори за кваліфікаціями [78].

Рішення Пленуму ЦК КП(б)У і наказ наркома важкої промисловості від 8 травня 1936 р. «Про розукрупнення вугільних трестів Донбасу і створення Донецького вугільного комбінату» були спрямовані на поліпшення управління шахтами й дільницями. З цією метою розукрупнювалося 14 трестів і ліквідувалося 10 рудоуправлінь. Для оперативного-технічного й господарського керівництва вугільними трестами Донбасу був створений вугільний-комбінат, що став виконавчим органом «Головвугілля» наркомату [79]. Такі організаційні зміни в управлінні дали змогу господарникам дещо предметніше займатися поширенням передового досвіду шахтарів, а Донецькому обкому КП(б)У створити громадський інститут інструкторів стахановських методів.

У числі перших інструкторів, відряджених на відстаючі шахти, були відомі вибійники О.Г. Стаханов, М.О. Ізотов, І.Ф. Молостов, Я.М. Сабашков [80]. На багатьох вугільних підприємствах новатори виробництва разом з адміністрацією проводили стахановські зміни й тижні, ділилися своїм досвідом роботи. Це дало позитивні результати: 109 шахт Донбасу досягли видобутку вугілля, запланованого на кінець другої п'ятирічки. Серед них великі шахти «Центральна-Ірміно», Сніжнянська № 19, Горлівська № 1/3 «Кочегарка», № 22 тресту «Боковоантрацит», № 5 ім. С.В. Косіора тресту «Сталінвугілля», № 9/43 «Фоминка» тресту «Чистяківантрацит» та ін. [81].

Водночас на деяких шахтах становище залишалося складним. Одна з головних причин полягала в тому, що партійні організації на місцях значно послабили увагу до питань управління різними галузями промисловості й передусім до госпрозрахунку як важливого економічного засобу розв'язання господарських завдань. Квітневий (1937 р.) пленум Донецького обкому КП(б)У на Доповідь його першого секретаря С.А. Саркісова «Про хід виконання рішень Пленуму ЦК ВКП(б) в галузі господарського будівництва» незадовільно оцінив роботу промисловості. Особливо відставав вугільний

Донбас, який зривав плани вуглевидобутку, підготовних робіт і капітального будівництва. Важке становище склалося у трестах «Серговугілля», «Донбасвугілля», а також на заводах Макиївському ім. С.М. Кірова, Ворошиловському ім. К.Є. Ворошилова, Єнакіївському металургійних, Новокраматорському машинобудівному [82]. Різко знизилася продуктивність праці й зросла собівартість паровоза на Ворошиловградському заводі ім. Жовтневої революції [83]. Все це пояснювалося тим, що господарники втратили перспективу розвитку виробництва й усе частіше стали збиватися на канцелярсько-бюрократичні методи управління, а це зрештою й призвело до зниження вуглевидобутку. Проте, як нам видається, пленум обкому все ж не назвав прямо всі причини господарських невдач. Головна з них полягала в серйозній «пробуксовці» адміністративно-командних методів управління вугільною галуззю, що не давало змоги забезпечити тривалу і стабільну роботу шахт.

Під час реорганізації управління вугільною промисловістю в регіоні було припущено чимало помилок [84]. Збільшення кількості трестів і створення Донецького вугільного комбінату не лише відволікало значну частину інженерів від виробництва, а й знижувало відповідальність і скоувало ініціативу шахт. Зважаючи на це, бюро обкому партії запропонувало керівництву комбінату суворіше контролювати переміщення начальників дільниць [85]. Але поскільки йшлося про велику групу низового командного складу шахти (1100 чоловік) [86], контроль міг бути тільки формальним, хоча й він певною мірою обмежував свободу вибору ними підприємств.

З'ясуванням причин відставання шахт займалася комісія ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Її висновки й лягли в основу постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 28 квітня 1937 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» [87]. В цьому документі визначались основні напрями роботи партійних, профспілкових організацій і господарських органів з управління виробництвом. Смісл їх полягав у впровадженні більш жорстких заходів

адміністративно-командного характеру при суворій централізації матеріально-технічного забезпечення вугільних підприємств. У відповідності з цим було зміцнено керівні кадри комбінату «Донбасвугілля». Його начальником став колишній перший секретар Донецького обкому КП(б)У С.А. Саркісов. Уряд виділяв значні кошти і для матеріально-технічного забезпечення шахт, а також поліпшення умов праці й побуту гірників [88]. Проте кампанія по знешкодженню «ворогів народу», яка невдовзі розгорнулася, перешкодила реалізації намічених заходів. Вугільній промисловості було завдано серйозних збитків (Див. Додаток № 19).

Масовий пошук «ворогів народу» серед господарських керівників партійних, профспілкових, комсомольських працівників був «відповіддю» на висновок Й. Сталіна, зроблений ним (через три місяці після прийняття Конституції СРСР, яка проголосила перемогу соціалізму!) на лютого-березневого (1937 р.) Пленумі ЦКП(б) про дальше загострення класової боротьби в міру просування радянського суспільства до соціалізму. По всій країні розпочалася безпрецедентна кампанія «політичного виховання» господарників. Їх звинувачували у вузькому діляцтві, нерозумінні гостроти внутріполітичного становища, втраті партійності при розв'язанні практичних питань господарського будівництва і т. ін. Нагадуючи про капіталістичне оточення, газета «Правда» вимагала від партійних комітетів посилити «політичне загартування» радянських людей. В цих умовах багато визначних господарських організаторів промисловості, партійних і державних діячів України все частіше зазнавали безпідставних переслідувань і шельмування. Правова незахищеність особи, обстановка нервозності й підозрливості створювали ґрунт для масових репресій. Характерним прикладом шельмування й розправи з господарськими керівниками були збори активу парторганізації Дніпропетровського заводу ім. Г.І. Петровського, що відбулися в лютому 1937 р. Обговорюючи питання «Про виконання рішення Пленуму ЦК КП(б)У по самокритиці», збори зажадали від членів партії виявляти більше наполегливості в боротьбі проти «великої засміченості»

господарського керівництва заводу [89]. Основна критика була спрямована проти директора С.П. Бірмана, який взяв під свій захист інженерно-технічні кадри. Не погоджуючись з нападками на них, він звернув увагу присутніх на те, що партком так спланував роботу активу, щоб не допустити виступів чесних робітників партійців і спеціалістів. Відкидаючи намагання парторга заводу постійно втручатися в оперативно-господарську діяльність і управління виробництвом, директор заявив: «Я працюю тут не на виборних началах... Я маю від партії наказ керувати на засадах твердої єдиначальності» [90]. І він несхильно проводив цю лінію, однак цькування, що продовжувалося й після активу, підірвало сили і здоров'я Бірмана. Влітку 1937 р. «червоного мера» Будапешту часів Угорської Радянської Республіки не стало.

Оскільки перший секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор і багато інших керівників України цілком і повністю підтримувати сталінську тезу про «загострення класової боротьби» й небезпеку «повзучого націоналістичного ухилу», то й у республіці все більше нагніталася загальна підозрілість і напруженість, інтенсивно велися пошуки «ворогів народу» серед партійних і державних діячів, господарських керівників, робітничих та інженерно-технічних кадрів (Див. Додаток № 18).

На XIII з'їзді КП(б)У в травні 1937 р. С.В. Косіор звинувачував другого секретаря ЦК П.П. Постишева у «виключній втраті елементарної політичної пильності», в оточенні себе «ворожими троцькістськими елементами [91]. Не витримав політичного цькування, безпідставного звинувачення в націоналістичному ухилі представник ленінської гвардії заступник Голови Раднаркому Української РСР, голова Держплану М.О. Скрипник. Пізніше при загадкових, обставинах трагічно обірвалося життя Голови Раднаркому республіки П.П. Любченка. «Ворогами народу» були оголошені й репресовані заступник Голови РНК УРСР, голова Держплану УРСР Ю.М. Коцюбинський, перший заступник Голови РНК УРСР І.С. Шелехес, перші секретарі обкомів КП(б)У: Київського – М.Н. Деїмченко, Одеського, -

Є.І. Вегер, Вінницького – В.І. Чернявський. Така ж доля спіткала начальника комбінату «Донбасвугілля» С.А. Саркісова, голів облвиконкомів: Київського – М.С. Василенка, Донецького – М.Г. Іванова, Дніпропетровського – І.А. Гаврилова, керуючого трестом «Будьонніввугілля» - С.П. Володарського, голову ЦК спілки вугільників Донбасу Я. Шмідта. Необгрунтовано були репресовані відомі директори Макіївського металургійного заводу ім. С.М. Кірова Г.В. Гвахарія, Маріупольського заводу «Азовсталь» Я.С. Гугель та ін.

Один за одним почали зникати заступники наркома важкої промисловості СРСР Г.Л. П'ятаков, Г.І. Ломов, заступник Голови РНК СРСР В.Я. Чубар, нарком фінансів СРСР Г.Ф. Гринько, генеральний прокурор І.О. Акулов, які багато зробили для розвитку промисловості України. Сталінська м'ясорубка не обминула й С.В. Косіора, котрий не зміг в умовах тоталітарного режиму свої великі організаторські здібності і талант політичного керівника повністю спрямувати на соціально-економічний розвиток УРСР. Тож усі вони пройшли непростий шлях до трагедії.

З приїздом на Україну М.С. Хрущова обстановка тут дещо змінилася на краще, але залишалася напруженою. Як і раніше, велося цькування «ворогів народу» (троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів) [92]. Приділяючи велику увагу господарському будівництву, в тому числі й удосконаленню управління важкою промисловістю, Хрущов намагався послабити репресії щодо партійно-державних і господарських кадрів республіки, проте в каральній практиці переважала вища міра покарання. Незаконно були репресовані й загинули в 1938- 1939 рр. Голова РНК УРСР М.І. Бондаренко, заступник Голови РНК УРСР колишній голова ВРНГ УРСР К.В. Сухомлин, перші секретарі обкомів КП(б)У: Дніпропетровського – М.В. Марголін, Донецького – Е.К. Прамнек, Харківського – М.Ф. Гикало та ін.

Злочинна розправа з кадрами господарників і спеціалістів, визнаних «ворогами народу», вражає ще й тому, що в наркоматах союзних республік

серед вищого керівного складу майже 50%, а в об'єднаннях і трестах союзного підпорядкування приблизно 40% були вихідці з робітників [93]. За даними обстеження, проведеного в 1935 р. сектором праці управління народногосподарського обліку Держплану СРСР разом з газетою «За індустріалізацію», троє з чотирьох директорів великих підприємств важкої промисловості до революції були робітниками. Безпартійних серед цієї категорії працівників виявилось лише 2,6% [94]. Серед технічних директорів провідних підприємств важкої промисловості 65% становили спеціалісти, які закінчили вищі навчальні заклади після революції. Кожен четвертий головний інженер був комуністом, більше половини закінчили вузи і втузи після 1928 р. Переважна частина керівників цехів вийшла з робітників. З них кожен третій був практиком, кожен дев'ятий мав середню спеціальну, а кожен другий – вищу освіту, одержану за Радянської влади [95].

Типовий приклад розправи з інженерно-технічними кадрами важкої промисловості – Макіївський металургійний завод ім. С.М. Кірова. Слідом за Г.В. Гвахарією «ворогами народу» з відповідними наслідками було оголошено більшість начальників цехів, змін, агрегатів, провідних спеціалістів. На початок 1940 р. на підприємстві, одному з найбільш забезпечених висококваліфікованими кадрами інженерно-технічних працівників, після «чистки» залишилося всього два дипломованих інженери і 31 технік. На вивільнені 270 інженерно-технічних посад висунули практиків [96]. А на такому великому висококомеханізованому підприємстві Донбасу, як шахта ім. Ілліча тресту «Сергівугілля», з 450 адміністративно-технічних працівників лишилося лише два інженери й чотири техніки. Всі начальники дільниць були практиками без спеціальної підготовки. Тому нерідко сміливі технічні новації наштовхувалися на їх опір, що, звичайно, позначалося й на виконанні державного плану вуглевидобутку [97]. Таке ж становище склалося на багатьох інших підприємствах України.

Наведені приклади свідчать, що сталінські жорна нещадно «перемелювали» організаторів промислового виробництва, спеціалістів та

інженерно-технічні кадри, які в переважній більшості пройшли «університети життя» біля верстата, у вибої і були віддані Радянському ладу. Нонсенс полягав у тому, що В.І. Ленін не боявся залучати для будівництва соціалізму старих буржуазних спеціалістів [98], а Й.В. Сталін знищував радянських спеціалістів і організаторів промисловості. Репресії проти провідних працівників промислових наркоматів, керівників великих заводів, інженерно-технічних кадрів призвели до величезної їх плинності, організаційного безладдя. Господарники, які лишилися чи були мобілізовані, не завжди могли справитися з роботою, боялися виявляти ділову ініціативу й брати на себе відповідальність, щоб не потрапити під графу «ворог народу».

Усе це не могло не призвести до зриву державних завдань, до уповільнення темпів промислового розвитку. Масові репресії проти господарських кадрів завдали, зокрема, серйозного удару чорній металургії, яка з 1937 р. вже перестала виконувати державний план [99].

По суті припинилася боротьба за рентабельність виробництва. Виплавка металу значно відставала від темпів зростання інших галузей промисловості, гальмувала їх дальший розвиток. Потрібно було вжити якихось заходів, і підприємства мали виявити в цьому свою ініціативу.

Виходячи з рішень ХУ з'їзду КП(б)У, що намітив конкретну програму діяльності республіканської парторганізації з реалізації завдань третьої п'ятирічки [100], колектив Дніпровського металургійного заводу ім. Ф.Е. Дзержинського влітку 1940 р. розгорнув боротьбу за виконання плану за попередніми замовленнями. Маючи замовлення більш як на сотню найменувань видів продукції, підприємство часто змушене було переключатися за телеграмами-заявками з виробництва одного профілю металу на інший. Тому дирекція заводу на чолі з М.П. Крамером розробила техніко-економічне обґрунтування виконання державних замовлень [101]. Це дало змогу колективові працювати більш ритмічно, виробляти потрібний споживачам метал.

Цехові парторганізації зконцентрували зусилля комуністів на

виробничо-організаційних питаннях і забезпеченні порядку на робочих місцях, зміцненні технологічної дисципліни, що потребувало змін і в системі внутрізаводського розпорядку. Впровадження подекадного графіка виконання замовлень з обов'язковим контролем і відміткою на виробничо-технічному рапорті давало змогу керівництву оперативно виявляти відхилення від технологічного режиму й усувати їх причини. Партком заводу підтримав наказ адміністрації про посилення матеріальної відповідальності керівництва середньосортного цеху за невиправдане зростання собівартості продукції, поставивши його спочатку на обговорення цехових зборів, а потім партійно-господарського активу підприємства. Застосування таких заходів дало можливість колективу ліквідувати перевитрати металу, покласти край знеосібці в бригадах. У результаті продуктивність праці в новопрокатному цеху подвоїлася, знизилася собівартість продукції, замовлений прокат став надходити споживачам вчасно [102]. За підсумками змагання цехові було присвоєно звання «Кращий прокатний цех Союзу РСР».

Прикад-прокатників наслідували й сталевари заводу, які також показали високі результати в роботі. Завдяки зусиллям начальника мартенівського цеху № 3 Г.Г. Пейчева та секретаря партбюро старшого шихтувальника Г.Г. Захарова тут упровадили профілактичні ремонти печей, застосовували раціональний тепловий режим, ряд технічних новинок. За методом столевара Кисельова почали видавати швидкісні плавки, що давало по 4,5 крб. економії на кожній тонні сталі. Метал надходив суворо за замовленнями. Злагоджена робота парторганізації, очолюваної Ф.Є. Дубровим, і начальника доменного цеху Г.М. Чечури забезпечила високоефективне використання печей, успішне виконання плану четвертого кварталу 1940 р. Ще кращих показників досягли бригади майстрів домен № 3 і № 6 братів Олександра і Василя Філіппових, які постійно добивалися високих результатів. Колектив цеху по праву посів друге місце у змаганні доменщиків країни, поступившись лише колегам з Макіївського заводу ім. С.М. Кірова, де начальником цеху працював Л.Г. Шумаков, а старшим майстром – І.Г. Коробов [103].

Дніпродзержинських металургів підтримало багато колективів галузі. Цілеспрямована робота з підвищення технологічної дисципліни як неодмінної умови виконання замовлень споживачів проводилася зокрема на Сталінському металургійному заводі ім. Й.В. Сталіна, де ще зовсім недавно зривалися майже всі поставки машинобудівникам. Партком і дирекція підприємства взяли під контроль реалізацію рекомендацій загальнозаводської партійно-технічної конференції з питань технології [104]. В результаті доменний цех на чверть збільшив випуск високоякісного чавуну, а сталевари й прокатники видавали метал відповідно до замовлень.

Дотримання технологічної дисципліни забезпечувало стабільну роботу металургів Дніпровського й Сталінського заводів, давало змогу колективі економити сировину й матеріали, поліпшувати техніко-економічні показники, забезпечувати споживачів необхідною продукцією за замовленнями. Їх почин одержав високу оцінку на XVIII Всесоюзній конференції ВКП(б) (лютий 1941 р.) [105]. Разом з тим він показав неспроможність позиції парткомів і дирекції заводів «Запоріжсталь» і Макіївського ім. С.М. Кірова, які намагалися виконати план будь-якою ціною, навіть на шкоду виробництву.

Втілюючи в життя рішення конференції, дніпровські металурги очолили галузеве змагання за суворе виконання державних замовлень виробництва чавуну, сталі, прокату [106]. Досвід партійних організацій і господарських керівників щодо забезпечення технології виробництва та якості виконуваних замовлень споживачів повчальний і в сучасних умовах. Адже здійснення радикальної економічної реформи немислиме без своєчасного і в повному обсязі виконання підприємствами своїх договірних зобов'язань, бо «в усьому розвинутому світі справжньою мірою досягнень нації стало не арифметичне збільшення, а якісне наповнення цих обсягів» [107]. Додержання договірних поставок – еталон культури виробництва.

Виявом творчої ініціативи робітничого класу України у використанні нових форм організації праці й управління виробництвом стало широке

впровадження циклічних графіків у вугільних лавах. Першими їх почали застосовувати завдяки наполегливості партійної організації на дільниці № 3 шахти № 18 ім. Й.В. Сталіна тресту «Сніжнянтрацит», і на дільниці № 2 шахти 22/6 ім. С.М. Кірова тресту «Кіроввугілля». Запропонували цю форму організації праці, яка потребувала докорінної перебудови всієї системи управління вуглевидобутком, комуністи І.Я. Шашацький і М.Г. Гвоздирьков. Багато було роздумів і підрахунків. Довелося ґрунтовніше вивчити й досвід стахановців. Але результати перевершили сподівання.

Суть почину полягала в тому, що весь цикл робіт виконувала одна комплексна бригада, яка об'єднувала шахтарів усіх професій. Збільшення кількості циклів передбачало подовження лав, частішу оборотність врубмашини при видобуванні вугілля. Все це потребувало наведення суворого порядку в лаві, ліквідації знеосібки в обслуговуванні механізмів, встановлення оплати праці в залежності від видобутку вугілля за зміну і від спрацювання гірничої техніки. Тим самим приводилися в дію раніше не використані резерви підвищення продуктивності праці. Як показала практика, ритмічна робота лави забезпечила збільшення видобутку вугілля на 1 тис. т за добу.

Будучи своєрідним універсальним критерієм оцінки роботи шахти, циклічність давала можливість технічно грамотно вирішувати основні проблеми вуглевидобутку, вносила якісні зміни в організацію праці на дільниці. Адже наявний парк врубових машин з перевищенням покривав потреби Донбасу, а використовувався він лише на 2/3. Продуктивність машин протягом кількох років зовсім не зросла, становлячи в середньому 3,2 тис. т вугілля на місяць при щодобовому напівциклі. В 1937 р. з 22 вугільних трестів комбінату «Донбасвугілля» лише один виконував завдання, в зв'язку з чим шахтарі недодали країні 12,7 млн т вугілля. Виконання щодня в кожному механізованому вибої одного циклу збільшувало видобуток вугілля в Донбасі на 165-170 тис. т, що помітно поліпшувало загальні планові показники.

Про необхідність ліквідації відставання вугільної промисловості, забезпечення рівномірної й безперебійної роботи шахт, впровадження у виробничий процес циклічності гостро ставилися питання на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.). Враховуючи це, партійні й профспілкові комітети взяли під свій безпосередній контроль систему навчання нових методів організації праці. До кінця року в Донбасі на спецсемінарах навчалось майже 60 тис. господарників, інженерно-технічних працівників, врубмашиністів. Тут передавали свій досвід шахтарям також ініціатори роботи за графіком циклічності. Значний інтерес викликала, зокрема, організація виробництва в комплексній бригаді шахти № 18 ім. Й.В.Сталіна тресту «Сніжнянантрацит», де врубмашиністом працював М.Т.Кретов. Використовуючи нові методи роботи, він щомісяця видобував на машині понад 10 тис. т вугілля й завжди охоче ділився своїм досвідом з товаришами. На жаль, не скрізь було так. Боротьба за циклічність виявила чимало формалізму в роботі господарських керівників. Наприклад, у тресті «Макіїввугілля» у 37 викривлених лавах намагалися без урахування специфіки дільниці й попередньої її підготовки використати врубмашини за методом циклічності, що, звичайно ж, - закінчилося повним провалом. На шахтах трестів «Донбасантрацит» і «Советськвугілля» дуже повільно вирівнювали лави, а в тресті «Первомайськвугілля» в погоні за звітними показниками свідомо зменшували ріжучу частину врубмашини [108]: циклів стало більше, а вугілля - менше.

Добре продумана організація праці комплексних бригад, технічно грамотне використання врубмашин щодня забезпечувало виконання 1-1,5 циклу. Кращих успіхів у цьому досягли трудові колективи гірників шахт № 9, № 18 ім. Й.В.Сталіна тресту «Сніжнянантрацит», горлівської шахти «Олександр-Захід». У лютому 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила їх за перевиконання плану видобутку вугілля орденом Леніна.

Високі урядові нагороди вручили також великій групі новаторів і організаторів вугільної промисловості. Серед удостоєних ордена Леніна були

начальник дільниці шахти № 5-6 ім. Г.М. Димитрова І.І. Бридько (згодом директор шахти, перший в галузі став двічі Героєм Соціалістичної Праці), керуючий трестом «Артемвугілля» М.І. Гордієнко, завідуючий шахтою № 22/6 тресту «Кіроввугілля» М.Г. Гвоздирьков, врубмашиніст шахти 22/53 тресту «Боковоантрацит» П.Є. Дубинський, завідуючий і головний інженер шахти № 10 тресту «Сніжнянантрацит» О.Ф. Засядько (у повоєнні роки – міністр вугільної промисловості СРСР, Герой Соціалістичної Праці), врубмашиніст шахти № 18 ім. Й.В.Сталіна тресту «Сніжнянантрацит» М.Т. Кретов, завідуюча механізованими майстернями тресту «Чистяківантрацит» Є.П. Москвіна, завідуючий шахтою «Кочегарка» тресту «Артемвугілля» І.П.Шашацький та ін.

На важливість організації роботи за методом циклічності у розв'язанні завдань вуглевидобутку ще раз вказав XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.). В резолюції про третій п'ятирічний план розвитку народного господарства перед вугільниками країни чітко було поставлено завдання: завершити комплексну механізацію видобутку вугілля на основі впровадження графіків циклічної роботи [109]. Складність полягала в тому, як краще це зробити, щоб одержати максимальний ефект. Досвід свідчив, що лише при повсякденній увазі партійних організацій і господарських керівників впровадження циклічності як основи колективного методу управління виробництвом і нової форми організації праці могло забезпечити постійне зростання продуктивності механізмів, успішне виконання планових завдань.

Однак адміністрація багатьох шахт не змогла забезпечити належний контроль за впровадженням циклічності й використанням механізмів. При місячній нормі в 21 цикл виконувалося всього 14,5-16 циклів [110]. Формально-бюрократичне ставлення до складання графіків циклічності призвело до того, що комбінат «Сталінвугілля» за 1939 р. заборгував країні 1,3 мли т вугілля [111]. Подібні недоліки були й на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля», на що вказав ЦК ВКП(б), заслухавши звіт обкому партії [112]. В результаті допущених прорахунків було зірвано план

вуглевидобутку.

ЦК ВКП(б) зобов'язав Сталінський та Ворошидовградський обкоми, а також міськкоми, райкоми й первинні організації шахт зосередити увагу не на декларативних закликах і запевненнях про виконання плану видобутку вугілля, як це часто бувало, а на важливих господарсько-виробничих питаннях, серед яких особливе місце відводилося забезпеченню графіків циклічності [113]. Для посилення партійного керівництва вугільною промисловістю відповідно до рішень ЦК ВКП(б) створювалися вугільно-рудний відділ у ЦК КП(б)У та вугільні відділи в обкомах партії. На всіх великих шахтах вводилася посада парторга ЦК ВКП(б). До цього вони функціонували лише на 72 найбільших шахтах.

Дещо пізніше в ЦК Компартій союзних республік, обкомах і міськкомах партії були створені промислові відділи. Фактично це означало відступ від рішення ХШ з'їзду ВКП(б) [114] про ліквідацію виробничо-галузевих відділів у партійних комітетах і посилення адміністративно-командних методів у роботі партійних органів, у тому числі й при розв'язанні господарсько-управлінських питань. Відомо, до яких наслідків це призвело в подальшому. Але на перших порах такі заходи сприяли підвищенню активності партійних організацій у сфері виробничо-управлінської діяльності.

ЦК КП(б)У, обкоми і міськкоми партії вугільних районів, парторганізації шахт разом з господарським керівництвом стали більше уваги приділяти питанням планування, матеріально-технічного постачання, вдосконалення виробничих і міжгалузевих зв'язків, вимагали суворого додержання графіків циклічності. Оперативно, наприклад, перебудували свою роботу партійні організації шахт Сніжнянський і Червоноармійський райкоми, Сталінський і Чистяковський міськкоми КП(б)У. Наголос тут зробили на підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві, на прийом у партію робітників провідних професій – врубмашиністів, наваловідбійників, машиністів електровозів, електрослюсарів, прохідників. І через деякий час на шахтах

(безпосередньо на підземних роботах) було вже зайнято понад 70% усього склад партійних організацій. Зусилля партійних комітетів, господарських і профспілкових органів були зосереджені на завершенні комплексної механізації видобутку вугілля, переведенні на графік циклічності усіх лав.

Цілеспрямована робота забезпечила успіх. Першими достроково виконали річну програму трести «Сталінвугілля», «Будьонніввугілля», «Сніжнянантрацит». Усього 104 шахти комбінатів «Ворошиловградвугілля» і «Сталінвугілля» завдяки реорганізації роботи й впровадженню графіка циклічності успішно справилися з річним завданням, ліквідувавши заборгованість, що утворилася з початку року [115]. Кращим колективом, який оволодів прогресивним методом організації й управління виробництвом і систематично перевиконував план видобутку вугілля, була дільниця № 1 шахт ім. Челюскінців тресту «Рутченківвугілля». Спираючися на підтримку партбюро, начальник дільниці інженер І.Г. Копанєв зумів забезпечити виконання 42-44 циклів на місяць. Середня продуктивність праці робітників перевищувала планову на 35-40 % [116].

Досвід злагодженої роботи партійної організації та керівництва дільниці широко пропагувався Сталінським обкомом КП(б)У й комбінатом «Сталінвугілля». Ефективно взаємодіяли з адміністрацією дільничні партійні й профспілкові організації шахт № 19, № 27 тресту «Сніжнянантрацит», № 3-біс, № 9, № 30-31 тресту «Чистяковантрацит», № 4 «Червоний Жовтень» тресту «Орджонікідзевугілля», «Новобутівка» тресту «Макиїввугілля», № 17-17-біс ім. Папанінців тресту «Куйбишеввугілля».

Проте в ряді місць під різними приводами ухилялися від повного переходу на роботу за циклічним графіком. Лише після різкої критики з боку КП(б)У докорінно змінили своє ставлення до нового методу роботи Ворошиловградський обком, парторганізація й керівництво комбінату «Ворошиловградвугілля». В лютому 1941 р. на шахтах комбінату 140 лав застосовували графіки циклічності [117]. Це, як відзначав на XVIII конференції ВКП(б) секретар обкому А.І. Гайовий, дало змогу значно

поліпшити вуглевидобуток в області. З розширенням фронту робіт почали виникати й наскрізні комплексні бригади. Їх досвід не без успіху використовували шахтарі й у повоєнний відбудовний період і пізніше. Змагання за тисячотонне навантаження на вугільний вибій, що нині, широко розгорнулось, увібрало в себе все краще з практики застосування циклічного методу організації праці й ударної роботи наскрізних комплексних бригад.

Поряд з розвитком нових колективних форм участі робітників в управлінні виробництвом партійні організації України важливого значення надавали використанню найефективніших індивідуальних форм, які суттєво поліпшували виробничі показники. В червні 1939 р. на Харківському верстатобудівному заводі ім. В.М. Молотова (майже тоді ж, коли й на «Уралмаші») виникло багатOVERстатне обслуговування. Партійна організація й керівництво цеху механічної обробки великих деталей підтримали почин комуніста Є.Ф. Костенка працювати на 6 зуборізних верстатах, що потребувало змінити відповідно виробничо-технологічний цикл. З цією ж метою розробили спеціальні графіки подачі й обробки деталей. Перехід на багатOVERстатне обслуговування, а там, де були різні верстати, на суміщення професій, підтримали й інші робітники-стахановці. Через якийсь час цех, в якому не вистачало кваліфікованих верстатників, вийшов з відстаючих підрозділів у передові. Значно поліпшились його економічні показники: вдвічі скоротилася потреба в дорогих верстатах, підвищилась якість продукції. Почин новаторів став набутком усього трудового колективу.

І в інших місцях партійні комітети багато робили для того, щоб допомогти робітникам та інженерно-технічному персоналу перейти на нові методи організації праці. Поширенню досвіду стахановців шахти № 100 тресту «Кіроввугілля» з суміщення професій велику увагу приділяв, зокрема, Ворошиловградський обком КП(б)У [118]. За його ініціативою профспілки організували вивчення передових методів організації праці майже на всіх підприємствах. Їх впровадження допомогло встановити нові штатні нормативи й змінити систему управління, де завжди не вистачало робітників

підземних професій. Лише в тресті «Донбасантрацит» суміщення професій дало можливість зменшити на 1/3 кількість підсобних робітників і перевести на основні роботи у вибій 197 чоловік, у трестах «Лисичанськвугілля» - 165, «Ворошиловвугілля» - 236, «Боковантрацит» - 160 чоловік [119].

Партійні й профспілкові організації промислових підприємств Харківської області активно підтримали ініціативу робітників, які прагнули внести свій вклад у розвиток багатOVERстатного обслуговування й суміщення професій. Метод роботи на багатьох верстатах у березні 1940 р. опанували майже 1,5 тис. передових робітників тракторного, турбогенераторного й електромеханічного заводів [120].

Серед них був і молодий токар турбогенераторного заводу К.С. Кисляков. Досконало освоївши обслуговування токарнокарусельних верстатів він почав виконувати по кілька норм за зміну [121]. На нього рівнялись інші робітники. Пізніше за дострокове виконання завдань семирічного плану, впровадження прогресивних методів праці й управління виробництвом Кислякову було присвоєно звання Герой Соціалістичної Праці.

Завдяки постійній увазі партійних комітетів новий метод широко використовувався на Ворошиловградському паровозобудівному ім. Жовтневої революції, київських «Кенійська кузня» та верстатів-автоматів ім. О.М. Горького, Горлівському ім. С.М. Кірова, Новокраматорському ім. Й.В. Сталіна, Старокраматорському ім. Серго Орджонікідзе, Одеському ім. В.І. Леніна, Чорноморському суднобудівному (Миколаїв) та інших заводах. На основних промислових підприємствах, наприклад Херсона, працювало 118 багатOVERстатників, 440 чоловік суміщували професії. Всього на підприємствах важкого машинобудування республіки налічувалося 4,5 тис. багатOVERстатників. Найбільший ефект цей рух давав на заводах потоково-масового та великосерійного виробництва. Приклад машинобудівників наслідували робітники металургійної, вугільної, хімічної та інших галузей важкої промисловості України.

Однією з дійових форм активізації участі робітничого класу в управлінні виробництвом стало використання методу багатовибійного швидкісного буріння в гірничорудній промисловості. Вперше його застосував у червні 1940 р. бурильник Криворізької шахти ім. Ілліча тресту «Дзержинськкруда» комуніст О.І. Семиволос, який переконав завідуючого шахтою П.І. Михайленка впровадити на одній з дільниць нову форму організації праці, зокрема, звільнити бурильників від підсобних операцій і нарізки великої кількості вибоїв. Результати перевершили сподівання. Його особистий рекорд – обслуговування за зміну 18 вибоїв, або 14 норм за гірничорудною статистикою, тобто за «округленим підрахунком». Цей метод давав ланцюговий вибуховий ефект. Зростання продуктивності праці гірників вимагало, в свою чергу, перегляду організації праці скреперистів, заміни кінної відкатки електровозною та ін. Інакше кажучи, відбулось удосконалення всієї системи управління виробництвом. І відстаюча шахта дуже швидко вийшла з прориву, стала переможцем у змаганні підприємств гірничорудної промисловості [122].

Багатовибійний метод швидкісного буріння одержав високу оцінку на пленумі Дніпропетровського обкому КП(б)У (вересень 1940 р.), що сприяло його дальшому поширенню. Партійні організації шахт і рудників Криворіжжя й Нікопольського марганцевого басейну очолили роботу, спрямовану на здійснення відповідних організаційно-технічних заходів. Основне їх призначення – вдосконалення виробничого комплексу й зміна системи управління видобувними та допоміжними дільницями з метою створення найсприятливіших умов для високопродуктивного використання техніки. В кінці року лише на рудниках Кривбасу працювало 1200 послідовників О.І. Семиволоса [123]. В результаті гірникам вдалося подолати хронічне невиконання державних завдань підприємствами Криворізького залізорудного і Нікопольського марганцевого басейнів.

Однак через якийсь час партійні організації послабили увагу до методу багатовибійного швидкісного буріння і це відразу позначилося на основних

показниках трудової діяльності гірників. Як відзначалося на XVIII Всесоюзній партійній конференції (лютий 1941 р.) лише впровадження новаторського методу гарантувало ритмічну роботу шахт Кривбасу [124]. Тому потрібно було створити для цього найсприятливіші умови.

Застосування прогресивних форм і методів організації праці в шахтах показало, що не завжди вибійник встигає забезпечувати кріпильника безперервною роботою. Вихід запропонував молодий комуніст вибійник горлівської шахти «Олександр-Захід» Павло Ситенко. При підтримці партійної організації й завідуючого шахтою В.С. Баєва він разом з напарниками по зміні застосував «потрійну зарубку» в подовженому уступі. Перевага такої форми організації праці полягала в тому, що вона давала змогу вести видобуток вугілля трьом вибійникам на двох відбійних молотках. Раніше в трьох коротших уступах на п'яти молотках рубали вугілля 5 вибійників. Так, на третину була підвищена продуктивність праці при економнішому використанні техніки й стиснутого повітря. Замість 17 вибійників на дільниці залишилося працювати лише 13, а добовий видобуток вугілля досяг 270 т (Див. Додаток № 10, 11).

Цей метод успішно застосовувався й на сусідніх шахтах: 4-5, № 19-20, «Комсомолець», ім. К.Є. Ворошилова, ім. М.І. Калініна, ім. В.І. Леніна та ін. Пропаганді його сприяли спеціальна сторінка, присвячена почину П.Ситенка в газеті «Правда» й виступи керівників підприємств і робітників у місцевій пресі. Дуже швидко досвід організації праці за методом «потрійної зарубки» поширився за межі Донбасу. Впровадження його допомогло перебудувати систему управління виробництвом на шахтах № 2 «Піонер» тресту «Олександріявугілля» (Кіровоградська область), що дало можливість значно збільшити видобуток палива.

Аналіз стану справ у вугільній промисловості свідчив: там, де партійні організації допомагали трудовим колективам в удосконаленні управління виробництвом, постійно тримали в полі зору впровадження керівництвом шахт техніко-економічних заходів щодо переходу на новий метод

видобування вугілля, особливих проблем з виконанням державного плану не виникало. Однак, чимало господарників, особливо зі старих практиків, в умовах породженої культом особи підозрілості, що дедалі більше посилювалася, виявляли схильність до традиційних методів роботи «не вмінням, а числом», покладаючись на сприятливий збіг обставин. Дехто з них, навіть будучи ініціативним, практичним керівником середньої ланки адміністративно-господарської системи, прагнув «сісти на програму», передоручити свої обов'язки уповноваженим парткомів та органів управління промисловістю.

Тому природньо, що відставання своїх підприємств такі господарники-директори постійно пояснювали несприятливими умовами, браком вибійників, нестачею механізмів, відбійних молотків та ін. Через консервативність деяких керівників шахт і дільниць ситенківський метод застосовували лише 120 вибійників Горлівського, 68 – Орджонікідзевського і 50 – Дзержинського вугільних районів Донбасу. Це менше 1/10 вибійників, що працювали на шахтах [125]. І не випадково на зборах партійно-господарського активу комбінату «Сталінвугілля», проведених Сталінським обкомом КП(б)У в лютому 1941 р., відмічалось, що трест «Артемвугілля», якому підпорядковувались і шахти згаданих районів, не виконав річну програму. Як першочерговий захід виходу з прориву, і в доповіді начальника комбінату О.Ф. Засядька, й у виступі Павла Ситенка пропонувалося повернутися до випробуваного методу «потроєної зарубки» вугілля [126].

Але цього, звичайно, було недостатньо. Щоб змінити становище, партійним організаціям належало багато в чому перебудувати свою роботу – керувати трудовими колективами не взагалі, а із знанням справи, більш предметно, в межах розумного використовувати право контролю за діяльністю адміністрації, надане їм XVIII з'їздом ВКП(б) (березень 1939 р.) [127]. Багато в чому міг би допомогти підприємствам і наркомат вугільної промисловості, але він скабко знав реальну обстановку на місцях і тому здійснював управління виробництвом, не входячи особливо в суть справи

(як, до речі, й інші вищі інстанції). Характерна щодо цього, зокрема, постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 31 березня 1941 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» [128]. Серед передбачених у ній рекомендацій і директивних заходів для виводу шахт регіону з прориву не знайшлося місця для оцінки найбільш прогресивних форм організації праці й управління виробництвом. Акцент робився в основному на збільшення кількості відбійників і наваловідбійників, причому за дуже короткий строк – протягом місяця.

Як і завжди, замість зваженого врахування особливостей регіону, його практичних можливостей, давалися настанови, які було важко, або навіть неможливо реалізувати. Це саме те, про що писав ще К. Маркс: «Верхи покладаються на нижчі кола в усьому, що стосується знання частковості; нижчі ж кола довіряють верхам в усьому, що стосується розуміння загального, і, таким чином, вони взаємно вводять один одного в оману» [129]. Але в даному разі йшлося не лише про якусь непорозуміння, адже в постанові уряду і партії справедливо вказувалося на дуже низьку ефективність використання техніки, неосвоєння проектних потужностей нових шахт, і водночас ігнорувався прогресивний, перевірений на практиці досвід організації праці, який допоміг би успішно розв'язувати деякі невідкладні проблеми управління виробництвом. Партійні, радянські, профспілкові організації й господарські органи дедалі більше орієнтувалися на командно-адміністративні методи роботи, що не могли привести галузь, як і все народне господарство, до тривалого успіху.

Таким чином, у міру того, як складалася й набирала силу адміністративно-командна система управління, стрижнем якої була сталінська ієрархічна структура влади, утверджувалась і виробничо-галузева структура в партії. Згідно з рішеннями XVII з'їзду ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.), було ліквідовано функціональну структуру і створено галузеві відділи в ЦК і місцевих партійних комітетах, які виключно займалися господарськими питаннями, часто на шкоду партійно-організаційним і

виховним. І хоча на XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) було зроблено спробу відмовитися від галузевих відділів і повернутися до функціональних як одного з провідних принципів будівництва партійного апарату, успіху вона не мала.

3.3. Проблеми радянської індустріалізації України очима дослідників в роки прискороного соціалістичного будівництва і перебудови в СРСР

Радянські історики та економісти вбачали у великій Перемозі над нацистською Німеччиною, насамперед, перевагу радянської індустріалізації СРСР. Здавалось, сама перемога висувала проблему закономірностей створення за короткий термін матеріально-технічної бази соціалізму, технічного переобладнання всього народного господарства, укріплення обороноздатності країни для подальшого вивчення й узагальнення. Ще навіть до завершення розгрому Німеччини вийшли праці Є. Грановського, Е. Локшина, Єм. Ярославського та ін. [1]. Вони не спиралися на широку джерельну базу, їх не можна назвати науковими дослідженнями. Разом з тим вони, як і більшість публікацій у вигляді брошур та статей науково-популярного характеру, відіграли певну роль у накопиченні і систематизації матеріалу для майбутніх узагальнюючих праць.

На звільнених землях ще до загальної перемоги в публікаціях переважала тема досвіду відбудовчих робіт у попередні роки радянської держави. Показові в цьому відношенні публікації, присвячені відбудові «Всесоюзної кочегарки» за участю спеціалістів, господарників та подальшому розвитку промислового регіону всієї країни. Серед них Є. Абакумов, О. Гаєвий, Г. Красніковський, К. Прокопенко, П. Крикунов і Г. Яцьких, О. Терпигорев і А. Судоплатов, тощо [2].

Корективи в дії дослідників вніс Й. Сталін, коли у виступі на передвиборчих зборах у 1946 р. підняв питання про радянський метод індустріалізації. Він, на відміну від середини 1920 – першої половини 1930-х років, при порівнянні соціалістичного методу та капіталістичного дав роз'яснення суті їх докорінної різниці: у капіталістичних країнах індустріалізація зазвичай починалася з легкої промисловості. Більшовицька партія відкинула «звичний» шлях і почала з розгортання важкої індустрії. Однобоко тлумачили це сталінське положення багато істориків і економістів, поставивши знак рівності між методом індустріалізації в Радянському Союзі і змістом цього процесу. Свою увагу вони сконцентрували довкола проблеми першочергового форсованого розвитку важкої промисловості. Як наголошував історіограф В. Лельчук, «постепенно эта тема стала в литературе единственной» [3].

Попереду за Й. Сталіним йшли вже відомі економісти, які займали передові позиції при роз'ясненні сутності соціалістичної індустріалізації в попередні 1925–1941 роки. Відбувся кульбіт у поглядах. За А. Леонтьєвим, індустріалізація країни ототожнювалася зі створенням важкої індустрії [4]. У книзі з такою ж назвою, як у Леонтьєва, К. Петросян в центрі радянського методу індустріалізації вбачав суспільне визнання переважного зростання виробництва засобів виробництва [5].

Поділяв з ними свої погляди Е. Локшин у монографії «Партия большевиков в борьбе за индустриализацию». «Новим», за Локшиним, тепер, на відміну від своїх довоєнних праць, у нього в якості основної особливості індустріалізації називався прискорений розвиток важкої індустрії [6].

Помітним явищем на початку 1950-х років став вихід книг з історії фінансової політики в роки індустріалізації. На конкретному матеріалі в узагальненнях Л. Скворцова доведено, що кредитна система сприяла у вирішенні проблем індустріалізації, надаючи першочергові послуги важкій промисловості. За 1925–1929 рр. понад половину всього збільшення державних вкладень припало на металургію і металообробку. І це в той час,

коли підприємства групи «Б» у накопиченні коштів для подальшої індустріалізації перевершували підприємства групи «А». Як бачимо, так було розкрито соціально-класовий характер бюджетної політики держави [7].

Цікавого висновку дійшов М. Рябов, стверджуючи, що темпи зростання накопичень у важкій промисловості стали перебільшувати темпи накопичень у легкій галузі вже наприкінці першої п'ятирічки. За роки індустріалізації питома вага накопичень населення в прибутках державного бюджету постійно зменшувалася [8].

Виділяється фундаментальністю і широтою підходів праця фахівця металургійного виробництва І. Бардіна про розвиток і роль чорної металургії в індустріалізації країни [9].

Грунтовним вивченням питань промислового розвитку УРСР почали займатися в Україні тільки в післявоєнний період. При Інституті економіки АН УРСР був створений у 1947 р. відділ історії народного господарства. Його співробітники вивчали численні першоджерела, архівні дані, статистичні матеріали і спеціальну літературу. Першим фундаментальним дослідженням, підготовленим науковими співробітниками Інституту економіки, була колективна узагальнююча праця «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР» [10]. Вона становила значно розширене і доповнене видання нарисів 1949 р. [11]. У книзі на широкій джерельній базі, включаючи архівні матеріали, у сюжетах з економічної історії України розглядався розвиток промисловості і в міжвоєнну добу. Безумовно, у ній не було ще глибоко аргументованих висновків, ще слабкою була методика опрацювання статистичних даних. Взагалі вона страждала від політичної заангажованості. Головна ж перевага книги – це одна з перших в Союзі РСР узагальнююча праця, де розглядалися в розвитку основні галузі економіки в умовах індустріалізації країни.

Уже перші заходи партії після смерті Й. Сталіна щодо відновлення і подальшого розвитку демократичних норм у політичному і господарському житті країни, здійснені в 1953–1954 рр., позитивно вплинули на дослідників.

Йдеться про постанову ЦК КПРС «О серьезных недостатках в работе Государственного издательства политической литературы» (грудень 1953 р.). У постанові наголошувалося на недопущенні і шкідливості ілюстративно-цитатного висвітлення наукових проблем, на недостатньому виданні монографій, «особенно по экономике и истории советского общества» [12]. На початку 1954 р. журнал «Коммунист» надрукував статтю М. Кіма і Г. Голікова «Некоторые вопросы разработки истории советского общества» [13], де конкретно було поставлено питання про шляхи і методи висвітлення важливих проблем соціалістичного будівництва. Для істориків це був заклик до створення самостійних праць на базі вдумливого вивчення архівних і опублікованих матеріалів.

Першим, хто видав монографію, хоча й без використання архівних документів, а лише на основі вдумливого використання літератури, особливо різнопланових матеріалів із галузевих видань, був І. Бровер [14]. Цінність його праці не тільки в систематизації великого матеріалу, а й у аргументованій ілюстрації уже відомих положень про роль важкої промисловості в історії соціалістичної реконструкції народного господарства.

Подією для суспільствознавців стало видання у 1954 р. підручника «Политическая экономия» [15]. Автори книги практично відкинули вузьке одностороннє розуміння процесу індустріалізації СРСР. Вони наголошували на його соціально-економічній сутності і вирішальній ролі в побудові матеріальних підвалин соціалізму. Так відкривався простір для широкого і багатопланового висвітлення історичного перетворення СРСР у велику індустріальну державу. Тим самим було зроблено значний крок уперед у порівнянні з «Кратким курсом истории ВКП(б)» і сталінською «Краткой биографией».

Корисною в розпочатих процесах десталінізації стала дискусія в 1954–1955 рр. стосовно періодикації радянського суспільства. Незважаючи на продовження І. Берхіна і М. Кіма визнавати соціалістичну індустріалізацію як повсюдний і переважний розвиток важкої промисловості, широкої

підтримки такі виступи не отримали. Відкинули учасники дискусії пропозицію Б. Орлова перенести початок індустріалізації на 1927 р. або навіть 1928 р. [16].

Таким чином, ще в переддень XX з'їзду КПРС у радянській історіографії з'явилися перші паростки творчого поглиблення понять, які згодом були закріплені в рішеннях з'їзду партії. На пропозицію В. Лельчука, найбільш серйозні публікації 1954–1955 років «можно рассматривать в русле всей литературы, вышедшей после XX съезда КПСС и находящейся под его непосредственным идейным воздействием» [17].

Для зручності аналізу всю цю літературу можливо умовно розділити на дві великі групи: до першої увійшли праці, де більш-менш в загальному плані розглядалися проблеми індустріалізації, до другої – дослідження з історії створення і розвитку окремих галузей промисловості.

Центральне місце в першій групі займали узагальнюючі праці відомих економістів та істориків П. Ляшенка, Е. Локшина, Р. Лівшиць, А. Ноткіна [18]. Кожен із цих авторів намагався теоретично обґрунтувати закономірності історичного досвіду створення матеріальних засад соціалізму в СРСР, показати пружину, яка дозволяла швидко розвернути і здійснювати соціалістичну реконструкцію народного господарства.

Найбільш вдало це змогли зробити А. Ноткін і Р. Лівшиць. Їхні дослідження цікаві не тільки в історіографічному плані. Ці книги вже восьме десятиріччя знаходяться в арсеналі науковців.

Увесь процес індустріалізації вперше цілісно дослідили П. Лященко і Е. Локшин. Вони охарактеризували індустріалізацію з початкового етапу, включаючи зміни в промисловості незавершеної третьої п'ятирічки. Щоправда, у Лященка йдеться про розвиток усього народного господарства, а праця Локшина присвячена історії промислового розвитку в міжвоєнну добу. Найбільше уваги обидва автори надали історії важкої індустрії.

Як ретельно А. Ноткін проаналізував процес підведення нової технічної бази під всі галузі економіки, Р. Лівшиць вирішила аналогічну проблему

стосовно різних економіко-географічних регіонів. На продовження книги А. Курського щодо розміщення промисловості в роки першої п'ятирічки [19], Р. Лівшиць розглянула в цьому плані весь довоєнний період. Підкресливши значення нової географії промисловості, яка витримала перевірку в роки Другої світової війни, Р. Лівшиць науково довела, що собівартість вугілля, нафти, чавуну і сталі в східних регіонах країни була нижчою, а продуктивність праці вищою при їх видобуванні і виробництві в традиційних регіонах, включаючи Україну [20].

Взагалі, незважаючи, що А. Ноткін і Р. Лівшиць менше навели фактичного матеріалу, нерідко поступаючись П. Ляценку і Е. Локшину, в основі своїй вони значно більше збагатили історичну науку, відкрили простір для подальших досліджень соціалістичної індустріалізації. Здається, правомірно навіть стверджувати, що праці П. Ляценка і Е. Локшина, які вийшли в 1956 р., завершили раніше пройдений етап радянської історіографії.

Узагальнюючий характер дослідження П. Ляценка на той час був унікальним, але недоліком залишилося висвітлення індустріалізації як «преимущественный рост тяжелой промышленности, производящей средства производства» [21]. З таких позицій виходило багато авторів публікацій, намагаючись наголошувати це навіть у назві праць. Серед них Є. Багреєв, П. Гундирін, Б. Левін, А. Омаровський та ін. [22].

Не можна не зупинитися на одному прорахунку П. Ляценка і Е. Локшина в своїх працях. Царська Росія в їх відображенні була напівколонією, а це позначалося на заниженні початкової межі індустріалізації, вело до суперечності з ленінським поглядом. Як відомо, В. Ленін ніколи не заперечував відсталості Росії від провідних імперіалістичних держав, але відсталості відносної (підкрес. – авт. В.Б.). На вислів М. Бухаріна про початок краху капіталізму в найбільш слабких народногосподарських системах, В. Ленін заперечив: «Наверно: средне-слабых» [23]. У П. Ляценка і Е. Локшина відсутня така постановка питання. Вони використовували матеріали статистичного збірника «СССР и капиталистические страны», де

автори не давалося пояснень до підрахунків щодо виробництва промисловістю Росії лише 6,9 % продукції до рівня США, тобто в 14 з лишком разів менше [24].

Такої різниці в дійсності не існувало. У тезах, підготовлених науково-пропагандистськими структурами ЦК КПРС до 40-річчя радянської влади, наводилися інші дані. Йшлося про те, що за у випуском промислової продукції на душу населення дореволюційна Росія відставала від Сполучених Штатів Америки в 13–14 разів [25]. Закінчилося роз'яснення співвідношення промислового розвитку царської Росії і США публікацією статей у часописах: «Вестник статистики» про відповідні розрахунки, а «Вопросы экономики» – про методику розрахунків з їх поясненнями [26].

Така увага цій прикрій помилці знаних вчених не випадкова, бо, по-перше, у нас, як завжди, не всі, кому треба, читають; а по-друге, узагальнюючих праць рівня шанованих дослідників було і залишаються поки одиниці. І, по-третє, статистика вимагає уважного ставлення. Стосовно першого деякі видавництва (це за умов державної цензури) продовжували друкувати книги з неправильними цифрами. Монографія П. Ляценка була рекомендована як навчальний посібник для економічних ВНЗ. Застарілі положення використовувалися в популярних брошурах, статтях, в лекціях. Серед них брошури Л. Озерова, М. Чумбарова. Про напівколоніальну залежність Росії говорилося в збірнику документів «Первые шаги индустриализации СССР. 1926–1927 гг.». Навіть у цікавій книзі А. Хавіна не було жодної згадки про «середньо-слабку» або відносно відсталу економіку Росії [27].

Наприкінці 1950-х років, оцінюючи праці названих вище дослідників, суспільствознавці все сміливіше звертали увагу на «білі плями» в історіографії радянської індустріалізації. Усе частіше підіймалися питання про односторонність висвітлення промислового розвитку СРСР, про ігнорування тематики з історії становлення галузей промисловості групи «Б».

Своєрідним підходом до розробки СРСР виділялася монографія А. Пашкова. Вона належала до групи узагальнюючих праць, написаних

переважно в контексті теоретичних нарисів. Обґрунтовано розкривши сутність економічного закону переважного зростання виробництва засобів виробництва, автор доводив життєву необхідність для СРСР такого форсованого розвитку групи «А». На всіх етапах індустріалізації валова продукція галузей групи «А» випереджала групу «Б» від 3,1 рази до 1,6 рази в довоєнні 1938–1940 рр. А. Пашков, на відміну від інших дослідників, досліджуючи специфіку окремих етапів індустріалізації, показав, чому не вдалося виконати директиву XVII з'їзду ВКП(б) щодо тимчасового більш швидкого збільшення виробництва товарів широкого вжитку (таке відбулося лише в 1937 р.) [28]. Взагалі аналіз А. Пашкова підштовхував до роздумів про конкретні прояви закономірностей становлення радянської економіки, пов'язаної понад усе з індустріалізацією країни. Дуже схожою за змістом до аналізу А. Пашкова була публікація Л. Кантора [29].

Нечисленні публікації про розвиток галузей промисловості, які виробляли продукцію споживання, характеризували становлення харчової і текстильної галузей. Але широких екскурсів в історичне минуле не було. О. Корнеєв, В. Дар'ян, Б. Кисляков, Л. Опацький такої мети не ставили.

Наскільки можна плідно вивчити цю тему, свідчать перші, хоч і нечисленні, ґрунтовні дослідження. Мова йде про зведені нариси економістів про побудову підвалин соціалістичної економіки і розвиток народного господарства в 1926–1940 роках, а також книгу А. Хавіна. Економісти ширше всіх попередників розкрили, чому досягти стрімкого розвитку легкої промисловості в роки другої п'ятирічки не вдалося. Сутність полягала в тому, що рівень розвитку провідних галузей групи «А» тоді був недостатнім для забезпечення запланованих темпів збільшення продукції споживання. Широка будівельна програма по групі «Б» потребувала великої кількості металу, палива, електроенергії, будівельних матеріалів. Більшість новобудов легкої і харчової промисловості у вигляді великих комбінатів планувалася з одночасним введенням до експлуатації житлових масивів, шкіл, лікарень, доріг, підприємств комунального обслуговування. «Между тем, – зазначали

автори книги «Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг.», – производство ряда важных видов тяжелой промышленности не обеспечивало даже ее собственных нужд (підкр. – авт. В.Б.). Чтобы обеспечить высокие темпы роста предметов потребления, необходимо было сначала резко поднять уровень производства в тяжелой промышленности» [30].

Певна річ, що здійснювана форсована індустріалізація вирішувала передусім завдання важкої промисловості. Звідси тимчасово навіть сповільнювалися темпи виробництва продукції харчової і легкої промисловостей і запроваджувалося (в 1928–1934 рр.) карткова система розподілу продуктів і товарів широкого вжитку.

До того ж в цілому складається враження, що багато дослідників, здебільшого істориків, забувають певну умовність поділу промисловості на важку та легку. Так, наприклад, поки гумові заводи виробляли калоші, вони входили до групи «Б», коли ж в їх більшість продукції припадала на технічні вироби, їх перевели до групи «А» (при тому ж асортименті продукції).

Як свідчить аналіз опублікованих узагальнюючих праць з проблем створення і розвитку важкої індустрії, дослідники зробили замало. Майже єдиною зведеною працею залишалася монографія І. Бровера, яка вийшла в 1954 р. Уся інша література присвячена або окремим галузям промисловості, або окремим періодам індустріалізації. Галузевий зріс отримав перевагу. У науці затвердилася тематика з історії машинобудування, паливної промисловості, хімії, металургії тощо. Серед авторів І. Коломийченко, В. Лельчук, М. Макеєнко, Б. Сафронов, Ш. Розенфельд та ін. [31].

Поява публікацій з історії окремих галузей потребувала узагальнення введеного до обігу матеріалу. Відсутність зведених праць стримувала загальне розуміння багатьох аспектів теми.

Вивчаючи праці з історії вугільної, нафтової, торф'яної промисловостей, легко побачити успіхи, але набагато складніше оцінити загальний ефект усієї паливної бази. Тільки при співставленні загальних шляхів розвитку цих галузей

в 1920–1930-ті роки можливо зрозуміти перетворення в паливному балансі, побачити невідповідність темпів збільшення видобутку вугілля і нафти.

Зазначена невідповідність зародилася під час прискореного розвитку вугільної галузі на межі першої і другої п'ятирічок та виникнення стаханівського руху і була ліквідована протягом 1950–1960-х років. Такі ж питання постають і при вивченні матеріалу з історії електрифікації, книг і статей з історії машинобудування, транспорту в цілому.

Вагомим доказом на користь праць, які охоплюють декілька галузей виробництва, стали перші дослідження і публікації окремого періоду в історії економіки або процесу становлення великих індустріальних комплексів. Прикладом можуть бути монографії П. Матушкіна щодо створення другої вугільно-металургійної бази СРСР [32] та О. Бакуніна про індустріалізацію Уралу в роки другої п'ятирічки [33].

Кожна із названих книг була подією у висвітленні історико-партійних сюжетів боротьби ВКП(б) за реалізацію політики, спрямованої на завершення реконструкції народного господарства. Щоправда, висвітлювалася тільки історія важкої промисловості, що вступало в протиріччя з дійсністю та задумами самих сподвижників «Єдиного промислового центру», за висловом О. Бакуніна [34].

Історіографія теми поповнилася працями, присвяченими питанням розробки нових вугільних родовищ України: Дніпропетровського буровугільного району та Львівсько-Волинського басейну [35]. У них висвітлювали переважно технічні та економічні проблеми освоєння цих вугільних районів, визначалося їхнє місце в паливно-енергетичному комплексі країни.

Важливим внеском у радянську історіографію і допомогою дослідникам став випуск багатотомної серії, підготовленої Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР. Серія спеціально присвячувалася соціалістичній індустріалізації. Але опубліковані узагальнюючі документальні матеріали упорядники серії обмежили періодами

індустріалізації країни до другої п'ятирічки. Як і раніше, залишалися поза увагою більш пізні етапи індустріалізації [36].

На розвиток історико-економічних досліджень в СРСР значно вплинув XX з'їзд КПРС, що ухвалив ряд важливих рішень з питань будівництва комуністичного суспільства в нашій країні. З'їзд рішуче засудив поверховий некритичний підхід в оцінці історичних подій, небажання і побоювання ставити і самостійно вирішувати актуальні проблеми науки. Рішення з'їзду окреслили початок нового етапу в розвитку суспільних наук, викликали творче піднесення серед тих, хто займався вивченням економічної історії. У цей же час було відкрито широкий доступ до багатьох архівних матеріалів, першоджерел, статистичних даних, що поліщило умови творчої праці наших учених. Було започатковано видання нових журналів, як-то «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України» та ін., розширилися можливості ВНЗ систематично видавати періодичні наукові збірники тощо.

Інститут економіки Академії наук УРСР скоординував історико-економічні дослідження в республіці. Рада з проблеми «Історія народного господарства й економічної думки» сприяла плануванню історико-економічних досліджень у регіонах, допомогла усунути дублювання, різнобій у тематиці, дрібнотемність і мобілізувала зусилля наукових працівників на розробку найважливіших актуальних проблем історії народного господарства й історії економічної думки.

З 1956 р. Інститутом економіки АН УРСР щорічно видавався республіканський міжвідомчий науковий збірник «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». Невдовзі відділ історії народного господарства Інституту економіки опублікував ряд змістовних монографій з економічної історії України. Серед них, зокрема, колективна монографія «Радянська Україна» (1957). Важливі питання історії промисловості було порушено у колективній праці «Промисловість Радянської України за 40 років (1917–1957)», що вийшла в 1957 р. Наукові співробітники відділу історії народного господарства, а також члени згаданої вище

проблемної наукової ради опублікували низку інших історико-економічних монографій [37].

Цінний і дуже корисний внесок у вивчення історії індустріалізації України зробили такі економісти й історики, як Д. Вірник та К. Шиян. Розвитком текстильного виробництва в умовах царизму став займатися Т. Дерев'янкін [38], започаткувавши новий цікавий напрямок наукових розробок.

Фундаментальними дослідженнями, де використано величезний фактичний матеріал, можна назвати праці О. Нестеренка, присвячені історії промисловості України [39].

Значну увагу надавали українські історики й економісти вивченню економічної історії соціалістичної України як невід'ємної складової СРСР. Питання економічної історії радянської України, включаючи промисловий розвиток, досліджували М. Супруненко, М. Рубач, Ю. Кондуфор, П. Гудзенко, Д. Вірник, Т. Дерев'янкін, К. Шиян, О. Кучер, Г. Діденко та багато інших. За їх участю написані фундаментальні колективні праці, монографії, були опубліковані документи з історії радянської промисловості України, історії робітничого класу тощо. [40]. Капітальні праці, присвячені досягненням соціалістичного народного господарства України за роки радянської влади, історії українського робітничого класу і селянства, соціалістичним перетворенням у різних районах України, були написані до 50-річчя Великої Жовтневої революції [41].

Серед узагальнюючих праць за насиченістю фактичним, статистичним матеріалом та глибиною аналізу різних аспектів розвитку галузі необхідно відзначити наступні фундаментальні праці: «Восстановление угольной промышленности Донбасса» у 3-х томах, монографію Г. Бакулєва, двотомну «Историю технического развития угольной промышленности Донбасса» [42]. Перелічені праці не позбавлені типових для свого часу недоліків: вимушена заідеологізованість позицій авторів позначалася на тенденційності

оцінок та висновків. Утім, не можна вважати, що в них повністю відсутні об'єктивність та критичний підхід.

У монографії економіста Г. Бакулева «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна» простежується динаміка розвитку галузі в радянські часи до середини 50-х років за основними показниками: обсягом вуглевидобутку, собівартістю вугілля, працевіткістю виробничих процесів, кваліфікаційним рівнем кадрів. При цьому економіка галузі представлена у порівнянні з іншими вугільними басейнами СРСР та зарубіжних країн. Данина радянській історіографічній традиції прикрашання дійсності найбільш помітно виявилась у висвітленні питань соціальної сфери, соцзмагання, стахановського руху. Поряд з цим, автор гостро поставив питання хронічної високої собівартості вугілля, що позначилося на показниках низької продуктивності, слабкого використання вугілля як хімічної сировини та ін. В іншій монографії «Топливная промышленность СССР и эффективность капиталовложений в ее развитие» Г. Бакулев поглибив аналіз економічної ефективності вуглевидобутку, загострив проблему недосконалості паливного балансу країни та пропонував шляхи її подолання.

Питанням закономірностей розвитку промисловості СРСР присвятив узагальнююче монографічне дослідження П. Хромов [43].

У радянській історіографії існує ще одна група досліджень, які дають можливість усвідомити темпи і масштаби соціалістичної індустріалізації. Йдеться про праці з історії управління промисловістю. Вивченням цієї теми почали займатися фактично після завершення перетворення СРСР в індустріальну державу. Виходили брошури і статті, де описувалися реформи 1920–1930-х років з проблем управління промисловістю. У повоєнні часи, як уже згадувалося раніше, А. Аракелян, Ш. Розенфельд перейшли до монографічних досліджень.

З початком десталінізації і демократизації радянського суспільства, проведенням низки, хай і не дуже вдалих, реформ в умовах «хрущовської

відлиги» інтерес науковців до проблем управління зростав. Вийшли монографії О. Венедиктова, Ф. Самохвалова, В. Дробіжева, А. Рубіна. Фахівці стали складати спеціалізовані збірки документів.

Найбільше автори монографій надавали уваги діяльності ВРНГ. Юрист за фахом О. Венедиктов на базі нормативних документів розкрив структуру економічного органу з управління народним господарством за 1917–1934 роки [44].

Економіст Ф. Самохвалов проаналізував історію діяльності ВРНГ за 1917–1932 роки, щоправда, без місцевих територіальних органів управління промисловістю [45]. Пояснення такого обмеження дав в історичній монографії В. Дробіжев. Це перше велике дослідження, яке охоплює всю діяльність [46]. На відміну від своїх попередників, він проаналізував кадрову проблему, склад службовців ВРНГ (за особистими справами архіву), включаючи висуванців із робітників на керівну роботу до господарського апарату управління. Йому вдалося розкрити такі питання, як сполучення демократизму і централізму в управлінні промисловістю, співвідношення галузевого і територіального принципів в побудові органів управління. Автору більше вдалося охопити початок становлення ВРНГ і її діяльність у перші роки реконструкції народного господарства.

Аналіз спеціальної літератури привів В. Дробіжева до висновку, що на дослідників з історії апарату управління промисловістю впливала сучасна практика господарювання. На час завершення роботи над книгою Ф. Самохвалова територіальна система управління (хрущовська реформа органів управління промисловістю і будівництвом 1957 р.) не спрацьовувала. Тому автор залишив розгляд місцевих органів управління.

Примітною подією став вихід збірника документів «Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг.», підготовленого фахівцями ЦДАНГ СРСР та НДІ планування і нормативів Держплану СРСР [47]. Документи збірника, ґрунтовний вступ і коментарі до опублікованих документів допомагають і сьогодні дослідникам у вивченні виникнення соціалістичної промисловості,

удосконалення системи управління нею і розвитку економічних методів керівництва промисловістю за період з 1917 р. до 1940 р. Із 43 наведених документів кожний четвертий було введено до обігу вперше.

Уперше комплексно розглянув питання організації управління промисловістю СРСР на різних етапах соціалістичного будівництва з 1917 р. до 1967 р. О. Рубін [48]. Широко використавши архівні й інші джерела, автор узагальнив досвід організації управління промисловістю, розкрив головні тенденції й шляхи вдосконалення його організаційних форм і методів.

До 50-річчя радянської влади вийшла низка узагальнюючих праць, в яких були спроби підсумувати основні результати розвитку радянської промисловості. Центральне місце в цих працях займав перехідний період від капіталізму до соціалізму. Серед них активність виявили історики та економісти України. Перші підготували збірник документів і матеріалів з розвитку промисловості республіки в період побудови підвалин соціалістичної економіки [49]. Другі – колективні й авторські монографії [50]. Підкреслюючи вчасність виходу таких публікацій, не можна не сказати про інколи хвальний характер підібраних матеріалів та заполітизованість текстів монографій і особливо висновків у них.

Разом з тим до кінця 1960-х років, як дійшов висновку В. Лельчук, історики «не випустили ни одной сводной работы, специально характеризовавшей превращение СССР в индустриальную державу или раскрывавшей героический путь рабочего класса страны за годы Советской власти» [51]. Ситуацію вирішив «розрулити» Інститут історії СРСР АН СРСР підготовкою багатотомної історії радянського робітничого класу і створенням узагальнюючих нарисів з історії соціалістичної індустріалізації. Наголос в хронологічному контексті було зроблено на періодах другої і третьої п'ятирічок (1933–1941 рр.). Інститут став ініціатором проведення спеціального симпозіуму з проблем реалізації плану соціалістичної індустріалізації. Як свідчать опубліковані матеріали [52], на симпозіум

зібралися як відомі фахівці, так і молоді дослідники. Обмін думками і висновки сприяли появі нових підходів до проблеми.

Характерною особливістю історіографії 1970–1980-х років стала увага до теоретичних проблем промислового розвитку, етапів радянської індустріалізації. Так, А. Беянова проаналізувала за матеріалами дискусій 1920-х років питання про темпи економічного розвитку СРСР [53].

Близькою за проблематикою дискусійних питань була книга Т. Дерев'янкіна [54], присвячена теоретичним аспектам соціалістичної індустріалізації СРСР. Дослідження логічно починається з розгляду закономірностей формування і розвитку великої машинної індустрії в умовах капіталізму, бо курс на соціалістичну індустріалізацію ґрунтувався на досягнутому рівні промислового розвитку до революції. В окремому розділі було надане обґрунтування ідеї індустріалізації як основної ланки плану соціалістичного будівництва.

За умов пошуку ефективних форм і методів управління економікою в 1970-ті роки актуальними стали нові дослідження економістів. Монографія М. Горбоватого [55] присвячена розвитку і вдосконаленню організаційних форм управління соціалістичної промисловості. До цієї теми належить дослідження Ю. Авдакова та В. Бородіна [56] про виробничі об'єднання і їх роль в організації управління радянською промисловістю в 1917–1932 роки. Економістам вдалося довести «плюси» і «мінуси» раднаргоспівської системи управління. Праця викликала особливий інтерес в тодішніх умовах пошуку методів управління економікою.

Специфіку розвитку окремих галузей ґрунтовно вивчали А. Дольчук [57] в історико-партійному аспекті відбудови і розвитку гірничорудної промисловості України в реконструктивний період індустріалізації, а особливості розвитку суднобудівної промисловості Української РСР за роки довоєнних п'ятирічок економіст В. Ястребов [58].

Серед зазначених монографічних досліджень провідна роль належить історикам і економістам, що вказує на їх активність при розгляді

різноманітних питань, пов'язаних з індустріалізацією України. Недоліком усіх розглянутих праць є недостатня джерельна база, а також вузькі хронологічні межі періоду.

З 1970-х років в історіографії однією з тем, яка «заволоділа масами», став стахановський рух як вища форма соціалістичного змагання. Почалося все з присудження О. Стаханову звання Героя соціалістичної праці у зв'язку з (не дуже ювілейною датою) 35-річчям зародження стаханівського руху. Фактично відбувалася реанімація сталінських поглядів на рух новаторів виробництва. Серед науковців – економістів, менше істориків, у трудових колективах йшлося виключно про соціалістичне змагання до пам'ятних партійно-радянських дат.

Більшість публікацій аж до кінця історіографічного періоду вирізнялася одноманітним підходом до погляду на рух 1930-х років, як на рекордоманію в оновленій упаковці. Вийшли і книги, авторами яких були герої-новатори О. Стаханов, П. Кривоніс. У вигляді літературного нарису нові становили понад 200 сторінок тексту (перша публікація О. Стаханова про його метод мала 12 сторінок). До того ж вони страждали заідеологізованістю.

Навіть у цікавій, багатій кількістю наведених конкретних фактів і подій, де викладена історія розвитку стаханівського руху від довоєнних п'ятирічок і до горбачовської «перебудови», монографії М. Сребного та І. Шевалдіна (до речі, перший із них особисто знав О. Стаханова з дня його «вигнання» з Москви до Чистякова, сам пройшов в «Чистяковантрациті» шлях від помічника начальника вуглевидобувної ділянки до керівника тресту, став Героєм соціалістичної праці) повторюють оцінки 1930-х рр.

Так, у розділі «О.Г. Стаханов і його послідовники» йдеться про світовий рекорд, як зазначено в постанові шахтпарткому під керівництвом К. Петрова, і про світовий рекорд М. Ізотова [59]. Здається, автори не відважувалися відходити від тривкої сталінської оцінки стахановського руху. Автори книги у такий спосіб відповідали на постанову Політбюро ЦК КПРС, що напередодні видання монографії підтримало ініціативу трудових колективів вугільної,

металургійної та інших галузей народного господарства, які розгорнули соціалістичне змагання за виконання завдань XI п'ятирічки з особливо важливих показників до 50-річчя стаханівського руху, тобто до серпня 1985 р. [60].

Разом з тим, треба віддати належне авторам, у наступному розділі монографії «Від врубових машин до комбайнів» знаходимо іншу оцінку започаткованого Стахановим руху новаторів. Заговорив не тільки практик, але й доктор технічних наук М. Сребний: «З досвіду стахановців шахти «Центральна-Ірміне» викристалізувалися передові методи роботи: чіткий розподіл праці, максимальне використання механізмів, ретельна підготовка робочого місця тощо». Спільно з інженерно-технічною думкою шахтарі напружено працювали над поліпшенням техніки гірничої справи. Так виникла система подовжених виступів на крутих вугільних пластах, прискорена подача врубової машини, методи швидкого перенесення конвеєрів. «Новаторські методи гірників природно вели до підвищених критеріїв організації праці у вугільному вибої, лаві й на шахті загалом» [61].

Історіографія досліджень часу системної кризи і перебудови в СРСР зосереджує значну кількість колективних і авторських монографій, а також статей, дисертаційних робіт, присвячених вивченню розвитку промислового виробництва, включаючи і проблеми управління промисловістю в період радянської індустріалізації. Однак дослідники ще боязко бралися за проблеми індустріального розвитку в міжвоєнний період.

Пожвавлення в розробці питань розвитку управління промисловістю, як складового компоненту економічної політики, в умовах системної кризи і перебудови в СРСР, на наш погляд, було викликане інтересом дослідників до заявлених економічних реформ. Саме у цей час вийшла друком ціла низка великих монографічних робіт, за результатами проведених досліджень були захищені докторські дисертації. До речі, якщо за перше десятиліття після XX з'їзду КПРС серед 70-ти захищених дисертацій не було жодної, що стосувалися б проблем управління промисловістю, то за наступних 20 років

проведено понад 40 фундаментальних досліджень розвитку країни в роки НЕПу й індустріалізації [62]. Серед них докторські дисертації Ю. Бабка, Ю. Горбаня, В. Горшкова, І. Коломійченка, М. Коновалова, Г. Пономаренка на матеріалах парторганізацій України, а також у контексті соціальної історії – Т. Дерев'янкіна, В. Довгопола, С. Кульчицького, О. Кучера, З. Лихолобової, А. Епштейна. Результати їхніх наукових розробок, як і інших авторів, у напрямі вивчення соціально-економічного життя країни в 20–30-ті роки минулого століття лягли в основу опублікованих монографій, іншої літератури.

Насамперед у роботах зазначених авторів розкриті проблеми індустріального розвитку країни та її складової – УРСР в умовах протистояння двох соціально-економічних систем, яке вимагало врахування позитивного досвіду промислового розвитку міжвоєнної доби, підвищення ролі технічної освіти робітників і активного їх залучення до управління виробництвом.

Ю. Бабко одним із перших окреслив сутність перетворень в управлінні виробництвом і відповідні зміни в позиціонуванні управлінських кадрів. У вугільній промисловості фактично був перебудований весь апарат управління за рахунок ліквідації штучно утворених відділів і секторів в рудоуправліннях, трестах і шахтах, спрямувавши кращі кадри на посади завідувачів шахт, головних інженерів, начальників підземних дільниць та десятників. За рахунок цього підвищився фаховий рівень керівництва виробництвом там, де безпосередньо вирішувалася доля вуглевидобутку. Так, було скорочено штати управлінців на 23 % при загальному здешевленні апарату управління. У металургії за рахунок ліквідації ряду посад при дирекціях вивільнилися сотні інженерів і техніків, більшість із яких переводилася безпосередньо на виробництво. У 1933 р. на металургійні заводи Донбасу було надіслано на роботу в цехи 800 інженерів і техніків [63].

Щоправда, і в монографії, і в докторській дисертації Ю. Бабко показав себе людиною своєї епохи. Навіть після 35 років з часу виникнення

стаханівського руху, він тільки тому, що так зафіксовано в партійних рішеннях, не зміг відійти від загальної сталінської оцінки його як масового [64].

Привертає увагу точка зору Ю. Бабка стосовно періодизації промислового розвитку України. І в назві дисертації (спеціальність – історія КПРС) і за змістом 1933–1937 рр. представлені як період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства, та зроблений висновок, що було досягнуте головне господарське завдання – завершена технічна реконструкція народного господарства, завдяки чому на нових і повністю реконструйованих підприємствах УСРР було вироблено 87,8 % валової продукції промисловості в багатьох регіонах республіки та збільшено темпи (в порівнянні з першою п'ятирічкою) розвитку промисловості т. зв. групи «Б» [65].

На цьому висновку довелося так затриматися, тому що через 10 років у докторській дисертації (спеціальність – історія СРСР) С. Сирцова зазначала, що в другій п'ятирічці робітничий клас України був на завершальному етапі соціалістичної індустріалізації, яка наголошувала, що досліджувала реконструкційні процеси в промисловості республіки на завершальному етапі соціалістичної індустріалізації [66]. Як бачимо, у порівнянні з Ю. Бабком, йдеться не про дефініції, а про різну періодизацію індустріалізації.

На основі архівних матеріалів, літературних і статистичних джерел Е. Лортикян узагальнив процес виникнення і формування планової системи в республіці, створення методології й організації планування народного господарства. Значне місце зайняло дослідження досвіду розробки й організації виконання першого п'ятирічного плану. У розділі IV.2. доводиться взаємозв'язок планування і соціалістичного змагання в механізмі функціонування економіки. Серед численних проявів суперництва, за Е. Лортикяном, вищою формою соціалістичного змагання в роки першої п'ятирічки був бригадний госпрозрахунок [67]. Здається, не дивно, що з цим погоджувалися

не тільки економісти, але й історики. Мабуть, скоріше йдеться про економічний важіль господарювання як форму організації праці.

Розкриваючи особливе значення в роки першої п'ятирічки балансового методу планування, автор монографії доводив успіх плановиків у розробці контрольних цифр на 1929/30 р., яким вдалося узгодити баланси устаткування, будівельних матеріалів, палива тощо. [68]. Проте архівні матеріали цього не підтверджують, як і опубліковані постанови ЦК ВКП(б) по «Південсталі» і вугільному Донбасу, які свідчать про розбалансованість, аж до сталінського «великого стрибка» [69].

Загалом зміст заключного IV розділу засвідчив, що автор залишився в полоні офіційної оцінки першого п'ятирічного плану, що давалася в партійній постанові до 50-річчя першої п'ятирічки. «Годы первой пятилетки значительно обогатили методологию долгосрочного планирования», як запевняв Е. Лортикян. Це стало кращим завершенням однієї з цікавих, мало розроблених проблем економічної науки часів радянської індустріалізації.

Серед учених, які увійшли в науку у 60–70-х рр., слід відзначити дослідження С. Кульчицького [70] з історії індустріалізації України і СРСР. Працюючи в 60-х рр. в Інституті економіки, а з 70-х рр. – в Інституті історії АН УРСР, він уперше в історіографії дослідив проблему фінансування промислового будівництва в Радянському Союзі. Свої висновки вчений узагальнив у двох монографіях: «Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації» та «Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937)». Проаналізовані у дослідженні форми участі робітників у створенні фондів індустріалізації, пошуку внутрішніх ресурсів промислового розвитку стали не тільки зразком скрупульозного і високопрофесійного ставлення до фактів і висновків, а й серйозним і авторитетним підґрунтям для наступних соціально-економічних розробок багатьох науковців.

У загальноісторичному контексті проблеми індустріальних перетворень, створення єдиного народногосподарського комплексу при здійсненні

національної політики докладно вивчені в працях М. Гудзенка, В. Замлинського, І. Кураса, Л. Нагорної, З. Лихолобової, О. Лихолата, В. Панібудьласки, С. Сирцової та ін.

М. Тимошенко проаналізував основні внутрішньовиробничі чинники зростання продуктивності праці на підприємствах вугільного машинобудування України в період радянської індустріалізації [71]. І хоча статистичних даних для розрахунків питомої ваги кожного внутрішньовиробничого чинника у прирості продуктивності праці не вистачало, як зазначалось у публікації, все ж наявні архівні матеріали дозволяли правильно визначити причини, які зумовлювали динаміку продуктивності праці у вугільному машинобудуванні в 1926–1937 рр.

Автор статті підняв дуже важливу й актуальну для сьогодення проблему нормування праці. Досвід початку реконструктивного періоду індустріалізації засвідчив, як з метою налагодження нормування праці у 1926/27 р. на підприємствах вугільного машинобудування були створені техніко-нормувальні бюро, за допомогою яких збільшувалася кількість досвідно-статистичних норм. Статистично, один раз на рік, провадився перегляд норм виробітку.

Така практика виправдала себе, коли після сталінської оцінки стахановського руху і рішень I всесоюзної наради стаханівців Наркомважпром став переглядати норми виробітку. На прикладі заводів Горлівського ім. Кірова, Харківського «Світ шахтаря», Сталінського ім. 15-річчя ЛКСМУ перегляд норм виробітку не став значною несподіванкою. Не відбулося непорозумінь і із заробітною платою. На кожному із обстежених чотирьох (у тому числі, вищеназваних) із 6 підприємств галузі вугільного машинобудування України середньорічна зарплата одного робітника з 1935 р. по 1937 р. включно зросла на 1/4–1/5, а проти 1933 р. – на половину [72].

Разом з тим, цінність зазначеної публікації могла б значно підвищитись при наведенні порівняльної статистики з підприємствами інших республік Союзу та аналогічного профілю у Німеччині, Англії, Франції.

Детально проаналізував проблеми вивчення історії промислового розвитку в Українській РСР С. Крандієвський [73]. І сьогодні залишається свіжим його погляд на «білі плями», болісні точки зору попередників з деяких проблем історії народного господарства. Йдеться і про літературу з історії заводів і фабрик, у якій він добре обізнаний ще з початку 1930-х років, так і з науковими дослідженнями кінця 1960-х років.

У 1980-ті роки з'явилися перші роботи, де висвітлювали проблеми промислового розвитку у воєнний час, йшлося про провал планів гітлерівців відносно економічної експлуатації вугільно-металургійної бази України [74], евакуацію промисловості до східних районів СРСР [75]. Темі відродження вугільного Донбасу присвячені спеціальні роботи, їй відведено значне місце в узагальнюючих працях про відбудову народного господарства України і Донецького регіону. Цікавий матеріал, почерпнутий в архівних фондах, що висвітлював процес відбудови «Всесоюзної кочегарки», трудовий ентузіазм населення, був зосереджений у дослідженнях М. Хорошайлова, П. Сидоренка [76] та ін. Звичайно, ці роботи не виходили за ідеологічні межі дозволеного.

За умов розгорнутої пропаганди перемоги розвинутого соціалізму все більше виходило робіт історико-партійного профілю. Так, у монографії Н. Давидової була зроблена неординарна спроба узагальнити реалізацію принципів керівництва народним господарством [77]. У кінці, щоправда, переважав матеріал, що стосувався всієї країни, хоч автор ставила перед собою завдання розглянути питання керівництва розвитком економіки головним чином на матеріалах промислових підприємств Української РСР. Як відзначалося в одній із рецензій на монографію, на догоду офіціозу в заявленому розділі «Розмежування функцій партійних, державних і господарських органів» обґрунтовувалося верховенство партійних рішень та майже половина матеріалу присвячувалася ролі громадських організацій [78].

Заідеологізованість позицій автора не дала їй змоги об'єктивно розглянути сукупність економічних і соціальних заходів щодо використання законів в умовах соціалізму, зосередитися на реальному врахуванні

можливостей і назрілих потреб суспільства, на вдосконаленні господарського механізму й поліпшенні планування.

Кількісно виділяються роботи, присвячені питанням науково-технічного прогресу в промисловості, які, часом, страждали перебільшенням досягнень технічного прогресу, ототожненням їх з науково-технічною революцією. Особливо це було характерним для вугільної галузі, як свідчить книга І. Ніколаєнка [79]. Аналогічні твердження зустрічаються і в дослідженнях донецьких економістів.

Написані у цей період праці з економіки Донбасу відображали роль промисловості регіону в загальносоюзному індустріальному комплексі, характеризували виробничі фонди промисловості, особливості розвитку окремих її галузей. На жаль, критичний погляд авторів не вийшов за межі офіційних ідеологічних концепцій. Зокрема, не надавалося уваги проблемі наростання кризових явищ у найбільш непевній – вугільній галузі [80].

З початком перебудови, гласності і демократизації радянського суспільства з'явилися можливості для вивільнення діалектичного методу з пут догматизму і схоластики, що дозволило по-новому підійти до загальної оцінки досвіду здійснення соціально-економічних перетворень. Прорив зробив М. Горбачов [81]. Він дав нову оцінку шляху розвитку народного господарства наприкінці 20-х–30-х років, який вирізнявся низкою протиріч і драматизмом розвитку радянського суспільства та економіки. Це відкривало можливість по-новому підійти до з'ясування сутності концепції індустріальних перетворень і управління промисловістю. Визнавалася сміливість аналізу економічної політики і господарської діяльності, проблеми управління промисловістю досліджуваного періоду, зробленого ще в першій половині 80-х років Б. Орловим і О. Костаревою [82]. Згодом, у період гласності О. Лацісом, В. Лельчуком, Г. Бордюговим і В. Козловим, Г. Поповим та ін. були проаналізовані протиріччя в економіці, викликані як об'єктивно (недостатнім рівнем її розвитку), так і суб'єктивно (волюнтаристськими діями Й. Сталіна і його найближчого оточення). Так

було підготовлено ґрунт для можливостей розібратися в неоднозначних проблемах радянської індустріалізації України на різних етапах її історії. В. Якунін присвятив окремий параграф дисертації здійсненню соціалістичного будівництва в 20–30-і роки. У монографії М. Олійника частково визначено роль Рад у розвитку промисловості.

Дослідженню «білих плям» історії України, відновленню правди про господарських керівників республіки в 20–30-ті роки присвятили свої публікації В. Мельниченко, М. Панчук, Л. Нагорна, С. Діброва, Р. Пиріг, Л. Полевой, М. Сапун та ін. Цього, щоправда, не знаходимо у найбільш близьких до досліджуваної проблеми монографіях М. Дятлової, А. Резника, Л. Красних, що вийшли в другій половині 80-х років [83]. У них показується боротьба за удосконалення організаційної структури управління промисловістю і впровадження нових методів господарювання, зміцнення кадрів промисловості й єдиноначальності на виробництві. Написані на багатій джерельній базі й аналізах досвіду парторганізацій промислових центрів РРФСР, роботи цих авторів страждають догматичним підходом, не завжди враховуються можливості відбудовчого періоду.

У деяких колективних виданнях також зі старих позицій трактувався історичний досвід господарської діяльності в перехідний період та давалася політична характеристика М. Бухаріну і його групі. Наприкінці 1980-х років серед публікацій з'явилася узагальнююча монографія О. Бута [84]. Вона вийшла у видавництві Київського університету в 1990 р. На основі глибокого прочитання архівних документів і опублікованої літератури автором були розглянуті альтернативи розвитку економіки, з'ясовані причини утвердження, надана характеристика командно-адміністративної системи управління промисловістю, сформульовані пропозиції щодо використання деяких форм і методів, спрямованих на вдосконалення господарського механізму в нових умовах. На жаль, вихід монографії припав на межу перелому історіографії і дослідники механічно включають її в історіографію до 1991 р. Хоча за методологією та новаціями у висвітленні проблем промислового розвитку

України в умовах радянської індустріалізації СРСР монографію можна віднести до нового етапу історіографії, як одну із перших узагальнюючих робіт за 1921–1941 роки.

Таким чином, історіографічний огляд висвітлення курсу на соціалістичну індустріалізацію СРСР і генези промисловості України привертав увагу багатьох істориків, економістів, юристів, філософів. Найповніше висвітлено період реконструкції народного господарства, хоча як це не гірко визнати, фактично ніяких суттєвих змін не відбулося. Узагальнюючих праць з історії легкої промисловості, як і щодо висвітлення проблем різних етапів індустріалізації, не достає.

РОЗДІЛ 4

КІЛЬКІСНІ І ЯКІСНІ ЗМІНИ КАДРІВ ПРОМИСЛОВОСТІ

Проблема підготовки і розстановки кадрів кваліфікованих робітників інженерно-технічних працівників завжди мала велике значення. З початком радянської модернізації вона загострилася, коли з припливом великої кількості робочої сили, здебільшого некваліфікованої, знизився загальний кваліфікаційний рівень робітничого класу, а темпи підготовки робітничих кадрів значно відставали від масштабів зростання їх чисельності.

Не менш гострою була ситуація навколо інженерно-технічних кадрів, спричинена в значній мірі політикою Радянської влади стосовно фахівців старої, дореволюційної школи, виходячи з класового марксистсько-ленінського підходу. З подальшим розвитком технічного переозброєння виникла потреба змінити систему підготовки кадрів високої кваліфікації для промисловості, вміло розставляти їх на вирішальних ділянках виробництва,

За цих умов створення кваліфікованих промислових робітничих і інженерно-технічних кадрів стало одним із основних державних завдань. Від успішного розв'язання цієї проблеми залежали успіхи здійснення радянської модернізації країни. Побудувати могутню промисловість, з допомогою якої можна було б реорганізувати все народне господарство, забезпечити економічну незалежність Вітчизни та її обороноздатність, запровадити нову техніку і технологію та постійно підтримувати на високому рівні технічний процес взмозі були тільки кваліфіковані і технічно озброєні робітничі кадри і інженерно-технічні працівники.

Радянська і пострадянська історіографія накопичила значний внесок в вивчення і узагальнення досвіду кадрової політики та її реалізації в промисловості в 1920-1930-ті роки. Разом з тим, доступ до нових архівних джерел і раритетної літератури довоєнної доби, переосмислення опублікованих джерел і літератури дають можливість продовжити

дослідження, уточнити деякі положення і зробити самостійні обґрунтовані висновки і рекомендації. Це, в першу чергу, стосується впливу суб'єктивного фактору, виходячи з конкретних об'єктивних передумов відбудови і подальшого розвитку вугільної промисловості, при вирішенні докорінних соціально-економічних перетворень. Структура розділу побудована з урахуванням підготовки кадрового складу вугільної галузі – робітників і інженерно-технічного складу.

4.1. Особливості поповнення і культурно-технічних змін робітничих кадрів

В нових умовах соціально-економічних відносин, які випливали із проголошеного правлячою партією із курсу на індустріалізацію країни, постало питання про забезпечення промисловості кваліфікованими робітничими кадрами. Характерною особливістю досліджуваного періоду, як свідчать публікації попередників і підтверджує аналіз архівних матеріалів і осмислення опублікованих джерел і літератури, включно економічної, педагогічної, було урахування досвіду перших років відбудовного періоду, виокремлення як позитивних, так і негативних уроків. Зазначимо, що робітничі кадри значною мірою формувалися за рахунок прийшлого елементу і відбувалося самозакріплення шляхом підписання відповідної угоди. За висновком знаного фахівця З.Г. Лихолобової, питома вага селян серед шахтарів Донбасу складала в 1926/27 р. майже 66%, а на початку першої п'ятирічки – уже 70,5% [1]. Як бачимо, роль селян в комплектуванні шахтарських кадрів була не тільки переважною в порівнянні з іншими соціальними групами, але мала ще й тенденцію до зростання.

В новому поповненню робітничих кадрів значна питома вага належала мешканцям сусідніх сел, які зберігали зв'язки з сільським господарством. Землею володіли 26,3% шахтарів Донбасу. В основному це були

одноосібники. Характерною особливістю завершення відбудовного періоду вугільної промисловості стало постійне збільшення по всім параметрам кількості шахтарів, які не поривали зв'язків з сільським господарством. Чимало робітників, які жили на селі, мали там своє господарство. Подекуди в робітничі колективи просочувалися заможні (за офіційним визначенням – експлуататорські) елементи села. Серед охоплених переписом 1929 р. 42045 гірників Донбасу 11550 чол. брали участь в сільськогосподарських роботах, причому 7,4 тис. обробляли землю самі, а 2,4 тис. застосовували у своєму господарстві найману працю [2].

На початку досліджуваного періоду, в 1925 р. доля селян серед гірників складала 23,7%, а з проголошенням офіційного курсу на колективізацію сільського господарства в 1928 р. вона сягнула 42,8% [3] і до кінця першої п'ятирічки мала тенденцію до збільшення.

Відходництво було в початковий період офіційно проголошеного курсу на модернізацію країни з цілої низки областей Російської Федерації, Білорусії та деяких округів УСРР. У спогадах довоєнної доби, які виходили масовим накладом, Олексій Стаханов розповів, що коли він прийшов на роботу в Кадіївський район, щоб «заробити на коня» із його рідного села на Орловщині вже працювало 15 шахтарів. Вони мали навіть однакове з ним прізвище [4]. На біржі праці Сталінського округу в листопаді 1928 р. було зареєстровано 730 вибійників і кріпильників з різних регіонів Радянського Союзу. Цю тенденцію зафіксував перепис вибійників, який на початку першої п'ятирічки провело правління тресту «Донвугілля». Майже третину склали прибулі з українських областей і вдвічі більше – із Російської Федерації. Як правило, вони проходили біржі праці в 5 окружних та 10 районних центрах [5].

Проте новоприбулі робітники з тих чи інших причин часто міняли місце роботи. Плинність робочої сили набрала таких розмірів, що перевищувала допустимі норми. Вона стала серйозним гальмом у формуванні кадрів шахтарів Донбасу, а подекуди зводила нанівець всі зусилля по

організованому набору робітників (Див. Дод. № 12).

Досліджуваний період багатий на характерні факти плинності робітників в республіці взагалі, а шахтарів Донбасу особливо. Так, у 1926/27 р. середньомісячний обіг робочої сили у промисловості УСРР становив 26,0%, у 1927/28 р. – 22,9%, у 1928/29 р. – 23,7%. Наступного року він піднявся до 37%. [6].

Серед причин плинності, як і порушень праці взагалі, слід назвати насамперед недостатнє забезпечення робітників житлом, невпорядкованість зарплати; наявність у робітничих колективах великої кількості незагатованої молоді, вихідців із села, зв'язаних з сільськогосподарським виробництвом, та класово чужих, як їх офіційно класифікували, елементів; недоліки в організації праці, налагодженні громадського харчування, культурно-масової та виховної роботи [7]. Плинність породжувала і використання у промисловості, а особливо на будівництві, сезонних та інших тимчасових робітників. Вона постійно підтримувалася великим попитом підприємств на робочу силу, різко посилювалася в період загострення класової боротьби.

Велика плинність робітничих кадрів у вугільній промисловості мала багаточисельні наслідки. В першу чергу це негативно впливало на трудову дисципліну. Відбулося т. зв. омолодження робітників. По Катериненському і Будьонівському рудоуправліннях Сталінського округу робітники з безперервним шахтарським стажем до 1 року становили у 1926/27 р. – 58,6%, у 1927/28 р. – 59,6%, а в 1928/29 р. – 54,9% [8].

За даними переписів, проведених у травні 1929 р. і грудні 1930 р., на долю гірників, набраних протягом 1926-1930 рр. припадало 61,5%, з них 33,8% мали стаж до 1 року. Істотні зміни сталися у віковому складі шахтарів. Якщо в 1926 р. молоді до 24 років влилося на підприємства 41,3%, то в 1930 р. на долю молодих шахтарів припадало уже 84,2%. Середній вік шахтарів Донбасу прийнятих у 1930 р., становив лише 21,4 роки.

Кадри робітничого класу в період радянської модернізації народного

господарства значною мірою поповнювалися за рахунок молоді, зв'язаної з сільськогосподарським виробництвом. Ці напівпролетарські кадри роботу на промислових підприємствах вважали тимчасовим явищем, джерелом додаткового заробітку. Не маючи достатнього пролетарського гарту, вони найчастіше порушували дисципліну праці, були носіями дрібнобуржуазних, за офіційними оцінками, настроїв у середовищі робітників.

Бурхливий розвиток промисловості вимагав вирішення проблеми, як організувати професійне навчання нового покоління. Мабуть природно, що вирішили спиратися на систему професійної освіти робітників, яка склалася у відбудовний період. Кваліфіковані робітничі кадри готувалися у спеціальних школах, а також безпосередньо на виробництві. Основними формами масової підготовки робочої сили були школи ФЗУ та однотипні з ними заклади, різні курси, бригадне і індивідуальне учнівство. Однак суперечки про те, яка з форм робітничої освіти повинна бути головною, не припинялися.

Найбільше незгод виникало в оцінці ролі шкіл фабрично-заводського учнівства і курсів Центрального інституту праці (ЦІП). Прихильники шкіл ФЗУ (найактивнішими з них були комсомольські працівники) розглядали підготовку курсів не як технічну проблему, а як важливе соціально-політичне завдання. Вони небезпідставно вважали, що підготовку кваліфікованих всесторонньо розвинутих і класово свідомих робітників з молоді найкраще забезпечували школи ФЗУ, де гармонійно поєднувалися принципи навчання певних професійних умінь з їх теоретичною підготовкою, вихованням та ідейним загартуванням.

Іншої точки зору дотримувалися працівники ЦІП (зокрема директор О.К. Гастєв) та багато господарників, що виступали за підготовку кадрів на короткотермінових курсах акціонерного товариства «Установка». Вони були проти аудиторії та педагога, а все навчання робітника зводили до простого тренажу, до вузького професіоналізму і практицизму, нехтуючи зростанням його культурно-технічного і теоретичного рівня.

Життя показало, що найдоцільнішою формою підготовки робітничих

кадрів з молоді були школи ФЗУ. Однак за таких умов не можна було відмовитися й від інших, зокрема короткотермінових, форм навчання. Система рекомендована ЦПП, мала однобічний характер. Але до її позитивних якостей належала методика навчання виробничих операцій. Не можна скидати з рахунку й того, що на короткотермінових курсах акціонерного товариства «Установка» за методами ЦПП без великих матеріальних і фінансових затрат прискореними темпами готувалися необхідні для державної промисловості кадри кваліфікованої робочої сили, в тому числі і з безробітних.

В системі професійно-технічної освіти особлива увага зверталася на підготовку молодого покоління робітничого класу. Всі підлітки, заброньовані на промислових підприємствах України, були охоплені навчанням. Так, у 1927/28 р. школи ФЗУ та однотипні заклади охоплювали 57,4% підлітків, а бригадне та індивідуальне учнівство – 42,6% працюючої молоді [9].

Безпосереднє керівництво профтехнічною освітою було розсосереджено між декількома відомствами. Нею займалися органи ВРНГ, наркомат освіти і науки, ЦПП та ін. Це породжувало непотрібний паралелізм, а іноді й знеосібку в підготовці кадрів.

Під час модернізації країни школи ФЗУ утвердилися як провідна форма підготовки робітничих кадрів з підлітків. 19 травня 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову, яка визначила характер, завдання і типи шкіл ФЗУ, строки навчання (від 2 до 4 років) та робочий день і оплату праці учнів. Крім того, було встановлено, що до цих шкіл приймали підлітків віком від 14 до 16 років. Утримувалися вони за рахунок коштів промислових підприємств, державного або місцевого бюджету [10].

У квітні 1930 р. внаслідок постанови ВУЦВК і РНК УСРР школи ФЗУ було передано у відання ВРНГ, а за Наркоматом освіти республіки лишалося загальне керівництво і контроль за навчальним процесом. У залежності від профілю шкіл ФЗУ строк навчання в них тривав два-три роки [11].

Завершення відбудови основного капіталу вугільної промисловості

Донбасу і завдання подальшої модернізації поставили перед партійно-державним керівництвом необхідність розв'язання цілої низки питань щодо робітничих кадрів.

Конкретний план підвищення культурно-технічного рівня робітників було визначено в рішеннях ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР. «Необхідною передумовою виконання п'ятирічного плану, - вказувалося, наприклад, у рішеннях XVI з'їзду ВКП(б), - є розв'язання проблеми кадрів. Що вимагає рішучого і різкого розширення та якісного поліпшення практичної роботи в галузі підготовки і підвищення кваліфікації кадрів промисловості» [12].

Надзвичайно складні завдання першої п'ятирічки ускладнювалися недостатньою кількістю робітників провідних професій та їх низьким загальноосвітнім і технічним рівнем. Так, у 1930 р. на шахтах Донбасу не вистачало 40 тис. робітників [15]. За даними вибіркового обстеження, проведеного в 1929 р. серед шахтарів басейну, неписьменні становили 15,2%. При цьому близько третини неписьменних припадало на молодь до 22 років [16].

Великого значення у справі прилучення робітників до здобутків культури, науки і техніки мала, насамперед, ліквідація серед них неписьменності та малописьменності. «Ми входимо в цей будівничий період з половиною неписемного населення, - відзначав відомий економіст Г.М. Кржижанівський при обговоренні першого п'ятирічного плану. – Для того, щоб справитися із завданнями, що стоять перед нами, ми повинні будемо на 50% підвищити контингент учнів у школах. Ми ставимо перед собою завдання добитися повної письменності робітників в активному віці...» [17].

Актуальність цих настанов допомагала розгорнути організаторську роботу по ліквідації неписьменності та малописьменності. Так, 27 серпня 1929 р. Сталінський окружком розглянув «Стан і перспективи ліквідації неписьменності в окрузі» і затвердив розроблені спеціальною комісією заходи. У грудні того ж року було розглянуто хід ліквідації неписьменності і

малописьменності серед робітниць округу, а в лютому 1930 р. знову повернулися до цього питання. Посилити роботу серед робітників і молоді промислових підприємств вимагав окружком КП(б)У [18]. В межах цього рішення зробив висновок комсомол. Так, пленум Артемівського окружкому ЛКСМУ в лютому 1929 р. прийняв рішення силами комсомольців навчити 5 тис. чоловік, тобто 11% усіх неписьменних в окрузі. Того ж року не менш 10 тис. чоловік, насамперед молодих робітників, зобов'язалися навчити читати і писати комсомольці Сталінського округу. На початку 1930 р. Луганський окружком ЛКСМУ виділив для роботи серед неписьменних 5 тис. комсомольців [19]. Під свій контроль комсомольські організації взяли підготовку культармійців, ремонт приміщень для шкіл лікнепу, виготовлення наочного обладнання тощо. Комсомольці Сталінського округу передали у фонд ліквідації неписьменності 24,5 тис. крб., зароблених під час суботнику, проведеного у травні 1929 р. Того ж року комсомольці Донбасу навчили грамоті 30 тис. чоловік [20].

У роботі по ліквідації неписьменності та малописьменності було укладено договір між Гладковською і Щегловською шахтами про змагання за ліквідацію неписьменності серед гірників (до 1934 р.) [21]. Так, за 1930-31 рр. на промислових підприємствах Донбасу у школах і гуртках лікнепу навчалось 60 тис. неписьменних і підвищували свої знання 68 тис. малописьменних. В цілому ж за роки першої п'ятирічки школи ліквідації неписьменності закінчили 351 тис., а малописьменності – майже 446 тис. [22]. Ліквідація неписьменності та малописьменності була тільки першим кроком на шляху до підвищення загальноосвітнього рівня робітників. Поряд з цим для подальшої освіти на шахтах Донбасу застосовувалися різноманітні форми навчання, які давали можливість здобувати таку освіту без відриву від виробництва.

Важливий напрям в досліджуваній період такої діяльності полягав у розвитку і зміцненні шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), гірничопромислових училищ та шкіл учнівства масових професій. За час

навчання в цих школах, які були основною стаціонарною формою підготовки кваліфікованих робітників, вони оволодівали знаннями з обраної спеціальності, знайомилися з новою технологією та організацією праці, підвищували свій загальноосвітній рівень.

Однак робота шкіл ФЗУ, гірпромучів на початку п'ятирічки характеризувалася рядом істотних недоліків. Кількість шкіл, як і учнів в них, була недостатньою, навчально-методична база – слабою. Нерідко в них готували спеціалістів не основних, а допоміжних професій. До 1929 р. вони випускали робітничі кадри головним чином для підсобних робіт [23]. Тому зусилля треба було направляти, як свідчить постанова Сталінського окружного КП(б)У з 15 жовтня 1929 р. «Про підготовку робочої сили і перепідготовку нових кадрів», на підготовку технічно грамотних робітників через гірничопромислові училища, курси та індивідуально-бригадне учнівство для основного виробництва [24].

Значних успіхів досяг колектив Рутченківського гірничопромислового училища, який за підсумками всесоюзного змагання аналогічних закладів зайняв друге місце [25]. Наприкінці п'ятирічки контингент слухачів гірничопромислових училищ складав 21,2 тис. проти 4,9 тис. у 1930 р. [26]. Центр уваги в роботі гірничопромислових училищ та ФЗУ був перенесений на підготовку кваліфікованих кадрів насамперед для механізованих і реконструйованих підприємств. Так, серед випускників гірпромучів машиністи врубових машин становили 20%, шахтні слюсарі та електрики – понад 40%, інші спеціалісти механізованого видобутку вугілля – майже 10% [27]. Вони взмозі були вирішувати серйозні завдання по виконанню плану вуглевидобутку.

Ще одним із важливих напрямків підвищення культурно-технічного рівня робітників стала підготовка кадрів безпосередньо на виробництві. В 1931 р. була затверджена єдина система додаткової робітничої освіти без відриву від виробництва. Вона складалася з таких основних ланок: вступні курси, виробничо-політехнічні курси, робітничі технічні школи для

підготовки робітників середньої і вищої кваліфікації. Головною ланкою цієї системи були виробничо-політехнічні курси, обов'язкові для всіх підприємств і будов. Вони готували кадри масових професій з юнацтва і водночас давали освіту в обсязі початкової школи. Строк навчання на таких курсах встановлювався орієнтовно – від шести місяців до року, залежно від рівня загальноосвітньої підготовки та кваліфікації робітників. Тільки протягом 1931-1932 рр. виробничо-політехнічні курси закінчили 44 тис. гірників, які набули спеціальностей машиністів врубових машин, електрослюсарів, бурильників, кріпильників [28]. Для підприємств тресту «Сталінвугілля» та «Луганськвугілля» - 2 тис. [29].

Важливе значення для підготовки технічно грамотних кадрів з молодих робітників мало в досліджуваній період індивідуальне та бригадне учнівство, яке зародилося ще в перші роки модернізації країни. Його суть полягала в тому, що досвідчені робітники й майстри навчали одного-двох чи цілу групу молодих виробничників певної спеціальності, передавали їм свій досвід роботи. Порівняно з іншими видами підготовки робітничих кадрів індивідуально-бригадний метод давав ряд переваг. По-перше, він давав можливість одночасно навчати значну кількість нових робітників, по-друге, - прискорював їх підготовку, оскільки з самого початку навчання було тісно пов'язане з практичною роботою за обраним фахом, виконанням виробничих планів.

Протягом перших двох років п'ятирічки на шахтах Сталінського округу, наприклад, індивідуально-бригадним методом було підготовлено 5 тис. робітників, зайнятих на підземних роботах, а в Артемівському окрузі – 3 тис. чол. [30]. Особливо велику роль індивідуально-бригадне учнівство відіграло в навчанні нового поповнення робітників вугільної промисловості Донбасу – 10 тис. комсомольців і молоді, які прибули сюди на заклик комсомолу України в 1930 р. Уже наступного року 10,7% прибулих було охоплено бригадним і 70,7% - індивідуальним учнівством [31].

Вищою формою індивідуально-бригадного учнівства було шефство

кадрових робітників над молодими та новоприйнятими. Так, кадрові робітники шахти №1 «Проходка» Сталінського району Є. Казаков та С. Інгулов зобов'язалися підготувати з молодого поповнення 10 кваліфікованих гірників. У своїх зобов'язаннях вони писали: «Нині, коли Донбас потребує кваліфікованої робочої сили, наш обов'язок, обов'язок старих гірників, викувати нові молоді кадри, здатні боротися за вугілля, за виконання плану» [32]. Шефство кадрових шахтарів було поширено на підприємствах Лисичанського, Макіївського, Чистяківського районів. Більшість учнів не підводила своїх наставників.

Значну роль у масовій пропаганді технічних знань відігравали технічні станції, роботі яких господарські органи Донбасу приділяло постійну увагу. Тут активно працювали численні гуртки, бібліотеки, дослідні майстерні. Так, у гуртках технічної станції Першотравневого рудоуправління Артемівського району в першому півріччі 1932 р. навчалися 3357 чол., 2865 чол. відвідували лекції на технічні теми. Тисячі робітників закінчили тут курси з техніки безпеки. Станція мала 5 філіалів на шахтах. Її працівники розповсюдили серед шахтарів 25 тис. книг з гірничої справи [33]. Велику роботу проводили також технічні станції Горлівського і Щербинівського рудоуправлінь та інші. У 1929-1930 рр. технічні станції Сталінського округу різними формами навчання охопили близько 10 тис. молодих робітників. Кількість таких станцій швидко зростала. На кінець п'ятирічки лише на підприємствах вугільної промисловості Донбасу їх налічувалося 44 [34]. Всі вони сприяли озброєнню молоді загальнотехнічними знаннями, глибшому оволодінню обраної спеціальності.

Для підвищення рівня технічних знань робітників широко використовували різні форми усної пропаганди, кіно й пресу. Значною популярністю серед молодих робітників користувалися, зокрема, вечори технічної пропаганди, технічні консультації, місячники технавчання тощо.

Таким чином, підвищення загальноосвітнього і технічного рівня робітників здійснювалося в роки першої п'ятирічки по таких основних

напрямах: ліквідація неписьменності і малописьменності, розвиток і зміцнення мережі шкіл фабрично-заводського учнівства, підготовка кадрів безпосередньо на виробництві, масова пропаганда технічних знань серед робітників. Усі ці напрями були ланками єдиної підпорядкованої одній меті системи і, за офіційною оцінкою, технічне навчання на кінець п'ятирічки набрало загального характеру. На підприємствах вугільної промисловості Донбасу провідними професіями оволодівали 88 445 робітників, що становило 66% усіх шахтарів, які систематично відвідували технічні гуртки і школи. У Сталінському районі технічним навчанням у цей час було охоплено 75% робітничої молоді [35]. Значно зріс і загальноосвітній рівень виробників.

Але модернізація Донбасу вимагала значного збільшення кількості кваліфікованих кадрів, яку існуюча система підготовки не задовольняла. Велика плинність, викликана складними умовами праці, негараздами в побутових умовах новоприбулих, спричиняла великі труднощі для господарників наприкінці першої п'ятирічки. До того ж відчувалась невідповідність знань вимогам часу. Незадовільна технічна підготовка робітників стала однією із головних причин різних аварій, перевитрат сировини і матеріалів, невиконання планових завдань [36]. Потрібні були дієві заходи, які б сприяли і більш якісній підготовці кваліфікованих кадрів, і на той час не менш головне – масовий характер такої підготовки.

За першу п'ятирічку на підприємства Донецького басейну прийшло 0,5 млн. нових робітників і службовців [37]. На початку другої п'ятирічки вугільна промисловість після масового нового поповнення робочої сили відчувала, наскільки не вистачало кваліфікованих працівників. Збільшення чисельності робітників відбувалося за рахунок селян, які природно не мали професійної підготовки, виробничого досвіду для високопродуктивної роботи на шахтах. Виникла серйозна потреба по-новому організувати їх навчання.

Започаткувалося масове навчання з виходом постанови Ради праці і оборони (РПО) за 30 червня 1932 р. Передбачалося підготувати робітників

255 провідних професій. Вони мали керувати складними машинами й агрегатами тільки за умов складання технічного мінімуму. [38]

Одночасно проводилась докорінна реорганізація всієї системи додаткового навчання, бо виробничо-політехнічні курси і робітничо-технічні школи мали загальноосвітній ухил. В них навіть впродовж 1-2,5 роки навчання не надавали слухачам достатньої професійної підготовки. Саме за цих обставин поряд з ВПК та РТШ, чисельність учнів в яких складала понад 45 тис. чоловік, в 1932 р. за рішенням ЦК ВКП(б) в Донбасі додатково почали створювати десятки спеціальних курсів.[39]

З другої половини 1933 р. за наказом наркома важкої промисловості СРСР всі діючі форми навчання робітників замінялися на виробничо-технічні курси (ВТК). За 6-10 місяців безпосередньо зайняті на даному виробництві працівники отримували кваліфікацію трьох категорій складності. Загальноосвітня підготовка нових кадрів робітників стала незначною. В учбових планах понад 80% навчання припадало на спеціально-виробничий цикл [40]. При підведенні підсумків роботи вугільної промисловості за 1932 р. Донецький обком КП(б)У привернув увагу шахтних організацій до курсів навчання робітників, зобов'язав в 2-х тижневий строк виправити недоліки з комплектуванням слухачів і викладачів, підняти якість навчання [41]. Майже аналогічного характеру і змісту прийняв постанову Донецький обком комсомолу, націлив комсомольські організації посилити вплив на молодих курсантів і викладачів [42].

Дієвість проведених заходів і результати роботи виробничо-технічних курсів на підприємствах вугільної промисловості відзначили делегати Другого з'їзду Рад Донбасу. За 1933-1935 рр. понад 25 тис. випускників курсів почали працювати на шахтних механізмах [43]. Багато з них невдовзі стали провідними механізаторами.

Вагому роль в підготовці робітничих кадрів для вугільної промисловості донецького краю відіграв рух за передачу виробничих знань і досвіду кадрових робітників молоді. Ініціатором руху став вибійник Горлівської

шахти №1 «Кочегарка» Микита Ізотов. Пізніше його ім'ям називали масовий рух. Сутність ініціативи відомого вибійника полягала в тому, що молоді робітники навчалися шахтарській майстерності рубати вугілля безпосередньо на робочому місці, в шахті. Дільниця шахти ставала своєрідною школою. Сам М.О. Ізотов навчив своєму досвіду понад 100 чоловік, а всього на шахті – майже 2,5 тис.

Керівництво тресту «Артемвугілля» і Горлівського рудоуправління, виходячи з досвіду шахти №1 «Кочегарка», рекомендували створити на кожній шахті школи для передачі знань молоді на зразок ізотівській [44]. Ім'я і досвід Микити Олексійовича стали відомі всій країні. У зверненні до гірників СРСР трудівники шахти №1 «Кочегарка» писали: «Ми поставили перед собою завдання навчити всіх робітників ізотівським методам роботи, Ізотівський метод – це оволодіння технікою своєї справи і плюс ударництво, бажання виконати свою роботу найкраще» [45]. Серед багатьох учнів Микити Олексійовича був Олександр Степаненко, майбутній стахановець – орденоносець, який прожив довге життя, неодноразово виступав перед студентами Донецького університету в 60-ті роки.

На багатьох шахтах тресту «Артемвугілля» широке розповсюдження отримали «технічні столи». Під керівництвом знаних майстрів вибійного молотка перед початком робочої зміни гірники правильно проводили розборку, зборку і змазку молотка. З введенням «технічних столів» на шахті «Юнком» зменшилася кількість молотків, які раніше підлягали капітальному ремонту, в 6-7 разів [46]. Майже на всіх великих підприємствах Донбасу створювалися бібліотечки, куди входило 3-5 брошур, які давали можливість ознайомитися з технічними характеристиками і умовами правильного користування різними механізмами й устаткуванням. Важливу роль в підвищенні культурно-технічного рівня мали виробничі конференції. Великою популярністю користувалися серед гірників виробничо-технічна виставка вугільної промисловості. Вона діяла як постійна в Сталіно, а на прохання трудових колективів вивозила експозиції до інших шахтарських

регіонів, була пересувною. Її відвідали шахтарі (часто з сім'ями) в Кадіївці, Горлівці, Лисичанську, Чистяковому. Тільки в 1933 р. 59 тис. відвідувачів зафіксувала адміністрація виставки [47].

Трудящі вугільної промисловості Донбасу одними з перших підтримали ініціативу складати іспит безпосередньо на виробництві, який молоді робітники заводу «Уралмаш» назвали громадським технічним іспитом. Першими відгукнулися на заклик машинобудівників комсомольці шахти №8 «Ветка» тресту «Сталінвугілля». Вони привнесли в цей рух свою шахтарську специфіку. Їх досвід підтримав і розповсюдив Донецький обком комсомолу [48]. Вагомих успіхів в цій роботі досягли комсомольці Горлівських шахт «Комсомолец», ім. Леніна. Значну організаторську роботу щодо іспиту на знання технічних особливостей нових машин і устаткування провів молодий інженер Іван Безукладний (шахта «Кондратіївка»). За рішенням Донецького обкому комсомолу організації шахт №10 «Чекіст» тресту «Сталінвугілля» та №22 «Голубівка» Кіровського району, де всі комсомольці-механізатори витримали іспит на «відмінно», були занесені на обласну Дошку передовиків виробництва [49].

В літературі наведено немало узагальнюючих цифр стосовно кількості учасників походу за технічними знаннями і шахтарів, які витримали іспит. Тільки за 1933-1934 рр. в Донбасі понад 33,8 тис. чоловік склали громадсько-технічний екзамен, до речі, кожний другий з них – відмінник [50]. Нам здається, за цими і їм подібними кількісними показниками не завжди йдеться про якісну сторону походу молоді. Мабуть, бажане видавали за існуюче. Але раціональне зерно ентузіастів засвідчило вплив іспиту на результати роботи на шахті. Це довели механізатори на молодіжній видобувній дільниці №124/136 шахти №1 «Кочегарка», або в цілому на шахті №8 «Ветка» [51]. В першому випадку йдеться про початок виконання державного плану, якого дільниця не могла виконати до іспиту протягом декількох місяців. В другому трудовий колектив шахти подолав багатомісячне відставання в виконанні річного завдання. І нарешті, новий погляд на рапорти і звіти про розмах

походу приводять до нового осмислення тих подій. Природно, що без приписок не обійшлося. Головне ж в іншому – громадсько-технічний екзамен – явище суспільного значення. Саме його проведення стало підґрунтям для проведення державно-технічного екзамену за наказом Наркомважпрому. В цей час закінчувався строк дії наказу РПО за 30 червня 1932 р.

Згідно наказу НКВП СРСР за підписом С. Орджонікідзе з 1 лютого по 30 травня 1935 р. робітники 255 провідних професій повинні пройти державний іспит, підготовчою сходами до якого обов'язково повинен бути громадсько-технічний іспит [52]. На відмову від громадського іспит державного ґатунку означав перевірку підсумків технічного навчання й уміння робітників використовувати знання на робочому місці. До того ж враховувались показники виконання виробничих завдань. До складу комісії разом з інженерно-технічними працівниками входили представники громадських організацій [53].

Досвід проведення громадсько-технічного іспиту позитивно вплинув на хід і підсумки державного технічного екзамену. За якісними і кількісними показниками вугільний Донбас достойно був представлений на союзному фоні, значно випередив суперника в змаганні – Кузбас.

В попередньому розділі дисертаційного дослідження вже йшлося, що державний технічний іспит став підґрунтям руху новаторів виробництва, який отримав назву за ім'ям вибійника шахти №1 «Центральна-Ірміно» О.Г. Стаханова. Дослідники історії 1930-х визначають рух новаторів, як початок нового етапу в підготовці кваліфікованих кадрів. Грудневий (1935 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на необхідності проводити технічне навчання робітників з урахуванням досягнень стахановців [54].

У відповідності з рішеннями партійного пленуму Наркомважпром організував по-новому систему технічного навчання. Робітників-стахановців запрошували на курси майстрів соціалістичної праці. Завдання курсів не тільки поповнювати технічні знання, а й підвищувати загальноосвітній рівень знань. Тільки в трестах «Сталінвугілля», «Артемвугілля» та «Кадіїввугілля» в

1936 р. їх закінчили 2,5 тис. шахтарів [55]. Для всіх тих, хто склав державний технічний екзамен створювалися стахановські курси, завдяки навчанню на яких повинно забезпечуватися «знання стахановських засобів роботи і принципів організації праці зі своєї спеціальності, а також практичне оволодіння стахановськими методами роботи». Для всіх інших робітників – курси технікуму першого ступеню. Удосконалювались одночасно й інші форми підвищення культурно-технічного рівня робітників.

Серед контингенту слухачів переважали робітники важкої промисловості Донбасу, а їх на 1 січня 1937 р. налічувалося 26,5 тис. чоловік. Кожний другий із них працював на підприємствах вугільної промисловості. Навчання на курсах ускладнювалося через низький загальноосвітній рівень слухачів. Чверть із них не закінчили навіть 4-х класів, половина – мали навчальну освіту. Тому природно майже 2/3 навчального часу займали загальноосвітні предмети (рідна мова, математика, фізика, хімія, креслення). Програма складалася з 1200 годин теоретичного навчання і 200 годин – виробничого навчання. 15 днів по 4 години протягом 20 місяців – такий курс навчання проходили слухачі [56]. Організатори курсів великі надії покладали на певний виробничий досвід робітників, який допоможе їм бути більш організованішими і відповідальними. Щоправда, на курсах соціалістичної праці з вересня 1936 р. були скорочені програми з загальноосвітніх предметів до 12 днів навчання при скороченні і академічних годин.

Перші підсумки роботи курсів висвітлили невелику їх ефективність. Головний недолік – кожний п'ятий слухач підприємств вугільної галузі вибував із курсів. Причини різні: об'єктивні і суб'єктивні. Найчастіше – призов до лав робітничо-селянської армії і плинність робочої сили. Показником великої плинності можуть бути наступні відомості по підприємствах комбінату «Донбасвугілля». Із 97 300 шахтарів на 1 листопада 1936 р. мали виробничий стаж до 1 року 35,8%, від 1 до 3 років – 28,7% [57]. Якщо в металургійній промисловості по завершенню курсів чітко визначався статус випускників, то «Головвугілля» лише весною 1938 р. випускникам –

відмінникам курсів майстрів соціалістичної праці надавав право технічного керівництва гірничопромисловими роботами на посадах до помічника начальника дільниці включно [58].

Доступнішою за формою були стахановські школи. Вони виникли зразу по виникненню стахановського руху і швидко зарекомендували себе своєрідними центрами по розповсюдженні передового досвіду кращих вибійників, а потім кріпильників, слюсарів, машиністів підйомних машин. На таких курсах весь час скорочували теоретичне навчання і невдовзі теорія обмежувалася лише відомостями про гірниче діло, а основна увага – досвіду новаторів, техніко-економічним наслідкам новаторських методів роботи.

І сьогодні в учбовій і науковій літературі можна зустріти фото О.Г. Стаханова в навчальному пункті шахти «Центральна-Ірміно», де розповідає про новий метод організації праці і управління шахтним виробництвом. На цій шахті, сусідніх кадіївських шахтах з великою зацікавленістю слухачів розповідали про свої методи роботи М. Дюканов, Д. Концедалов та ін.

Найбільш поширеною формою підвищення кваліфікації робітників виявилися близькі до стахановських шкіл своєю доступністю курси технічного мінімуму. Програми, розраховані на 10 занять по 2,5 години, були підсильними для більшості слухачів. За підрахунками М П. Трояна навіть за неповними, за його визнанням, відомостями за 1936-1937 рр. майже 100 тис. робітників Донбасу прослухали стахановські курси та понад 250 тис. чоловік пройшли навчання в гуртках технічного мінімуму [59]. Більшість із них успішно склали державний технічний іспит. В другому розділі вже йшлося наскільки можливо вбачити достовірність повідомлень, довідок про якісне навчання, так і масове складання державного технічного іспиту на «добре» та «відмінно». Саме це дає підстави не особливо жалкувати, коли при загальних підрахунках в межах важкої промисловості шахтарі не знаходились серед самих заохочених в таких курсах і гуртках.

Найбільш успішно організували підготовку робітничих кадрів, в зв'язку

з стахановським рухом, на підприємствах трестів «Кадіїввугілля», «Сталінвугілля», «Макіїввугілля», «Орджонікідзевугілля», «Чистяков-антрацит» [60]. Серед підприємств цікавий досвід підготовки робітників на стахановських курсах і в гуртках технічного мінімуму накопичили на шахтах «Центральна-Заводська» тресту «Сталінвугілля», №3-біс тресту «Чистяківвугілля», ім. К. Маркса тресту «Орджонікідзевугілля» та ін. Так, із 2800 робітників тресту «Орджонікідзевугілля», які пройшли виробничий інструктаж передових вибійників О. Терьохіна, В. Берестова, Д. Сидорука (вони виконували по 2-3 норми, за що називались стахановцями) в 1937 р. підняли продуктивність праці понад 2,1 тис. Серед них кожний другий – на половину норми, а по 2 норми почали виконувати за зміну майже 60 шахтарів. Всього в Донбасі офіційно визнавалися 12,3 тис. «майстрів вугілля», по дві норми виконували 4,8 тис., майстрів вугілля першого класу – 900 чол. [61].

Популярною формою навчання робітників на виробництві в вугільній промисловості Донбасу заявило про себе бригадно-індивідуальне учнівство для підготовки вибійників і кріпильників. В першу чергу це стосувалося великих шахт і особливо шахт-новобудов. Шефство і передача досвіду стахановських методів праці новачкам і невиконуваним норму робітникам розповсюдилися по всім трестам донецького краю. Понад 75% робітників отримали професію або підвищили свою кваліфікацію [62]. Ефективному використанню отриманих знань сприяла підготовка до Вседонецького зльоту стахановців у серпні 1937 р. В його роботі приймав участь новопризначений після смерті С. Орджонікідзе нарком важкої промисловості СРСР Л. Каганович і начальник «Головвугілля» І. Фесенко. Зліт звернувся з закликом до молодих гірників переймати досвід кращих стахановців, бо кожен делегат зобов'язався навчити 5-6 робітників [63]. Уже на 15 березня 1938 р. учасники зльоту підготували майже 15,5 тис. майстрів вугілля і близько 4 тис. чоловік продовжували навчання. [64].

Значення перелічених форм підвищення культурно-технічного рівня

шаhtarів полягало в тому, що це сприяло не тільки загальному зростанню технічних знань, а й і в тому, що в багатьох випадках і надалі робітники підвищували кваліфікаційні розряди, продовжували навчання в технікумах, технічних вузах. Характерним прикладом може бути колишній коногон Іван Фесенко (шахта ім. Цеткіної Лисичанського району) [65], майбутній начальник «Головвугілля». І це не поодинокий приклад і так важливо, бо вугільна промисловість переживала модернізацію, що вимагало висококваліфікованих робітників на механізмах. Як свідчать архівні матеріали, модернізація вугільної промисловості внесла якісні зміни в штатний розклад підприємств. (Див.: Додаток. Табл. 5). Якщо на початку першої п'ятирічки по штатному розкладу на шахтах «Донвугілля» було понад 9 тис. саночників, 35,3 тис. вибійників на обушках, то наприкінці досліджуваного періоду чисельність вибійників на обушках зменшилась в 6 разів (6,4 тис. чоловік), а професія «саночник» більш не значилась. Водночас якісно змінювалися функції деяких спеціальностей, наприклад, вибійник на молотках. Виникали нові спеціальності – машиніст врубової машини, машиніст електровозу, машиніст комбайну. Так на початку першої п'ятирічки в штатному розкладі шахт машиністів електровозів не значилося, а наприкінці другої п'ятирічки їх було 1,5 тис. чоловік. Не треба великого розуму, щоб уявити в умовах 3-х змінної системи роботи скільки було таких машиністів, щоб обслуговувати наприкінці досліджуваного періоду майже 1200 електровозів, понад 10 тис. вибійних молотків [66]. Появилися нові спеціальності – машиністи вугільних комбайнів, машиністи породопересувних машин.

Зазначені зміни свідчили, що в процесі модернізації склалися умови для поступового насичення фізичної праці інтелектуальною діяльністю. Стрімко зменшувалася чисельність робітників, зайнятих важкою ручною працею (Див.: Дод. Табл. 11).

За роки другої п'ятирічки відбулося зниження плинності робітничої сили в вугільній промисловості Донбасу. Як свідчать матеріали проведених

підрахувань. (Див.: Додаток. Табл .6.), чітко визначаються дві тенденції. По-перше, жорстке директивне планування довело, що наприкінці першої п'ятирічки кількість прибулих на шахти Донбасу і звільнених з різних причин перевершила в абсолютному вимірі в 1,8 рази. І по-друге, за роки другої п'ятирічки відбулись певні стабілізаційні процеси. Прийнято і звільнено було по 240-250 тис. чоловік, або за цим чинником вугільний Донбас став дорівнюватись періоду згортання ринкових відносин в межах НЕПу.

Проте, як засвідчено в другому розділі, в 1937 р. вугільна промисловість Донбасу знову стала об'єктом вивчення стану справ спеціальної урядової комісії. Результати роботи найшли обґрунтування в постанові Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 28 квітня 1937 р. [67]. На відмову від всіх попередніх постанов по вугільному Донбасу звертали увагу на нестачу робітників провідних шахтарських, а не загальну нестачу трудящих.

На загальнодонецьких нарадах господарників, зборах партійногосподарського активу розроблялися буцімто рішучі заходи, але вони давали успіх на короткий час. Головна хвороба – в умовах високого рівня матеріально-технічного забезпечення вуглевидобутку відчувалась гостра нестача механізаторів і всіх, хто обслуговував нову техніку і устаткування. Наскільки склалася жахлива ситуація свідчить наступний приклад. Влітку 1938 р. енергійний нарком важкої промисловості СРСР Л. Каганович перебував в Донбасі, роздавав нагоняї в апараті комбінату «Донбасвугілля», що не могло не надати більшої впевненості управлінню НКВС в Донецькій області в звинуваченні начальника комбінату І.О. Фесенка в «ворожих діях». Перепало керівникам трестів «Сталінвугілля», «Артемвугілля», «Чистяков-антрацит», «Донбасантрацит», але підземних робітників взяти ніде було. І поступившись гордістю, нарком 12 червня 1938 р. із м. Сталіно надіслав особисто телеграму в Київ, в ЦК КП(б)У, особисто новопризначеному в.о. першого секретаря М. Хрущову. Телеграма «со слезами на глазах». В ній йшлося про нестачу на шахтах

Донбасу 5-6 тис. підземних робітників і наголошувалося про необхідність компенсувати їх нестачу через вербовку серед колгоспників. Нарком просив «використати присутність на з'їзді КП(б)У секретарів обкомів та облвиконкомів, дати кожній області оперативне завдання з тим, щоб вони допомогли уповноваженому «Головвугілля» т. Савіну на Україні у найближчі 5-6 діб завербувати відповідну кількість підземних працівників [68].

Реакція керівника українських комуністів відповідала вимогам партійного Статуту. Та й сам М. Хрущов ще не встиг забути про перебування декілька місяців тому в тих же місцях, керівництво комбінату і низки трестів тільки змінилось (відбулися арешти «ворогів народу»). Тоді, в аналогічній ситуації він головну причину вугільного «прориву» Донбасу вбачав в тому, що цей край перенаселений шкідниками: «...здесь до чорта всякой шпаны. Кулаки бегут в Донбасс. Здесь легче всего прятаться» [69]. Вирішили проблему за рахунок мобілізації із села. А директивно-командне вирішення проблеми невдовзі ударило бумерангом уже через декілька місяців. Умови праці, відношення до прибулих змушували колгоспників втікати додому. Так, лише в першому кварталі 1939 р. на шахти комбінату «Сталінвугілля» прибуло 38,03 тис., у квітні 14,4 тис., у травні – 19,7 тис. чоловік. За цей же час з шахт вибуло відповідно 45,5 тис.; 18,0 тис.; 18,9 тис. чол. [70]. Загалом у 1939 р. лише на шахтах тресту «Артемвугілля» плинність кадрів перевищила 1,5 тис. чоловік [71].

Незважаючи на постанову Уряду за 29 грудня 1939 р. про заходи щодо впорядкування виробничої дисципліни, плинність на шахтах тресту «Донбасантрацит» була вражаючою. При штаті у 12,5 тис. робітників за 1939 р. шахту залишили 18,1 тис. З них звільнили за прогули: 113 вибійників, 1518 наваловідбійників, 264 машиніста врубмашини, 1573 прибиральника породи, 532 слюсаря та 558 кріпильників [72]. Основним джерелом поповнення шахтарських колективів залишилися селяни, які потрапляли на підприємства шляхом вербування та оргнабору. Так, на бюро Ворошиловградського обкому КП(б) на початку 1940 р. розглядалося питання

«Про набір робочої сили у колгоспах на шахти області». Згідно постанови у сільськогосподарських районах області планувалося набрати 3200 чоловік для роботи на вугільних шахтах [73]. Аналогічну роботу проводили і для поповнення кадрів робітників на шахтах Сталінської області. У постанові бюро Сталінського міськкому КП(б)У за 2 червня 1939 р. «Про закріплення колгоспників-добровольців, що прибули за призивом т. Сталіна і за оргнабором на шахти тресту «Куйбишеввугілля» мова йшла про відсутність чуйного ставлення до недавніх колгоспників з боку господарського керівництва шахт. Так, на шахті №8 «Ветка» працювало 33 колгоспники, які не були навіть зареєстровані столом особливого обліку, 23 чоловіка відправили в забій наваловідбійниками без елементарного інструктажу. Не дивно, що більшість з них не прийшли на робоче місце. Такі ж факти мали місце і на шахтах №5/6 ім. Калініна, №11 ім. Шверніка. Загалом на шахти тресту «Куйбишеввугілля» з Селідовського району прибуло 128 добровольців, з них 54 чол. незабаром звільнилися. За оргнабором з 1 січня 1939 р. прибуло 890 чол. з них 233 чол. самі звільнилися, а ще 171 чоловік довелось звільнити за прогули [74].

Отже, більшість завербованих колгоспників за першої-ліпшої нагоди намагалися залишити шахти. Керівники вугільних підприємств і об'єднань кваліфікували ці явища, як відбування «принудилівки». Не дивно, такі завербовані по закінченні строку угод поспішали на батьківщину [75].

Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що нестача робітників на підземних роботах відбувалася постійно, загострюючи стан справ як правило через півроку-рік. Це підтверджують і опубліковані джерела-постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) 1939-1941 рр. включно і спеціальні 3 постанови по вугільному Донбасу. Не залишався осторонь і ЦК КП(б)У. Особливо багато уваги приділив Донбасу XV з'їзд КП(б)У 13-17 травня 1940 р., стенографічний звіт якого так і не опубліковано. І в звітній доповіді М.С. Хрущова про роботу ЦК, в виступах керівників 2 обласних партійних організацій і 2 начальників комбінатів (розукрупнили

«Донбасвугілля») при розгляді вуглевидобутку все зводилося до нестачі підземних робітників, особливо – наваловибійників.

Характерний і образний виступ начальника комбінату «Сталінвугілля» О.Ф. Засядько. Шахта перетворилася в дійсний завод з високим рівнем виїмки, доставки і вимагала достатньо високого рівня кваліфікації робітників та інженерно-технічного персоналу. Але збільшення лінії вибоїв не відповідало рівню укомплектованості вугільними робітниками. Так, за 1937-1939 рр. кількість робітників збільшилася на 4 тис., проте провідна група – наваловибійники – скоротилася на 2450 чол. «Виходило, - наголошував виступаючий, - як за народним прислів'ям, «один на роботу идет с сошкою, а семеро – с ложкой». Звідси при збільшенні діючої лінії вибою на 19% середньодобовий видобуток зріс лише на 9%. В цілому ж комбінат недовиконав державну програму на 1,313 млн.т. вугілля [76]. Аналогічне ситуація характерна і для іншого потужного об'єднання «Ворошиловградвугілля», про що відзначало оргбюро ЦК ВКП(б) в листопаді 1939 р. Не дивлячись на прийняті заходи керівництва Ворошиловградської області і вугільного комбінату, завдяки яким місячний видобуток збільшився на 700-2700 т., все таки річний план подолали лише на 92,4%. В кількісному вимірі це складало на 183 тис.т. вугілля менше за 1938 р. [77].

Як раніше, головне бажання господарників при пошуку виходу висловив начальник комбінату «Ворошиловградвугілля» К.І. Поченков на адресу М.С. Хрущова: «Дайте нам із кожного колгоспу по 1 душі і це не тільки забезпечить... перевиконання плану вуглевидобутку не тільки по Ворошиловградській, а й по Сталінській області». Звідси – знову розрахунок на наказ, на мобілізацію, адміністрування [78].

Життя вимагало іншого. Система ФЗО, гірпромучів хоч і підготувала за 1937-1940 рр. для вугільної промисловості Донбасу біля 40 тис. кваліфікованих робітників [79], уже не задовольняла вимогам промисловості взагалі. Тому єдиний кардинальний засіб вбачався в реалізації Указу Президії

Верховної Ради СРСР за 2 жовтня 1940 р. «Про державні трудові резерви СРСР». Колишні ФЗУ, гірпромучі були реорганізовані в школи ФЗН. Тепер зміцнювався контингент викладачів теоретичного курсу і керівників практики для підготовки кваліфікованих механізаторських кадрів вугільної промисловості. Вже у травні-червні 1941 р. відбувся перший випуск шкіл ФЗН. Навчальні заклади трудових резервів Сталінської області підготували 8990 вибійників і мотористів, 970 бурильників і запальників, 1725 прохідників [80]. Вони зуміли зробити свій внесок в стабілізацію вугільної промисловості. Як і в сусідній Ворошиловградській області, покладали великі надії господарники, інженерно-технічні працівники на нове поповнення.

4.2. Забезпечення і якісні перетворення складу інженерно-технічних працівників

Укомплектованість кваліфікованими кадрами – умова введення у дію та раціонального використання матеріально-технічного потенціалу будь-якої галузі народного господарства. Досягнення вищої та середньої гірничо-технічної освіти створювали передумови для забезпечення вугільної промисловості кваліфікованими кадрами інженерів і техніків.

З початком радянської модернізації країни, реконструкції народного господарства проблема індустріально-технічних кадрів набула нового змісту. На відміну від попереднього періоду розвитку країни йшлося вже не про відновлення кадрів, а про розширене їх відтворення у таких масштабах, які б відповідали обсягові і темпам соціалістичного будівництва.

Підготовка кадрів розглядалася як найважливіша складова частина плану соціалістичного будівництва, як один із шляхів озброєння робітничого класу знаннями, необхідними йому для виконання його історичного обов'язку.

Практичним втіленням цих положень став висунутий XV з'їздом ВКП(б)

план культурного будівництва, що передбачав зростання культурного рівня широких мас трудящих (загальне навчання, ліквідація неписьменності, масова професійно-технічна освіта і т.п.) і підготовку кваліфікованих спеціалістів та наукових працівників.

З'їзд підкреслив, що підготовка кадрів повинна тісно поєднуватись із загальним навчанням і підвищенням культурного рівня трудящих. Водночас він націлював партію на даліше розгортання культурної революції та органічне поєднання культурного будівництва з індустріалізацією країни [1].

Конкретну програму по розв'язанню проблеми кадрів у реконструктивний період, виходячи із уроків «шахтинської справи», накреслили липневий (1928 р.) і листопадовий (1929 р.) пленуми ЦК ВКП(б). Липневий Пленум ЦК ВКП(б) у постанові «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» головну увагу приділив підготовці нових спеціалістів, які б відповідали рівневі досягнень не тільки вітчизняної, а й зарубіжної техніки [2].

Багато уваги розв'язанню проблеми кадрів приділила Друга конференція КП(б)У. Відмітивши відставання у підготовці кадрів, конференція наголосила на необхідності прискорення темпів забезпечення народного господарства адміністративно-технічними працівниками, інженерами і техніками [3].

За період з 1923/24 по 1927/28 господарський рік вузи України підготували 33,4 тис. спеціалістів, у тому числі 8,3 тис. інженерно-технічних працівників. Технікуми України випустили за період з 1923/24 по 1925/26 господарський рік 10,5 тис. спеціалістів [4].

Проте система підготовки спеціалістів в силу важких економічних умов, в яких перебувала наша країна, особливо в перші роки після війни, та постійного впливу на неї старої технічної школи з її консерватизмом і відірваністю від виробництва, в міру наближення нашої країни до реконструктивного періоду все більше не задовольняла потреб господарського будівництва. Цьому певною мірою сприяла «теорія»

перевиробництва кадрів, яка набула поширення у 1926 р. Її прихильники з Наркомосу України та господарських органів вважали, що українські вузи випускають спеціалістів значно більше, ніж в цьому була потреба. Виникнення подібної «теорії» було результатом консервативного підходу до аналізу процесів соціалістичного будівництва та розв'язання проблеми кадрів. На засіданні РНК УСРР, що відбулось у жовтні 1929 р., ця «теорія» була піддана різкій критиці, за невідповідність дійсності.

На початку реконструктивного періоду у промисловості України налічувалось 27,7 тис. інженерів, техніків та економістів, з них 6,5 тис. чоловік з вищою, 5,9 тис. з середньою освітою і понад 15 тис. практиків [5].

В галузях народного господарства, підпорядкованих ВРНГ УСРР, налічувалось понад 16 тис. інженерно-технічних працівників, з яких понад 2,8 тис., або 17,3%, не мали спеціальної освіти. На кожні 100 робітників припадало 2,7 інженерно-технічних працівника (2,3 працівника зі спеціальною освітою) [6]. У Німеччині того часу ці показники були майже вдвічі вищими.

Становище ускладнювалося тим, що молоді інженерно-технічні працівники не мали достатньої теоретичної і практичної підготовки. Відставала у технічному відношенні і частина старих спеціалістів. Негативно позначалась на якості кадрів і низька питома вага робітничого прошарку серед інженерно-технічних працівників. На XI з'їзді КП(б)У зазначалось, що у 1929 р. серед інженерно-технічних працівників, які почали працювати до 1918 р., вихідці з робітників становили 15%, а серед нових кадрів інженерно-технічних працівників – трохи більше 30% [7].

Не менш складним було становище з адміністративно-технічним персоналом промисловості України. За неповними даними, у 1928/29 господарському році серед працівників цієї категорії 42,9% спеціалістів з вищою освітою, що почали працювати до 1917 р., були вихідцями з буржуазії. В умовах посилення наступу держави на капіталістичні елементи частина старих спеціалістів стала на шлях активної боротьби з Радянською

владою.

Таким чином, становище індустріально-технічних кадрів вимагало посилити керівництво підготовкою інженерів та техніків, здійснюваною у вищих та середніх спеціальних індустріально-технічних навчальних закладах.

Планом задоволення потреби народного господарства УРСР в інженерно-технічних кадрах передбачалося, що основна їх кількість повинна готуватись у вищих та середніх індустріально-технічних закладах. Проте мережа втузів і технікумів, що існувала на той час, мала значно нижчі можливості для підготовки інженерів та техніків, ніж це передбачалося контрольними завданнями.

Ще більш складним було становище у республіканській промисловості. Середній коефіцієнт задоволення її потреби в інженерних кадрах за рахунок випускників втузів фактично становив 24,6% при запланованому коефіцієнті задоволення – 44,1%. Середньо-технічні навчальні заклади мали значно більші можливості, та й вони не забезпечували підготовки необхідної кількості спеціалістів середньої кваліфікації.

Певною мірою негативний вплив на стан вищої і середньої спеціальної школи справляли недоліки організаційного характеру, а також непристосованість її структури до потреб реконструктивного періоду. Зосередження у Наркомосі керівництва системою вищої та середньої індустріально-технічної освіти призводило до того, що він часто-густо не знав, яку кількість кадрів, якого профілю і для яких галузей народного господарства слід готувати. Свідченням організаційної недосконалості існуючої системи вищої і середньої технічної освіти була наявність «вічних студентів», другорічників, а також великий відсів тих, що навчалися.

Таким чином, реорганізація системи вищої та середньої індустріально-технічної освіти з переходом нашої країни до соціалістичної реконструкції народного господарства ставала об'єктивною необхідністю.

Початок реорганізації вищої та середньої індустріально-технічної школи

поклав липневий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б), який рекомендував організувати кілька втузів нового типу з яскраво виявленою спеціалізацією та три- або чотирирічним строком навчання. Пленум ЦК рекомендував передати в порядку експерименту ВРНГ СРСР шість втузів і два технікуми. Керуючись цією постановою, ЦВК та РНК СРСР санкціонували передачу ВРНГ Сталінського гірничого технікуму.

Було визнано за необхідне розділити багатофакультетні вузи та втузи на галузеві, значно збільшити кількість останніх та передати їх ВРНГ або наркоматам із закріпленням за господарськими об'єднаннями та установами.

У системі індустріально-технічної освіти на Україні розукрупнювались шість багатофакультетних втузів, серед яких Сталінський гірничий. На їх базі було створено 26 галузевих інститутів. Такі заходи сприяли становленню оновленої системи підготовки спеціалістів для вугільної галузі. Значних успіхів у здійсненні реформи досяг колектив Сталінського гірничого інституту. Як відзначалося у доповідній записці, надісланій в НК РСІ спеціальною бригадою, яка перевіряла роботу інституту, останній при активній участі студентів, професорів та викладачів, адміністрації та громадських організацій своєчасно завершив перебудову організаційної, навчально-методичної та виховної роботи, а також виробничої практики відповідно до вимог Комуністичної партії та Радянського уряду [8].

Швидко набирав досвіду підготовки фахівців гірничої справи Лисичанський гірничий інститут. 22 жовтня 1930 р. Сталінський міськком партії розглянув питання про вдосконалення навчальної і методичної, роботи на основі нових навчальних планів і програм у гірничому. В прийнятій ним постанові особлива увага приділялась вивченню соціально-економічних дисциплін і підвищенню теоретичного рівня викладання. Міськком партії поставив перед об'єднанням «Вугілля» питання про забезпечення лабораторій інституту устаткуванням та наочним приладдям.

Значну допомогу в удосконаленні навчального процесу втузам України надали комісія Комітету вищої технічної освіти при ЦВК СРСР, яка

перевірила протягом першої половини 1933 р. 22 вищих навчальних заклади республіки, а також бригада ВУРПС та ЦК ЛКСМ України, що вивчала досвід роботи Лисичанського гірничого інституту. Робота втузів і технікумів лише протягом 1933 р. неодноразово обговорювалася Оргбюро і Секретаріатом ЦК КП(б)У. Наслідком цього було зміцнення керівництва у 20 вузах і технікумах, а також посилення уваги партійних організацій та адміністрації вузів і технікумів до підбору та розстановки кадрів, що сприяло поліпшенню навчального процесу в них.

Розподіл випускників вищих і середніх індустріально-технічних навчальних закладів здійснювався на основі постанови ЦК ВКП(б) від 16 травня 1930 р. «Про порядок розміщення на роботу молодих спеціалістів, що закінчили вузи і технікуми» [9]. Практична робота по розподілу випускників покладалась на господарські органи та наркомати, у підпорядкуванні яких перебували втузи та технікуми.

На Україні директива ЦК ВКП(б) була конкретизована постановою ЦК КП(б)У, прийнятою в жовтні 1930 р., яка затвердила положення про розподіл студентів, що закінчували вузи. Дальше вдосконалення розподілу та використання молодих спеціалістів зв'язане з постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. «Про поліпшення використання молодих спеціалістів» [10]. Постановою вводилась обов'язкова праця випускників протягом п'яти років па підприємствах за направленнями наркоматів. Будь-яке самовільне влаштування на роботу розглядалося як порушення закону з притягненням винних до судової відповідальності. Водночас заборонялося протягом трьох років приймати випускників технікумів до вищих навчальних закладів. Надалі ця директива щороку конкретизувалася у відповідних постановах, які видавалися наркоматами.

Закріплення і самозакріплення індустріально-технічних кадрів на виробництві сприяло ритмічній роботі підприємств протягом тривалого часу, нарощуванню темпів виробництва, своєчасному і постійному виконанню державних планів, створенню на підприємствах кадрового ядра робітничого

класу.

Але процес заміщення посад начальників експлуатаційних дільниць, як одних із вирішальних в організації вуглевидобувного процесу, інженерами просувався занадто повільно. Понад дві третини з них залишилися практиками. Керівники шахт схилилися пояснювати це браком спеціалістів, які направлялися в галузь. Попри все, аналіз архівних матеріалів і опублікованих робіт свідчить про прорахунки у розстановці кадрів вищої кваліфікації. Часто-густо безпідставно збільшувалася кількість помічників різних посад в управлінському апараті шахт, трестів. Переважна більшість таких спеціалістів за діловими якостями, досвідом, віком більш корисною могла бути на посадах керівників, особливо видобувними дільницями. Робочий день керівників цієї категорії затягувався до 13-14 годин, не виявлялося турботи про їх житлово-побутові умови, організацію праці. Не надавалося необхідної уваги укомплектуванню дипломованими спеціалістами посади гірничих майстрів.

Високою залишалась плінність інженерно-технічних кадрів. Аналіз свідчить: щорічно з різних причин вибувало до 27% дипломованих спеціалістів. Часткове звільнення інженерів і техніків відбувалось з об'єктивних причин, але в більшості вони звільнялися за власним бажанням. При цьому головними мотивами було незадоволення розміром заробітної плати, житлово-побутовими та культурними умовами, а також складні умови праці.

Формування індустріально-технічних кадрів передбачало також розстановку і закріплення на виробництві інженерно-технічних працівників. Листопадовий (1929 р.) Пленум ЦК ВКП(б) визнав за необхідне «рішуче поліпшити роботу по добору і розподілу наявних кадрів, висуванню нових і використанню тих, що закінчують втузи» [11]. Підставою для цього рішення були серйозні недоліки у розстановці та закріпленні інженерно-технічних працівників, а також необхідність їх найбільш раціонального використання в умовах соціалістичної реконструкції народного господарства.

Виступаючи на засіданні РНК УСРР у жовтні 1929 р., заступник наркома НК РСІ Я.П. Ряппо говорив, що питаннями розподілу і використання інженерно-технічних працівників у промисловості республіки ніхто по суті не займається. Обстеження Харківського паровозобудівного, Краматорського машинобудівного та інших заводів республіки засвідчило, що лише близько 50% свого робочого часу інженерно-технічні працівники витрачали на виробництво, а решту – на іншу, не зв'язану з ним роботу.

Питання раціонального використання інженерно-технічних працівників становили основний зміст виступу на цій нараді наркома РСІ В.П. Затонського. На яскравих прикладах та узагальненнях він розкрив недоліки у використанні інженерно-технічних працівників на ряді підприємств. Так, на Харківському електромеханічному заводі начальнику цеху доводилось протягом дня підписувати більше 4 тис. різних паперів. У промисловості республіки спостерігалась велика плінність інженерно-технічних кадрів, мало місце їх нераціональне переміщення. На шахтах Донбасу, наприклад, на початку реконструктивного періоду протягом року оновлювалось близько 80% інженерно-технічних працівників. Більшість інженерів і техніків працювала на одному місці по два-три місяці [12]. Траплялись випадки перетягування керівними працівниками кадрів за приятельськими стосунками, а також завищення штатів і призначення на роботу не за спеціальністю.

Найбільш високою плінність кадрів була у Донецькому вугільному басейні. В зв'язку з цим окружна газета «Диктатура труда» висунула як метод боротьби з плінністю добровільну контрактацію інженерів і техніків. Першими на заклик газети відгукнулися спеціалісти шахти «Вітка», 14 інженерів якої самозакріпилися на три роки. Самоконтрактацію підтримав Всеукраїнський з'їзд інженерно-технічних секцій профспілки гірників, який відбувся 15 січня 1930 р. Делегати з'їзду прийняли рішення підписати в порядку соціалістичного змагання договори про контрактацію та самоконтрактацію не менше, ніж на три роки. Виконуючи рішення з'їзду,

інженерно-технічні секції тресту «Сталінвугілля» вже на травень 1930 р. забезпечили закріплення і самозакріплення на виробництві 71,5% інженерів, 77,1% техніків і 100% відповідальних працівників.

Великого поширення, особливо в роки другої п'ятирічки, набуло переміщення інженерно-технічних працівників з управлінь та апаратів безпосередньо на виробництво. Вирішальне значення в цьому мали постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 квітня 1933 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» та від 21 травня 1933 р. «Про організацію управління шахтою, рудником і трестом у Донбасі» і «Про заробітну плату робітників і інженерно-технічних сил вугільної промисловості Донбасу» [13]. В них питання про переміщення безпосередньо на виробництво інженерно-технічних працівників розглядалось як загальнопартійне і загальнодержавне завдання. Водночас урядом Радянського Союзу були розроблені конкретні заходи щодо збільшення кількості інженерно-технічних працівників на шахтах вугільної промисловості. Вони передбачали направлення на роботу в шахтах всіх інженерів і техніків, що закінчили вузи після 1925 р., скорочення не менше, ніж на 35% кількості інженерів та техніків, що працювали в управліннях та науково-дослідних інститутах, і переміщення їх на шахти Донбасу.

Червневий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У, відзначивши, що частина інженерно-технічних працівників, переміщених на шахти з управлінь і трестів, не потрапляла на виробництво, а осідала в апаратах шахт, рекомендував партійним організаціям забезпечити виробничі ділянки необхідною кількістю інженерів та техніків і закріпити їх за шахтами. У рішеннях Пленуму ЦК передбачалась також широка програма житлового і культурно-побутового будівництва в Донбасі [14].

Директиви Комуністичної партії та Радянської держави, рішення Пленуму ЦК КП(б)У мобілізували партійні організації та господарські органи республіки на скорочення адміністративно-управлінського апарату і переміщення інженерів та техніків на шахти і заводи. Вже влітку 1933 р. на

шахти Донбасу було переміщено 1,4 тис. фахівців.

Велику турботу про переміщення інженерно-технічних працівників на виробництво виявляв ЦК КП(б)У. У ряді постанов – «Про Криворізький рудний басейн» (липень 1933 р.), «Про виконання постанов ЦК ВКП(б) і Пленуму ЦК КП(б)У в галузі переміщення та закріплення інженерно-технічних працівників на підземних роботах і підбору десятників та бригадирів у шахтах Донбасу» (вересень 1933 р.); «Про стан кадрів ІТП і кваліфікованих робітників на заводах тресту гірничозаводського устаткування» (грудень 1933 р.) [15] – викриваючи недоліки у забезпеченні виробництва інженерно-технічними працівниками, він накреслив конкретні заходи щодо їх усунення, а також збільшення кількості спеціалістів на шахтах та рудниках (Див.: Додаток Таблиця № 13).

У вересні 1933 р. ЦВК та РНК СРСР зобов'язали наркомати, відомства і управління перемістити до лютого 1934 р. на виробництво на строк не менше п'яти років 50% молодих спеціалістів, що працювали в апараті. Завдяки цьому вже в липні 1934 р. з 4,4 тис. інженерно-технічних працівників Донбасу безпосередньо на виробництві працювало 2 тис., або 46,4% їх загальної кількості [16].

Згідно рішень РНК СРСР і ЦК ВКП(б) (квітень-травень 1933 р.) по вугільному Донбасу, відбувалася реформа системи управління у вугільній галузі. Вся відповідальність за вуглевидобуток лягала персонально на завідувача і головного інженера шахти. Була ліквідована функціональна система, пройшло скорочення штату службовців і перевід інженерів і техніків із апаратів трестів, рудоуправлінь і шахт безпосередньо на ділянки. Як підсумок перебудови функціональної системи, залишилося в рудоуправліннях 7-8 відділів, замість раніше існувавших 18-20. Це дозволило скоротити управлінський апарат до кінця травня 1933 р. на 5,1 тис. (22,2%) чоловік [17]. Важливу роль відіграла в ліквідації канцелярсько-бюрократичних методів у вугільній промисловості Донбасу постанова політбюро ЦК ВКП(б) за 10 травня 1933 р. Згідно постанови за 2 декади було

проведено скорочення чисельності звітності та облікових карт майже на половину [18].

Про результати скорочення управлінських штатів і посилення за цей рахунок інженерами і техніками свідчать порівняльні матеріали по главку «Донвугілля», тресту «Кадіїввугілля» та Петровському рудоуправлінню (Див.: Додаток. Таб. 7). Важливо, що проведена реорганізація давала позитивні показники вуглевидобутку, але за головної умови – без жорсткого адміністрування, без насилля по відношенню до кадрів. Додаток (Див. Табл. 14) ілюструє на прикладі 4-х трестів перегони продуктивності праці на вихід робітника і середньомісячна продуктивність важких врубмашин.

Наприкінці 1933 р. чисельність спеціалістів після рішень партії і Уряду сягнула 2141 проти 1149 чоловік в березні 1933 р., що сприяло укріпленню технічного керівництва на шахті. Більшість з них було зайнято на підземних роботах – 1 538 чоловік, в т.ч. 1 096 – безпосередньо на дільницях [19]. Робота по переводу на дільниці продовжувалась і надалі. На 1 січня 1937 р., за даними офіційної статистики, кількість техніків збільшилась на дільницях вчетверо, а інженерів – в 10 разів. Одночасно приймалися заходи по ліквідації плінності цих кадрів. Вибіркове обслідування обкому КП(б) показало, що з 108 завідувачів і головних інженерів шахт тільки 4 мали стаж на одному і тому ж підприємстві більше 1 року [20]. Причина полягала в огульному відношенні до вихідців із села, недоброзичливості керівництва трестів.

Відмітною рисою розв'язання проблеми інженерно-технічних кадрів за умов соціалістичної реконструкції народного господарства було те, що значну роль у ньому відігравала позашкільна підготовка. Це зумовлювалось насамперед недостатніми випусками протягом першої п'ятирічки спеціалістів із вузів і технікумів. Воно було пов'язано з тим, що набори до них проводилися до розгортання соціалістичної реконструкції народного господарства, коли виникла необхідність масової підготовки індустріально-технічних кадрів. Ті ж, хто був прийнятий до вищих та середніх

індустріально-технічних навчальних закладів протягом 1929-1931 рр., закінчували навчання вже в роки другої п'ятирічки. Крім того, у промисловості республіки на посадах інженерно-технічних працівників знаходилась велика кількість практиків, яких конче було необхідно озброїти теоретичними знаннями. Природно, що в цих умовах без поєднання шкільної підготовки з позашкільною вирішити проблему індустріально-технічних кадрів було неможливо.

Позашкільна підготовка інженерно-технічних кадрів здійснювалась, головним чином, через курсове навчання. Воно передбачало, по-перші, підготовку з молодшого технічного персоналу та кваліфікованих робітників-висуванців інженерів і техніків, по-друге, підготовку молодого технічного персоналу, по-третє, перепідготовку кадрів, головним чином, практиків, по-четверте, підвищення кваліфікації всіх категорій спеціалістів, і по-п'яте, перекваліфікацію, що давала теоретичні і практичні знання для зміни спеціальності. Залежно від розташування, підпорядкованості та мети курси поділялися на ті, що існували безпосередньо на підприємствах; курси для працівників ряду підприємств однієї галузі промисловості; всесоюзні, республіканські та обласні міжгалузеві курси. Курсове навчання було з відривом і без відриву від виробництва.

Найбільш масовими були курси на підприємствах. У 1930 р. з метою уніфікації їх об'єднали у фабрично-заводські технічні курси (ФЗТК). ФЗТК були трьох концентрів (або категорій). Перший концентр призначався для підготовки молодшого технічного персоналу, другий – середньотехнічного і третій – вищого технічного персоналу. Утримання ФЗТК повністю покладалося на підприємства. Втузи і технікуми, що перебували у віданні того ж господарського об'єднання, що і ФЗТК, повинні були надавати останнім навчально-методичну допомогу. Навчання на ФЗТК продовжувалось від кількох місяців до двох-трьох років. Слухачі ФЗТК другого і третього концентрів в усіх відношеннях прирівнювалися до студентів вечірніх вищих і середніх індустріально-технічних навчальних

закладів, їм дозволявся шестигодинний робочий день і додатково надавались один-два вільних дні на декаду. По закінченні курсів випускники одержували диплом, який прирівнювався до диплома випускників вузів і технікумів.

Дальше розширення ФЗТК було пов'язане з постановою червневого (1931 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, який рекомендував партійним організаціям і господарським органам посилити роботу по створенню ФЗТК для підготовки і перепідготовки інженерно-технічного і молодшого технічного персоналу без відриву від виробництва. Крім того, Пленум поставив конкретне завдання створити в найближчий час курси техніків на 1,3 тис. чоловік. 22 грудня 1931 р. Секретаріат ЦК КП(б)У, обговоривши питання про вугільні та коксові ресурси в республіці, визнав за необхідне організувати курси майстрів на 3,6 тис. чоловік, інженерів вищої кваліфікації на 450 чоловік, технічні курси на 300 чоловік, курси нормувальників на 400 чоловік і плановиків на 200 чоловік.

З метою централізації керівництва курсовим навчанням у промислових центрах республіки створювались навчально-курсіві комбінати за галузевою і функціональною ознакою, які об'єднували всю існуючу та новостворювану мережу курсів по підготовці, перепідготовці та підвищенню кваліфікації спеціалістів. На Україні було створено 10 навчально-курсівих комбінатів – у Харкові, Дніпропетровську, Києві, Єнакієві, Рутченкові, Маріуполі та Кривому Розі. Строк навчання в них збільшувався до чотирьох і навіть до п'яти років. Курси формувалися головним чином за рахунок практиків і кваліфікованих робітників, що мали середню освіту і достатній стаж виробничої діяльності [21].

26 жовтня 1933 р. розпорядженням Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР навчально-курсіві комбінати і вечірні робітничі університети були об'єднані. На базі ряду з них були створені Київський, Харківський та Одеський інститути підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників. Решта робітничих університетів зливалася з навчально-курсівими комбінатами, які продовжували діяти поряд з

інститутами підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників.

Особливу увагу господарські органи України приділяли підвищенню кваліфікації молодих спеціалістів, які вже на кінець першої п'ятирічки становили більшість інженерно-технічних кадрів. У 1932 р. уповноваженим Наркомважпрому СРСР при РНК УРСР було організовано вивчення роботи по підвищенню кваліфікації молодих спеціалістів на підприємствах важкої промисловості. На основі узагальнення його наслідків були вироблені пропозиції щодо зміцнення керівництва системою підвищення кваліфікації спеціалістів та створення молодим інженерам і технікам всіх умов, необхідних для підвищення їх кваліфікації [22].

Всесоюзний конкурс навчально-курсівих комбінатів, що проходив з травня 1934 р. виділив серед кращих колективів Сталінського інституту підвищення кваліфікації інженерно-технічних кадрів. Протягом 1935 р. він забезпечив підвищення кваліфікації 557 начальників дільниць, 120 механіків, 345 гірничих майстрів з відривом від виробництва; без відриву від виробництва – 3 тис. майстрів. У квітні 1936 р. Донецький обком партії, розглянувши питання про якість підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників, зобов'язав директорів підприємств, партійні, профспілкові і комсомольські організації приділяти більше уваги роботі інституту підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників, постійно зміцнювати зв'язки з ним та подавати конкретну допомогу.

У лютому 1933 р. Наркомважпром СРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ і товариство «За оволодіння технікою» оголосили Всесоюзний конкурс на кращі показники у справі опанування техніки, зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці. Його підсумки, підбиті у жовтні 1933 р., показали, що на багатьох підприємствах України на початку другої п'ятирічки рух за оволодіння технікою набрав ще масовішого характеру, особливо на підприємствах важкої промисловості. 20 липня 1933 р. за наказом Наркомважпрому СРСР вся технічна пропаганда була пов'язана безпосередньо з системою підготовки робітників та інженерно-

технічних працівників. Вона зосереджувалась на підприємстві, в цеху, де безпосередньо біля верстата організовувались виробничо-технічні інструктажі, провадився обмін виробничим досвідом, влаштовувались семінари тощо [23].

Проте в міру ускладнення техніки і технології виробництва виявилось, що навчання технічного персоналу індустріально-технічних кадрів в системі технічної пропаганди з її нестационарними формами навчання себе все більше не виправдовувало. Тому в травні 1934 р. Наркомважпром СРСР своїм рішенням вилучив навчання технічного персоналу з системи виробничо-технічної пропаганди і передав його до системи підготовки індустріально-технічних кадрів, здійснюваної безпосередньо на підприємстві. Відповідальність за керівництво технічним персоналом покладалась на відділи кадрів підприємств; технічна пропаганда залишалась у підпорядкуванні їх виробничо-технічних відділів. З цього часу метою технічної пропаганди стало лише ознайомлення інженерно-технічних і робітничих кадрів з найновішими досягненнями техніки (вітчизняної та зарубіжної), прищеплення їм інтересу до неї, піднесення їх культурно-технічного рівня.

Товариство «За оволодіння технікою», звільнившись від надзвичайно широкого кола обов'язків і зосередивши свою увагу лише на технічній інформації, значно активізувало свою діяльність. Вже наприкінці 1934 р. на донецьких шахтах налічувалося 21,3 тис. членів цього товариства. Для заохочення робітників та інженерно-технічних працівників було випущено спеціальний значок «За оволодіння технікою». 1,7 тис. значківців – кращих виробничників досконало володіли технікою і були знайомі з новою технологією виробництва [24].

Технічна пропаганда, відбиваючи особливості реконструктивного періоду, відіграла важливу роль у піднесенні культурно-технічного рівня робітничого класу та вдосконаленні кваліфікації інженерно-технічних працівників. Вона була активним засобом формування нових спеціалістів, які успішно розв'язували завдання радянської реконструкції народного

господарства країни.

На відміну від першої п'ятирічки, коли швидкими темпами здійснювалось будівництво нових підприємств, а основна маса продукції виготовлялась на старих або реконструйованих заводах, у другій п'ятирічці випуск основної маси продукції повинен був припадати на нові підприємства, озброєні передовою технікою. За цих умов, поряд з завданнями нового будівництва, першочергового значення набувала необхідність освоєння нової техніки, нових виробництв, докорінного піднесення продуктивності праці.

У зв'язку з цим сталися істотні зміни у формах прояву виробничої активності і трудової ініціативи робітників та інженерно-технічних працівників. Якщо в роки першої п'ятирічки оволодіння технікою і виробнича творчість мас були супутніми факторами, то в роки другої п'ятирічки вони по суті злилися в єдиний процес боротьби за освоєння техніки, піднесення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, виконання і перевиконання планових завдань. Громадський і державний технічний екзамени, що були показником рівня оволодіння робітниками технікою і технологією виробництва, водночас виступали як складова частина соціалістичного змагання. Широкого розвитку в роки другої п'ятирічки набули конкурси на краще підприємство, змагання за поліпшення якості продукції, боротьба за рентабельність виробництва і, нарешті, рух новаторів, ініціатором якого став донецький шахтар О.Г. Стаханов. Стахановський рух сприяв розгортанню боротьби за рентабельність підприємств і відмову від дотації, ініціатором якої виступив колектив Макіївського металургійного заводу. Вже перші наслідки цієї боротьби стали свідченням невичерпних можливостей соціалістичної промисловості.

Пленум ЦК ВКП(б), який відбувся 21-25 грудня 1935 р., спеціально розглянув питання промисловості і транспорту у зв'язку з стахановським рухом. ЦК висунув одним з важливих завдань по дальшому розвитку промисловості і транспорту поширення стахановського руху, також перегляд

норм виробітку, бо вони застаріли і не відповідали культурно-технічному рівневі робітничого класу, оновленню техніки [25]. Виходячи із вимог ЦК, нарада передових начальників вуглевидобувних дільниць при Донецькому обкому партії в травні 1936 р. дійшла висновків:

- підвищувати продуктивність праці не за рахунок ручного вуглевидобутку, а за рахунок механізації;
- застосувати пайову систему, тоді бригадир не буде колишнім артільником;
- відмовитися від бригадного методу проведення підготовчих робіт, чітко визначив функції породника, кріпильника і бурильника;
- начальники дільниць повинні вбачати в стахановському русі організацію виробництва по-новому;
- для ліквідації залишків обезлички і урівнилівки перейти від нарядної до безнарядної системи організації праці;
- диспетчеризація зміцнює безнарядну систему.

Втілення висновків наради почали з удосконалення системи управління. Замість щозмінних нарядів започаткували після ознайомлення з досвідом інженерно-технічних працівників шахт «Артемвугілля» перехід на твердий графік роботи начальники дільниць І. Грачов (шахта «Капітальна-Бурос» тресту «Советськвугілля»), А. Копилов (шахта №29 тресту «Сталінвугілля»), П. Димченко (шахта ім. Ілліча тресту «Кадіїввугілля»). За таким заводським порядком однією з перших перейшли на роботу всі дільниці шахти № 2 тресту «Ворошиловградвугілля». Їх досвід узагальнив ІХ пленум Донецького обкому КП(б)У по доповідям секретаря обкому С.А. Саркісова і начальника комбінату В.М. Бажанова [26]. В наказі по НКВП №1160 від 10 липня 1936 р. безнарядна система роботи визнавалася більш відповідною сучасним вимогам управління виробничими процесами. Уже наприкінці липня на шахті ім. Ілліча на безнарядну систему перейшли всі 16 дільниць. Це підштовхнуло на удосконалення системи обліку людей і організації їх праці. Так була введена номерна система обліку шахтарів, без якої і зараз не

можливо уявити сучасну шахту. Нова система сприяла тривалій роботі підприємства на високому інженерному рівні. Там, де ігнорувалася нова система, постійно збільшувалася заборгованість перед державою. Особливо характерними прикладами такого стану виділялися шахти трестів «Лисичанськвугілля» та «Краснодонвугілля».

Ситуація ускладнювалася, бо на початку другої п'ятирічки значна частка інженерно-технічних працівників була практиками-висуванцями. У вугільній промисловості вони складали біля 50% загальної кількості фахівців. Тому не дивно, що не тільки робітники, а й технічні працівники дуже часто не знали з сучасним устаткуванням. Наприклад, перевірка професійних здібностей 170 начальників дільниць шахт тресту «Сталінвугілля» засвідчила, що 100 з них не знали нічого про механізми і не могли управляти ними.

Виходячи з постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» (квітень 1937 р.), та рішення XVIII з'їзду ВКП(б) і XV з'їзду КП(б)У посилювався контроль за кадрами вугільної промисловості через систему номенклатурних посад. Так, Сталінський обком до списку персонального обліку включив і систематично відслідковував склад керівних працівників комбінату «Сталінвугілля», вугільних трестів, завідувачів шахт. Міськкомам і райкомам партії заборонялося знімати чи переміщувати працівників, які входили до номенклатури обкому без дозволу останнього [27].

Відповідно складалася номенклатурна практика і на місцевому районному рівні з тією лише різницею, що до списків попадали в основному керівники середньої ланки – технічно-експлуатаційних відділів трестів, шахт, а також начальники дільниць. Так, до номенклатури Ворошиловського міському включили 700 керівників (включно парторгів шахткомів), Горлівського – майже 1,5 тис. Відділ кадрів Сталінського міському КП(б)У відслідковував діяльність майже 11 тис. господарників і партійних керівників, в т.ч. левову частку списку складали представники тресту, шахт і

дільниць. Про дієвість впливу партійних комітетів, які брали на себе адміністративні функції, підміняючи керівні органи, свідчать багаточисельні матеріали Сталінського і Ворошиловградського обкомів, а також вугільних міськ-, райкомів партії. Так, Ворошиловський міськком КП(б)У висунув кожного другого із номенклатурного списку. На керівну господарську роботу в Сталінській області з 597 висуванців у вугільну промисловість було підібрано і затверджено 61 завідувача шахтою, 74 головних інженерів шахт, 6 управляючих і 6 головних інженерів трестів. Щоправда, не завжди йшлося тільки про підвищення статусу номенклатурників. Рішенням Сталінського обкому партії з березня 1939 р. по березень 1940 р. звільнено з посади 239 висуванців тільки за діловими й ідейними міркуваннями [28].

Затвердження номенклатурних списків разом з постійними новими призначеннями свідчили про плинність керівних кадрів. Перебування новопризначених на посадах по декілька місяців з подальшим просуванням далі не давали можливості набути необхідного досвіду, а партійним органам – просліджувати результативність роботи висуванця. Головною бідою, що призводила до великої плинності була низька дисципліна серед керівного складу вугільної галузі. Під час перевірки на шахтах тресту «Советськвугілля» виявили прихід деяких начальників дільниць на наряд в нетверезому стані. Робітники шахти №5-біс звернулися до комісії зі скаргою на завідувача шахтою, який не займався прийомом трудящих з особистих питань. В протокол перевірки попав випадок, коли один із начальників дільниці шахти ім. ОГПУ тресту «Лисичанськвугілля» спав у лаві. Про високу плинність кадрів у цьому тресті свідчили заміни за півроку 4 завідуючих шахтами [29]. Ясна річ, що такі керівники не вмiли і не могли встановлювати трудову дисципліну в трудових колективах, ініціювати та організувати рух новаторів виробництва, а звідси – порушення техніки безпеки, невиконання державного плану вуглевидобутку.

Одним із факторів, що викликав велику плинність були репресивно-каральні дії органів безпеки. Вони, до речі, часто діяли в зговорі проти

господарників, виконуючи волю Центру по виявленню «ворогів народу», «шпигунів», яких за вже раніше наведеною «оцінкою» М.С. Хрущова, в Донбасі вистачало.

29 жовтня 1937 р. в Кремлі керівництво Комуністичної партії і Радянського уряду влаштувало прийом керівного складу і стахановців металургійної та вугільної промисловості. В понеділок наступного дня в обласній газеті «Социалистический Донбасс» на першій сторінці було дано детальний звіт про важливу подію в столиці країни. Привертає увагу тост Й.В. Сталіна: «Тост у мене будет несколько своеобразный и необычный. У нас принято провозглашать тосты за здоровье руководителей, шефов, за вождей, за наркомов. Это, конечно, неплохо. Но кроме больших руководителей, есть еще руководители средние и малые (виділено автором), Их, этих руководителей, малых и средних, имеются у нас десятки тысяч. Они скромные люди, они не лезут вперед, их почти незаметно. Но было бы слепотой не замечать их. Ибо от этих людей зависит и судьба нашего хозяйственного руководства». Під овації і вигуки «ура», як повідомлялося в звіті про прийом, «вождь всіх народів» завершував проголошувати тост.

Дивує, що в цьому примірнику газети вміщено повідомлення «В Донецкой областной прокуратуре». З нього читачі дізналися, що «Донецкое УНКВД выявило и арестовало группу врагов народа, бывших работников треста «Буденовуголь». Все были участниками контрреволюционной троцкистско-бухаринской организации... эта группа привела трест к глубокому прорыву». Справа в тому, що як з'ясується декількома днями, заарештовану групу виявлених чекістами ворогів народу складали визначені Й.В. Сталіним «руководители средние и малые» [30].

Слідом за повідомленням обласної прокуратури «досягнення» співробітників УНКВС, газети і радіо «Сталіно-Донбас» щоденно, з 2 по 5 листопада повідомляли про засідання виїзної сесії колегії обласного суду в палаці культури Будьонівського району м. Сталіно. Відкрите судове засідання, ініціатором якого став обласний прокурор Р.А. Руденко,

розглядало справу «234 по звинувачуванню у злочинах, передбачених ст. 54-2, 54-4, 54-7, 54-11 Карного кодексу УСРР групи інженерно-технічних працівників тресту «Будьоніввугілля». Серед них керуючий трестом С.П. Володарський, головний інженер тресту В.І. Мирясов, помічник головного інженера тресту Й.Л. Штеренсон, в.о. головного інженера ш. 9 Капітальна Д.Й. Ярославцев, головний інженер цієї шахти М.О. Проциков, головний механік цієї шахти С.П. Толстиків та начальник видобувної ділянки №1 (з найбільшим навантаженням для виконання державного плану вуглевидобутку) І.М. Шишков [31]. Всі вони звинувачувалися в приналежності до буцім-то контрреволюційної право-троцькістської організації, за завданням якої проводили активну контрреволюційну діяльність, націлену проти політики ВКП(б) і Радянського уряду.

Облпрокурор Р.А. Руденко особисто санкціонував арешт керуючого трестом «Будьоніввугілля» С.П. Володарського. Слідчі держбезпеки обласного управління НКВС звинувачували його за активну антирадянську контрреволюційну діяльність [32]. Перебуваючи під вартою в тюремному підвалі управління, слідство за розпорядженням начальника УНКВС старшого майора безпеки Д.М. Соколинського після узагальнень, отриманих «традиційним» методом зізнання, довело не тільки антирадянський, а й диверсійно-шкідницький характер групи інженерно-технічних працівників «Будьоніввугілля». Дослідники О.М. Бут разом з Г.О.Бут вперше ввели в науковий обіг поняття так званої «Будьонівська справа» [33].

З призначенням весною 1937 р. на посаду обласного прокурора Р.А. Руденка пішла ціла низка «відкритих» судових процесів, де, за правило, головним державним звинувачем виступав сам облпрокурор. Пояснення цьому дослідники, на наш погляд, доречно вбачають у завязаному виконанні облпрокурором директиви ЦК ВКП(б) за підписом Й.В. Сталіна від 4 серпня 1937 р. про проведення в 2-3 районах відкритих процесів над шкідниками в сільському господарстві. Гучні процеси провели, з щоденними звітами про них, в Тельмановському, Чистяковському, Краснолучському районах

Донецької області [35]. І ось тепер настала черга відкритого судового процесу в серці вугільного Донбасу – Сталіно. Характерно, що це було всупереч прямої вказівки Генерального прокурора СРСР А.Я. Вишинського, який ще весною, відповідаючи пресі на заходи прокуратури, які впливали з рішення Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) по вугільному Донбасу, повідомив: «Мною дано распоряжение строжайше соблюдать указания о вдумчивом и осмотрительном отношении к привлечению к уголовной ответственности инженерно-технических работников» [36]. Про факти огульного репресування, як незаперечні, повідомляв саме в той час помічник обласного прокурора Р.А. Руденко делегатам Донецької обласної партійної конференції: «Мы виноваты в том, что с одной стороны, предавали суду инженерно-технических работников без разбора, огульно, что в ряде случаев аварий подходили к привлечению к уголовной ответственности командного состава, главным образом, в горной промышленности, без разбора конкретной вины этих лиц, не опротестовывая неверные решения». Після гучних відкритих судових процесів відносно працівників сільського господарства, де новопризначений облпрокурор Р.А. Руденко проявив себе грізним державним обвинувачем, настав час більш гучного процесу. До речі, як з'ясовано в період першої хвилі хрущовської «відлиги», всі до одного зазначені судові процеси були визнані з самого початку і до кінця сфальсифікованими.[37] На той час Генеральним прокурором Союзу РСР став Р.А. Руденко.

Тоді ж, восени 1937 р., завдяки «санкції» облпрокурора, слідчі Донецького УНКВС «змусили» заарештованих обмовити себе, не дивлячись на спробу їх тривалий час не визнавати наклепницьких звинувачень. За яких обставин «вибивалися» зізнання, як фабрикувалися «докази», засвідчили один із засуджених і доживший до реабілітації І.М. Шишков та слідчий УНКВС разом з експертом у справі – це тортури і залякування, залякування і тортури. Закінчилася «Будьонівська справа» засіданням виїзної сесії спеціальної колегії Донецького обласного суду 2-5 листопада 1937 р. у

приміщенні будинку культури Будьонівського району м. Сталіно.

В заключному слові під час засідання виїзної сесії спеціальної колегії Донецького обласного суду 5 листопада 1937 р. С.П. Володарський попросив: «учесть, что я вполне разоружился, что я советский человек и нет необходимости меня уничтожать». Інша мотивація у Я.Й. Ярославцева: «В течении 13 лет я добивался должности главного инженера... и даже когда мне прокурор требует расстрела, я не могу признать, что был шпионом... Через 2 дня мне исполнится 40 лет, не хочется умирать». Його, головного інженера шахти №9 «Капітальна» звинувачували в злочинних діях на шахті №6 «Червона зірка», які відбилися в проведенні «теорії концентрації робіт» в кінці 1934 р. Тут слідство переграло себе. Адже «теорія» була винайдена лише наступного року. Це, по-перше. А по-друге, ворожою дану «теорію» визнали лише в 1937 р. На той час Я. Ярославцев не працював ще головним інженером.

Нарешті, ще одне зізнання з проханням. Молодший серед підсудних, начальник видобувної ділянки І.М. Шишков, заявив: «Я честно работал, отчего добыча увеличивалась дважды (йдеться про попередню посаду завідуючого однієї з шахт). Прошу... дать возможность трудиться для построения социализма». Всі зізнавалися і розраховували на додержання слова прокурора напередодні суду, що їм буде збережено життя. Але на суді вони почули іншого облпрокурора і судова колегія винесла страшний вирок. Всіх підсудних, за винятком І.М. Шишкова, засудили до розстрілу. І.М. Шишкову винесли вирок – 25 років позбавлення волі. Він дожив до реабілітації після багаторазових звернень до ЦК КПРС у 1955 р. Відносно інших засуджених на чолі з С.П. Володарським, то лише 31 липня 1957 р. за протестом прокуратури УРСР на вирок Донецького обласного суду від 2-3 листопада 1937 р. було відмінено вирок і припинено справу керівників тресту «Будьоноввугілля» за відсутністю складу злочину [38].

Як виявилось в другій половині 50-х років ХХ ст. були безпідставними судові вироки в багатьох інших справах інженерно-технічних працівників

вугільної галузі Донбасу. Серед них головні інженери трестів: «Куйбишеввугілля» О.О. Богомолов, «Макиїввугілля» А.Й. Бірман, «Постишеввугілля» Л.М. Монін, «Лисичанськвугілля» М.С. Шейкін, «Донпромвугілля» М.П. Спіранський, шахти ім. Держинського Р.П. Уманський, завідувач шахти 8-а ім. Сталіна Я.А. Ільяшенко, начальник дільниці шахти ім. Рум'янцева Г.Г. Біловолов та ін. Така ж доля спіткала всіх без винятку керівників вугільних трестів сучасної Донецької і Луганської областей. Серед них «Артемвугілля» З.Є. Зорін, «Донбасантрацит» І.Й. Зубков, «Свердловвугілля» О.О. Рогов, «Чистяковантрацит» І.Я. Антонцев. Двічі коток сталінських репресій пройшовся по керівному складу комбінату «Донбасвугілля» в 1937 р. (начальник С.А. Саркісов) і в 1938 р. (начальник І.О. Фесенко). Не оминув репресій і їх попередник В.М. Бажанов.

Сухі рядки протоколу закритого судового засідання виїзної сесії, Військової колегії Верховного суду СРСР в Москві 28 серпня 1938 р. переконливо показують і доказують, наскільки білими нитками була зшита справа І.О. Фесенка, як він мужньо поведився. На звинувальний висновок підсудний відповів, що «винним себе не визнає і від своїх показань на попередньому слідстві відмовляється». Проте Військова колегія під головуванням В.В. Ульріха винесла вирок – розстріл з конфіскацією майна. Вирок остаточний, оскарженню згідно з діючими тоді законами не підлягав і виконаний негайно. Лише вітер змін хрущовської «відлиги» вніс ясність у справу І.О. Фесенка. На протест Прокуратури СРСР від 27 серпня 1957 р., через два десятиліття, Верховний суд Союзу РСР виніс рішення №4н-010060/57 згідно з яким за відсутністю складу злочину скасовувався вирок від 28 серпня 1938 р. [39].

Обезкровлення керівництва всіх ланок управління і виробництва у вугільному Донбасі нанесло великої шкоди народному господарству республіки, всього Союзу.

Жалкую, що дослідники не з'ясували кількісних втрат кадрів народного

господарства. Перші спроби історико-статистичного дослідження дають можливість розглянути співвідношення репресованих за характером обвинувачень [40]. Тут і контрреволюційна агітація, і шпигунство, і диверсії, і шкідництво та інше. Ми ж бачили на прикладі т.зв. Будьонівської справи, що кожному із заарештованих інкримінувалися всі ці обвинувачення.

В 1939-червні 1941 рр. щоправда, в східному регіоні УРСР арештів стало менше, але і тих, хто прийшов на місце репресованих не надовго залишали на одній посаді. Стан забезпечення кадрами вуглевидобувних дільниць ілюструє Додаток. Табл. 9. Із таблиці видно низький рівень інженерів як по тресту «Сталінвугілля», так і комбінату «Ворошиловградвугілля» (відповідно 6,5% і 5% від загальної кількості начальників дільниць). Абсолютна більшість – практики – 7,8% і 7,9%.

Така кадрова політика призводила до зниження і без того досить низького рівня технічної освіти працюючих, до послаблення інженерно-технічної служби. Так, з 1 лютого 1938 р. по 1 лютого 1941 р. кількість інженерів, які працювали на шахтах і в трестах комбінату «Сталінвугілля» зменшилася на 378 чоловік. Начальниками дільниць на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» у 1940 р. працювали лише 36 гірничих інженерів і 176 гірничих техніків. Більшість керівників тресту «Ворошиловградвугілля» складала практики: з 25 завідувачів шахтою та їх заступників лише 6 чол. мали технічну освіту, а із 86 начальників дільниць – лише 9.

Зміна керівників, інженерно-технічних працівників була головним засобом вирішення усіх проблем. Швидкість, з якою вона відбувалася, залежала від стану виробництва, від виконання планових завдань промисловості взагалі і підприємствами зокрема. А оскільки на початку третьої п'ятирічки у вугільній промисловості Донбасу спостерігалось постійне невиконання державного плану, то стає зрозумілим, що серед справжніх причин поспішної зміни керівництва слід назвати значні економічні труднощі, неспроможність вирішення складних виробничих проблем в межах СРСР.

Спроби загасити гостроту проблеми рядом постанов і законів вищих органів влади і управління Союзу РСР протягом 1940 р. кардинальних змін не внесли. Жорсткі заходи перетворилися на жорстокі з публікацією Указу Президії Верховної ради Союзу РСР за 19 жовтня 1940 р., згідно якого вводилися в практику обов'язкові переводи інженерів, техніків, майстрів, кваліфікованих робітників з одних на інші підприємства [41]. Указ, доповнюючи попередній Указ Президії Верховної ради СРСР за 26 червня 1940 р. [42], про заборону піти з підприємства за особистим бажанням, фактично свідчив про посилення на офіційному рівні жорсткості радянської системи.

Отже, аналіз стану забезпечення і якісних змін складу інженерно-технічних працівників промисловості Донбасу в досліджуваний період дають підстави для деяких висновків.

По-перше, продовжувалося подальше закріплення командно-бюрократичних методів добору і управління керівним складом вугільників басейну. Яскравим проявом посилення втручання партійних комітетів в кадрову політику господарських органів шляхом поновлення системи розгорнутих списків номенклатурних посад.

По-друге, серед форм і методів роботи з керівними кадрами зверхність була за адмініструванням, невиправданими пониженнями на посаді, переміщеннями, а часто і репресивними заходами.

По-третє, тоталітарний режим управління господарством підштовхував до прийняття нереальних планів розвитку вугільної промисловості, що викликало, з одного боку, пошук нових «шкідників» і «диверсантів», а з другого боку, небажанням інженерно-технічних кадрів брати відповідальність за справу безпосередньо там, де вирішувалася доля державного плану. Значно небезпечніше було при мінімумі ініціативи, при сліпому виконанні вказівок зверху щодо плану вуглевидобутку.

По-четверте, не завдяки, а в більшості супроти партійному втручанню в господарські справи виросла плеяда нових ініціаторів новаторського підходу до проблеми вуглевидобутку.

4.3. Кадри промисловості періоду радянської індустріалізації під кутом зору дослідників в умовах післявоєнної доби і наростання системної кризи в СРСР

Наприкінці 1930-х – середині 1940 років загалом завершилася радянська індустріалізація. Союз РСР, в його складі і Україна перетворилися на розвинуту індустріально-аграрну державу. Відповідно до з соціалістичної перебудови економіки країни змінилася і класова структура радянського суспільства [1]. Наприкінці 1939 р. в складі населення СРСР робітничий клас займав третину (33,5 %), колгоспники і кооперовані кустарі – майже половину (47,2 %), одноосібники – тільки 2,6 %. Представників експлуататорських класів не було взагалі [2].

Переважне зростання галузей важкої індустрії супроводжувалося значним збільшенням чисельності робітників великої промисловості.

Такі зміни відкривали шлях для подальшого розвитку науки. Починався другий етап радянської історіографії робітничого класу. Перед суспільствознавцями постало питання прослідкувати, як за перше 20-річчя нової влади докорінно змінилася сама сутність робітничого класу, затвердилося нове ставлення до праці. Серед досліджень передвоєнної доби знаковою стала монографія Б. Маркуса «Праця в соціалістичному суспільстві».

Книга стала продовженням раніше проведених досліджень на ту ж тему. Як вже зазначалося, у роки першої п'ятирічки Б. Маркус був одним із ініціаторів розробки шляхів і методів вивчення соціального становища робітничого класу СРСР. Результатом дослідження стало виділення основних

груп робітників і їх характеристика. Але нова його праця не мала аналогічних матеріалів і рекомендацій для вивчення складу робітничого класу більш пізнього періоду.

Головним авторським завданням було визначено необхідність аналізу праці на етапі соціалістичного будівництва та з'ясування основних якісних зрушень у складі робітничого класу СРСР. До цих зрушень Б. Маркус відніс повну ліквідацію безробіття; остаточну ліквідацію капіталістичного найму робочої сили у зв'язку з подоланням багатукладності радянської економіки; збільшення питомої ваги робітників, зайнятих виробництвом матеріальних благ; задоволення культурних запитів населення; підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу і помітне збільшення питомої ваги жінок в його складі; суттєві зміни національного складу робітничого класу і його територіального розміщення; зміни джерел і форм поповнення робітничого класу; розвиток нового ставлення до праці, пов'язаного з професійною, політичною і громадською активністю і організованістю робітників [3]. Здається, тут доречно погодитись із думкою знаного історіографа І. Ворожейкіна, що, з одного боку, це дійсно була серйозна спроба визначити основні риси радянського робітничого класу як нового класу і передумови їх розвитку. Але, з іншого боку, цінність узагальнень Б. Маркуса помітно знижувалася знаходженням його під шорами панівної на той час ідеології [4]. Автор монографії, разом з тим, не визнавав економічні закони соціалізму об'єктивними, протиставляючи стихійним законам капіталізму, які діють усупереч волі людей, «творчо і свідомо створюються, завойовуються об'єднаними зусиллями мільйонів людей [5]». Так само це стосувалося і закономірностей нової організації праці. Сучасному досліднику очевидно те, що було закрито обставинами тієї епохи від істориків непростих 1930-х років. Тому і сталося, що дослідити зародження, формування нового класу, його специфічні риси, які раніше були невідомі, вдалося, але повно і виразно прослідкувати шляхи його залежності від державної ідеології не змогли.

Після деякого послаблення в другій половині 30-х – першій половині 40-х років інтерес до дослідження даної проблеми посилювався після успішного закінчення Великої Вітчизняної війни, коли на порядок денний постало завдання відбудови народного господарства, завершення побудови соціалістичного суспільства.

До опрацювання цих проблем у різних галузях промисловості взялися у післявоєнний період і історики, і економісти. У кінці 40-х років Ф. Слободинська і Й. Щербина захистили дисертації з історії робітничого класу України перших років соціалістичної індустріалізації [6].

У 1953 р. в центральному часописі вийшла стаття П. Богачова «Ріст робітничого класу СРСР в роки першої п'ятирічки» [7]. Вона сповіщала про пробудження інтересу до проблеми формування робітничого класу. Було підготовлено і захищено кілька кандидатських дисертацій, де розглядалися проблеми робітничого класу окремих районів чи галузей промисловості Української РСР [8].

Майже водночас вийшло з друку, хай і в невеликій кількості, декілька узагальнюючих праць, присвячених класовій структурі радянського суспільства, докорінним змінам робітничого класу в період індустріалізації країни. Серед них книга Р. Дадикіна [9]. Незважаючи на цікавий фактичний матеріал, автор не зміг позбавитися таких недоліків, як слабкий рівень узагальнень, боязливе ставлення до методологічних питань і неповажне – до історіографії. Підрахунки вказують, що в 1946-1953 рр. історії робітничого класу було присвячено понад 80 праць [10]. До 1954 р. майже кожна друга публікація з історії індустріалізації характеризувала участь робітничого класу у виробництві.

З початком «хрущовської відлиги» перед істориками з появою можливостей, у першу чергу, за рахунок дозволу працювати з масивами раніше закритих документів у центральних і місцевих архівах та виданням нових друкованих часописів постали перед науковцями і нові завдання. З 1956 р. постійно збільшувалася бібліографічна довідка із загальних і окремих

питань проблеми історії і формування радянського робітничого класу [11], поступово стаючи все більше вагомішою.

Спираючись на досвід своїх попередників, загальні досягнення історичної думки, історики, економісти, філософи висловлювали свої роздуми. Почали розроблятися дисертаційні і монографічні дослідження з різних проблем історії робітничого класу та інженерно-технічних кадрів і господарників.

У розпорядженні дослідників знаходилася різноманітна статистика щодо організації праці, особливо за реконструктивний період. Але, як зазначила відомий джерелознавець С. Якубовська, аналізуючи стан вивчення і публікацій джерел радянського періоду, деяких відомостей для висновків не вистачало, особливо серед матеріалів третьої п'ятирічки. Разом з тим, вона звернула увагу на суперечливість опублікованих даних [12].

На додаток сказаному, В. Лельчук не знайшов до 1970 р. жодного узагальнюючого дослідження істориків і економістів, присвячених кількісному зростанню робітників в умовах радянської індустріалізації. Розробок, подібних праці А. Рашина [13], який вдало розкрив динаміку чисельності пролетаріату в умовах незавершеної капіталістичної індустріалізації царської Росії, стосовно радянської індустріалізації не було. Історіографія періоду радянської індустріалізації не мала ґрунтовного вивчення шляхів подвоєння чисельності промислових робітників за роки першої п'ятирічки, ліквідації безробіття наприкінці 1930 р., або як до початку 1940-х років на робітників, службовців і їх родин доводилася половина населення країни [14].

У попередньому розділі було вже зазначено, які недоліки зосереджували завдання першої п'ятирічки в розрахунках співвідношення кількості робітників і зростання продуктивності праці.

Утім, і надалі розробники першого довгострокового плану допускалися прикрих помилок. На це звернув увагу в історіографічному огляді «До вивчення питання про чисельність робітничого класу СРСР» В. Лельчук. Не

випадково, вказував дослідник, у 1933-1937 рр. збільшення валової продукції на 120 % відбулося за рахунок перевищення кількості робітників на 26,4 %, а в роки першої п'ятирічки був на багато менший приріст виробництва при подвоєнні їх чисельності [15].

Дослідженню проблеми історії робітничого класу сприяли не тільки аналізи досягнень попередників, а й фахівців інших галузей знань: філософа Г. Глезермана [16], економіста В. Немчинова [17] та ін. Так, зміни класового складу населення СРСР, розраховані і зведені в таблицю академіком В. Немчиновим (у відсотках). Вони отримали офіційне закріплення у союзному статистичному збірнику «Народне господарство СРСР» [18].

Подальшу увагу дослідників привертала й тема матеріального добробуту робітничого класу, започаткована ще в 1930-ті роки. Розповівши про труднощі дослідження, С. Струмлінін докладно висвітлив методи масового обстеження харчування, бюджету часу та побуту робітничих родин [19]. Методології вивчення життєвого рівня трудящих, у тому числі і робітників, присвятив увагу колектив дослідників на чолі з І. Писаревим [20]. Автори цієї книги розглянули взаємозв'язок реальної заробітної платні з державними асигнуваннями на соціально-культурні потреби. Вони довели неправомірність сплутання фонду реальної заробітної платні з громадськими фондами. Водночас вони попереджали, що неможливо розглядати заробітну платню як всеохоплюючий універсальний показник матеріального забезпечення робітників і службовців.

У 1958 р. в Інституті історії АН СРСР була організована група дослідників з вивчення історії радянського робітничого класу і радянської промисловості, яка активізувала проведення монографічних досліджень, наукових конференцій. Помітне накопичення фактичного матеріалу дослідниками історії робітничого класу в міжвоєнну добу почало вимагати підвищення теоретичного рівня узагальнень. Цьому сприяла розпочата дискусія про перетворення російського пролетаріату в радянський робітничий клас, строки й етапи цього процесу і його основні закономірності

[21]. Одна група вчених доводила, що в перехідний період від капіталізму до соціалізму в СРСР йшло формування нового робітничого класу, розпочате Жовтневою революцією [22]. Інші історики відкидали саму тезу про формування нового робітничого класу після Жовтня. На їхню думку, мова повинна була йти про згуртування, об'єднання, консолідацію робітничого класу як панівного, керівного класу навколо партії, про перетворення його соціальної природи [23]. Факт виникнення дискусії засвідчив новий етап у вивченні історії робітничого класу СРСР. Разом з тим обговорення довело необхідність подальшої розробки важливих вузлових проблем історії всього радянського суспільства, комплексного підходу до вивчення головних закономірностей соціалістичного будівництва, виявило тісний зв'язок і взаємозалежність між історичною наукою й іншими галузями гуманітарних знань. Як показує аналіз літератури, наприклад, положення і висновки Я. Соніна та О. Шкаратана можуть стати для дослідників добротною ілюстрацією до публікації статистика Л. Мінца [24].

Важливу проблему вивчення класового складу суспільства, розподілу робітничого класу за галузями промисловості розглянув В. Немчинов [25]. Особливістю публікації стало використання статистичних методів дослідження для кількісної характеристики процесів, які проходили в робітничому класі. Щоправда, тільки за допомогою цифрових даних неможливо розібратися в соціально-психологічних аспектах різних прошарків робітників.

Значно більше дослідників почали розробляти методику вивчення культурно-технічного рівня робітничого класу. У середині 1950-х років у статтях О. Губаревої, М. Кіма, А. Рашина були розглянуті чинники, які впливали на зростання культурно-технічного рівня робітничого класу і ознаки його зростання [26]. Серед узагальнюючих праць привертає увагу колективна монографія «Піднесення культурно-технічного рівня радянського робітничого класу» [27]. Зібраний фактичний матеріал захлиснула висока

заідеологізованість висновків, на що спонукав авторів ХХІІ з'їзд партії, де була ухвалена програма комуністичного будівництва.

За результатами всесоюзних наукових конференцій почали виходити збірники, колективні й авторські монографії, статті. Найбільш змістовними і цікавими, на наш погляд, були видання А. Рашина, Л. Анкудінової, В. Дробіжева, А. Слуцького, Г. Панфілової, Л. Рогачевської [28]. Сумарно взяті, вони не тільки відтворювали загальну картину стрімкого зростання чисельності робітничого класу за 1926-1940 рр., але й значною мірою давали пояснення сутності цього непростого процесу.

Авторські дослідження зростання культурно-технічного рівня робітників, які провели О. Козлова і Г. Окладной, викликали інтерес значною кількістю статистичних матеріалів [29]. Але, як пізніше зазначив в історіографічному нарисі І. Ворожейкін, опубліковані монографії не вирізнялися глибиною висвітлення теми. Для аргументації доказів і висновків бралися тільки факти, які «лежали на поверхні» й тільки ілюстрували загальні положення [30].

На Всесоюзній науковій сесії при Ленінградському університеті з історії робітничого класу привернула увагу дослідників доповідь О. Шкаратана, основні положення якої він виклав на сторінках часопису «История СССР» [31], а дороблену і доповнену за назвою «Проблеми і методи вивчення соціального складу радянського робітничого класу» надрукував у збірнику статей університету [32]. Те, що Я. Сонін, як економіст, підмітив у джерелах щодо поповнення робочої сили в соціалістичному суспільстві, майже одночасно дослідив О. Шкаратан, як історик. Він визначав склад робітників за різними прошарками, групами зі своїми специфічними особливостями. Поряд з соціальними він вбачав вікові, статеві, національні, професійні і кваліфікаційні відмінності. Під соціальним складом робітничого класу в перехідний період від капіталізму до соціалізму він розумів наявність у його структурі прошарків вихідців із інших класів. Щоправда, нового в такій методиці мало, бо ще в 1930-ті роки Б. Маркус, А. Рашин визначали основні

групи робітників СРСР. Але О. Шкаратан довів це на багатій джерельній базі підприємств Ленінграду, які зберігаються в архівах міста.

Аналіз складу робітничого класу зробив у монографії про відтворення робочої сили в СРСР М. Сонін [33]. Позитивна риса даної роботи полягала в тому, що в ній була чітко визначена різниця між поняттями «джерела робочої сили» і «форми поповнення лав робітничого класу». Головне ж полягало в тому, що автор не відходив від конкретно-історичних обставин в країні на різних етапах перехідного періоду. А саме це – важлива вимога до історичного дослідження.

При переході від капіталізму до соціалізму бурхливе кількісне зростання робітничого класу відбувалося з укріпленням його внутрішньокласової єдності. Одночасно зникали соціальні перетинки в самому робітничому класі, як наслідок капіталізму. Тільки в середині 1960-х років цим проблемам надали увагу при аналізі соціальної структури радянського суспільства на всесоюзних наукових конференціях у Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Свердловську [34].

Після довгого обминання, як реакції на побажання історіографа В. Лельчука [35], дослідники почали виявляти інтерес до вивчення питання ліквідації безробіття. Книги, брошури і статті працівників Наркомату праці, інших економістів і статистиків, які вийшли в 1920-ті роки, не могли дати, навіть за унікальністю зібраного, а інколи проаналізованого матеріалу, повну картину подолання аграрного перенаселення, викорінення самих причин утворення резервної армії робітників. До того ж більшість підготовлених праць тривалий час в СРСР оцінювалася негативно, так само як і діяльність органів Наркомату праці.

З 1957 р. почали виходити статті, де в загальних рисах розглядалися основні етапи боротьби з безробіттям в СРСР. Ця проблематика стала досліджуватися М. Довженком, А. Сичовою, К. Суворовим, охоплюючи 1920-ті роки і до завершення першої п'ятирічки.

Зокрема М. Довженко в статті «Ліквідація безробіття і здійснення права на працю» та дисертації на звання кандидата економічних наук [36] лише розглянув ситуацію з безробіттям в період «воєнного комунізму». Проте 1920-ті роки, коли проводилася цілеспрямована політика проти безробіття, автором майже не розглядалися. І тут праві В. Дробіжев і В. Лельчук, що М. Довженку не вдалося подолати застарілу традицію деяких дослідників – ігнорування історіографії досліджуваної проблеми [37]. Тому молодий дослідник не використав матеріалів і висновків попередників, економістів 1920-х років.

Зовсім іншим підходом до оцінки попередників вирізняються публікації і кандидатська робота А. Сичової, яка вказувала на необґрунтованість звинувачень авторів 1920-х рр. [38]. Вона, широко використавши архівні матеріали і літературу того періоду, розкрила шляхи, методи, засоби і результати боротьби проти безробіття в 1926-1931 рр. Так, вона довела фактично свою першість в історичному висвітленні процесу подолання безробіття в СРСР.

Монографічні дослідження Л. Рогачевської, К. Суворова [39], статті інших авторів в 1960-1980-ті роки були спрямовані на вивчення й узагальнення роботи радянських, профспілкових, молодіжних органів і організацій за участі партійних комітетів щодо вирішення проблем праці. Вони турбувалися, передусім, про збереження і поповнення кадрового ядра робітничого класу – головного соціального опертя держави диктатури пролетаріату.

К. Суворов першим розглянув в історико-партійному аспекті цю проблему. Треба зазначити, що названі автори монографічних досліджень не знайшли підтверджень для датування, як це зробила А. Сичова, ліквідації безробіття в 1931 р. Певна річ, що при вирішенні такої соціальної проблеми не можливо навіть припустити абсолютно точну дату. І дослідники підкреслювали, що дійсно в 1931 р. чисельно невеликі групи безробітних були, але проблема безробіття в СРСР перестала існувати вже наприкінці

1930 р. Так, наприклад, Л. Рогачевська вважала вирішальним етапом боротьби з безробіттям 1928/29 – 1929/30 роки, тобто початок здійснення першого п'ятирічного плану [40].

Першою науковою конференцією в січні 1959 р. в Москві Інститут історії АН СРСР започаткував підготовку збірника статей «Зміни в чисельності і складі радянського робітничого класу», що вперше вийшов друком у 1961 р.

У наступні роки наукові конференції проводили у великих наукових центрах разом з Інститутом історії АН СРСР відповідні державні університети – Ленінграду, на Уралі, в Сибіру, в Києві, Харкові, Донецьку тощо. Вони сприяли виявленню актуальних проблем і розробці наукової методології та методики дослідницької роботи. За підрахунками О. Шкаратана, до 1964 р. вийшло друком понад 1 тис. робіт: з проблем чисельності і складу робітничого класу, зростання добробуту і культурно-технічного рівня робітників, які склали 23,3 % загальної кількості публікацій, 48 % – з проблем соціалістичного змагання і участі в управлінні виробництвом [41].

Для багатьох дослідників стала великим уроком критика О. Козлової, яка в своїй монографії допустила неточності статистичного характеру, використавши для розрахунку окремі незрівняльні показники. Це ж сталося з детальним фаховим аналізом М. Гольцмана в історичній і економічній періодиці [42].

В. Дробіжев проаналізував низку праць з історії соціалістичного змагання і довів, як зневажливе ставлення до методики приводить окремих істориків до бездумної фактології [43]. Видається, такого змісту критичні зауваження залишаються актуальними і для сучасних дослідників.

Н. Лебедева та О. Шкаратан в історико-соціалістичному відношенні, переважно, на матеріалах промислових підприємств Ленінграду проаналізували історію соціалістичного змагання [44]. Майже одночасно вийшла книга Л. Рогачевської [45]. Авторів названих публікацій об'єднувала

характеристика стаханівського руху як форми соціалістичного змагання, навіть попри те, що його ленінградські дослідники називали рухом новаторів. Знову йшлося про неосталінську оцінку руху, тобто як вищу форму соціалістичного змагання.

Аналіз літератури початку 1960-х років свідчить про появу узагальнюючих праць з проблем становлення робітничого класу в реконструктивний період. Йдеться про праці А. Слуцького, В. Довгопола, С. Сирцової.

Першим у радянській історіографії провів комплексне дослідження ролі робітничого класу України в період створення підвалин соціалістичної економіки А. Слуцький [46]. Найбільш вдалим і навіть оригінальним, за визначенням авторів фундаментальної книги українських історіографів [47], був показ змін якісного і кількісного складу робітничого класу. Уперше проаналізована динаміка його галузевої, соціальної, демографічної та кваліфікаційної структур. Досліджені джерела поповнення складу, роль кадрових робітників та виробничих колективів у вихованні молоді. Утім, як уже давно повелося серед істориків, що досліджували індустріалізацію країни, поза увагою автора монографії залишилися проблеми легкої і переробної галузей промисловості.

Серед великих прогалин в українській радянській історіографії 1960-х років приємним винятком стала книга С. Сирцової [48]. Її особливістю було комплексне дослідження на основі друкованих джерел, хоча за відсутності архівних джерел дещо знецінена вагомість цієї праці в історіографії. У ній розглянуті питання участі робітничого класу в виконанні завдань третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства, значне місце виділено висвітленню нових форм соціалістичного змагання, кількісних і якісних змін у складі робітничого класу, питанням добробуту і культурно-технічного рівня. Щоправда, дослідження базується на матеріалах великих промислових центрів, галузей важкої промисловості. Утім, поза увагою автора, як і у попередників, залишився великий загін робітничого класу великих

підприємств легкої, переробної, шкіряної, текстильної, м'ясної й інших галузей промисловості (так званої групи «Б»).

Соціально-культурна сфера промисловості була репрезентована двотомними роботами на всеукраїнських і донецьких матеріалах, присвячених розвитку класової структури суспільства і особливо робітничого класу [49]. Методологічним підґрунтям цих праць було положення марксистсько-ленінської концепції провідної ролі робітничого класу в соціальному прогресі, побудові комуністичного суспільства. Їх автори ідеалізували соціальну політику КПРС. Утім, названа література мала і визначений об'єктивний зміст. Так, у двотомнику «История рабочих Донбасса» зберігають наукове значення аналізи кількісних, професійних, демографічних змін у складі промислових робітників за весь радянський період, відомості про джерела і форми комплектування робітничих кадрів, їх професійне навчання та ін. У загальному контексті наведено відомості про найчисленніший у регіоні загін робітників – шахтарство.

Інформацію про демографічні процеси в регіоні, що впливали на формування колективу гірників, містить робота «Населення і трудові ресурси Донбасу» [50]. Зберігають значення деякі спостереження Д. Белатова в питаннях професійно-кваліфікаційних змін у складі робітників вугільної промисловості протягом 1950-1960-х рр. [51].

Як відзначено в «Історіографії історії Української СРС», починаючи з 1960-х років, історики ґрунтовно вивчали документальний матеріал, велику кількість літератури і завдяки цьому створили низку узагальнюючих монографій [52]. У більшості з них, як повелося ще з середини 1950-х років, розкривалася виробнича активність робітничого класу на початку періоду індустріалізації, реконструкції народного господарства. За підрахунками М. Резницької, за 1956-1975 роки з 200 публікацій понад десяти монографій було присвячено цій тематиці [53]. Але в них, як і в усій радянській історіографії, не було праць з конкретно-історичним аналізом за весь реконструктивний період [54]. Звичайно, спроби були, але в опублікованих

книгах Є. Єфремова, О. Кудлая, В. Сидоренка, колективній праці істориків під керівництвом М. Матвійчука [55], присвячених соціалістичному змаганню, зроблені лише перші кроки узагальнень.

Уперше, почерпнувши із джерел архівів, відобразив нові аспекти виробничої діяльності робітничого класу А. Епштейн [56], зокрема, показавши специфіку формування нових робітничих колективів, підготовку кадрів кваліфікованих робітників і прискорену підготовку спеціалістів.

Прискіпливим ставленням до кожної цифри і зваженістю висновків вирізнялися докторська дисертація, монографія і численні публікації з проблеми робітничого класу України в роки радянської індустріалізації В. Довгопола [57], в яких досліджувалися джерела і шляхи поповнення загону робітничого класу, форми підготовки робітників для роботи на новій техніці, матеріали про кількісні зрушення і зростання культурно-технічного рівня робітників промислових підприємств важкої, легкої, харчової промисловості Харкова, Дніпропетровська, Донбасу, Криворіжжя. Він розробив і ґрунтовно проаналізував цілу низку цікавих і унікальних таблиць. Дослідник разом з тим зазначив, що не вдалося встановити точних даних про кількість робітників, що підвищили свою кваліфікацію на курсах: статистика охопила не всі курси, існувала велика плинність курсантів, враховувалися курси і учні один раз на рік, тоді як короткострокові курси протягом року здійснювали декілька випусків.

Привертає увагу дослідженням слабо вивченої проблеми підготовки індустріально-технічних кадрів робота, яку провів за весь реконструктивний період М. Коновалов [58]. На базі архівних документів він проаналізував професійну підготовку робітників, інженерно-технічних кадрів та керівного складу господарників. Щоправда, за відсутності систематизованих даних у статистичних довідниках, у монографії М. Коновалова не розкрита динаміка професійного складу і кваліфікаційного рівня робітників. А місцями робота страждає заполітизованістю проблеми.

У першій узагальнюючій монографії з історії соціалістичного будівництва в роки другої п'ятирічки Ю. Бабка наведено багато прикладів трудової активності робітничого класу через конкретні справи новаторів виробництва, ініціативних господарників [59]. Але історико-партійний аспект не дав можливості авторові донести правду про рух новаторів.

Організацію соціалістичних змагань у початковий період соціалістичної індустріалізації (патріотичне починання про виконання першої п'ятирічки за 4 роки луганських машинобудівників, «краснозвездный поход» шахтарів Чистяковського району за право запалити червону зірку на копрі шахти, як символ успішного виконання плану вуглевидобутку) одним із перших у Союзі показав у своїх монографіях Г. Пономаренко [60]. Аргументовано підійшла до висвітлення стаханівського руху З. Лихолобова, яка довела його вплив на формування духовності, зростання суспільно-політичної активності його учасників.

Серйозним і змістовним аналізом нових архівних і опублікованих матеріалів вирізнялася монографія П. Гудзенка, С. Кульчицького, Є. Шаталіної про трудові починання робітничого класу Української РСР [61], в якій йшлося про зародження і розвиток масового руху ударних бригад за дисципліну праці й ефективне використання техніки. У науковій літературі такого характеру вперше, мабуть, були названі сотні імен робітників і інженерно-технічних працівників.

З огляду на їх беззаперечно вагомий внесок у радянську історіографію робітничого класу, неможливо не відзначити, що деякі знані дослідники, як Ф. Зимоглядов, А. Дольчук та ін. [62], продовжували дотримуватися офіційної оцінки індустріалізації країни, у тому числі щодо стаханівського руху як масової форми соціалістичного змагання.

Однією із складних і найменш досліджених проблем і до сьогодні залишається вивчення динаміки соціальної структури робітничого класу в реконструктивний період та в подальшому промисловому розвитку країни. В

українській історіографії вагоме місце з цих проблем з середини 1970-х років займали З. Лихолобова і В. Лобурець.

З. Лихолобова почала вивчати й аналізувати джерела і форми поповнення робітничих кадрів, збільшення їх чисельності і зміни якісного складу, підвищення культурно-технічного рівня ще наприкінці 1960 – початку 1970-х років. Вона вперше на матеріалах важких галузей промисловості Донбасу розкрила динаміку соціальної структури з 1928 р. по 1931 р. (надалі був відсутній статистичний матеріал промислових підприємств). Так, вона прийшла до висновку про зростання соціальної однорідності трудівників навіть на прикладі такого специфічного регіону. За трудовим стажем, як основним критерієм, З. Лихолобова виділила верстви робітничого класу і довела зростання їх питомої ваги в реконструкції народного господарства Донбасу [63].

Працюючи майже водночас, В. Лобурець досліджував подібні проблеми формування кадрів робітничого класу України з відбудовчого періоду до кінця першої п'ятирічки. На широкій джерельній базі ґрунтовно розкрив джерела поновлення робітничого класу, хоча й недовів чіткого розмежування між формами підготовки та підвищення кваліфікації робітників.

Таким чином, історіографічний огляд історії робітничого класу в умовах індустріалізації країни свідчить, що історики, економісти, філософи провели велику кількість різносторонніх досліджень становлення, розвитку, перетворень і змін робітничого класу.

Але поза увагою дослідників ще залишилося багато слабо вивчених питань, як, наприклад, зміни в складі робітничого класу, викликані введенням в експлуатацію великих підприємств, особливо важкої промисловості в період індустріалізації. Це – по-перше.

По-друге, майже відсутні дослідження історії робітничого класу підприємств так званої групи «Б» - легкої, переробної, текстильної, м'ясної, шкіряної промисловості.

По-третє, ще недостатньо проведено комплексне вивчення історії робітничого класу і підготовлено монографій, захищено докторських дисертацій за весь період індустріалізації, особливо за роки третьої п'ятирічки.

По-четверте, сучасна українська історіографія замало поки що додала до зробленого попередниками у вивченні історії робітничого класу України.

РОЗДІЛ 5

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРОМИСЛОВОГО ПОСТУПУ УРСР В МІЖВОЄННУ ДОБУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ІСТОРІОГРАФІЇ

5.1. Парадигми промислового розвитку 1920-30-х років

Новітня історіографія, як українська, так і російська чи далекого зарубіжжя, свідчить, що за нових політичних і соціально-економічних умов, викликаних подіями глобального масштабу – розпадом соціалістичного табору і самого СРСР, проголошенням на його терені суверенних держав, дослідникам необхідно розібратись у недавньому минулому. Розібратись спокійно і неупереджено, зламуючи в собі стереотипи, нав'язувані громадській думці у Радянському Союзі впродовж кількох поколінь. Розібратись, не беручи на озброєння штампів політизованого антикомунізму. Ці штампи ковзають по поверхні явищ і не дозволяють зрозуміти всієї трагічності стану, в який потрапило українське суспільство з вини чужої тоталітарної держави.

Показово, що уже на межі 1980–1990-х рр. з'явилися перші спроби дослідників з нових методологічних позицій та на основі аналізу нового, невідомого раніше фактичного і документального матеріалу, глибокого прочитання опублікованих документів і новітньої літератури та публіцистики переосмислити питання, які вважалися «вичерпаними», висвітлити біографії ряду історичних осіб, господарників. Йдеться про статтю М. Панчука і С. Діброви, монографію В. Волконського і С. Кульчицького «Християн Раковський», а також збірник «Маршрутами історії», де усвідомлюючи заново, московські автори Г. Бордюгов та В. Козлов розглянули деформації соціалізму, українські дослідники В. Верстюк – проблеми «воєнного комунізму» в Україні, а С. Кульчицький – уроки нової економічної політики для сьогодення тощо [1].

Водночас у видавництві Київського університету вийшла монографія О. Бута [2]. У ній по-новому було висвітлено досвід управління промисловістю в умовах НЕПу, уперше доведено, що на основі втілення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) по вугільному Донбасу (квітень 1933 р.) затвердилася нова командно-адміністративна система управління промисловістю, яка проіснувала фактично до розпаду СРСР. У монографії сформульована і обґрунтована авторська концепція стахановського руху в різних галузях індустріальної України, названі імена, які донедавна були «вилучені» із контексту подій 1930-х років, поставлено питання про ціну форсованої індустріалізації.

На початку 1991 р. за сприяння Інституту історії АН УРСР і Канадського інституту українських студій вийшла перша пострадянська за фактичним матеріалом і світобаченням монографія «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки». Авторами її були співробітники академічного інституту трьох поколінь: С. Кульчицький («Економічні підвалини сталінізму»), В. Даниленко («Сталінізм і культура») і Г. Касьянов («Ідеологічні прояви сталінізму»). Представник молодшого покоління у цьому колективі Г. Касьянов пізніше видав першу власну монографію «Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля» [3].

У центрі уваги авторів – економічний, ідеологічний і соціокультурний зміст сталінізму, наслідки втручання адміністративно-бюрократичної системи в ці сфери життя суспільства. З огляду на мету цієї монографії, привертають увагу глибоко розроблені питання про причини формування сталінського типу господарства в Україні, зокрема в промисловості, які належать С. Кульчицькому. Тут чи не вперше розкрита позиція партійно-господарського керівництва УСРР (Х. Раковський, В. Чубар) щодо децентралізації управління українською промисловістю загальносоюзного значення, про «поправки-вбивці», «команди» Й. Сталіна в перший п'ятирічний план уже влітку 1929 р., які стосувалися форсування темпів розвитку чорної та кольорової металургії, машинобудування, хімічної

промисловості, а на 1931 р. – казковий 45-відсотковий темп промислового зростання. Йдеться про «підхльостування», за Сталіним, індустріалізації [4].

Цікавою в аспекті історіографією позиції українського партійно-радянського керівництва стосовно розвитку підприємств союзного підпорядкування, розташованих в УСРР, є публікація В. Васильєва [5]. У статті документально доведено, як майже за півроку новий Генеральний секретар ЦК КП(б)У із прихильника політики більшості українського керівництва, який стверджував, що «основою нашої економіки і розвитку є сільське господарство», різко змінив курс вліво, на бік Й. Сталіна.

І тут привертає новацією висновок із наукового доробку В. Васильєва: «Зміна поглядів Кагановича на проблеми розвитку економіки відбувалася у річці загального повороту політичного курсу керівництва компартії, що призвів до згорання НЕПу» [6]. Наслідком політики стала форсована індустріалізація та насильницька колективізація сільського господарства, що спричинили грандіозну катастрофу 1932–1933 рр. в Україні.

Продовженням поглибленого дослідження для С. Кульчицького стали наступні монографії 1996 та 1999 р. У першій із них «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» автор, зважаючи на поставлену мету (здається, не тільки перед собою) щодо необхідності реконструкції радянської історії, вдався до цілковитого переосмислення в методологічних підходах. Запроваджений керівною партією НЕП був розглянутий ним як результат переходу від концепції «світової революції» до концепції «капіталістичного оточення». Автор доводив, що «місцевий господарський обіг» був перехідною формою в економічному розумінні тих, хто визначав політичний курс радянських республік. Зникнення його з повсякденного вжитку відбулося тоді, коли державна партія повернулася обличчям до ринку [7].

Вельми цікавим в доказовому відношенні став підрозділ 2.16, де на фоні загальносоюзного розвитку НЕПу в «командних висотах» народного господарства показані безпосередньо на українському матеріалі перший

досвід побудови річного промислового плану, та вплив союзу партійно-радянського апарату з безпартійними економістами на відбудовчий процес у промисловості.

Розкриваючи причини згорання НЕПу, С. Кульчицький наголошував на необхідності внесення істотних уточнень щодо позиції окремих членів партійного керівництва, так званих лівих і правих, публічно заявлених у 1926–1927 рр. «Як праві, так і ліві не бажали відмовлятися від нової економічної політики. Справжня позиція Сталіна і сталінців була насправді не центристською. Вона взагалі виходила за рамки НЕПу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму», – стверджує дослідник. [8].

Майже зовсім не досліджувалися проблеми трестової промисловості України, тому привертає увагу монографія (1997 р.) і захищена в Інституті світової економіки і міжнародних відносин НАН України докторська дисертація з економічних наук В. Гринчуцького (1998 р.) [9].

Автор достатньо повно розкрив процес організації трестів, визначив його хронологічні межі, показав труднощі ідеологічного, політичного, економічного та організаційного характеру при їх утворенні. У книзі на підставі нових матеріалів визначено місце та роль промислових трестів в економічній системі соціалістичного господарства, що відкривало новий напрям досліджень в економічній історії України. Новацією дослідника став акцент на організацію нових трестів 1923–1927 рр., коли НЕП досяг свого зеніту. Значна увага надавалася місцевим трестам, роль яких з відбудовою промисловості значно зросла. Вони здебільшого, забезпечували ринок товарами масового вжитку, були мобільнішими та оперативнішими на ринку. На прикладі одного із провідних об'єднань «Укртрестсільмаш» показано, як за 1924–1927 рр. апарат правління тесту зріс з двох управлінь до 12 відділів, які мали більше ніж трьох десятків підвідділів, бюро, секцій, тощо. Таке швидке зростання штатів апарату правління було викликане, з одного боку, зростанням виробництва й ускладненням технічно-виробничої та комерційно-

фінансової діяльності трестів, а з іншого – свідчило про наближення кризи трестівської системи управління, її недосконалість і неможливість реагувати на зміни у промисловості.

Аналіз втілення в життя «Положення про державні промислові трести» від 29 червня 1927 р. дав підстави досліднику стверджувати, що директор мав значні повноваження. Фактично створювались усі умови для запровадження госпрозрахунку. Але повної самостійності у фінансовій та комерційній діяльності підприємство не отримало. Трест і надалі залишався юридичною особою, правління тресту будь-коли могло позбавити директора його повноважень. За трестом зберігалось право здійснювати всі торговельні операції й порядкувати прибутком. Підприємства не могли працювати з прибутком, оскільки зобов'язані були відпускати трестам продукцію за собівартістю. На відміну від попередників у В. Гринчуцького викликала значні сумніви доцільність існування синдикатів у важкій промисловості. Більшість трестів важкої промисловості працювали за держзамовленням і фактично були виведені поза сферу ринку. Поряд із синдикатами при РПО та УЕН існували особливі комітети з розподілу замовлень, тому необхідності в існуванні цих синдикатів не було.

Значним внеском в історіографію парадигми промислового розвитку в 1920-ті роки став висновок, де автор на основі вивчення та аналізу джерел встановив, що процес трестування тривав протягом 20-х років, а не завершився у 1922 чи 1923 роках, як стверджували дослідження попередників. У ході трестування відбувався процес поступової централізації всієї промисловості і централістськими каталізаторами виступали трести, які намагалися встановити монополію на ринку. Їм в цьому сприяла держава, яка намагалася використати трести як найбільш вдалу форму встановлення контролю за промисловим виробництвом.

На межі перших двох тисячоліть настав час для спокійних і зважених історичних оцінок, що базувалися б на фактах. Інститут історії України НАН України зустрів Міленіум реалізацією цікавого наукового проекту під назвою

«Україна крізь віки». Це 15-томне видання авторських монографій, удостоєне в 2001 р. Державної премії України. У 1999 р. вийшов друком 11-й том «Україна між двома війнами (1991–1939 рр.)». Основу цієї книги, автором якої є С. Кульчицький, становить період «великого перелому» [10].

Важливо зазначити, що в численних монографіях і публікаціях С. Кульчицького українська історіографія засвідчила, що не заперечуючи цілком очевидних досягнень міжвоєнного періоду в індустріалізації народного господарства, а також у розвитку науки і культури, автор все помітніше замислюється над ціною соціально-економічних і культурних перетворень.

У книзі, спираючись на останній публічний лєнінський вислів стосовно перспектив непівської Росії, обґрунтовано доведено, що Україна прив'язана компартійною диктатурою до Росії міцніше, ніж будь-коли. Звідси вона також мусила пройти весь хресний шлях «соціалістичного будівництва» [11].

А «характеризуючи» народне господарство в умовах НЕПу, автор стверджував, що націоналізована промисловість не може конкурувати з приватною, хоч і має, порівняно з нею, досить серйозну «фору» – сприяння і підтримку державних органів.

На відміну від ранішніх монографій, у цій книзі зустрічається авторське застереження: «Однак нову економічну політику не варто переоцінювати... Диктатура і ринок – поняття несумісні». В умовах диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Запозичені від капіталістичного господарювання в роки НЕПу зовнішні форми організації економіки (включаючи термінологію: трести, капітал, прибуток) були тільки імітацією ринкових відносин. Це унаочнює так і не розв'язана проблема банкрутства [12]. Закріплює С. Кульчицький своє спостереження ще одним обґрунтуванням: «Від світового ринку він (непівський ринок – авт. В.Б.) був відділений монополією зовнішньої торгівлі» [13].

Серед останніх великих праць знаного фахівця з проблем радянської індустріалізації є авторський нарис в тритомному проекті НАН України за узагальнюючою назвою глобального характеру «Україна і Росія в історичній

ретроспективі». У центральному підрозділі нарису глибоко проаналізована парадигма промислового розвитку України в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу. С. Кульчицький значно поглибив сутність індустріалізації в сталінському розумінні: «В організації державної промисловості Сталін не повернувся до провальної спадщини «воєнного комунізму»» [14].

Щоб здійснювати індустріалізацію в інтересах військово-промислового комплексу й галузей, що його обслуговували, доводить автор нарису, всю радянську промисловість у плануванні, фінансуванні й постачанні поділили на дві групи: групу «А» (виробництво засобів виробництва) і групу «Б» (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи «А» виділялися основні фінансові ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом.

Група «А» складалася з галузей важкої промисловості, група «Б» – з галузей легкої та харчової промисловості. Однак цей поділ був досить умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість – сировину й напівфабрикати для використання підприємствами групи «А». Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи «А» виробляла мінімум товарів народного споживання. Відповідно у промисловості групи «Б» вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи «А». У ринкових умовах такий господарський механізм не міг би проіснувати жодного дня.

З проголошенням у 1927 р. пріоритету державного плану над ринком, ухвалою постанови ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловістю» (1929 р.) [15], коли головною ланкою управління ставало підприємство, а не трест, того ступеня економічної незалежності, який мали трести непівської доби, підприємства не одержали. Як директивний

документ, перший п'ятирічний план фактично стали виконувати за сумою річних планів при визначеному Сталіним величезним (37,7% у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки) темпом зростання промислової продукції. Таке форсування темпів створювало народногосподарські пропорції, збільшувало до небезпечного рівня інфляційність економіки, створювало дефіцити і, врешті, зводило нанівець досягнення п'ятирічки.

Автор приходить до висновку, що Сталін сам розумів нереальність продиктованих темпів, однак вимагав виконувати завдання під страхом всіляких кар [16].

У цій праці також визначені й інші питання, що не отримали належного висвітлення в соціально-економічній та історичній літературі досліджуваного періоду. Так, поверхово вивчалась, і тому, немов звертаючись до молодих дослідників індустріалізації, знаний фахівець звертає увагу, що радянська статистика визначає питому вагу різних галузей промисловості у сукупному обсязі продукції підприємств фабрично-заводського типу. Питома вага машинобудування і металообробки, хімічної індустрії, текстильної промисловості за роки двох п'ятирічок підвищилася, натомість знизилася частка чорної металургії, кам'яновугільної промисловості, харчосмакової промисловості у валовій продукції великої промисловості України. Дані дають уявлення про тенденцію, але не показують справжньої ваги галузі в народному господарстві, бо незмінні ціни 1928 р., в яких обчислювався обсяг валової продукції, були по-різному «незмінні» в різних галузях.

Поки що історикам, економістам не вистачило часу дослідити, як у підсумку в структурі промисловості штучно збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів народного споживання. Тобто, за статистичними даними, промисловість більшою мірою брала участь у задоволенні потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Сама промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися керівниками країни. Маніпулювання цінами під виглядом науково обґрунтованого ціноутворення позбавляло їх об'єктивної основи. Статистичні показники, засновані на цінах, і передусім показник валової продукції, мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав економічну політику та ухвалював директивні рішення.

Парадигма промислового розвитку України в умовах радянської індустріалізації засвідчує, що у 1927–1928 рр. цінові пропорції ще враховували певною мірою ринкові співвідношення. Наприкінці 1930-х рр. ціни визначалися державою так, як їй було зручно. Тому реальне падіння питомої ваги групи «Б» істотно більше, ніж це показують статистичні дані. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цифри всередині групи «А» самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а військово-промисловий комплекс, що розвивався стрімкими темпами і переважно за межами України. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, технологічний прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

Серед проблем сучасної історіографії важливою складовою парадигми промислового розвитку УСРР в умовах НЕПу під кутом зору дослідників зовсім з нових методологічних засад став приватний сектор.

На початку 1990-х рр. вийшли монографії та були підготовлені дисертації О. Бутом, А. Диланяном, М. Анисимовою та ін. [17]. Автори висвітлювали історіографію НЕПу, роль держави в регулюванні соціально-економічних відносин, аналізували нові причини згорання НЕПу, визнавали певну невідповідність сталінської практики ленінським ідеям тощо.

Використовували визначення «приватний сектор», «приватне підприємництво», але не розкриваючи особливостей становлення самої системи його діяльності. Перші спроби нового погляду на приватних підприємців у всеукраїнському аспекті зробила З. Лихолобова [18].

Новий пострадянський період у дослідженні проблеми розпочався з проголошенням незалежності України. Він характеризувався, передусім, якісно новим, неупередженим методологічним підходом до історичної науки взагалі. Це спричинило появу цілої низки узагальнюючих досліджень, присвячених питанням нової економічної політики. Серед них виділяються фундаментальні праці С. Кульчицького [19]. Дослідник на підставі значної кількості невідомих раніше архівних документів, введених до наукового обігу вперше, не лише висвітлив багато суперечливих та малодосліджених питань, але й поставив завдання щодо подолання історичною наукою стереотипів тоталітарної ідеології. Висновки автора не просто доповнюють існуючу парадигму історичного минулого, а переглядають саму концепцію радянської історіографії, висуваючи на перший план принципи об'єктивності, неупередженості та наукової обґрунтованості. Важливим є наголос автора на помилковості ідеалізації державного сектору промисловості, недооцінки приватників і промислової кооперації.

Особливу увагу С. Кульчицький надав статті В. Леніна «Про кооперацію» [20]. Утім, варто зауважити, що, на наш погляд, дискусійним є положення автора про обмеження планів В. Леніна, викладених у статті, лише сільськогосподарською кооперацією. Більш вдалим, на нашу думку, є інші твердження. Автор низки праць з проблем НЕПу О. Бут [21] залучив до наукового обігу значну кількість архівних документів, побудував свої дослідження на поглибленому читанні ленінських праць та взаємозв'язках історичної науки з економічною, доповнив концепцію НЕПу і розвитку промисловості у 1920-ті рр. сучасним баченням проблеми. Зокрема, стосовно статті Леніна «Про кооперацію» автори книги «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30 рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового

осмислення» (праця написана у співавторстві з П. Добровим) стверджують, що і в промисловості також державні підприємства разом із промисловою кооперацією здатні були «доводити свої переваги перед непманами, приватним капіталом» [22]. Отже, висновки сучасних істориків [23] спростовують усталені твердження про обмеження кооперативних перетворень лише системою сільськогосподарської кооперації.

До узагальнюючих досліджень можна віднести також і роботу В. Литвина [24]. У ній приділено увагу і питанню приватного підприємництва в умовах НЕПу. Щоправда, авторські висновки мало відрізняються від усталених тверджень радянської історіографії. Дослідник акцентує увагу переважно на негативних рисах непманської буржуазії: переконаність у тимчасовості реформ, як наслідок – «чад НЕПу», відсутність знань і культури та висновок: «непмани як дрібні хижачи хапали крихти з її (держави) столу і розуміли, що так буде не завжди» [25]. Діяльність приватних підприємців у промисловості країни зведена до їх «вторинності».

На основі різноманітної джерельної бази, передусім архівних документів, О. Пиріг у своїх працях [26] детально проаналізувала механізм формування та функціонування ринкових механізмів НЕПу. Її головний висновок – партійне керівництво не мало чіткої, ретельно побудованої, виваженої програми економічних реформ країни. Це призводило до втілення в життя багато в чому алогічної, суперечливої, «експериментальної» економічної політики.

Окремі питання щодо реалізації нової економічної політики в Україні є в працях, присвячених проблемам тоталітаризму. Приватні підприємці в 1920-ті рр. функціонували в умовах, коли політичні чинники та адміністративні заходи широко застосовувалися та повністю підпорядковували собі економічні фактори та ринкові закони. Своєю діяльністю вони вимушені були здійснювати лише у вузьких, обмежених рамках тоталітарної системи, під постійним наглядом та контролем, в умовах позбавлення громадянських прав, упередженого ставлення з боку судових та господарчих органів,

порушення як комерційної таємниці так і договірних умов, розгорнутої агітаційної антинепманівської кампанії. Усе це було б неможливим за умов існування нормальної ринкової моделі економіки та відповідного правового поля. Самі процеси, як «усунення» приватників, так і проведення постійних «чисток» промислових кооперативів України, супроводжувалися використанням адміністративно-силових методів: репресій, показових судових процесів, арештів майна, експропріацій тощо. Цікаві факти є у дослідженні Н. Чорної [27], в якому проаналізовані умови формування та руйнівний вплив адміністративно-командної системи на управління багатоукладною промисловістю України.

Вийшли монографії І. Біласа, В. Нікольського, Ю. Шаповала, В. Пристайка та В. Золотарьова, В. Ченцова [28] та численні статті [29], в яких доведено, як репресивно-каральна система в Україні стримувала соціально-економічні процеси в умовах НЕПу. Працям притаманна широка джерельна база, використання раніш «закритих» матеріалів – практично всі документи введені до наукового обігу вперше. Утім, питання боротьби з приватним виробником у промисловості України, з урахуванням як економічних, так і політичних аспектів такого протистояння не були предметом дослідження.

З'ясуванню долі приватників і діячів промислової кооперації в умовах наступу тоталітаризму сприяє науково-документальне видання «Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах» / Головна редкол. академік НАН України Тронько П. Т., чл.-кор. НАН України Реєнт О. П. та ін./ Найбільше під жорна сталінських репресій підпали підприємці промислово розвинутих Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської областей [30]. Для розуміння регіональних особливостей НЕПу важливе значення має праця В. Нікольського та В. Ізюмова [31]. У ній міститься фактичний матеріал щодо роздержавлення шахт, реалізації НЕПу в такому промислово розвинутому регіоні, як Донбас.

В останнє десятиріччя поряд із узагальнюючими працями з'явилися дослідження, в яких аналізуються конкретні питання функціонування приватної ініціативи в умовах НЕПу. Особливої уваги заслуговують праці О. Сушка [32]. Автор визначає місце приватників у системі ринкових, господарських відносин, досліджує та аналізує умови їх функціонування. У своїх роботах він досліджував також питання праці кустарів в Україні [33], але діяльність промислової кооперації залишилась поза увагою науковця.

Приватне підприємництво в Україні часів НЕПу стало об'єктом дослідження Ю. Волосника. Його праці можуть бути зразком вивчення приватновласницької діяльності, фінансування, національного та соціального складу нової буржуазії [34].

Питання функціонування приватних підприємців у промисловості та торгівлі України досліджували М. Олійник, М. Олійник (батько та син), Л. Шкодін та ін. [35]. Вони кваліфіковано та неупереджено, з використанням широкого кола джерел, зокрема архівних документів, визначили роль та місце приватного підприємництва в системі народного господарства України в умовах НЕПу. Торкалися питань внеску приватників у відновлення зруйнованої економіки країни, досягнення у торгівлі та відбудові промисловості, налагодженні роботи ринкових механізмів.

Не залишилися поза увагою науковців питання функціонування кооперації в умовах НЕПу. Значний внесок у розробку проблем кооперативного руху в українському селі зробили А. Морозов, В. Марочко [36] та підприємницької діяльності селянських господарств – В. Калініченко [37]. Російські [38] та вітчизняні вчені дослідили функціонування системи кооперації у регіональному та національному аспектах, а також розвиток кооперативного руху [39]. Однак, становлення і розвиток промислової кооперації України висвітлювалися в загальному контексті. Лише Л. Низова присвятила свій науковий доробок складним та суперечливим питанням функціонування промкооперації в Україні [40]. Дослідниця акцентує увагу

на перетворенні та переродженні системи промкооперації в умовах формуванні тоталітарного суспільства.

Важливе значення для дослідження питань розвитку недержавного сектору в умовах нової економічної політики має використання такого цінного джерела, як праці представників української діаспори, багато з яких були безпосередніми свідками та учасниками історичних подій. При цьому треба враховувати наявність у них, певною мірою, упередженого підходу. Переважна більшість цих досліджень була спрямована на вивчення загальних проблем соціалістичного будівництва в Україні, не виокремлюючи конкретні питання функціонування недержавної промисловості в роки НЕПу.

Характерна у цьому відношенні праця Є. Пастернака «Україна під більшовиками (1919–1939 рр.) (спроба історичної студії)» [41]. Визначивши НЕП як «вимушений відступ більшовиків», наголосивши на ролі приватної ініціативи у відбудові зруйнованого народного господарства, автор прийшов до висновку, що розвиток дрібних підприємств у містах не став вирішальним в економіці країни. «Міста України, принаймні у великій її частині, – наголошується в монографії, – були в руках чужого елемента, росіян і жидів, і вони тепер кинулися «завойовувати революцію», тобто опановувати державну бюрократію, дбаючи про те, щоб їхній стан посідання в містах не перейшов у руки українського населення» [42]. Утім, автор перебільшив значення кооперації, назвавши її «імперією в імперії», спираючись лише на кількісні показники.

Західні дослідження кооперації О. Моргуна [43] та історії кооперативного руху в Україні І. Витановича [44] вирізняються фундаментальністю аналізу соціально-економічних наслідків кооперації. Але у І. Витановича промисловій кооперації присвячено всього півтори сторінки.

Окремі аспекти непівських реформ в Україні відображені в сучасній історіографії Росії. Так, Е. Гімпельсон [45] при висвітленні питань функціонування ринкових механізмів НЕПу вбачає головний конфлікт економічних реформ у тому, що вони не супроводжувалися глибинним

реформуванням радянської «воєнно-пролетарської» політичної системи, її справжньою демократизацією, бо Комуністична партія керувала методами адміністративного тиску інакодумства приватників.

У виданих численних збірках наукових праць, присвячених загальній проблематиці НЕПу [46], питання приватної промисловості розглядаються побіжно. Лише в деяких роботах зосереджено увагу на окремих аспектах функціонування приватних підприємств [47]. Їхні автори відобразили позитивні зрушення в економіці внаслідок залучення приватної ініціативи та відродження кооперації, показали складне та суперечливе ставлення держави до непманів. Наголошуючи на значному, невикористаному державою потенціалі приватників, О. Осокіна стверджує, що у залишковому вигляді приватні підприємства існували навіть в часи перших п'ятирічок [48]. Однак у цих наукових розвідках проблеми функціонування недержавного сектору промисловості України в умовах НЕПу не були предметом спеціального дослідження.

Плідно досліджували проблеми нової економічної політики вчені з далекого зарубіжжя. Проте, ці наукові розвідки присвячувалися політиці радянської влади загалом, а про Україну йшлося переважно фрагментарно. Так, німецький економіст Вальтер Ойкен, який вивів теорію загальних для всіх країн «моментів кризи», відзначав, що в історії є певні моменти, які на роки вперед задають напрямок в економічній політиці та й не лише в ній самій. Саме такі умови, на його думку, склалися в Радянському Союзі у період 1917–1928 рр., коли розклад політичних сил дозволив приймати принципові рішення, що давали початок цілому ланцюжку взаємопов'язаних наступних політико-економічних перетворень і тенденцій. Аналізуючи НЕП, В. Ойкен називав його «політикою експериментів» та зазначив, що економічна політика може бути вільною і ставати над історичним процесом, а не бути повністю йому підпорядкованою та стати його жертвою лише в тому випадку, «якщо мислення категоріями порядків витіснить мислення категоріями історичної неминучості» [49].

Професор Бірменгемського університету Р. Девіс [50] у своїх дослідженнях наголошував, що у Радянському Союзі, як відсталій країні, можливості розвитку, надані економікою НЕПу, були обмежені. Тому заради здійснення форсованої індустріалізації і було вирішено внести у систему НЕПу докорінні модифікації. При об'єктивному та глибокому дослідженні всіх економічних, політичних й особистих чинників, що призвели до згорання НЕПу, як він наголосив, економікою керували повністю або частково за допомогою адміністративних наказів. Проголошений наступ на приватників та ліквідація приватних форм промисловості, на його думку, стала не різкою зміною курсу, а скоріше органічним та логічним продовженням державної політики. У розвиток і на додаток до такої оцінки М. Лойберг [51] підкреслював, що не було жодної соціальної групи, незалежної від Комуністичної партії, унаслідок чого доля приватного підприємництва в СРСР була заздалегідь приречена. Безумовно визнаючи позитив непівської політики щодо «воєнного комунізму», автор наголосив, що в рамках НЕПу проблему модернізації економіки стали вирішувати еволюційним чи адміністративно-революційним методами. Другий з них, на думку вченого, був занадто болісним, але швидким. В його реалізації вирішальну роль відіграло бажання більшовицького керівництва негайно створити сучасну промисловість Радянського Союзу як майбутньої супердержави.

Англійський економіст Д. Кейнс [52] вважав НЕП лише «компромісом» у рамках ленінського «експерименту». Він двічі відвідував Радянський Союз (1925 р. та 1928 р.) і на основі власних спостережень дійшов до невтішного висновку щодо долі приватної ініціативи в країні. Кар'єра «людини, яка робить гроші», на його погляд, була просто неможлива. Кожен мав працювати на суспільство. Прогресивне оподаткування, засоби оцінки орендної плати та інші зобов'язання ставили у несприятливі умови передусім тих, у кого прибутки становили понад 8–10 фунтів стерлінгів на тиждень. У приватника не залишалося іншого виходу, інших можливостей заробити гроші, окрім

пов'язаних зі специфічним ризиком, що супроводжувався хабарництвом та розкраданнями.

Дослідники Е. Карр, К. Сікорський та ін. підкреслювали нерентабельність, дотаційність державної промисловості та доводили переваги приватного виробництва в роки НЕПу [53]. Загалом зарубіжна історіографія відводила саме приватникам провідну роль у відбудові радянської промисловості.

Таким чином, для західних дослідників, «непов'язаних» марксистсько-ленінською доктриною, були характерні критичність оцінок, в більшості виваженість висновків, але вкрай мінімізована їх джерельна база (відсутність доступу до радянських архівних та господарських документів) суттєво звужувала рамки наукового пошуку.

Специфіка монографії зумовлює також використання економічної літератури [54]. Сучасна економічна наука відмовилася від догматичних поглядів радянської доби про прогресивність соціалістичних виробничих відносин та переваги усупільненого сектору. Економісти визнають, що «визначальною формою власності у цивілізованій ринковій економіці є приватна власність» [55]. Останніми роками активно аналізували проблеми НЕПу багато фахівців економічної науки. У докторській дисертації В. Гринчуцького [56] на базі широкого спектру джерел, включно і архівних документів, висвітлені малодосліджені питання нової економічної політики. Серед них проблеми фінансування промисловості і побіжно питання співпраці державної трестованої промисловості та приватних підприємств.

У дослідженні І. Лантуха [57] акцент зроблено на проблемі формування ринкової інфраструктури часів НЕПу. Ґрунтовно висвітлені питання відновлення та функціонування таких невід'ємних аспектів ринкової економіки, як біржі (товарні, фондові та ін.), ярмарковий інститут, а також реформа та «реабілітація» грошово-кредитної системи.

В останні роки опубліковані численні праці, присвячені загальним проблемам історії розвитку народного господарства, економічної думки в

Україні, в яких розглядаються окремі аспекти нашого дослідження. Так, Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко [58] аналізують економічні реформи, розвиток кооперативного руху в умовах НЕПу. Темі кооперації присвячена праця С. Бабенка, В. Галюка, С. Галея [59], автори якої основну увагу приділили питанням організаційної побудови кооперації. На жаль, дослідники не торкалися питань господарської діяльності кооперативів у контексті відновлення ринкових відносин в Україні та впливу політики більшовиків на розвиток кооперації. М. Кучерявенко [60] аналізує питання історії розвитку функціонування податкової системи в умовах НЕПу та ін.

Утім, у деяких публікаціях при аналізі загальноісторичних процесів не надається належної уваги конкретним проблемам, а іноді допускаються необґрунтовані, бездоказові твердження. Так, автори праці «Економіка України» стверджують, буцімто нова економічна політика обмежувалася «лише сферою сільського господарства» [61]. На нашу думку, подібна спрощена інтерпретація не відповідає дійсності. Насамперед заперечуються всі складні процеси відбудови, розвитку та функціонування промисловості в умовах багатоукладності. Характерним для багатьох загальних історико-економічних праць є концентрація уваги на певних економічних тенденціях, що залишає практично поза увагою конкретні складні, суперечливі процеси, зокрема, політичне протистояння приватного виробника та держави.

Таким чином, на підставі історіографічного аналізу можна зробити висновок, що дослідниками була проведена значна робота щодо вивчення концептуальних моментів і проблем історії СРСР та України в умовах НЕПу. Однак при цьому значне коло питань, хоча і висвітлене в історичній та економічній літературі, ще потребує більш детального опрацювання. Чекає окремого комплексного дослідження функціонування всього недержавного сектору промисловості України. Вивчення приватної або кооперативної промисловості попередніми дослідниками неминуче призводило до фрагментарності аналізу всієї складної системи взаємозв'язків,

взаємовпливів, питань співпраці та конкуренції промислових підприємств в умовах багатуокладності економіки.

5.2. Господарники-новатори індустріального прориву 1930-х рр. і стахановський рух під кутом зору сучасників

Характерною особливістю нового етапу у вивченні досліджуваної проблеми стало значне й якісно нове розширення джерельної бази. У ролі авторів виступають переважно історики, які використовують у своїх дослідженнях значний фактичний матеріал із закритих за радянської доби фондів центральних і місцевих архівних установ. Уперше дослідники отримали доступ до матеріалів колишнього НКВС – галузевого державного архіву Служби безпеки України і його підрозділів у регіонах. Таке розширення суттєво збагатило джерельну базу дослідження.

Вагомою новацією в історіографії проблеми кадрів промисловості в міжвоєнну добу стають публікації, які ввійшли до складу науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» в 27-ми томах (Головна редакційна колегія – академік НАН України П. Тронько (голова) та ін.) згідно з постановою Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. В іменах цього державного проекту редакційно-видавничі групи в усіх областях, Автономній Республіці Крим, Києві і Севастополі склали банк даних на 700 тисяч реабілітованих жертв тоталітарного режиму в СРСР. Зусиллями науковців, журналістів, письменників, краєзнавців, активістів «Меморіалу» проведена значна пошукова, аналітична робота. Результатом проведених науково-дослідницьких зусиль став вихід у світ біля сотні книг (у більшості регіонів том складається з декількох книг). Над повним зібранням з 9 книг тому «Реабілітовані історією. Донецька область» завершила роботу в травні 2012 р. редакційна колегія при Донецькій обласній державній адміністрації. Серія відразу здобула широку популярність серед громадського загалу. Її

стали широко використовувати аспіранти і докторанти, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі.

Серед матеріалів серії книг «Реабілітовані історією» значне місце належить біографічним нарисам, статтям, документам і біографічним довідкам репресованих кадрів господарників промисловості доби радянської індустріалізації.

Аналітичний огляд публікацій, присвячених керівному складу індустрії України в 1920–1930 рр., став однією з перших спроб історіографічного аналізу. Йдеться про монографії О. Бута та П. Доброва, В. Бондаренка, В. Іваненка, З. Лихолобової, В. Нікольського, В. Ченцова [1] та інших численні статті, а також О. Бажана, В. Бурносова, Г. Захарової, Є. Зозулі, В. Козака, А. Комановського, В. Михайличенка, Р. Подкура, Р. Терещенка, І. Толстих та ін. щодо господарників провідних підприємств різних галузей промисловості.

У Донецькому томі «Реабілітовані історією» вміщено багато документів, матеріалів, нарисів та довідок про репресованих господарників-металургів. У нарисі «Долі металургів індустрії в тридцять роки» З. Лихолобова розповіла про директорів металургійних заводів – Макіївського Г. Гвахарію [2] та Маріупольської «Азовсталі» Я. Гугеля [3]. Довідки про їх репресування і реабілітацію вміщено в третій книзі Донецького тому [4].

Г. В. Гвахарія, як зазначається в нарисі, працюючи на початку 1930-х років в Наркоматі важкої промисловості Союзу РСР, спрямовувався на різні будови металургії, неодноразово відряджався до Лондону для вивчення закордонного досвіду і закупівель устаткування. У 1933 р. наказом по Наркомату його було призначено директором Макіївського металургійного заводу, а також будівельного тресту «Макбуд». До речі, у нарисі про останню установу не згадується. А без значних будівельних робіт неможливо було здійснити реконструктивні державні заходи на діючому заводі [5].

Серед ефективних техніко-економічних заходів нового директора в нарисі розповідається, як за вказівкою наркома важкої промисловості

Г. Орджонікідзе на заводі почали впроваджувати агрегатно-бригадний господарський розрахунок. «Суть його, – наголошує З. Лихолобова, – полягала в створенні системи матеріального стимулювання, найраціональнішого використання технічного устаткування» [6].

У межах цієї системи заробітна плата, як робітників агрегату, так і інженерно-технічного персоналу, була поставлена в пряму залежність від досягнутих техніко-економічних результатів. Запроваджувалися госпрозрахункові відносини між змінами і цехами. Завдяки таким заходам скорочувалися витрати на утримання управлінського апарату. Як результат експерименту, за визначенням З. Лихолобової, завод відмовився від державних дотацій. Досвід макіївських металургів було поширено на підприємства всієї галузі, що дозволило у 1936 р. відмінити державну дотацію для збиткових підприємств. Це був пік розкриття таланту організатора виробництва великого масштабу.

Як зазначено автором нарису, впровадження макіївськими металургами агрегатно-бригадного господарського розрахунку відбулося за вказівкою наркома в якості експерименту [7].

Здається, заслуговує на увагу інша кваліфікація названого методу господарювання. До речі, ініціаторами розробки і провадження господарського розрахунку для доменної печі № 4 був її начальник Є. Волков та майстер прокатного цеху «600» І. Єфремов. Цей метод господарювання в даному випадку являв собою нову форму залучення металургів до управління виробництвом [8]. Його результатом і стала зацікавленість робітників та інженерно-технічних працівників працювати ефективно й економно, що і дало змогу відмовитися від державної дотації підприємства.

У нарисі на базі використання архівних документів, які тимчасово зберігаються в УСБУ в Донецькій області, ґрунтовно доведено, як у період найбільшої слави талановитого організатора металургійного виробництва «партія вирішила з ним поквитатися за троцькістське минуле». Військовій колегії Верховного суду СРСР для розстрільного вироку по звинуваченню

Г. Гвахарії, як учасника контрреволюційної троцькістсько-зинов'євської організації вистачило 15 хвилин. Доля йому відвела 36 років життя.

У нарисі З. Лихолобової наведені цікаві аргументовані матеріали про талановитого організатора і керівника підприємств важкої індустрії Я. Гугеля. Випускник Одеського середнього технічного училища по завершенні першої світової війни і українських змагань 1917–1920 рр. брав активну участь у відродженні південної металургії на заводах Таганрога, Сталіно, Костянтинівки. Працюючи на керівній посаді у Маріуполі, Яків Гугель виїздив у 1927 р. на три місяці у відрядження до Німеччини і Чехословаччини для вивчення закордонного досвіду в металургійному виробництві і закупівлі устаткування для заводу ім. Ілліча.

Привертають увагу наведені приклади діяльності Я. Гугеля в 1930-ті роки, коли виявилися кращі його здібності організатора металургійної промисловості великого масштабу. У січні 1931 р. за рішенням Головметалу він був призначений начальником будівництва і директором Магнітогорського металургійного комбінату. У стислі строки під його керівництвом були споруджені і запущені перші агрегати металургійного гіганту і розгорнуто будівництво всієї першої черги Магнітки. Визнанням його високого авторитету як фахівця стало призначення членом колегії новоствореного Наркомату важкої промисловості, очолюваною Г. Орджонікідзе. Про нього розповідали газети «Правда», «За індустріалізацію». Він став героєм повісті, його знала вся країна.

Але грандіозні плани соціалістичної індустріалізації змусили Г. Орджонікідзе призначити і особисто привезти Я. Гугеля до Маріуполя в якості начальника будівництва і директора комбінату «Азовсталь». Нарком не бачив іншого рішення виправити справи на цьому будівництві в лютому 1933 р.

У нарисі переконливо доведено, як досвід Магнітки допоміг новопризначеному керівнику багатотисячного колективу мобілізувати зусилля всіх підрозділів на перелом у роботі і досягнення вирішальних успіхів на

спорудженні металургійного гіганту з технологією світового зразку. За два роки стали до ладу дві домни, чотири мартени. Гордістю директора стало проектування і будівництво 250-тонних обертових мартенівських печей. На той час вони оцінювалися як видатне досягнення радянської металургії [9].

Певна річ, що в умовах командно-адміністративної системи господарювання директору комбінату часто особисто доводилося «вибивати» в Наркомважпромі і кошти, й устаткування для новобудов, і перетягувати з Магнітки знаних фахівців. Його завжди турбували не тільки виробничі справи, а й вирішення соціально-побутових проблем. Чого тільки коштувало проектування і будівництво на лівому березі Азовського моря «Соціалістичного містечка», як житлового комплексу.

Але незважаючи на бездоганну біографію, організатор двох всесвітньо відомих металургійних комбінатів, які, до речі, і сьогодні відіграють провідну роль в індустріальному розвитку України і Російської Федерації, став жертвою сталінського режиму. Як зазначає З. Лихолобова, мабуть страх за власну долю в умовах суцільних арештів і прагнення продемонструвати особисту непримиренність до «ворогів народу» підштовхнули партійних керівників міста і району «настрочити донесення» тодішньому наркому внутрішніх справ М. Єжову [10].

На наш погляд, це був класичний зразок тандему, відповідального за репресії, – партійного апарату і карального органа держави. Замість захисту члена партії, заслуженого господарника, нагородженого орденом Леніна, державного діяча – члена ВЦВК двох скликань (VI та VII Всесоюзні з'їзди Рад), партійні керівники позитивно повідомляли керівництво УНКВС про виключення Я. Гугеля, головного інженера М. Клишевича, начальника домни № 3 М. К. Шерстова, начальника планового відділу заводу. Про це йдеться в документі, наведеному в книзі першій тому «Реабілітовані історією. Донецька область.» [11].

У жовтні 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла Я. Гугелю смертний вирок [12]. Він став жертвою поряд з іншими керівниками металургійної промисловості.

У Запорізькому томі «Реабілітовані історією» вміщено біографічний нарис А. Комановського про першого директора «Запоріжсталі» Ісака Захаровича Рогачевського – одного з досвідчених і талановитих керівників металургійного виробництва, який зробив вагомий внесок у реалізацію курсу на радянську індустріалізацію [13].

По завершенні строкової служби в Червоній Армії І. Рогачевський закінчив робітфак Харківського інституту народного господарства і працював помічником головного інженера, а потім заступником керуючого Макіївського металургійного комбінату. Вирішивши стати висококваліфікованим металургом, закінчив Сталінський металургійний інститут, що й дозволило йому стати заступником керуючого, а згодом і директором Сталінського металургійного заводу.

У 1930 р. молодий директор вивчав передові методи металургійного виробництва у Німеччині; за завданням главку разом з торгпредставництвом союзного посольства займався закупівлями обладнання для металургійних комбінатів Магнітогорська і Кузнецька. Успішно впоравшись зі своєю місією, за наказом Головметалу ВРНГ Союзу РСР був призначений на відповідальні посади в Дніпропетровську – директором заводу ім. Петровського, а через деякий час сусіднього заводу ім. Леніна. На вказаних посадах йому вдалося засвідчити свою спроможність самостійно ставити завдання і мобілізувати великі колективи на їхнє вирішення. За цих обставин главк призначив його керівником єдиного в Україні тресту «Трубосталь».

Взагалі, то був час революційних перетворень у металургійній галузі. Грандіозні плани соціалістичної індустріалізації передбачали не тільки докорінну реконструкцію металургійних заводів, що діяли, а й будівництво нових гігантів на базі сучасних на той час технологій. Країні потрібен був не просто метал, а високоякісний, різнопрофільний, дешевий.

Із введенням в експлуатацію велетня електроенергетики Дніпрогесу в Запоріжжі склалися об'єктивні унікальні можливості для створення великого металургійного комплексу. На заводі по завершенні реконструкції працювало понад 5 тисяч робітників і службовців, а на об'єктах, що будувалися, – 30 тисяч. Зводилася ціла низка підприємств, Нарком важкої промисловості особисто опікувався створенням нового металургійного комбінату «Запоріжсталь» на засадах об'єднання металургійного заводу з феросплавним, шамотним, ремонтним та заводом інструментальної сталі. Певна річ, життя вимагало організатора нової системи управління цим величезним комплексом. Таким в Наркоматі вважали Ісака Захаровича Рогачевського, що засвідчив Г. Орджонікідзе наказом по наркомату від 23 травня 1934 р. Комбінат отримав директора і начальника його будівництва.

Автор нарису наводить звернення І. Рогачевського, опубліковане в першому номері комбінатівської багатотиражки «Днепровский металлург». Підкреслюючи місце в загальному балансі чорної металургії підпорядкованого заводу, новопризначений директор комбінату окреслив чітко і відкрито нові завдання: «Сповна освоїти коефіцієнти світових металургійних заводів, домогтися кращої якості продукції, яку випускаємо, і зниження собівартості, домогтися високої культури в роботі» [14]. Знання і досвід І. Рогачевського, його самовіддане горіння на роботі об'єднали зусилля багатотисячного колективу на досягнення поставленої мети і вагомих результатів. Із документів за липень 1935 р., які зберігаються в колишньому обласному партархіві, довідуємось, що «найбільший у Союзі велетень «Запоріжсталь» мав новітню техніку й забезпечував випуск високоякісної продукції». Як економіст за фахом і металург за покликанням, він досяг реалізації намічених заходів стосовно підвищення продуктивності праці комбінату і зниження собівартості продукції. Комбінат мав економію 8 млн. крб. державних коштів.

Інженер-металург (на той час це скоріше виняток, ніж правило, більшість тому і називали «червоними директорами», бо вони були з червоними

партквитками без фахової підготовки. До речі, автор нарису чомусь навіть підрозділ назвав «червоний директор») І. Рогачевський, як доводиться в нарисі, був ще й новатором-господарником. Він одним з перших у галузі доводив необхідність використання новітньої технології високоякісної продукції на безперервному стані гарячої прокатки листа. Після поїздки у складі групи радянських спеціалістів до США з метою вивчення досвіду експлуатації листопрокатних станів Ісак Захарович довів наркомуну перевагу безперервних прокатних станів. Г. Орджонікідзе на підставі цього і наказав встановити такий стан на «Запоріжсталі». Звідси прискорене будівництво 4 мартенівських печей уперше у вітчизняній практиці з малим інтервалом введення в експлуатацію.

Інтенсивно йшло будівництво нової доменної печі, з новітніми технологіями середньолистового стану і слябінгу. Як відомо, нове входить у життя повільно, з труднощами. Майже на увазі неузгодженість десятків підприємств-постачальників, брак коштів, висококваліфікованих робітників і інженерно-технічного складу. Не вистачало до того ж досвіду і часу. І попри все, зазначає автор нарису, в наркомат, до Москви І. Рогачевський надіслав 1 січня 1937 р. телеграму про початок гарячого випробування середньолистового стану. А 1 квітня того ж року в експлуатацію було запроваджено перший радянський слябінг на «Запоріжсталі» і єдиний в Європі [15].

Але влада, якій І. Рогачевський віддав усе, на що був спроможний, уготувала долю, характерну для розстрільного 1937 р. Заарештовано його було в серпні 1937 р. за міфічним звинуваченням у шпигунсько-диверсійній діяльності і економічне шпигунство. На цьому унікальному формулюванні наголошується в нарисі [16].

Так, на 45-му році позбавили життя знаного металурга, господарника-новатора, який у колі друзів любив декламувати горьківські «Песню о Соколе» та «Песню о Буревестнике».

Опинився в полі зору органів НКВС, які тісно співпрацювали з місцевими партійними органами, й Микола Вікторович Радін. У Донецькому

томі «Реабілітовані історією» вміщено ґрунтовну статтю [17], наведено копію ордера на арешт за підписом заступника наркома НКВС Союзу РСР, анкети заарештованого, звинувачувальний висновок та довідки спецвідділу НКВС СРСР про розстріл М. Радіна 1 вересня 1938 р. [18].

На відміну від директорів інших металургійних заводів, для чекістів Микола Вікторович був людиною неординарною. По-перше, він відповідав за надзвичайно важливе для національної безпеки країни підприємство. Завод був фактичним монополістом у виробництві танкової та корабельної броні. Особливого значення надавалося новим танкам «ИС» («Йосиф Сталин») та «КВ» («Клим Ворошилов»). По-друге, це один з найстарших за віком і найдосвідченіших керівників велетня металургії.

За його ініціативою на маріупольському заводі ім. Ілліча було освоєне нове виробництво – нарізка і виготовлення обсадних труб за американським зразком, так необхідних нафтовикам Грозного і Баку. Він виїздив для безпосередньої участі в роботі бурильників для спуску безмуфтової колони труб і її випробувань.

Це була новітня технологія, завдяки якій нафтовики значно прискорили процес буріння, а безмуфтове виробництво труб давало змогу заводу ім. Ілліча мати багатомільйонну економію. Треба наголосити, що й сьогодні безмуфтові труби є основним засобом виробництва в геології.

М. Радін, як і згадані вище господарники металургійної галузі, бував у відрядженнях в ряді європейських держав. Він прагнув не лише запровадити новинки в практичній діяльності металургійних заводів, але й наполягав на закупівлі новітньої літератури, довідників, так необхідних Наркомважпрому [19].

За умов тодішньої ізоляції радянських спеціалістів від новітніх технологій, останніх досягнень науки і техніки, довідкової і наукової літератури такі прагнення Миколи Вікторовича доповнюють його багатогранну особистість. Він сприяв відкриттю в Маріуполі вечірнього металургійного інституту, де проходили підготовку десятки ініціативних

практиків, молодих робітників і техніків. Сам він у 1937 р. захистив диплом інженера в Сталінському металургійному інституті (майже в 50-річному віці).

Передовий досвід, нова спеціальна література, постійна тяга до знань допомагали М. Радіну у вирішенні складних народногосподарських завдань і державних спецзамовлень. Завод задавав тон у нарощуванні виробництва металу в Донбасі, а за виплавою сталі був визнаний кращим у країні.

Документи колишнього Центрального архіву народного господарства СРСР та місцевих архівів дають підстави стверджувати, що з 1937 р. завод різко змінив своє виробництво: від металу звичайного, типового для виробництва всіх аналогічних заводів колектив заводу ім. Ілліча почав спеціалізуватися на виплавці високоякісних сталей. Обличчя підприємства визначали виплавка і прокатка всіх вуглеродистих і деяких легованих марок автотракторних і авіаційних сталей, а також вуглеродистої і високомарганцевої судносталі.

Не випадково начальник «Головспецсталі» І. Макаров відзначав Маріупольський металургійний завод ім. Ілліча серед найбільших постачальників якісного і сортового металу для судноавтобудування. До цього ж, як наголошує О. Бут, завод освоїв виробництво 20- та 45-тонних злитків для нових рам потужного паротяга («ФД» – «Фелікс Дзержинський») на Ворошиловградському заводі, а також складових для автомобільного колеса, спецлистів для будівництва Московського метрополітену і москворецьких мостів. Одночасно завод отримав державне спецзамовлення для танкової промисловості. Інтереси безпеки держави вимагали виробництва броні для новітніх танків.

Новації вимагали додаткових коштів, нового обладнання, часу для освоєння нових технологій і це за браку кваліфікованих інженерно-технічних працівників і робітників, а головне, нагнітання ситуації в громадсько-політичному житті. Так сталося, що випускник однієї з московських військових академій, за відсутності фахової освіти був влаштований Миколою Вікторовичем на завод, більш того мав його сприяння. Проте, як

тільки був обраний секретарем парткому підприємства, став доносити до міського управління НКВС, що труднощі при виконанні державних замовлень пов'язані з діяльністю директора і «ворогів народу» з його оточення. У статті вперше, на основі матеріалів міського і заводського партійних комітетів доведено, як з ініціативи і зусиль партійних комітетів (новообраного секретаря парткому і колишнього секретаря парткому заводу, невдовзі обраного першим секретарем Маріупольського міському партії) М. Радін став жертвою сталінських репресій [20]. У Донецькому томі наведено копію звинувачувального висновку в справі, сфабрикованій НКВС про міфічну терористичну групу М. Радіна. За цим висновком Військова колегія Верховного суду СРСР винесла смертний вирок і того ж дня Миколу Вікторовича розстріляли. Про це свідчить наведена довідка спецвідділу НКВС СРСР від 1 вересня 1938 р. [21].

У когорті господарників промисловості періоду радянської індустріалізації особливе місце належить С. Володарському. Лише в середині 90-х рр. ХХ ст. дослідники почали обережно звертатися до постаті інженера-новатора, прагнучи розкрити його обдаровану натуру та показати результати його плідної науково-дослідницької роботи і впровадження їх до життя. Першими, хто глибоко і всебічно дослідив віхи життя і діяльності Семена Павловича, були доктор історичних наук О. Бут та студентка Г. Бут [22]. Саме їм належить визначення архівно-слідчої справи С. Володарського та інших керівників вугільного тресту, сфабрикованої органами УНКВС та обласної прокуратури в 1937 р., як «Будьонівська справа» [23]. Його ім'я після тривалого забуття знаходимо в другій книзі тому «Реабілітовані історією. Донецька область» [24]. Уперше широкий загал ще в 1990-ті роки довідався про нього як «теоретика і практика введення в дію диспетчеризації вугільного виробництва – принципово нової системи управління життєдіяльністю шахти» [25].

Редколегія Донецького тому вмістила статтю, присвячену С. Володарському [26]. По закінченні гірничого факультету Сталінського

індустріального інституту С. Володарський працював викладачем і виношував ідею диспетчеризації вугільних шахт. Наукове обґрунтування цієї ідеї було завершено в нормативно-дослідницькій станції Сталінського рудоуправління. Було доведено, що диспетчеризація, як нова автоматизована система управління життєдіяльністю підприємства, спроможна подолати серйозні збої у вугільному Донбасі завдяки докорінній перебудові всього комплексу управління шахтою. На відміну від діючої анархістської організації праці і управління виробництвом, куди була залучена більшість інженерно-технічного персоналу, пропонувався чіткий плановий графік. Наскільки по-державному важливою була пропозиція Семена Павловича, свідчить розподіл фахівців, згідно з яким у вугільній промисловості Донбасу 913 інженерів та 1293 техніків, або лівова частина, були зайняті в апаратах трестів, рудоуправлінь та шахт. Водночас на шахтних дільницях – основній ланці, де вирішувалася доля державного плану, відповідно нараховувалося лише 68 та 322 фахівця.

Головне навантаження на шахтах припадало, таким чином, на практиків, теоретичний рівень яких жадав набагато кращого. Згідно з запропонованими пропозиціями С. Володарського складалася система оперативного керівництва та безперервного контролю, де диспетчерська служба ставала дійсним штабом шахти. Значна кількість інженерно-технічних кадрів, таким чином, вивільнялася від другорядних повноважень. Їх доцільніше було використовувати безпосередньо в шахті, на дільниці, у забої.

Першою шахтою, де почали втілювати до життя нову систему управління виробництвом, стала «Бутівка» Сталінського рудоуправління. Однак керівництво шахти нехтувало новаторською системою. Тому в березні 1933 р. керуючий рудоуправління Є. Абакумов звільнив завідувача шахти «Бутівка» і призначив на його місце С. Володарського [27]. Нове керівництво невдовзі вирішило проблему освоєння проектної потужності шахти-новобудови.

Приклад «Бутівки» доводив високий економічний ефект нової системи управління. Недивно, що до 1934 р. було диспетчеризовано 23 шахти вугільного Донбасу [28]. Про ефективність новації свідчив досвід шахти № 5–6 ім. Димитрова (м. Гришине). Середньодобовий вуглевидобуток з переходом на диспетчерську систему управління шахтою зріс майже в 4 рази. Майже такі ж показники результатів були ще на 12 великих шахтах, якими опікувався тепер уже начальник Донецької станції диспетчеризації в кам'яновугільній промисловості. Він був бажаним на членних нарадах, семінарах партійного й господарського активу. Його публікації з'являлися на сторінках періодичних видань.

8 травня 1936 р., згідно з наказом Наркома важкої промисловості Союзу РСР у зв'язку з розукрупненням тресту «Сталінвугілля», керуючим новоутвореного тресту «Будьоноввугілля» став С. Володарський [29].

Не просто довелося Семену Павловичу в одному з найбільш складних у гірничо-геологічному відношенні об'єднанні вугільних підприємств. Але не минуло й півтора роки, як після трагічно загиблого наркомважпрома Г. Орджонікідзе новопризначений нарком Л. Каганович підписав наказ про звільнення С. Володарського з посади керуючого трестом.

У наказі недоліки в роботі тресту здебільшого трактувалися як злочинно-недбалі. Цього вистачило правоохоронним органам – прокуратурі та облуправлінню НКВС сфабрикувати справу ворога народу, який буцімто проводив руйнівну діяльність у тресті. Треба зазначити, що в архівно-слідчій справі С. Володарського, яка складається з п'яти томів (!), навіть ніде згадки немає про його новацію. Через місяць після арешту він пройшовши тортури УНКВС, напередодні 20-річчя Жовтня у 33-річному віці був розстріляний [30].

Утім, його ідея диспетчеризації продовжувала знаходити втілення в усій галузі, а сьогодні важко уявити народногосподарський комплекс без диспетчерської служби.

У книзі «Відроджена пам'ять» із серії «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» вміщено нарис Р. Терещенка «З когорти петровців», в якому йдеться про Володимира Григоровича Котельнікова. Уродженець металургійного регіону Росії – м. Липецька ще студентом Петроградського технологічного інституту підробляв на канікулах на металургійному заводі. У середині 1920-х років як інженер-доменник довів високий фаховий рівень на Макіївському металургійному заводі. На чолі групи інженерів укладав з німецькими та американськими фірмами угоди на постачання проектів та устаткування для доменних цехів майбутніх металургійних гігантів Магнітогорська, Кузнецька, Запоріжжя, Маріуполя, Кривого Рогу, які відповідали світовим досягненням у технології й організації виробництва і стали еталонами радянської промисловості.

Після повернення із закордонного відрядження Наркомважпром СРСР на чолі з С. Орджонікідзе виказав велику довіру В. Котельнікову, призначивши його головним інженером будівництва Новолипецького, потім технічним директором Макіївського металургійного заводів. Особливо яскраво розкрився його новаторський підхід в організації й управлінні з 1934 р. на заводі ім. Петровського в Дніпропетровську. Заступник, потім технічний директор, а з травня 1936 р. – директор реконструйованого за його участі гіганта металургії Придніпров'я [31]. Володимир Григорович продовжив новаторську ідею попереднього директора С. Бірмана – «червоного мера» Будапешта періоду Угорської республіки 1919 р. Сутність новації полягала в організації роботи багатотисячного колективу металургів на виконання державного плану за всією номенклатурою виробничого циклу. Для цього було розроблено оптимальний графік роботи, за реалізацію якого особисто відповідав директор [32]. Саме так працювали кращі металургійні комбінати Європи та США.

Але 4 грудня 1937 р. за потрібними слідчим НКВС свідченнями після 102-денних тортур заступника директора Г. Краснова за ґрати потрапив і В. Котельніков [33]. Привертають увагу документальні докази автора нарису

Р. Терещенка на базі архівно-слідчої справи, яка знаходиться в архіві тимчасового зберігання в управлінні Служби безпеки України в Дніпропетровській області. У нарисі розкрито тактику, лінію поведінки заарештованого господарника в екстраординарних умовах слідства: на попередньому слідстві (після відмови від звинувачень у перший тиждень і відповідної чекістської «обробки») обмовляти себе, щоб під час суду довести незаконність отриманих показань, а так і свою невинність. Автор нарису привертає увагу читачів, що слідчі ні разу не згадували про новаторські ідеї директора і їх втілення на заводі. Вони вдалися до фальсифікації технічної експертизи, щоб засудити В. Котельнікова як учасника антирадянської шпигунської організації і прибічника терору відносно керівників партії і держави [34].

У книзі тому «Реабілітовані історією. Донецька область» вміщена стаття «Нова генерація господарників під жорнами репресій», що, на наш погляд, є однією з найпоказовіших публікацій для дослідження нових ідей керівного складу вугільної промисловості країни. Йдеться про Івана Олександровича Фесенка. Із родини полтавських селян, він пройшов трудовий шлях від плитового в тяжких умовах відбудови народного господарства до начальника «Головвугілля» Наркомважпрому СРСР (по-сучасному – міністра вугільної промисловості Союзу). І це досягнення в 31 рік!

Отримав інженерні знання без відриву від виробництва в Лисичанському гірничому інституті. Разом з набутим досвідом вони дали І. Фесенку змогу ефективно організувати роботу видобувної дільниці, а потім цілої шахти та вивести із прориву Брянківське рудоуправління.

Великий резонанс у Донбасі викликало рішення новопризначеного керівника «Первомайки» перевести завідувача шахти ім. Менжинського, яка відставала у виконанні державного плану вуглевидобутку декілька років, начальником дільниці, а самому очолити колектив шахти. Головне в діях фахового гірника-інженера – перебудова всієї системи управління підприємством, де головна ланка – видобувна дільниця [35]. Для цього по-новому були розставлені інженерно-технічні кадри. Як наслідок, трудовий колектив виконав план.

Другий приклад новацій І. Фесенка був продемонстрований під час керівництва трестом «Орджонікідзевугілля» в Єнакієвому. Серед багатьох цікавих і високоефективних організаційно-технічних заходів, здійснених новим керівником тресту, стали дії на шахті № 4 «Червоний жовтень». Вивчивши карту залягання вугільних пластів, систему вуглевидобутку і управління виробництвом, Іван Олександрович довів на бюро Єнакіївського міському партії про недоцільність дій попередника на чолі тресту. Під виглядом концентрації гірничих робіт було фактично закрито шахту № 4, приєднавши її до сусідньої – № 1–2 «Червоний жовтень». І. Фесенко бачив необхідність відродження шахти № 4. Йому вдалося відстояти свою точку зору і в «Головвугіллі». Реалізація плану заходів організаційно-технічного і фінансово-господарського характеру, кадрові перестановки дозволили оновленому колективу через півроку вийти на кращі показники шахти середньої потужності.

Навіть у важкому для всієї вугільної галузі 1938 р. шахта впевнено виконувала держплан і була взірцем стабільності в комбінаті «Донбасвугілля».

Автори статті, відслідковуючи новаторський підхід до справи, вбачали в діях І. Фесенка керівника «Головвугілля» або всієї галузі промисловості країни під час супроводу щойно призначеного наркома важкої промисловості Л. Кагановича до Донбасу. Державний план першої половини 1937 р. був провалений. Давалося визнавати вольове директивне планування від досягнутого при скороченні фінансування. Це підштовхнуло штаб галузі до так званої концентрації вугільних робіт на шахтах. До цього треба додати численні судові справи щодо керівників нижчої і середньої ланок на шахтах, командного складу ряду вугільних трестів за невиконання держплану. Фактично ж, і це доведено в розглянутій статті її авторами, повторювалася ситуація вугільного Донбасу квітня 1933 р., коли постановою уряду і партії було запроваджено адміністративно-командну систему управління. Тільки тепер новий наркомважпром до заходів прямого адміністрування додав, де не відбувалося

миттєвих змін, звинувачення в шкідництві з відповідними діями слідчих НКВС.

У другій книзі «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» за № 199 надано витяг «З висновку Головної військової прокуратури СРСР у справі Манаєнкова Йосипа Петровича 31 січня 1956 р.». Військовий прокурор знайшов, що 31 березня 1938 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила до розстрілу і в той же день вирок стосовно колишнього директора Дніпровського металургійного заводу ім. Держинського було виконано. В основу звинувачувального вироку було покладено мотив, що «Манаєнкова завербував у 1933 р. М. Бухарін (відповідав за організацію техпропаганди в Наркомважпромі) і саме за його завданням створив на заводі антирадянську право-троцькістську організацію» [36]». Звідси у слідства впливала шкідницька його діяльність. Вона була спрямована на зрив державного плану заводом, як це засвідчено в акті спеціальної експертизи.

У першій книзі Дніпропетровського тому «Реабілітовані історією» вміщено нарис Р. Терещенка, де автор обґрунтованим вивіреними архівними матеріалами доводить, що Й. Манаєнков, не маючи інженерної освіти, досконало вивчив технологію і особливо організацію металургійного виробництва. У сполученні з природними здібностями це і забезпечувало сталу роботу заводу, постійне зростання випуску високоякісної продукції. Наведено порівняльні показники роботи металургів у 1934–1936 рр. Приріст продуктивності праці склав майже 29 %. У нарисі логічно поставлене питання. Якщо буцімто була створена шкідницька організація, то чому ж у «напрямах шкідницької діяльності» не згадується виконання виробничого плану [37]. Більш того, завод не тільки нарощував виробництво, але й поліпшувалися економічні показники. За ініціативою і особистим керівництвом Й. Манаєнкова завод підтримав заклик флагмана металургії країни Макіївського заводу ім. Кірова працювати без державної дотації. Внеском у продуктивність роботи галузі став прибуток заводу за 1936 р. в 1,2 млн. крб. Про це, до речі, ще в 1990 р. знаходимо в монографії і докторській

дисертації О. Бута, захищеної в Київському університеті ім. Т. Шевченка в 1991 р.

Із нарису дізнаємося, що з арештом директора підприємство почало лихоманити – скоротилися показники по всьому металургійному циклу, впала продуктивність праці, зросла аварійність. Завод не міг працювати, бо за директором заарештували головного інженера, понад 110 провідних фахівців, інженерно-технічних працівників.

Автор нарису доводить, як додаткове розслідування Військової прокуратури виявило беззаконня: акт експертизи сфальсифікували самі працівники НКВС; показання Й. Манаєнкова про належність до антирадянської організації з'явилися завдяки застосуванню незаконних методів слідства»; «в УНКВС Дніпропетровської області в 1937–1938 рр. дійсно практикувалися масові безпідставні арешти». Додатково допитані члени так званої експертної комісії засвідчили, що про шкідницьку діяльність директора й інших осіб, зафіксованих в згадуваному вище акті, їм не відомо.

Треба зазначити, що вагомий внесок у бездотаційну роботу металургійної галузі завдяки новаторським підходам до організації і управління виробництвом внесли трудові колективи Макіївки, Алчевська, Єнакієвого, Маріупольського заводу ім. Ілліча. Про директорів цих підприємств вміщено нариси, статті, документи в томах «Реабілітовані історією» Донецької, Запорізької, Луганської області.

У другій книзі Луганського тому «Реабілітовані історією» в алфавітному списку репресованих значиться ім'я І. Зубкова [38]. Його в 1932 р., як тоді говорили шахтарі, кинули на ліквідацію прориву, призначивши керівником тресту «Донбасантрацит». Виповнилося йому 35 років. У першій книзі тому привертає увагу ґрунтовний за змістом, спираючись на архівні документи і сучасні публікації, нарис В. Михайличенка [39]. У ньому висвітлені форми і методи новаторських дій новопризначеного господарника. З попереднього досвіду керівництва у Московському басейні він знав: шлях до вугілля лежить не тільки через товщу гірських порід, а й через настрій шахтаря, його технічне

оснащення, кваліфікацію. Тому відразу ж першорядного турботою стало оснащення вугільних підприємств Красного Луча найновішими відбійними молотками, врубамшинами, електровозами, конвеєрами. Не залишилися осторонь і допоміжні служби галузі. На рудоремонтному заводі, що нещодавно став до ладу, було налагоджено виготовлення транспортерів. Такому підходу керівника тресту сприяли свого часу перебування на виробничій практиці на копальнях Руру в Німеччині, а також досвід роботи в складі комісії із закупівлі за кордоном гірничої техніки.

Не менше уваги І. Й. Зубков надавав кадрам робітників, інженерно-технічного і керівного складу. Це і «Діловий клуб» інженерно-технічних працівників, і гірничопромислове училище, і гірничий технікум.

Заходи щодо вдосконалення системи управління виробництвом, ефективного використання нової техніки тішили й надихали І. Зубкова. У 1935 р. йому була вручена найвища державна нагорода – орден Леніна «за успішну роботу з піднесення вугільного Донбасу і виконання плану за 1934 рік». Утім, невдовзі, влітку 1937 р. до нього застосували карні органи «вищу міру соціального захисту» – у Донецькому регіоні терор став дійсно масовим [40].

Автор нарису, на наш погляд, аргументовано довів, спираючись на архівні документи, що спричинило такий кульбін у житті господарника. Ситуація пояснювалася, з одного боку, зростанням потреб у великому вугіллі для народного господарства, а з іншого – найближчому сталінському оточенню зручно було перекидати провину за власні помилки, за авантюрні плани сталінізації економіки на ефемерних «шпигунів іноземних розвідок», або просто шкідників, троцькістів і тощо.

Абсолютно слушно в нарисі зроблено висновок, що особливістю справи І. Зубкова стало розкриття механізму доведення чекістами до «свого» логічного кінця. Якщо не вдалося довести до страти в Донбасі, знайшли в Підмосковному басейні, не довели там, знайшли привід у Харкові. Логічним завершенням долі новатора-господарника в умовах «великого терору» став

вирок Військової колегії Верховного суду СРСР «Именем Союза Советских...» про розстріл.

Таким чином, історіографічний огляд публікацій про репресованих господарників промисловості в добу радянської індустріалізації на сторінках томів «Реабілітовані історією» ряду областей дає підстави стверджувати:

- у серії книг вміщені довідкові матеріали, копії документів, біографічні нариси і статті про керівників заводів і комбінатів України, які займали провідні позиції в Наркомважпромі Союзу РСР;

- зазначених керівників поєднує великий досвід керівництва багатотисячними колективами будівельників на реконструкції старих і освоєнні нових технологічних підприємств, обізнаність зі світовими досягненнями у виробництві і вміння за рахунок цього вирішувати серйозні і відповідальні завдання партії й уряду;

- особливо заслуговує на увагу творчий характер керівництва гігантами промисловості, подолання труднощів на шляху створення виробництв на рівні кращих досягнень світової практики;

Незважаючи на самовіддану працю і щире бажання зміцнити економічну могутність держави, всі вони у розквіті творчих сил стали жертвами тоталітаризму, де злагоджено прикладали зусилля партійні органи і органи НКВС, що нанесло великої шкоди економічному зростанню Союзу РСР і її складової УРСР.

Резюмуючи, маємо зазначити, що серія книг «Реабілітовані історією» поки що залишається мало вивченим неоціненим джерелом дослідження різнобічної життєдіяльності українського народу в європейському контексті, включаючи і господарських кадрів промисловості доби радянської індустріалізації. Лише названі імена господарників, їх новації в різних галузях дають підстави пишатися, наскільки їх справи мали загальнолюдську цінність.

Історіографічний аналіз може бути корисним не тільки як внесок до сукупності знань з історії промисловості, а й як можливість отримання уроку історії сучасними керівниками підприємств різних форм власності.

До історіографії парадигми промислового розвитку України варто додати численні дослідження теми політичних репресій в умовах індустріального ривка СРСР 1930-х років. Серед тих, хто неодноразово звертався до цієї проблеми, – українські вчені О. Бажан, В. Бондаренко, С. Білоконь, О. Бут, В. Васильєв, П. Добров, В. Іваненко, З. Лихолобова, В. Нікольський, О. Струченков, Р. Подкур та ін., закордонні дослідники: американські Х. Куромія, М. Фон Хаген та німецький дослідник Р. Майєр.

Статистичною насиченістю серед них окремо виділяються праці В. Нікольського, побудовані на фундаментально опрацьованих документах і матеріалах галузевого державного архіву Служби безпеки України. Для багатьох молодих дослідників ці праці виступають вагомим джерелом. Щоправда, до наведеної статистики треба ставитися інколи із застереженням, бо в її основі – документальні звіти одного специфічного, на той час всесильного в умовах тоталітарної влади наркомату – НКВС. У даному випадку одного й єдиного бойового загону керівної партії. Статистичні звіти з інших органів влади й управління, з інших архівних установ, як правило, не використовувалися.

У дослідника – історика, юриста, політолога тощо – ця статистика викликає ряд запитань. В основі таблиць та їх обґрунтувань В. Нікольським закладено, виходячи тільки зі звітів безконтрольного НКВС, співвідношення заарештованих і засуджених (за фахом, соціальним станом, національністю, освітнім рівнем) до загалу в таблиці, яку склали працівники НКВС. Звідси, сучасного дослідника більше цікавить співвідношення з іншим, значно показовішим загалом – з працівниками в даній галузі за тими ж ознаками. Тут доречно погодитися з думкою авторитетного дослідника З. Лихолобової, що статистичні звіти служб НКВС «підганялися» у відповідності до отримуваних лімітів. Це не може не викликати сумніву щодо їх достовірності [41].

Серед репресованих в галузях промисловості Донбасу було 4883 працівника вугільної промисловості, 6045 – заводів, це складало відповідно 19,23% та 23,81% від загалу репресованих [42].

На наш погляд, така статистика, незважаючи на кількісний характер, не дає суттєвих можливостей з'ясувати дійсний відсоток від іншого загалу – кількості працівників. Тим більше, дивує безапеляційність заяви дослідника: «Наведена таблиця не потребує додаткового аналізу, оскільки вона розрахована на вузьких спеціалістів» [43]. До того ж автор в розділі V називає інші кількісні дані репресованих. Так, загальна кількість репресованих працівників вугільної промисловості – 4862 від тієї ж самої, що і раніше називалася кількістю 25 381 особа, звідси наводиться інший відсоток – 19,16 % [44].

Розбіжності знаходимо по вагомому показнику: на шахтах Донеччини у 1937–1938 рр. було репресовано 3286 робітників (с. 134), а на с. 144 стверджується, що «загалом по шахтах Донецької (Сталінської) області у 1937–1938 рр. була репресована 4231 особа» [45].

За даними О. Струченкова, протягом 1937–1938 рр. на Донеччині органами держбезпеки було заарештовано 2264 фахівця [46].

Водночас, за підрахунками В. Нікольського, серед заарештованих було 905 представників інженерно-технічного персоналу на підприємствах заводського виробництва, 602 інженерно-технічних працівника на шахтах та 544 – на залізничному транспорті [47]. Як бачимо, арифметика у кожного своя.

Попри солідну історіографію про рух новаторів, доводиться визнавати невисокий рівень розробленості теми боротьби радянської влади проти так званої «економічної контрреволюції» середини 1930-х років. Зокрема, слабо вивчено технології сталінського режиму у подоланні негативних настроїв у суспільстві, викликаних нав'язуванням владою стаханівських методів роботи.

У публікаціях О. Бута, В. Бондаренко, П. Доброва, Г. Захарової, З. Лихолобової, В. Іваненка, у матеріалах і документах, вміщених у томах серії книг «Реабілітовані історією» по Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Харківській областях, доведено, що документи НКВС УСРР свідчать про значну частину робітництва, інженерно-технічної інтелігенції, які з упередженням ставилися до ідеї масовізації стаханівського руху. О. Бажан один із перших привернув увагу до проблеми боротьби радянської влади проти «економічної контрреволюції» у період розгортання стаханівського руху, аналізуючи, зокрема, теку з галузевого державного архіву Служби безпеки України під назвою «Переписка о вредительстве на заводах, шахтах, выступления против стахановского движения, о положении рабочих на заводах» за січень-грудень 1935 року. Він акцентує на тому, що інженерно-технічні кадри вкрай негативно сприймали намагання партійно-державного апарату створювати культ стаханівців надаванням їм побутових та виробничих привілеїв [48].

Серед важливих узагальнень З. Лихолобової заслуговує на увагу, що «рішення вищих партійних органів призначалися значною мірою для заспокоєння громадської думки саме напередодні «великого терору»» [49]. Для доказу вона посилається на характеристику економічного стану із звітної доповіді ЦК, з якою виступав на XIII з'їзді КП(б)У у травні 1937 р. С. Косіор. За час після попереднього з'їзду промисловість республіки збільшила продукцію на 104 % (значно більше, ніж промисловість всього Радянського Союзу), в групі «А» – на 116 % і в групі «Б» – на 84 % [50]. Як бачимо, все завилено, абсолютні цифри зростання не наводилися. Про недоліки, погіршення становища з виробництвом металу не згадувалося. Провал у вугільній галузі замовчувався, хоча протягом перших чотирьох місяців 1937 р. жоден вугільний трест не зміг подолати державний план, а щодобовий видобуток палива зменшився до 117 тис. т проти 196 тис. т на початку 1936 р. [51]. І це незважаючи на розгромну постанову Раднаркому СРСР і ЦК

ВКП(б) від 28 квітня 1937 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» [52].

Історіографічний огляд проблеми індустріального розвитку 20–30-х років свідчить, що до її розробки залучаються молоді дослідники промислових центрів Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Луганська, Києва, Харкова, де за сучасних умов багатоукладності менеджери та підприємці все частіше звертаються до історичного досвіду міжвоєнної доби. Вони беруть уроки історії у господарників-новаторів промисловості, імена яких з кінця 1930-х років знаходились під радянським «табу». Їх новаторські ідеї і сміливі пошуки на практиці довели здатність порівняти з досягненнями на європейському рівні. Привертає увагу своєрідна донецька школа підготовки істориків-фахівців вищого ґатунку з проблеми радянської модернізації України. Йдеться про братів Касперовичів, Л. Суюсанова, О. Струченкова, Є. Зозулю, К. Нікітенка. Більшість з них не тільки своїми публікаціями, які переросли в кандидатські дисертації, довели новизну позитивного досвіду, показали, які уроки можна взяти з негативу історії [53].

У попередніх розділах дисертації вже зазначалося, що у радянській, російській та українській історіографіях досить докладно висвітлено стаханівський рух як найпомітніше явище соціально-економічного життя в СРСР другої половини 1930-х років. До розпаду СРСР і проголошення незалежності колишніх його складових республік фактично утримувалась, навіть після розвінчання культу особи, сталінська оцінка досягнень О. Стаханова та його послідовників як вищої форми соціалістичного змагання. Такої оцінки дотримується і сьогодні значна частина науковців і виробників. Природно виникає питання: так що ж це – стаханівський рух? Де ж правда історії? Чому можуть навчити уроки історії? Як ставитися сьогодні до історичної постаті людини, з ім'ям якої пов'язана радянська епоха?

Наприкінці радянської доби були розроблені перші дослідницькі спроби по-новому оцінити роль і місце О. Стаханова і названого його ім'ям руху. До

того ж чітко визначилися дві основні тенденції. Одна з них зводилася до критики організації стахановського руху і слабкої його економічної ефективності, а фактично до негативної оцінки його [54].

До речі, спостерігається аналогічний підхід ряду вітчизняних і російських дослідників. Пояснювалася така позиція діями партійної пропаганди відносно досягнення шахтаря як «грубої натяжки», бо «принцип приписок (туфти) став характерним для всієї системи радянської економіки» [55]. Щоправда, це більш нагадує оцінку відомого советолога Д. Хоскінга. Солідарними з ним у перегляді ролі і місця в історії стахановського руху, як породження сталінізму, з більш критичних позицій, ніж це було за часів «холодної війни» між двома соціально-економічними системами, заявили в своїх публікаціях відомі дослідники «західної» школи Р. Майєр, Х. Куромія, М. Фон Хаген та ін. Їх переклади опубліковано окремими статтями в російському журналі «Отечественная история» та «Українському історичному журналі» на початку 90-х років [56].

У роботах М. Трояна та Г. Касьянова на основі нових джерел розвіювалися ідеологічні міфи та переконливо доводилася теза про те, що рух новаторів був насильно нав'язаний технічній інтелігенції і не мав значного поширення в її середовищі [57].

Разом з тим, привертає увагу той факт, що за сучасних умов посилюється спроба під приводом нового погляду забути ім'я молодого новатора виробництва і відкинути рух, названий його ім'ям, як офіційну оману суспільства. Такі підходи мають місце в працях як російських, так і українських дослідників [58].

На наш погляд, неможливо погодитись з О. Струченковим, що в Донбасі рух новаторів розпочався задовго до трудового подвигу О. Стаханова [59]. Дійсно, рекордно-високих показників окремі робітники досягали і до О. Стаханова [60]. На врубовій машині В. Ткаченко з Кадіївки щомісячно перевиконував в декілька разів середні показники продуктивності машини [61]. Але широкого розголосу такі приклади не набули. Головна причина в

докорінній різниці – досягнення О. Стаханова забезпечила нова система організації і управління виробництвом при широкому пропагандистському оголошенні.

І дотепер у ряді публікацій знаних фахівців продовжує утримуватися погляд на прогресивний метод роботи, застосований О. Стахановим, як на рекорд. Навіть зазначається, буцімто «історія не зберегла прізвищ усіх співавторів розпропагованого рекорду» [62]. Хоча за п'ять років до таких тверджень були названі імена начальника дільниці шахти, парторга ЦК ВКП(б) і двох кріпильників [63]. До речі, автору довелося спілкуватися із О. Стахановим і К. Петровим. Збереглися письмові розповіді М. Машурова – інженера, начальника вуглевидобувної дільниці.

Не може не насторожувати спроба деяких дослідників знайти «золоту середину», як це міститься в монографії С. Куглера. Стахановський рух ним характеризується, як якісно нове трудове суперництво, а через абзац, як рух новаторів, а далі розцінюється як «насильницький метод підвищення продуктивності праці, робітнича творчість, підхльости зверху» [64].

Інколи автори публікацій, повторюючи оцінки сталінської епохи, заявляють про нові підходи до стаханівського руху, хоча в дійсності вся новизна зводиться до окремих штрихів особистого життя О. Стаханова [65]. Як правило, це стосується більш молодих авторів, журналістів, для яких головне – видати сенсацію. Такі публікації з'являються, щоправда, напередодні якихось ювілейних дат (раніше – до початку стаханівського руху, а тепер ще й до дня народження новатора виробництва). Дивує, що до ряду таких «сенсацій новацій» залучилися працівники офіційних державних установ (директриса державного музею О. Стаханова в місті Стаханов). Як це не парадоксально, але такі «новації» розміщують журналісти на шпальтах ряду друкованих періодичних та електронних ЗМІ [66].

Навіть в такому авторитетному, в більшості виваженому стосовно сумнівних сенсацій щотижневику «Дзеркало тижня» В. Малахов у великій публікації, «ничуть не сумняшеся», «в фривольном стиле» видав «на-гора»

феномен Стаханова: «Слушая Петрова и Машурова (у автора – це «вербовщики») изо всех сил пытавшись заманить его в свою компанию, которая собиралась сотворить еще невиданное доселе на шахте чудо, то есть рекорд, Стаханов терялся, как тот витязь у таинственного камня на распутье. Ему, конечно, как любому смертному, очень хотелось прославиться» [67]. До речі, в одній із перших публікацій згаданого вище начальника вуглевидобувної дільниці М. Машурова за два тижні після апробації новаторського методу йшлося зовсім про інше – про запровадження і досягнуту ефективність нової системи управління вуглевидобутку [68]. І ще на доказ наклепу В. Малаховим. Під час усних споминів в Торезі ще до присвоєння звання Героя О. Стаханов казав: «Я туда (в шахту – авт. В.Б.) за рекордом не спускался» [69].

Не маючи ніяких підстав, далі у В. Малахова, О. Стаханов «становится какбы «стукачом у Орджоникидзе, который увлекся утопической идеей «заразить» стахановщиной не только весь Донбасс, но и весь Союз...».

Абсолютна більшість науковців дотримується оцінки стаханівського руху, яку дав С. Кульчицький. Ще в радянській історіографії він чітко визначив його місце, розкриваючи проблему соціалістичного змагання від ударництва до виникнення і розвитку стахановського руху. Особливо це стосується уже нами раніше названої монографії П. Гудзенка, С. Кульчицького та Є. Шаталіної, де йшлося про стахановський рух, як вищий етап соціалістичного змагання, а встановлений О. Стахановим рекорд видобутку вугілля – як світове досягнення на відбійному молотку [70].

В новітній історії С. Кульчицький у фундаментальній колективній монографії, підготовленій науковцями Інституту історії України НАН України «Історія України: нове бачення» в 2-х томах відмовився від оцінки стахановського руху як вищої форми соціалістичного змагання а також від самого досягнення Стаханова як світового рекорду. В другому томі визначається це досягнення завдяки застосуванню новаторського методу вуглевидобутку.

Історики в більшості наукових видань, як правило, при висвітленні періоду радянської індустріалізації посилаються на великого дослідника С. Кульчицького.

У виданій пізніше монографії «Україна між двома війнами» С. Кульчицький у розділі «Великий перелом», на відміну від попередніх публікацій, при абсолютно точному визначенні застосованого О. Стахановим прогресивного методу роботи, заснованому на поділі виробничих операцій між вибійником і двома кріпильниками, чомусь наголошує: «Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 т вугілля». А далі йдеться про стахановський рекорд [71]. Тут же наводиться і досягнення М. Ізотова як рекорд. На відміну від оцінок радянської доби, тепер С. Кульчицький акцентує увагу на негативному ставленні до подій на шахті «Центральна-Ірміне»: «Рекорд організували...» та ще більш того: «уряд вирішив організувати новий робітничий почин і поширити його методами змагання» [72].

Не зовсім зрозуміло, як сталося, що у книзі «Україна і Росія в історичній ретроспективі» в першому нарисі другого тому при висвітленні розділу «Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу» в міжвоєнну добу про О. Стаханова і рух, названий його ім'ям, немає і згадки [73].

Зазначені тенденції час від часу дають про себе знати і дотепер. В абсолютній більшості дослідники йдуть за оцінкою досягнень О. Стаханова як рекорду, здобутки завдяки новаторському методу вуглевидобутку. Саме такі оцінки характерні майже для всіх підручників і навчальних посібників для середніх та вищих навчальних закладів України [74] і Російської Федерації [75].

Щоправда, винятком тут є навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, виданий у Донецькому національному університеті. Його відмінністю стало обґрунтоване висвітлення передумов і самої сутності стаханівського руху, ініціатори якого не ставили за мету досягнення рекордних показників, намагаючись впровадити нову систему організації праці й

управління виробництвом на базі ефективного використання нової техніки [76].

Поступово зріс інтерес до висвітлення проблем радянської індустріалізації, як і до ролі і місця О. Стаханова та загалом руху новаторів виробництва і в наукових колах. Тільки за останні роки вийшли монографії С. Кульчицького, В. Литвина, З. Лихолобової, О. Бута і П. Добрава, О. Стояна та О. Реєнта, В. Бондаренка та ін. [77].

У той же час сформувався інший підхід – глибоке осмислення опублікованих документів і матеріалів, нових джерел і новітньої літератури. Важливо зазначити, що в історіографії на зламі від однієї соціально-економічної і політичної системи до нової, сучасної непомітною для багатьох дослідників залишилася монографія, що вийшла у 1990 р. у видавництві Київського університету «Либідь». Її основні положення були винесені на захист докторської дисертації. У них з наукових позицій і методів обґрунтовано думку про те, що стаханівський рух являв собою рух новаторів виробництва, активну форму участі робітничого класу в організації й управлінні виробництвом [78]. Так було порушено традиційний погляд на стахановський рух як вищу форму соціалістичного змагання, який утвердився в соціально-економічній літературі і повсякденному житті з «легкої руки» Й. Сталіна.

На наш погляд, не має підстав у сучасній історіографії давати оцінку визначенню О. Бута стахановського руху, як його «особливій думці» [79]. Йдеться про спробу переглянути через 15 років висновок спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Київському державному університеті в 1991 р. Як уже зазначалося, суть новації О. Бута полягала в кваліфікації стахановського руху як руху новаторів промисловості на прогресивній системі організації праці й управління виробництвом за участю робітників. Така характеристика руху якісно вирізнялася від наявної в радянській історіографії, включаючи й українську, яка продовжувала повторювати сталінське визначення 1935 р. Новація закріплена в матеріалах

шостого розділу авторської монографії (1990 р.) та сьомого розділу докторської дисертації (1991 р.) [80].

Мабуть, сьогодні не знайти більш послідовного і вибагливого дослідника руху новаторів. «Наукова позиція професора Бута О. М., – зазначав академік НАН України (до речі, на початку 1930-х рр. він розпочинав трудову діяльність на одній із щербинівських копалень) П. Тронько, – знати історію, якою вона була. Була ж вона зі сльозами на очах і від радощів, і від біди. Не провина молодого вибійника і руху, чиїм ім'ям почали його називати, а біда, яка йшла від сталінської оцінки руху, як вищої форми соціалістичного змагання, а самого О. Г. Стаханова – рекордсменом видобутку вугілля» [81].

Багаторічний внесок О. Бута в історіографію стаханівського руху – це понад 40 публікацій у монографіях, навчальних посібниках, статтях і виступах на міжнародних конференціях у Москві, С.-Петербурзі, Гомелі (Республіка Білорусь), Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Переяслав-Хмельницькому, Стаханові [82].

Здається, не зовсім коректно в сучасній історіографії кваліфікувати наведення М. Трояном в кандидатській дисертації (1988 р.) «многочисленных фактов формализма в организации стахановских смен, недель, месячников...», а також його твердження, що для ілюзії масовості руху тоді «не останавливались перед приписками», як вагомий аргумент визнати однією із перших спроб реальної оцінки стахановського руху. Фахівцям, до речі, ще з публікацій, кандидатських дисертацій Г. Бігун, А. Пахарева, В. Чистякова, В. Самойленка відомі аналогічні негативні явища, які дискредитували рух новаторів виробництва. Важко також погодитися ще з однією спробою внести в історіографію за новий висновок, буцімто стахановці у вугільній промисловості – це «рабочие, которые систематически выполняли по 2–4 нормы» [83].

Певне значення для подальшого поглибленого вивчення питань парадигми стахановського руху за сучасних умов має аналіз публікацій, присвячених ювілейним датам. Зазначені підходи дослідників стаханівського руху далися

взнаки в 2005 р. Показовою у цьому сенсі стала міжнародна наукова конференція, присвячена 70-річчю стаханівського руху та 100-річчю з дня народження Олексія Стаханова. Її організаторами виступили Інститут історії НАН України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Луганська обласна державна адміністрація, Донецький національний університет і Луганський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка. Символічно, що конференція проходила на батьківщині руху, учасників якої привітали міський голова Стаханова С. Жевляков та почесний шахтар, Герой соціалістичної праці М. Должиков, донька парторга ЦК 1930-х рр. Н. Петрова (Москва). У змістовних доповідях на пленарному засіданні професорів В. Афанасьєва (С.-Петербург), О. Бута, П. Доброва (Донецьк) та А. Климова (Луганськ), у секційних доповідях директора Державного архіву Луганської області М. Старовойтова, доцентів Н. Гагохії (Луганськ), В. Семистяги (Луганськ), В. Ткаченка (Запоріжжя), В. Васильчука (Київ) та ін. на базі широкого використання і глибокого прочитання архівних і опублікованих документів та літератури була надана сучасна оцінка руху новаторів виробництва 1930–1980-х рр. [84].

Майже одночасно з підготовкою наукової конференції готувалися різного роду публікації. Привертає увагу збірка «Алексей Стаханов: Человек – символ, Человек – легенда, Человек – загадка», заявлена як художньо-документальний нарис. Тут зібрані публікації про Стаханова і рух, названий його ім'ям, різних поколінь. Вони вирізняються діаметрально протилежними оцінками. Йдеться, по-перше, про чесний погляд на шахтаря Олексія Стаханова тих, хто працював з ним, знав його особисто: А. Малець, Ф. Косенко, В. Мордошенко. Разом з тим важко зрозуміти, а тим паче погодитися з оціночними поглядами журналістів О. Ткачука (газ. «Факты и комментарии», Київ), В. Ковальчука (газ. «Сегодня», Київ) та ін. Здається, потрібен ще деякий час для спокійного, зваженого погляду на О. Стаханова і стаханівський рух [85].

З обранням Президентом України В. Януковича і приходом до влади Партії регіонів стало більше проявів уваги до важкої шахтарської праці, до необхідності реформування управління вугільною галуззю промисловості. Офіційно було заявлено про важливість підтримки і розвитку стаханівських традицій, розгортаючи змагання шахтарів. Яскравим прикладом стали події 2010 р., про які розповідала відома газета «Донбасс». Редакція газети організувала широке інтерв'ю одного із давніх дослідників стаханівського руху як руху новаторів виробництва, яке започаткувало серію матеріалів про практичний розвиток стаханівських традицій у Донбасі [86]. Протягом серпня місяця виходили публікації і повідомлення. І знову підтриманий редакцією відомий погляд науковця і зовсім протилежні оцінки стахановського руху, а точніше, як «рекордоманію», йшлося про позицію міністерства (святкування видобутку 500-тис. т вугілля), про змагання вибійників, як сучасних послідовників О. Стаханова.

Своєрідною ризикою у визначенні оцінки ролі О. Стаханова і руху, названого його ім'ям, стало повідомлення про досягнення кращих вибійників і відзначення трьох із шахтарів. Серед них, як ніколи чітко прописано результат переможця і відповідна висока оцінка. 38-річний вибійник шахти «Новодзержинська» Сергій Шемук за допомогою Андрія Кочеткова та Андрія Прудникова, які кріпили лаву і вибирали вугілля, 9 серпня 2010 р. перевершив на 68 т досягнення Олексія Стаханова 75-річної давнини, як зазначено в Указі Президента України В. Януковича про нагородження Золотою зіркою Героя України. Цей Указ засвідчив, офіційне визнання рекорду за прикладом 1935 р. А до чого це веде, ми вже проходили. Переможці, відзначені владою, знову були осипані нагородами і пільгами. Але не всі шахтарі підтримали офіційно визнаних переможців, а звідси поява т. зв. нових публікацій критичного змісту, часто поза межею людяності, без елементарних урахувань соціально-економічних причин, конкретних обставин 1930-х рр. Першість, мабуть, безперечна за В. Коноваловим, який опублікував книгу, а потім у різних варіантах матеріали з неї в деяких

друкованих і електронних ЗМІ, з численними відгуками переглядачів Інтернету [87].

Як бачимо, історіографія проблеми свідчить про різновекторність поглядів на роль і місце стахановського руху в публікаціях дослідників останніх десятиліть. Більше того, господарські кадри вугільної промисловості, не обізнані з сучасними дослідженнями науковців, з метою ліквідації прориву у вуглевидобутку, влаштовують змагання серед вибійників під гаслами 30-х років. У засобах масової інформації Донецької і Луганської областей подаються інформації, звіти про змагання, конкурси спадкоємців рекордів М. Ізотова та О. Стаханова. А відтак, перед істориками, економістами, краєзнавцями залишається актуальною проблема розробки видання і широка пропаганда ґрунтовних розвідок з вивчення причин, характеру, наслідків трудового почину, впливу стахановського руху на виробничу діяльність підприємців і галузей промисловості, ролі і місця О. Стаханова в історії економіки, історії рідного краю.

Таким чином, сучасна історіографія генези радянської індустрії України міжвоєнної доби накопичила значні обсяги монографій, статей науковців з історії й економічної історії, політологів, а також публіцистичних матеріалів у засобах друкованої й електронної інформації, що різняться за обсягами та поглядами. Висновки, яких доходять їх автори, не тільки не співпадають, а інколи абсолютно протилежні. У цьому, мабуть, не тільки особливість, а й переваги поглядів сучасників. Потрібен ще час для поглиблення, а можливо, й перегляду написаного, сказаного. Як кожна наука, історія розвивається.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації наведені основні результати науково-історичного дослідження, оцінюється внесок українських та зарубіжних дослідників в розробку проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу, зроблено теоретичні узагальнення, сформульовані практичні рекомендації й пропонуються можливі шляхи вирішення актуальних завдань промислового поступу і наукових розвідок на сучасному етапі становлення країни.

Вивчення і аналіз наукової розробки теми доводить, що попри значну кількість загальних праць і окремих наукових розвідок, є всі підстави стверджувати, що в українській історіографії спеціальних праць, які б давали цілісне уявлення про генезу промислового поступу України в перехідний період до утвердження нових соціально-економічних відносин в міжвоєнну добу 1921-1941 рр. дотепер не було. Проблема залишається малодосліджуваною і до того ж вимагає переосмислення ряду досліджень попередників.

Політичний пошук стратегії соціально-економічних перетворень на початку 1920-х років змусив В. Леніна, правлячу РКП(б) за підтримкою партійно-державного керівництва УСРР піти на часткові поступу селянству, відмовившись від продовження воєнно-комуністичної практики. Наслідком переходу до нової політики – НЕПу – стало введення полегшеного продподатку для селян, повернення до ринкових товарно-грошових відносин, допущення обмеженої свободи торгівлі, відмова від тотальної націоналізації промисловості та легалізація приватно підприємницької діяльності.

Політика і практика управління і розвитку промисловістю першої половини 1920-х років свідчить про життєздатність багатуокладності. В умовах збереженої монополії на владу держава утримувала в своїх руках велику промисловість, управління якою здійснювалось через трести, які працювали на засадах господарського розрахунку.

Розвиток підприємницької діяльності в республіці мав деякі особливості. Внаслідок пізнішого утвердження радянської влади і більш короткочасної політики воєнного комунізму на відмову від центру країни, в УСРР приватне підприємництво зазнало менших втрат і краще зберігся контингент приватних підприємців. Це при переході до НЕПу сприяло більш інтенсивним темпам відродження підприємництва в УСРР.

Поглиблене прочитання широкого кола опублікованих і не опублікованих джерел переконує, що недержавна промисловість України в умовах НЕПу пройшла складний шлях. В умовах недосконалості законодавчо-правової бази, відсутності рівних з трестованою промисловістю умов і соціально-економічною дискримінацією з боку радянської влади приватники показували ефективність управління. Вони швидше відновили і організували виробничий процес, максимально використовували незначні виробничі потужності, інколи конкуруючи з державними підприємствами. В республіці в менших обсягах надавалася кредитна підтримка приватних підприємців і промислової кооперації та, як свідчать матеріали науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», існувало більш жорстке переслідування за будь-яке порушення (інколи навіть сфабриковане ГПУ) підприємницької діяльності ніж в інших республіках.

Перехід до політики індустріалізації привів до різкого посилення планово-директивного початку в управління промисловістю, що суттєво погіршило умови діяльності недержавного сектору. З перемогою Й. Сталіна та його прибічників, включно партійно-державне керівництво УСРР, посилювалися адміністративно-командні методи управління і проводилася форсована індустріалізація країни. Ознаками останньої стали економічно необґрунтовані капіталовкладення у важку індустрію шляхом перекачування коштів з сільського господарства та недержавного сектору економіки у державну промисловість.

Розпочата «сталінізація економіки» свідчила про відмову від непівських принципів, вела до руйнації ринкових відносин. Посилене застосування

адміністративно-репресивних методів з перетворенням кредитових потоків та податкової системи зруйнували приватногосподарський сектор. На початку 1930-х рр. приватна підприємницька діяльність була заборонена. Так, зверхність взяв із альтернативних найбільш жорсткий варіант вирішення основних господарсько-політичних проблем.

На сучасному етапі розвитку світової економіки вагомість втрат сталінським керівництвом СРСР наприкінці 1920-х рр. нереалізованих можливостей НЕПу доводить досвід Китайської Народної Республіки. При збереженні монополії правлячої Комуністичної партії реалізується модель «соціалістичної ринкової економіки» КНР. В її основі державна політика оптимального поєднання планових важелів управління з ринковими, де приватний сектор в промисловості, використав широкі можливості для самостійної діяльності, став рушійною силою економіки соціалістичного Китаю.

Практика СРСР другої половини 1920-х рр. доводить, що перехід до всеохоплюючого директивного планування все таки обернувся згортанням середнього і дрібного приватного виробництва, затуханням промислової кооперації, відчуженням робітників державної промисловості від власності і втратою в них матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці. Фінансування промисловості «під ключ» означало установлення її диктату в економіці, погіршення і без того несприятливого стану в сільському господарстві, який обернувся масовим голодом в Україні в 1932-1933 рр.

Аналіз архівних і опублікованих джерел дозволяє стверджувати, що система виробничих відносин, побудована на жорсткій ієрархії «наказного центру» і безперечно «виконуючих низів», стримувала промисловий розвиток УСРР. Розподіл центром тільки що виробленої в республіці продукції не стимулював місцеву ініціативу в досягненні високих кінцевих результатів.

В умовах тоталітарного режиму влади, командно-бюрократичного господарювання потреби народу національних республік нерідко

ігнорувалися. Ситуація погіршувалася і не завжди далекозорою політикою партійно-державного керівництва УСРР (особливо наприкінці 1920-1930-х рр.). Розвиток промисловості заради розвитку виробництва не приводив до покращення повсякденного життя трудящих. Зверхність центру призвела до переведення майже всіх підприємств УСРР в загальносоюзне підпорядкування (спочатку трестів, а потім наркоматів). Економічний з 1923 р. (а пізніше і державний) суверенітет Української СРР, як і інших національних республік, поза економічною владою і поза відносинами власності ставав формальним. Давали взнаки рецидиви «автономізації» з боку центру, що шкодило ефективному і динамічному розвитку промисловості УСРР. Важкий шлях спроб, перемог і помилок давався дорогою ціною і народ його пройшов, бо більшість трудящих вірила в досягнення соціальної справедливості (звідси трудовий ентузіазм), хоч багато хто мав сумнів і змушений був підкоритися силі тоталітарного режиму (звідси спецпоселення, табори тощо).

Вивчення історії промислового розвитку УСРР на початку 1930-х рр. свідчить, що згідно постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) по вугільному Донбасу (квітень 1933 р.) він став полігоном утвердження адміністративно-командних методів управління промисловістю, коли традиційна функціональна система управління була замінена на єдиноначальність з прямим підпорядкуванням всіх функціональних підрозділів підприємства. В ЦК КП(б)У і місцевих наркоматах замість функціональних почали діяти виробничо-галузеві структури, що привело до підміни господарських органів. Офіційне затвердження цих змін відбулося на XVIII з'їзді ВКП(б).

Адміністративно-командна система вбивала інтерес господарників і трудових колективів до раціонального використання сировини, палива, матеріалів і взагалі до госпрозрахунку. Як наслідок, керівники галузі, підприємств вимагали з бюджету максимальних капіталовкладень, що вело до їх омертвлення, і гонитві за валовим випуском продукції при відсутності інтересу до зростання продуктивності праці і зменшення собівартості продукції. Держава час від часу маневрувала, йшла на поступки, навіть

дозволяла елементи госпрозрахунку і самостійність підприємств, проявам активності робітничого класу в розвитку, раціоналізації і управлінні виробництвом. Але в цілому брали зверхність тенденції тоталітарного режиму влади.

Характер господарсько-економічної бази промислових підприємств доводить не дуже високий рівень розвитку як важкої, так і легкої промисловості. До того ж далеко не завжди апарат управління дотримувався відповідних наукових рекомендацій, йому приходилося спиратися на робочі кадри з низьким загальноосвітнім і професіональним рівнем (в більшості колишні селяни), а також відчували гостру нестачу висококваліфікованих фахівців.

Обґрунтовано, що нині немає підстав для нігілістичного ставлення деяких науковців і господарників до О.Стаханова і руху новаторів виробництва, названого його ім'ям.

Спростовано «ворожий» характер теорії концентрації гірничих робіт на відміну від офіційних звинувачень господарників і інженерно-технічних працівників вугільної промисловості.

Якісні перетворення в кадровому складі дали зразки інженерної ініціативи, а також робітничої мудрості творчо вирішувати складні завдання індустриалізації не стільки завдяки, як всупереч офіційному погляду на проблеми України.

Зміни культурно-технічного рівня кадрів промисловості відбувалися за рахунок різноманітних форм підготовки і підвищення кваліфікації робітників. Система профтехосвіти у 1920-1930-ті рр. загалом виявилася недостатньо ефективною для вирішення якісних завдань економіки. Щоправда, вона значною мірою все-ж таки сприяла вирішенню проблем радянської модернізації.

Історіографічний огляд доводить, що історики і економісти, розглядаючи проблеми радянської індустриалізації в більшості зводили її до розвитку важкої промисловості, недооцінюючи, таким чином, створення

великих підприємств на новому устаткуванні і технологіях у легкій промисловості. Ця негативна особливість продовжується і серед дослідників в умовах незалежності України.

Разом з тим, в сучасних умовах розвитку промисловості України із досвіду 1920-1930-х рр. заслуговують на увагу виробничі наради підприємств трестованої промисловості. На них за участю ініціативних робітників та інженерно-технічних працівників розглядалися проблеми кращого використання резервів виробництва для підвищення техніко-економічних показників, а за участю профспілок – вимагали від дирекції покращення умов праці і відпочинку, суворішого дотримання правил безпеки. На таких нарадах звіти дирекції заводів, фабрик, об'єднань звітують про реалізацію рішень попередніх нарад та проблем колективного договору.

І до тепер на підприємствах державної форми власності доречним може стати досвід металургів 1930-х років, розгорнувших роботу за відмову від державних дотацій і забезпечення рентабельності виробництва у другій п'ятирічці.

Один із вагомих висновків полягає в тому, що в умовах індустріалізації країни партійно-державне керівництво і господарські органи, керівники підприємств підтримували ініціативи робітників та інженерно-технічних працівників лише до того, поки ці ініціативи не підривали основ командно-адміністративної системи. Кращим свідотством тому може стати стахановський рух. Як тільки новатори виробництва почали доводити системну неефективність в різних галузях промисловості, сталінська оцінка руху як вищої форми соціалістичного змагання принизила сутність руху, спростував шлях до так званої масовості. Звідси один із принципових уроків історії: соціалізм неможливий без надійних основ і створення механізму активної участі в управлінні промисловістю і всім народним господарством висококваліфікованих робітників та інженерів.

Історичний досвід 1920-1930-х років свідчить, що в період відбудови народного господарства і радянської індустріалізації промисловість УСРР

могла досягти кращих результатів без системних порушень з боку держави законності і прав людини. З утвердженням тоталітарного режиму влади перемогли позаекономічні адміністративні методи державного впливу на приватне виробництво, а найбільш ініціативні у проявах свободи підприємці кваліфікувалися як карні злочинники. В роки реконструкції народного господарства форсовані методи розвитку промисловості спонукали владу до пошуків шкідників на виробництві, а потім і ворогів народу. Під жорна сталінських репресій попали тисячі ініціативних енергійних керівників заводів, фабрик, об'єднань і управлінь, що зашкодило промисловості й загалом економічній могутності країни напередодні суворого іспиту з боку фашистської Німеччини. Як свідчить порівняння з іноземними досягненнями, ініціативи багатьох репресованих господарських кадрів відповідали рівню кращих європейських досягнень і пропозицій. Це довела 20-річна розробка державного проекту «Реабілітовані історією», знайшов своє відтворення в фундаментальній науково-документальній серії книг у 27-ми томах (головну редколегію до 2010 р. очолював академік НАН України, Герой України П.Т. Тронько). Але за невеликим винятком, робота по кожному тому із промислово розвинутих областей не завершена, а там, де ентузіасти досягли видавничої мети, мало зроблено для широкої пропаганди унікальної роботи по відновленню пам'яті мудрих господарників, ініціативних інженерно-технічних працівників і робітників в різних галузях промисловості у 1921-1941 рр.

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР у 1939-1940 рр., яке стало важливим кроком до збільшення можливостей розширення економічної кооперації підприємств промисловості споріднених галузей. Але аналіз соціально-економічних перетворень по-радянські доводить класовий характер відносин нової влади до колишніх дрібних і середніх підприємств і промислів в отриманні кредитно-фінансової допомоги і оподаткування. Як і в 1920-ті роки в складі УСРР, тепер на заході республіки приватний капітал зазнавав серйозних утисків, а перші кроки в здійсненні політики радянської

індустріалізації за короткий час до початку Великої вітчизняної війни не стільки привели до збільшення продукції націоналізованих підприємств легкої промисловості, скільки суттєво погіршили умови діяльності дрібних підприємців.

Виходячи з результатів проведеного дослідження, спираючись на історичний досвід і уроки генези промислового поступу України в 1921-1941 рр., автор дисертації сформулював науково-практичні рекомендації:

- на наш погляд, вищим органам законодавчої і виконавчої влади бажано було б до прийняття законодавчих актів і рішень уряду винести на обговорення широко загалу розроблені науковцями на чолі з Національною Академією Наук України Довгострокову стратегію та урядову Програму дій по структурному реформуванню промисловості. Програма повинна включати науковий аналіз теперішнього промислового потенціалу з шляхами переходу на нові технології в перспективних для країни галузях і видах промислового виробництва. Мінпромполітики після затвердження програми як Закону Верховної Ради повинне регулярно інформувати населення про її виконання;

- одночасно з урядовою Програмою дій по структурному реформуванню промисловості необхідна Довгострокова стратегія підтримки і розвитку приватновласницького виробництва, якою б опікувалася координаційна рада з національної конкурентоспроможності при Національній Академії Наук;

- при органах місцевої влади та самоврядування бажано мати інформаційно-аналітичні центри допомоги середньому і малому бізнесу для участі у виконанні Довгострокової стратегії підтримки і розвитку приватновласницького виробництва;

- авторам наукових розробок і учбових посібників посилити увагу до досвіду керівників окремих галузей промисловості і підприємств 1920-1930-х рр.;

- Мінпромполітики разом з Інститутом економіки НАН України та Інститутом історії України об'явити конкурс на підготовку до видання вибраних творів, статей та виступів маловідомих організаторів і керівників

промисловості, жертв тоталітаризму Х. Раковського, Г. Гринька, Я. Дудника, Л. Ломова, Г. Гвахарії, К. Сухомлина та ін.;

- органам місцевої влади та самоврядування разом з господарськими об'єднаннями та підприємцями збільшити увагу до увічнення пам'яті видатних організаторів і керівників промисловості періоду радянської індустріалізації.

ПОСИЛАННЯ

Вступ

1. Городецкий Е.Н. Современная историография истории советского общества / Е.Н. Городецкий // История и историки: историограф. ежегодник. 1979. – М.: Наука, 1982. – С. 252.
2. Историография истории Украинской ССР: монография / ред.: И.С. Хмель, Н.Н. Варварцев. – К.: Наук. думка, 1987. – 556 с.
3. Там само.
4. Коломійченко І.І. Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України / І.І. Коломійченко // Укр. іст. журн. – 1963. – № 1. – С. 13–23.
5. Довгопол В.М. Радянська історіографія про робітничий клас України в перші роки соціалістичної індустріалізації (до середини 30-х років) / В.М. Довгопол // Вісник Харківського ун-ту. Сер.: Історія. – 1970. – Вип. 4, № 45. – С. 3 - 13.; Бабко Ю.В. Стан і завдання вивчення проблеми «Розвиток трудової активності робітничого класу УРСР у роки другої п'ятирічки» / Ю.В. Бабко // Укр. іст. журн. – 1973. – № 5. – 124 с.
6. Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937) / М.В. Резницкая. – К.: Вища школа, 1977. – 165 с.
7. Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР / А.Л. Оприщенко. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та., 1975. – 160 с.
8. Колесник В.Ф. Рабочий класс Украины в конце 20-х – 30-е годы: историография: дис... д-ра истор. наук. / В.Ф. Колесник. – К., 1991. – 49 с.; Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Г.Г. Коцур; Київ. нац. ун-т. – К., 2001. – 18 с.

9. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

10. Лихолобова З.Г. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000-х років: історіографія // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2008. – Кн. 15-16. – С. 90-113.

11. Колеснік В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В.Ф. Колеснік, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур. – К., 2001. – К.: Крещатик, 2002. – 176 с.

12. Вербиленко Г.А. Економічна історія України в працях О.П. Оглоблина (1920-1930-ті рр.) / Г.А. Вербиленко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: [зб. ст.]. – К.: Рідний край, 2006. – Вип. 33. – С. 281.

13. Бернал Д. Наука в истории общества / Д. Бернал. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib-bkm.ru/load/69-1-0-1322С.452>. – Назв. с экрана.

14. История социалистической экономики СССР: в 7-ми т. – М., 1976-1980.

1.1. Стан наукової розробки теми

1. Ленін В.І. Дитяча хвороба «лівізни» в комунізмі / В.І. Ленін. – Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 30-31.

2. Ленін В.І. Лист В.М. Молотову для пленуму ЦК РКП(б) з планом політ доповіді на XI з'їзді партії. 23 березня 1922 р. / В.І. Ленін. – Там само. – Т. 45. – С. 61.

3. Ленін В.І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і помилки Т.Т. Троцького і Бухаріна / В.І. Ленін. – Там само. – Т. 42. – С. 278.

4. Ленін В.І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 берез.: X з'їзд РКП(б) 8-16 березня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т.43; Його ж. Про продовольчий податок: (Значення

нової політики і її умови) / В.І.Ленін. – Там само; Його ж. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики / В.І.Ленін. – Там само. – Т.44.

5. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т.45.

6. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В.Чаянов. – М., 1925; Його ж. Избранные произведения / А.В.Чаянов. – М., 1989; Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д.Кондратьев. – М., 1989.

7. Ауссем В.Х. Пути восстановления основного капитала / В.Х. Ауссем // Коммунист, 1926. – 23 января; Його ж. Що зробила робітничо-селянська держава 1924/25 року для промисловості / В.Х.Ауссем. – Харків: Держвидав України; Гринько Г. К итогам XIV партийного съезда / Г.Гринько // Хозяйство Украины. – 1925. – №11-12; Квириг Э.И. Избранные речи и статьи / Э.И.Квириг. – К.: Политиздат Украины, 1988; Раковский Х. Основные моменты. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У / Х.Раковский. – Харьков: Госиздат Украины, 1923; Сухомлин К.В. Состояние и перспективы развития украинской промышленности / К.В.Сухомлин // Пролетарий. – 1927. – 10 апреля; Чубарь В.Я. О хозяйственном строительстве / В.Я.Чубарь. – Харьков: Госиздат, 1926; Його ж. Вибрані твори / В.Я.Чубарь. – К.: Політвидав України, 1972.

8. Громан В.Г. Хозяйственное положение СССР (Статистико-экономический очерк) / В.Г.Громан. – М: ВСНХ, 1924; Жигалко П.В. Українська промисловість в умовах НЕПу / П.В.Жигалко. – Харків: Держвидав України, 1925; Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні / Б.В.Сігал. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929.

9. Доброгаев В. Государственный бюджет УССР / В.Доброгаев. – Харьков: Агитсекретариат УССР, 1926; Капиталы и национальный доход Украины в 1923-1924 гг. / под ред. А.Л.Гринштейна / НКФ УССР. – Харьков,

1926; Акуленко В. Денежное обращение, кредит и банки / В.Акуленко. – Там само. – 1927. – №1 та ін.

10. Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924-1925 гг. и ее перспективы / Н.Литвак // Хозяйство Украины. – 1926. – №7; Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України / І.Гусаров // Більшовик України. – 1927. – №7-8; Л.Свержин. Приватна промисловість України / Л.Свержин. – Там само. – 1928. – №18; Мінаєв С. Приватний капітал у народному господарстві України / С.Мінаєв. – Там само. – 1929. – №5.

11. Крыленко Н. Классовая борьба путем вредительства / Н.Крыленко. – М.-Л.: Госиздат, 1930; Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте / И.Блат // Украинский экономист. – 1927. – 18 декабря; Броневи́й А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу, практика спекулятивного капіталу на Україні / А.Броневи́й. – Харків: Держвидав України, 1929. – 56 с.

12. Введенский В. Основные проблемы украинской пятилетки / В.Введенский. – Харьков, 1930; Гнедков Л.В. Перебудова української промисловості / Л.В.Гнедков. – Харків, 1929; Промышленный план Украины: История, экономические основания, методология и анализ. – Харьков, 1925; Мышкис В.С. Темпы индустриализации и обобществления на Украине / В.С.Мышкис. – Харьков, 1930; Його ж. Задачи Донбасса как единого социалистического комбината. Доклад на I Всеукраинской конференции по Донбассу. 5-8 сентября 1931 г. / В.С.Мышкис. – Харьков, 1932; Ломов Г. Наші завдання в Донбасі / Г.Ломов // Більшовик України. – 1928. – №20; Терехов Р.Я. Рационализация промышленности и управления / Р.Я.Терехов – Харьков, 1928; Фомин П. О реформе управления промышленностью / П.Фомин // Хозяйство Украины. – 1926. – №11-12; Сухомлин К.В. Выступление на пленуме ВСНХ СССР (о реорганизации управления промышленностью) / К.В.Сухомлин // Пролетарий. – 1929. – 16 октября; Шлихтер А.Г. В боях за социализм / А.Г.Шлихтер. – Харьков: Госиздат Украины, 1930.

13. Кржижановский Г.М. Десять лет хозяйственного строительства в СССР (1917-1927) / Г.М. Кржижановский. – М.: Госиздат, 1927.; Промышленность и народное хозяйство / под ред. Э.И. Квирина. – М.: Экон. жизнь, 1927; Шраг М.І. Промисловість УСРР: Сучасний стан, минуле та перспективи за п'ятирічним планом ВРНГ УСРР / М.Г.Шраг, Р.І.Яновський. – Х.: Держвидав України, 1929.

14. Квирина Э.И. Очерки развития промышленности СССР. 1917-1927 / Э.И.Квирина. – М.-Л.: Госиздат, 1929.

15. Волобуев М. До проблеми української економіки / М. Волобуев // Більшовик України. – 1928. – №2, 3.

16. Барун М.А. Основной капитал промышленности СССР (Очерки его состояния, восстановления и реконструкции) / М.А. Барун. – М.-Л., 1930; його ж. Основные моменты реконструкции промышленности СССР (очерки) / М.А. Барун. – М., 1931.

17. Искра В.М. Историография деятельности КПСС по осуществлению ленинского плана индустриализации страны / В.М. Искра. – Воронеж, 1978. – С. 84.

18. XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стеногр. отчет. – М., 1930. – С. 62.

19. Социалистическое соревнование в промышленности СССР: сб. статей. – М., 1930. – С. 42, 47; Резников Д. Ударные производственные коллективы / Д. Резников. – М., 1930. – С. 36-38; Калистратов Ю. За ударные производственные коллективы / Ю. Калистратов. – М., 1930. – С. 11; Вайсберг Г. Социалистическое соревнование и задачи ударных бригад / Г. Вайсберг. – М., 1930. – С. 50.

20. Эскин М. Основные пути развития социалистических форм труда / М. Эскин. – М., 1936. – С. 82, 89; Гаврилов Н. Хозрасчет, социалистическое соревнование и ударничество / Н. Гаврилов. – М., 1931. – С. 7, 21, 54; Ольхов В. За живое руководство соревнованием / В. Ольхов. – м., 1930. – с. 9, 10.

21. Пролетарская революция. – 1931. – №6; Там само. – 1933. – №2.

22. Сахаров Г. Очерк организации тяжелой промышленности СССР / Г.Сахаров, Н.Чернай, О.Кабаков. – М.: Изд-во НКТП, 1934; Стрельцов Г. Машиностроение в первой пятилетке / Г.Стрельцов. – Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933; Манський Е. Легка промисловість України / Е.Манський // Шляхи індустріалізації. – 1932. – №14-15; Чуприна І. База нового судостроєння в Києві / І.Чуприна // Судостроєння. – 1934. – № 5.

23. Этапы экономической политики СССР. – М., 1934. – С. 218.

24. Косіор С.В. Статті і промови 1933-1936 рр. / С.В.Косіор. – К.: Партвидав, 1936; Хрущов М.С. Звітна доповідь ЦК КП(б)У XV з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України 13 травня 1940 р. / М.С.Хрущов. – К.: Держвидав України, 1940; Саркісов С. Виконати закон – дати 68 млн. т вугілля / С.Саркісов // Комуніст. – 1935. – 15 квітня; Його ж. Розгорнути більшовицьку боротьбу за вугілля / С.Саркісов // Комуніст. – 1937. – 9 травня; Сухомлин К.В. Питання української промисловості в третій п'ятирічці / К.В.Сухомлин // Комуніст. – 1937. – 11 травня; Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса / А.Л.Цукерник. – Харьков: Пролетарий, 1940 та ін.

25. Изотов Н. Моя жизнь, моя работа / Н.Изотов. – Харьков: Пролетарий, 1934; Стаханов А. Мой метод / А.Стаханов. – М.: Партиздат, 1935; Мазай М. Записки сталевара / М. Мазай. – М.: Партиздат, 1940; Машуров Н. Работаем по-новому / Н.Машуров // Социалистический Донбасс. – 1935. – 11 сентября; Чайковский Я. Мій досвід – сталеварам / Я.Чайковский. – Харків: Пролетарий, 1938.

26. Щербаков Н.М. Борьба рабочих Урала за повышение производительности труда на заводах черной металлургии (1935-1937) / Н.М. Щербаков // Из истории заводов и фабрик Урала: сб. – Вып. 2. – Пермь, 1963. – С. 234.

27. Сталин И.В. Вопросы ленинизма / И.В. Сталин. – М., 1939. – С. 497.

28. Делегатам первого слета стахановцев-кривоносовцев Южной дороги. – Х., 1935. – С. 7.
29. Сталин И.В. Вопросы ленинизма / И.В. Сталин. – М., 1939. – С. 497.
30. Куйбышев В.В. Шахтинское дело и проблема специалистов: Докл. на собр. инж.-техн. работников Москвы и губернии / В.В. Куйбышев. – Правда. – 1928. – 30 марта; його ж. Первый этап пятилетки и социалистическое соревнование / В.В. Куйбышев. – М., 1929. – С. 43; Крыленко Н.В. Классовая борьба путем вредительства / Н.В. Крыленко. – М., 1930; Кржижановский Г.М. Вредительство в энергетике: стеногр. докл. в Ком. Академии на собр. инж. и техн.-коммунистов, 19,29 ноября / Г.М. Кржижановский. – М.-Л., 1931.
31. Ерманский О.А. Стахановское движение и стахановские методы работы / О.А.Ерманский. – М.: Соцэкгиз, 1940.
32. А.М. Горький и создание истории фабрик и заводов. Сборник документов и материалов. – М., 1959. – С. 28.
33. Микоян А.И. Пищевая индустрия Советского Союза / А.И.Микоян. – М.: Пищепромиздат, 1941.
34. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 3-х т. / П.И. Лященко. – Социализм. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3. – 644 с.; Локшин Э.Ю. Очерк истории промышленности СССР (1917-1940) / Э.Ю. Локшин. – М., 1956. – 345 с.
35. Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. – К.: Наук. думка, 1967; История рабочих Донбасса: в 2-х т. – К.: Наук. думка, 1981.
36. Восстановление угольной промышленности Донбасса: в 3 т. – М.: Углетехиздат, 1957; Легка промисловість України. 1917-1957. – К.: Держтехвидав УРСР, 1957; Розвиток народного господарства Української РСР (1917-1967): у 2-х т. – К., 1967; Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К.: Наук. думка, 1969; Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., 4-х кн. – Т.2, Т.3 кн.1. – К.: Наук. думка, 1984, 1985.

37. Хромов П.А. Промисловість України перед Вітчизняною війною / П.А.Хромов. – К.: Укрдержвидав, 1945; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г.Д.Бакулев. – М.: Госполитиздат, 1955; Бардин И.П. Советская индустриализация и черная металлургия / И.П.Бардин. – М.: Госиздат, 1950; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 3-х т. Т.3. Социализм / П.И.Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956; Мартинюк Ф.М. Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації / Ф.М. Мартинюк. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1958; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму / О.О.Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1966. – Ч.3; Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за творення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932) / А.І.Епштейн. – Х.: Вид-во ХДУ, 1968; Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В.Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1975; Його ж. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937 гг.). – К.: Наук. думка, 1979; Ястребов В.И. Достижения судостроительной промышленности Украинской ССР за годы довоенных пятилеток / В.И.Ястребов. – К.: ИЭ АН УССР, 1982. та ін.

38. Самофалов В.М. Компартия України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.) / В.М.Самофалов. – К.: Держполітвидав України, 1962; Черненко Н.В. Борьба коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / Н.В.Черненко. – К., 1959; Михайловский И.Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР. 1925-1937 гг. / И.Н.Михайловский. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966; Бабко Ю.В. У боротьбі за соціалізм: з досвіду Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Ю.В.Бабко. – К.: Вища школа, 1974; Комуністична партія України в боротьбі за індустріалізацію країни. – К.: Вища школа, 1972; Горбань Ю.А. Ленинским курсом социалистической индустриализации: Из

опыта Коммунистической партии Украины по руководству развитием промышленности / Ю.А.Горбань. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1984 та ін.

39. Гершберг С. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности (1935-1941) / С.Гершберг. – М.: Политиздат, 1956; Зимоглядов Ф.Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс в 1928-1941 гг.: (Из опыта работы парт. орг. Донбасса) / Ф.Р.Зимоглядов. – М.: Высш. школа, 1973; Дольчук А.В. Боротьба Комуністичної партії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921-1937 рр.) / А.В.Дольчук. – К., 1976; Пономаренко Г.Я. Во главе трудового подъема (Коммунисты Донбасса – организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки) / Г.Я. Пономаренко. – К.: Вища школа, 1971; його ж. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию. – К.-Донецк: Вища школа, 1979.

40. Кучер О.О. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни / О.О.Кучер. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1959; Шиян К.К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925) / К.К.Шиян. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959; Слуцкий А.Е. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932) / А.Е.Слуцкий. – К., 1963 та ін.

41. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929 рр. / В.М.Довгопол. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1971; Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.) / З.Г.Лихолобова. – Донецк, 1973; Її ж. Поступь новаторов / З.Г.Лихолобова. – Донецк: Донбасс, 1976; Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937: (На матеріалах Української РСР) / П.П.Гудзенко, С.В.Кульчицький, Є.П.Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1980; Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе

социалистической индустриализации / С.М.Сырцова. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1981.

42. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г.Д.Диденко. – К.: Держвидав України, 1962; Лобурець В. Формування кадрів робітничого класу України (1921-1932 рр.) / В.Лобурець. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1974; Довгопол В.М. Назв. праця; Лихолобова З.Г. Назв. праця.

43. Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції: діяльність компартії України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів. 1928-1937 рр. / М.А.Коновалов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973; Мілюкова Н.А. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928-1932) / Н.А.Мілюкова. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960; Михайлюк В.С. Комсомол України – активний помічник партії в справі підготовки робітничого класу в першій п'ятирічці (1928-1932 рр.) / В.С.Михайлюк. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960.

44. Очерки истории Коммунистической партии Украины. 4-е изд. – К.: Политиздат Украины, 1977; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1983; Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. / гол. ред.: П.Т.Тронько (голова) [та ін.]. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1968-1972; Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України. – Вид. 2-е. / Авт. кол. Ю.В.Бабко (голова) [та ін.]. – К.: Молодь, 1971.

45. Орлов Б.П. Первая пятилетка: некоторые и фактические результаты / Б.П.Орлов, О.В. Костарева // Известия Сибирского отделения АН СССР. – 1983. – №1; Їх же. Первая пятилетка: основные межотраслевые пропорции / Б.П.Орлов, О.В.Костарева // Там само. – 1984. – №12; Лацис О.Р. Проблема темпов в социалистическом строительстве / О.Р.Лацис // Коммунист. – 1987. – №18.

46. Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы / В.С.Лельчук. – М.: Политиздат, 1985.

47. Поляков Ю.А. Исторический процесс многомерен / Ю.А.Поляков // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9; Якунин В.К. Социалистическое строительство на Украине / В.К.Якунин // Историография 20-х – второй половины 30-х годов. – Днепропетровск: Изд-во ДнГУ, 1989; Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки (на матеріалах парторганізацій України. 1921-1941 рр.) / О.М.Бут. – К.: Либідь, 1990.

48. Левицький В.В. С.В. Косіор: на шляху до правди про нього / В.В. Левицький // Маршрутами історії. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 444-455; Погребінський М.Б. Брати Косіори / М.Б. Погребінський // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 126-135; Сапун М.М. С.В. Косіор: світло й тіні політичної долі / М.М. Сапун // Про минуле заради майбутнього. – К.: Політвидав УРСР, 1989. – С. 217-231.

49. Костюк Г. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки: дослідження і спостереження учасника: [пер. з англ.] Григорій Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 495 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

50. Марченко Н.В. Партійно-державна діяльність Станіслава Косіора в УСРР. Автореф. дис... канд. іст. наук / Н.В. Марченко. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. – 17 с.

51. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький. – К.: Либідь, 1991; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України, 1995; Його ж. Україна між двома війнами / С.В.Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999; Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / О.П.Реєнт. – К.: Просвіта, 1999; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф.Солдатенко. – К.: Либідь, 1999; Іваненко В.В. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В.В.Іваненко, А.І.Голуб, О.А.Удод. – К.:

Гене́за, 1997; Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках / О.А.Удод. – К.: Гене́за, 2000; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні / Ю.І.Шаповал.– К.: Либідь, 1990.

52. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний і правовий аналіз: у 2-х т. / І.Г.Білас. – К.: Військо України, 1994; Бут А.Н. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20-30-е годы XX столетия: от новых источников к новому осмыслению / А.Н.Бут, П.В.Добров. – Донецк: КИТИС, 2000. – 314 с.; Іваненко В.В. Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі / В.В.Іваненко. – Дніпропетровськ: АРТ-Прес, 2003; Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні / З.Г.Лихолобова. – Донецьк: ДонДУ, 1996; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті роки). Історико-статистичне дослідження / В.М.Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003 та ін.

53. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В.Кульчицький. – К.: Основи, 1996.

54. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А.Пиріг. – К.: КНТЕУ, 2001.

55. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921-1929 рр. / М.М.Олійник. – Харків, 1998; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект / О.О.Сушко. – К.: Преса України, 2003; Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.П.Волосник. – Харків, 2004; Нікітенко К.В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-

1928 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К.В.Нікітенко. – Донецьк, 2007.

56. Низова Л.В. Промислова кооперація на Україні (з історії малого бізнесу) / Л.В.Низова. – К.: Ін-т історії України, 1993.

57. Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 20-ті роки / В.І.Гринчуцький. – К.: Наук. думка, 1997.

58. Історія України: нове бачення. У 2-х т. / За заг. ред. академіка НАН України В.А.Смоля. – Т.2. – К.: Україна, 1996; Новітня історія України (1900-2000) [підручник] / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев та ін. – К.: Вища школа, 2000; Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 pp.) / В.М.Литвин. – К.: Альтернатива, 2003; Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К.: Наук. думка, 2004.

59. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України: 1920-х – 30-х років. Соціально-історичний аналіз: автореф. дис. ... докт. іст. наук / Г.В.Касьянов. – К., 1993; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії (Україна як об'єкт сталінських політичних репресій): автореф. дис. ... докт. іст. наук / Ю.І. Шаповал. – К., 1994; Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки): автореф. дис. ... докт. іст. наук / Д.В.Табачник. – К., 1995; Михненко А.М. Історія Донбасу другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук / А.М.Михненко. – Дніпропетровськ, 2002.

60. Красноносів Ю.М. Формування кадрів робітників вугільної промисловості України (1926-1939 pp.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.М.Красноносів. – Донецьк, 1995; Щупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.Я.Щупак. – Запоріжжя, 1995; Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-ті роки). Формування, умови життя, діяльність: автореф. дис. ... канд.

іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В.Струченков. – Донецьк, 2008 та ін.

61. Лельчук В.С. Социалистическая индустриализация СССР и ее освещение в советской историографии / В.С.Лельчук. – М.: Наука, 1975.

62. Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства 1926-1937 гг.: Очерк историографии проблемы / М.В. Резницкая. – К.: Вища школа, 1977; Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР / А.Л. Оприщенко. – Харьков: Вища школа, 1975.

63. Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи / П.Т.Тронько. – К., 2001; Реєнт О.П. Українська історична наука на порозі ХХІ століття: проблеми пошуку / О.П. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К., 1999; Лихолобова З.Г. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000-х років: історіографія / З.Г.Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г.Лихолобова (гол. ред.) та ін.]. – 2008. – Кн. 15-16.

64. Колесник В.Ф. Рабочий класс Украины в конце 20-х – 30-е годы: Историография: автореф. дис. ... докт. іст. наук / В.Ф.Колесник. – К., 1991; Шаров І.Ф. Робітничий клас України в сфері виробництва в умовах формування і здійснення командної економіки (кінець 20-х – 30-ті роки): історіографічний аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук / І.Ф.Шаров. – К., 1996.

65. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В.Ф.Колесник, В.П.Коцур, Г.Г.Коцур. – К.: Либідь, 2002.

66. Лютов Л.Н. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху НЭПа / Л.Н.Лютов. – Ульяновск, 2002; Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы в 20-е годы: Руководящие кадры государственного аппарата / Е.Г.Гимпельсон. – М., 2001; Демчик Е.В. История частного предпринимательства в России в 1920-е годы: от возрождения к ликвидации / Е.В.Демчик // Очерки истории бизнеса: Сб. – СПб., 2001; Россия нэповская / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. – М., 2002.

67. Хлевнюк О.В. Вторая пятилетка: механизм смены экономической политики / О.В.Хлевнюк // Отечественная война. – 1994. – №3; Горинов М.М. Советская история 1920-30-х годов: от мифов к реальности / М.М.Горинов // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М.: АИРО-XX, 1996; Орлов И.Б. Противоречия индустриализации / И.Б.Орлов // Россия нэповская / под ред. акад. А.Н.Яковлева. – М., 2002.

68. Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы: в 2-х ч. / Отв. ред. С.С.Хромов – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1999; Коллекция документов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=6015.

69. Винар Б. Українська промисловість: студія советського колоніалізму / Б. Винар. – Париж: 1-ша укр. друк., 1964; Кононенко К. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960 / К.Кононенко. – Мюнхен, 1965; Коберський К. Україна в світовому господарстві / К.Коберський. – Прага: Укр. стрілецька громада, 1983.

70. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. – Нью-Йорк, 1964; Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України / О.Моргун. – Мюнхен, 1966.

71. Субтельний Орест. Україна : історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – К.: Либідь, 1991; Maier Robert. Die Sowjetunion im Zeichen des Stalinismus / Herausgegeben von Antonio Peter und Robert Maier. – Köln, 1991; Heinrich Andreas. Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917-1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen. – Marburg, 1997; Hildermeir Manfred Geschichte der Sowjetunion 1917-1991: Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München, 1998.

72. Ноув А. О судьбах НЭПа / А.Ноув // Вопросы истории. – 1989. – №8; Карр Э. История Советской России / Э.Карр. – Кн.1, Т.1-2: Большевицкая революция. 1917-1923. – М., 1990; Його ж. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917-1929 / Э.Карр. – М., 1990; Боффа Д. История

Советского Союза: в 2-х т. – Т. 1: От революции до Второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941 / Д. Боффа. – М., 1994.

73. Эньюань У. Нэпманы, их характеристика и роль / У.Эньюань // Отечественная история. – 2001. – №5.

74. Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм / Р.Майер // Отечественная история. – 1993. – №3.

75. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Українсько-російське прикордоння. 1870-1990-ті роки / Г.Куромія; пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.

1.2. Джерельна база дослідження

1. Декреты Советской власти: В 7-ми т. – М.: Политиздат, 1957-1959. – Т. 1-2; Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (1918-1929 рр.) (далі ЗУ УРСР); Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (1930-1938 рр.) (далі ЗЗ УРСР); Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 1: 1917-1941. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 771 с.; Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР, 1938-1975: в 2 т. / за ред. Я.Я. Колотухи і Г.Ф. Бурчака. – Т. 1. – К.: Політвидав України, 1974. – 734 с.; Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К.: Політвидав України, 1978. – 46 с.

2. Союзный рабоче-крестьянский договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Украинской Социалистической Советской Республикой от 28 декабря 1920 г. – Бюл. Укр. совета нар. хоз-ва, 1921. - № 1. – январь. – С. 11-12.

3. О порядке сдачи в аренду предприятий, подведомственных Высшему совету народного хозяйства: Декрет СНК от 5 июля 1921 г. – Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (СУ РСФСР). - № 53, ст. 313. – С. 409-410.

4. О хозяйственном строительстве. Резолюция V Всеукр. Съезда Советов. – Бюл. Укр. совета нар. хоз-ва, 1921. - № 3/4. – март-апрель. – С. 3-5.

5. Положение о губгоспланах. 16 июля 1924 г. – Там же, 1924. - № 18, ст. 162. – С. 419-422; О губернских и окружных экономических совещаниях: Постановление ВУЦВК и СНК от 7 августа 1924 г. – Там же. - № 20, ст. 173. – С. 448-449; О государственной Плановой Комиссии УСРР (Госплан УССР): Постановление СНК УССР от 10 апреля 1925 г. – Там само. – 1925. - №. 22, ст. 101. – С. 413-416; Об окружных плановых комиссиях при окружных исполнительных комитетах: Постановление СНК УССР от 10 июля 1925 г. – Там само. - № 31, ст. 244. – С. 458-463.

6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988): в 15-ти т. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1984-1985. – Т. 4-7; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2-х т. / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К.: Политиздат, 1976. – Т. 1. – 1064 с.

7. Стенографічний звіт XII Київської окружної конференції КП(б)У. 20-27 січня 1927 р. – К., 1927. – 354 с.; Стенограф. отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У. 31 октября – 10 ноября 1925 г. – Харьков: Пролетарий, 1925. - ; Постанови XIII окружної конференції Комуністичної партії (б) України. 4-10 грудня 1928 р. – Зінов'євськ, 1928. – 46 с.; Резолюція XI Артемівської окружної конференції КП(б)У. 20-25 листопада 1928 р. – Артемівськ: окружком КП(б)У, 1928. – 44 с. та ін.

8. Профсоюзы СССР: Документы и материалы. 1905-1963 гг. В 4-х т. – М.: Профиздат, 1963. – 667 с.

9. Марш ударных бригад. Молодежь в годы восстановления народного хозяйства и социалистического строительства (1921-1941 гг.): сб. док. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 479 с.

10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979-1983; Сталин И.В. Сочинения: В 13-ти т. / И.В. Сталин; Ин-т Маркса-Эншельса-Ленина при ЦК ВКП(б). – М.: Госполитиздат, 1951-1952. – Т. 10-13; Орджоникидзе Г.К. Статьи и речи: в 2-х т. / Г.К. Орджоникидзе; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 837 с.

11. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1913-1923. За пять лет работы Центрального статистического управления. – М., 1924 (Труды ЦСУ, т. XVIII).

12. Пятилетний план народнохозяйственного строительства СССР. Т. 1. – М., 1929. – С. 144-145.

13. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР. – М., 1933. – С. 57.

14. Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник. – М., 1935. – С. XX-XXI.

15. Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 31.

16. Коллекция документов ГАРФ, РГАЭ, РГАСИДНИ Российской Федерации по теме «Индустриализация Советского Союза». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Fedu» Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. http://www.fedy-diary.ru/?page_id=6015; Советская индустриализация в Украине: характерные признаки, особенности и последствия. <http://histua.com/ru/istoriya-ukraini/novejshee-vremya/industrializaciya>. Индустриализация Украины в 1920-1930-е годы – Википедия http://ru.wikipedia.org/wiki/Индустриализация_Украины_в_1920-1930-е_годы

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

1. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П. Реєнт // Укр. істор. журнал. – 1999. - № 3. – С. 3-22.

2. Верменич В.Я. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації / В.Я. Верменич // Укр. істор. журн. – 2005. - № 4. – С. 114-159.

3. Якунин В.К. Методология истории: поиск новых основ / В.К. Якунин, А.Г. Болебрух // Грани. – 2000. - № 2. – С. 5.

2.1. Проблеми становлення державної промисловості у відбудовний період

1. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 10; Волковинський В.М. Християн Раковський: політичний портрет / В. М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Політвидав України, 1990. – 265 с.

2. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX століть: навч. посіб. / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін; за ред. Ю. А. Горбаня. – К.: Знання, 2007. – 439 с.

3. Ленин В.И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 45. – С. 60–61.

4. Ленін В.І. Повн. зібр. тв. / В. І. Ленін. – Т. 43. – С. 355.

5. Ленин В.И. О кооперации // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 376.

6. Цензова промисловість України: [Зб. 1–3] – Х., 1923–1926; Україна: стат. довідник. – Х., 1925; Україна: стат. щорічник. – Х.: ЦСУ, 1926. – 407 с.; Україна: стат. щорічник на 1928 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 400 с.; Україна: стат. щорічник, 1929. – Х.: ЦСУ УРСР. – ХХІІ, 1929. – 399 с.; Фабрики та заводи України: стат. довідник. – Х., 1931; Народне господарство України в 1924–1925 р. – Х., 1926. – Кн. 1–4; Україна: стат. щорічник на 1928 р. – Х., 1928; Промышленность в СССР в 1926/27 гг.: Ежегодник ВСНХ. – М., 1928. – С. 146.; Промышленность в СССР в 1927/28 гг.: Ежегодник ВСНХ. – М., 1929. – С. 44–45; Україна: стат. щорічник. 1928 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – ХХІ. – 399 с.

7. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. экон. совещ. Совету труда и обороны. – Харьков, 1932; Контрольные планы пятилетнего

плана развития промышленности УССР (1928/29 – 1932/33). – Харьков, 1929; Два роки роботи уряду УСРР, 1926/27 – 1927/28: Матеріали до звіту уряду XII Всеукр. з'їздові Рад. – Х., 1929. – С. 40.

8. Народне господарство УСРР: стат. довідник. – К., 1935. – 664 с.; УСРР в цифрах: стат. довідник. – К., 1936; Праця в УРСР: стат. довідник. – К., 1937; Народне господарство УРСР: стат. довідник. – К.: Держполітвидав України, 1940. – 284 с.

9. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): зб. документів і матеріалів. – Вінниця, 1957; Боротьба трудящих Харківщини за побудову соціалістичної економіки, 1926–1932.: зб. документів і матеріалів. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1959; Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовчий період (1921–1925 рр.): зб. документів і матеріалів. – Х., 1961.

10. Терпигорев А.М. Генеральный план развития каменноугольной промышленности Донбасса / А.М. Терпигорев. – М., 1928; Скочинский А.А. Вентиляция рудников / А.А. Скочинский. – М.-Л., 1933. Скочинский А.А. Рудничная вентиляция / Скочинский А.А., Комаров В.Б. – М.: Углетехиздат, 1959. – 632 с.

11. Ломов Г. И. К задачам реконструкции каменноугольной промышленности Донбасса / Г.И. Ломов. – Харьков, 1930; Турбинер В. На борьбу за механизацию Донбасса / В. Турбинер. – Харьков, 1930; За новый механизированный Донбасс. – Харьков, 1930; Труды I Всеукраинской конференции по освобождению Донбасса от иностранной технико-экономической зависимости. – Харьков, 1932; Из технических достижений советского Донбасса за 15 лет: [сб. ст.]. – К., 1932; Волошин М. Угольный Донбасс в первой пятилетке / М. Волошин. – Харьков; К.: Уголь и руда, 1932. – 163 с.; Достоверные данные (Петровские, Макеевские и Юзовские рудники «Югостали» в 1921 г.). – Енакиево, 1922; Лидский К. Экономика Донетчины и перспективы развития ее хозяйства / К. Лидский. – Харьков, 1924; Кривицкий А. Донбасс за 10 лет (1920–1929 гг.) / А. Кривицкий. – Харьков:

Изд-во ВУКа СГ и Союзугля, 1930. – 84 с.; Угольно-металлургический комбинат Украины во втором пятилетии. – Харьков, 1932.

12. Известия Высшего Совета народного хозяйства. – 1921. – № 4–5. – С.1.

13. Новая экономическая политика в промышленность: сб. декретов, постановлений и инструкций. – М., 1921. – Вып.1. – 127 с.

14. Собрание узаконений Украины. – 1922. – № 7. – С. 123.

15. Раковский Х. Основные задачи момента: доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У / Х. Раковский. – Харьков, 1923. – С. 59; Квірінг Е. Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У / Е. Квірінг // Бюлетень VII Всеукраїнської конференції КП(б)У: стенограма. – Х., 1924; Квириг Э. И. Частный капитал и промышленность / Э.И. Квириг // Правда. – 1926. – 8 апреля.; Квириг Э.И. Основные задачи промышленной политики СССР / Э.И. Квириг // Промышленность и народное хозяйство. – М., 1927. – С. 11–22; Очередные задачи партии (из заключительной речи Л.М. Кагановича на пленуме ЦК КП(б)У // Украинский экономист. – 1926. – 8 апреля.

16. Яненко В.И. Перебудова управління промисловістю України в перші роки НЕПу / В.И. Яненко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 48–57.

17. Всеукраинское финансовое совещание // Финансовый вестник. – 1922. – № 7–8.

18. Фесенко С. Украинские банки и их ближайшие перспективы / С. Фесенко // Финансовый вестник. – 1922. – № 7–8.

19. Кредитные учреждения и товарооборот // Украинский экономист. – 1925. – 20 июня; Капиталы и национальный доход Украины в 1923–1924 гг. / под ред. А. Л. Гринштейна / НКФ УССР. – Харьков, 1926. – С. 14–171.

20. Мазаник А. Украинские общества взаимопомощи / А. Мазаник, Г. Розенталь // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. Акуленко В. Денежное обращение, кредит и банки / В. Акуленко // Там само. – 1927. – № 1.

21. Громан В.Г. Хозяйственное положение СССР. (Статистико-экономический очерк). – М.: ВСНХ Изд-во «Вся Россия» при «Торгово-промышленной газете». – 1924. – С. 6.
22. Проблемы планирования : итоги и перспективы: стенограмма I съезда президиумов Госплана СССР и Госпланов союзных республик. – М., 1926.
23. Квиринг Э.И. Задачи построения социализма в СССР: о генеральном плане на 10–15 лет / Э. И. Квиринг. – М.-Л.: Госиздат, 1931.; Бачинский П.П. Эммануил Йонович Квиринг / П. П. Бачинский, В. Э. Квиринг, М.Е. Перельман. – М.: Политиздат, 1968. – 133 с.
24. Ленін В. І. Про кооперацію / В. І. Ленін. // Повне зібр. тв. – Т. 45. – С. 351–358.
25. Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / А. Н. Бут. – К., 1991. –19 с.
26. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 3. – С. 63.
27. Бюлетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У. Стенограма. – Харків, 1924. – С. 23.
28. Горкіна Л. Деякі питання організації і використання фінансово-кредитної системи для планомірного управління народним господарством в українській радянській економічній літературі 20-х років / Л. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки УРСР: республ. міжвід. зб. – К., 1975. – Вип. 9. – С. 113–123.
29. Ленін В.І. Г.Я. Сокольникову. 1 лютого 1922 р. / В.І. Ленін // Повне зібр. творів. – Т.54. – С.151.
30. Куйбишев В.В. Система промислового управління и вопросы планирования. 1927 г. / В.В. Куйбишев // Избр. произведения: В 2-х т. М., 1988. – Т. 1. – С. 384.
31. КПРС в резолюціях... Т.2. – С. 296.

32. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. (Далі: Комуністична партія України в резолюціях...). – К., 1976. – Т.2. – С. 294.
33. КПРС в резолюціях... Т.2. – С. 294.
34. Хозяйство Харьковщины. – 1923. – № 6-8. – С. 9; Очерки истории. Харьковской областной партийной организации. – Харьков, 1980. – С. 210.
35. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. – К., 1981. – С. 248.
36. ЦДАВО. – Ф.34. – Оп. 3. – Спр. 6. – арк. 284; Нар. хоз-во Украины. – 1922. - № 2-3. – С. 21.
37. ДАДО. – Ф. П-1. – оп. 1. – спр. 399. – арк. 7.
38. Сапун М. «Видатний і відданий працівник» / М. Сапун // Робітн. газ. – 1989. – 1 квітня.
39. Ленін В.І. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: XI з'їзд РКП(б) / В.І. Ленін // Повне зібр. творів. – Т. 45. – С. 99.
40. Пятаков Г. Раненый гигант / Г. Пятаков // Коммунист. – 1921. – 10 сентября.
41. Сапун М. «Видатний і відданий працівник»...
42. Ленін В.І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня - 2 квітня 1922 р.: Політичний звіт ЦК РКП(б) 27 березня / В.І. Ленін // Повне зібр. творів. – Т.45. – С. 100.
43. Там само. – С. 394.
44. Там само. – С. 346.
45. ЦДАВО. – Ф. 34. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 284; Там само. – Оп. 4. – Спр. 33. – Арк. 20; Там само. – Оп. 10. – Спр. 2263. – Арк. 7.
46. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 202.
47. Там само. – С. 245.
48. VII Всеукраинская конференция Коммунистической партии (большевиков) Украины // Бюллетень № 1. – Харьков, 1923. – С. 64.
49. Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков): Стеногр. отчет. 17-25 апреля 1923 г. – М., 1923. – С. 533.

50. Там само. – С. 534.
51. Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9-12 июня 1923 г.: Стеногр. отчет. – М., 1923. – С. 202.
52. Мельниченко В.Е. Был ли Х.Г. Раковский конфедералистом? / В.Е. Мельниченко // Вопр. истории КПСС. – 1989. - № 7. – С. 112-124.
53. Сталин Й.В. Твори / Й.В. Сталин. – Т.5. – С. 329, 331-332.
54. Мельниченко В.Е. Вказ. праця. – С.123.
55. Раковский Х.Г. Союз Социалистических Советских Республик: Новый этап в советском союзном строительстве / Х.Г. Раковский. – Харьков, 1923. – С. 28.
56. КПРС в резолюціях... – Т.2. – С. 295.
57. Комуністична партія України в резолюціях... –Т. 1. – С. 184.
58. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 221.
59. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск, 1979. – С. 245.
60. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 222.
61. Введенский В. На пороге большого хозяйственного строительства / В. Введенский // Хозяйство Украины. – 1927. - № 1. – С. 10.
62. Ленін В.І. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня: X Всеросійська конференція РКП(б) 26-28 травня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне зібр. творів. – Т.43. – С. 305.
63. Горбачов М.С. Жовтень і перебудова: революція продовжується / М.С. Горбачов. – С. 33.
64. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 143.
65. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – С. 227.
66. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной органи-

заци. – К., 1979. – С.164.

67. ДАДО. – Ф. П-1. – Оп 1. – Спр. 399. – Арк. 69.

68. Там само. – Арк. 157, 216, 245.

69. Там само. – Арк. 73.

70. Комуністична партія України в резолюціях... - Т. 1. – С. 173.

71. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. - С. 230-231.

72. Там само. – С. 232.

73. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К., 1987. – С. 49.

74. Ленін В.І. Повне збір. тв. / В.І. Ленін. – Т. 44. – С. 305.

75. Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу. 1921-1937. (На матеріалах Української РСР) / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна. – К., 1980. – С. 51-52.

76. ДАДО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 959. – Арк. 1, 5, 14, 16.

77. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – С. 233.

78. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Харьков, 1980. – С. 210.

79. Metallургические заводы Юга России. – Харьков, 1923. – С. 407-408.

80. Очерки истории Ворошиловградской партийной организации. – С. 166.

81. КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 50.

82. Киевский пролетарий. – 1925. – 11 ноября.

83. Очерки истории Днепропетровской областной парторганизации. – С. 244-245.

84. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк, 1978. – С. 215.

85. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины:

Стеногр. отчет. 6-12 декабря 1925 г. – Харьков, 1926. – С. 192.

86. Комунистична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 334.

87. Чубарь В.Я. Доклад о деятельности Украинского правительства на сессии ЦИК СССР 16 апреля 1926 г. / В.Я. Чубарь // Коммунист. – 1926. – 17 апреля.

88. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 927. – Арк. 178.

89. Ежемесячный статбюллетень № 16 информстатотчета ЦК КП(б)У // Известия ЦК КП(б)У. – 1926. - № 6-7. – С. 56; РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 32. – Спр. 72. – Арк. 16.

90. ГАРФ. – Ф. 34. – Оп. 10. – Спр. 1847. – Арк. 1.

91. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 927. – Арк. 163, 164, 198.

92. Перша Всеукраїнська конференція Комунистичної партії (більшовиків) України (17-21 жовтня 1926 року): Стеногр. звіт. – Харків, 1926. – С. 173.

2.2. Приватний сектор промисловості в умовах НЕПу

1. Известия Высшего Совета Народного Хозяйства. – 1921. - № 4-5. – С. 1-4.

2. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сб. документов за 50 лет: В 5 т. М., 1957. Т.І. С.259- 260.

3. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Сборник док. – К.: Политиздат Украины, 1964. – С. 82.

4. Труды X всероссийского съезда Советов народного хозяйства. 18-24 мая 1921 г.: Стенограф, отчет. – М.: Изд. ВСНХ, 1921. – С. 54.

5. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Украины (далі СУ України). – 1921. - №14. – Ст. 389.

6. Квириг Э.И. На переломе. О кризисе нашей революции / Э.И. Квириг // Донецкий коммунист. – 1921. - № 2. – С. 4.

7. Бюллетень V Николаевской губконференции КП(б)У. – 1921. - № 4. –

С. 4.

8. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 11, спр. 2722, арк. 37.

9. Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період НЕПу / М.М. Олійник // УІЖ. – 2001. - № 1. – С. 17.

10. Яненко В.І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки НЕПу / В.І. Яненко // Там само. – 1962. - № 1. – С. 54.

11. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту ... – С. 17.

12. Державний архів Полтавської області (далі ДАЛО). – Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 69, арк. 83; Аренда // Хозяйство Украины. – 1922. – 3 березня. – С. 2.

13. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 4, спр. 1557, арк. 3,5.

14. Ленін В.І. Думки відносно «плану» державного господарства / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 60.

15. Яненко В.І. Вказана праця. – С. 54.

16. Олійник М.М. Розвиток орендних виробництв України в перший період проведення НЕПу (1921-1922 рр.): Зб. наук. праць. – Харків: Основа, 1999. – С. 199.

17. По красной Украине. Беседа с тов. Х.Г. Раковским // Коммунист. – 1921. – 21 вересня. – С. 2.

18. За семь лет. / Под ред. Невского В.И. – Л.: Госиздат, 1924. – С. 62.

19. Шиян К.К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921—1925 гг.)... – С. 88.

20. Там само. – С. 91.

21. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.)... – С. 47-49.

22. Работа КИМКП за сентябрь, октябрь и по 15-е ноября в цифрах // Хозяйство Донбасса. – 1921. - № 10-11. – С. 23; Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму. / А.Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – С. 56.

23. Ленін В.І. Виступ на VII Московській губпартконференції / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 197.
24. Работа КИМКП за сентябрь, октябрь... – С. 23.
25. СУ України. – 1921. - № 22. – Ст. 620.
26. Мемуари Н.С. Хрущева // Вопросы истории. – 1990. - № 2. – С. 84.
27. Комуністична партія України в резолюціях... – С. 180-181.
28. СУ України. – 1922. - № 7. – Ст. 123.
29. Аренда // Хозяйство Украины. – 1922. – 3 березня. – С. 2; Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.) / К.В. Лобач. – К.: Ін-т історії України, 1994. – С. 6.
30. Аренда // Хозяйство Украины. – 1922. – 3 березня. – С. 2.
31. Аренда промышленных предприятий на Украине // Экономическая жизнь. – 1922. – 9 квітня. – С. 2.
32. ЦДАВО України. – Ф. 34, оп. 4, спр. 1023, арк. 84; Ямковий А.А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами у промисловості... – С. 96.
33. Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція»... – С. 39.
34. Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР... – С. 56; Аренда госпредприятий в РСФСР // Экономическая жизнь. – 1922. – 19 січня. – С. 1.
35. Промисловість України за 9 місяців 1923 р. // Статистика України. - № 97. – Серія IX. Статистика промисловості. – Т. II. – Вип. 3. – Харків: Статистика України, 1927. – С. XVI.
36. Дисконт И. Предварительные итоги аренды / И. Дисконт // Экономическая жизнь. – 1922. – 15 лютого. – С. 2.
37. ДАПО. – Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 69, арк. 16.
38. Там само. – Ф. Р-3873, оп. 1, спр. 22, арк. 17.
39. ДАМО. – Ф. Р-83, оп. 1, спр. 41, арк. 114.
40. Аренда промышленных предприятий на Украине // Экономическая жизнь. – 1922. – 9 квітня. – С. 2.

41. ДАПО. – Ф. Р-1503, оп. 1, спр. 69, арк. 16, 59.
42. ДАПО. – Ф. П-3873, оп. 1, спр. 22, арк. 21.
43. Кучер О.О. З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу... – С. 104.
44. ЦДАВО. – Ф. 2623, оп. 1, спр. 844, арк. 8.
45. ДАМО. – Ф. Р-83, оп. 1, спр. 28, арк. 17.
46. Призыв к общественному порядку // Красное знамя. – 1922. – 28 червня. – С. 2.
47. Поляков Ю.А. Новая экономическая политика. Разработка и осуществление. / Ю.А. Поляков. – М.: Политиздат, 1982. – С. 116.
48. ДАПО. – Ф. П-1619, оп. 1, спр. 120, арк. 14.
49. Там само. – Арк. 13, 16.
50. Греченко В.А. Україна в добу «раннього тоталітаризму» (20-ті рр. ХХ ст.). / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Харків: Ун-т внутр. справ, 2001. – С. 10.
51. Аренда промышленных предприятий на Украине // Экономическая жизнь. – 1922. – 9 квітня. – С. 2.
52. Мукомольное дело. Маслобойная промышленность // Народное хозяйство. – 1922. - № 2. – С. 35, 41.
53. Екатеринославская промышленность // Экономическая жизнь. – 1922. – 5 вересня. – С. 4.
54. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. Р-233, оп. 2, спр. 23, арк. 10.
55. ДАПО. – Ф. Р-3873, оп. 1, спр. 16-а, арк. 24.
56. Екатеринославская промышленность // Экономическая жизнь. – 1922. – 5 вересня. – С. 4.
57. ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 2, спр. 702, арк. 49.
58. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства... – С. 70-75.
59. Итоги и перспективы // Украинский экономист. – 1923. – 2 червня. –

С. 3.

60. Нікольський В.М. НЕП 1920-х рр. на Донбасі: досвід для сьогодення / В.М. Нікольський // Схід. – 1996. - № 4-5. – С. 61.
61. Социалистическое строительство на Николаевщине: документы и материалы 1921-41 гг. – Одесса: Маяк, 1984. – С. 19.
62. ДАКО. – Ф. Р-233, оп. 2, спр. 23, арк. 10.
63. СУ України. – 1922. - № 37. – Ст. 562.
64. ДАПО. – Ф. Р-3873, оп. 1, спр. 186, арк. 187.
65. Волосник Ю.П. Розвиток приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії в промисловості України в роки НЕПу / Ю.П. Волосник // Вісник Харківського університету. – 2002. - № 556. – С. 160.
66. ДАПО. – Ф. Р-3873, оп. 1, спр. 17, арк. 20.
67. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства... – С.122-124.
68. Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период... – С. 15.
69. Кучер О.О. З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу... – С. 105.
70. ЦДАВО. – Ф. 2623, оп. 1, спр. 1536, арк. 11.
71. Цензова промисловість України 1923-24 р. // Статистика України. - № 102. – Серія ІХ. Статистика промисловості. – Т. II. – Вип. 4. – Харків: ЦСУ, 1927. – С. 2-5.
72. ЦДАВО. – Ф. 34, оп. 9, спр. 900, арк. 22.
73. Промисловість України за 9 місяців 1923 р. ... – С. XVI; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.)... – С. 255; Цензова промисловість України 1923-24 рр. ... – С. 2-5.
74. Цензова промисловість України 1923-24 рр. ... – С. 5.
75. Капиталы и национальный доход Украины в 1923-1924 гг. / под ред. А.Л. Гринштейна. – Харьков: НКФ УССР, 1926. – С. 101.

76. С.М. Г-р. Частный капитал в государственной промышленности // Пролетарий. – 1924. – 4 березня. – С. 3.

77. Промисловість України за 9 місяців 1923 року... – С. XVI.

78. ЦДАВО. – Ф.1, оп. 4, спр. 1021, арк. 10.

79. Конкуренция кустарей-трикотажников // Пролетарий. – 1924. – 13 січня. – С. 2.

80. Зак Л.М. Строительство социализма в СССР : историограф. очерк / Л.М. Зак, В.С. Лельчук, В. И. Погудин. – М.: Мысль, 1971. – 318 с.; Историография истории СССР. Эпоха социализма / под ред. академика АН СССР И.И. Минца. – М.: Наука, 1982. – 336 с.; Историография истории Украинской ССР / ред. кол.: И. С. Хмель (отв. ред.) [и др.] – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.

81. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В.Ф. Колесник, В. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.

82. Новая экономическая политика в промышленности: сб. декретов, постановлений и инструкций / предисл. В.С.Н.Х. П.А. Богданова. – М.: Изд.во ВСНХ, 1921. – 128 с.

83. Ленін В.І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26 травня: (Проект резолюції в питаннях нової економічної політики) / В. І. Ленін // Повне зібрання творів (далі ПЗТ). – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 43. – С. 308–310; його ж. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) // Повне зібр. тв. – Т. 43. – С. 187–224; його ж. Про завдання наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д.І. Курському. 20 лютого // Повне зібр.тв. – Т. 44. – С. 380–384; його ж. Про кооперацію // Повне зібр.тв. – Т. 45. – С. 351–358; Бухарин Н.И. Избранные произведения / Н.И. Бухарин. – М.: Политиздат, – 1988. – XII, 499 с.; його ж. Проблемы теории и практики социализма / Н.И. Бухарин. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.; Рыков А.И.

Избранные произведения / А. И. Рыков. – М.: Политиздат, 1990. – 495 с.; Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления // Преображенский Е.А., Бухарин Н.И. Пути развития: дискуссии 20-х годов. – Л.: Лениздат, 1990. – С. 53–130; Сталин Й. В. Про господарське становище Радянського Союзу і політику партії: Доповідь активові ленінградської організації про роботу пленуму ЦК ВКП(б) 13 квіт. 1926 р. // Сталин Й.В. Твори. – Т. 8. – К., 1949. – С. 116–148.

84. Чубарь В.Я. О хозяйственном строительстве / В.Я. Чубарь. – Харьков: Госиздат, 1926.; Чубарь В.Я. Вибрані твори / В. Я. Чубарь. – К.: Політвидав України, 1972. – 628 с.; Гринько Г. На рубеже двух хозяйственных лет / Г. Гринько // Хозяйство Украины. – 1925. – № 9. – С. 3–10.

85. Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / А.Н. Бут. – К., 1991. – 45 с.; його ж. НЭП в Украине: развитие и размещение производительных сил. – Донецк: ДонГУ, 1997. – 57 с.; Бут О.М. Економічна контрреволюція в Україні в 20–30 рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення: [монографія] / О.М. Бут, П.В. Добров. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.; Безпалов М.Є. Історія України: нове бачення / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 306 с.; Бут О.М. Міжвоєнна доба світової історії (1918–1838 рр.) / О. М. Бут, В. С. Бондаренко, П. В. Добров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 70 с.

86. Ленин В.И. Про кооперацію // В. І. Ленин. Повне зібр.тв. – Т. 45. – С. 351–358.

87. Бухарин Н.И. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1988. – XII. – 499 с.

88. Сталин Й.В. Про індустріалізацію і хлібну проблему: Промова 9 липня 1928 р. // Твори. – Т. 11. – К.: Політвидав України, 1949. – С. 168–170.

89. На путях строительства социализма. – М.,Л.: Госиздат, 1927. – 164 с.

90. На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921–1922 годы. – М.: Госиздат, 1923. – Вып. III.: Промышленность, XV. – 457 с.;

Гензель П. П. Система налогов Советской России / П. П. Гензель. – М.-Л.: Финиздат, 1924. – 86 с.; Горошков Ю. П. Частная промышленность в СССР / Ю. П. Горошков // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 1. – С. 18–30; Борисовская В. Арендная промышленность в СССР / В. Борисовская // Там само. – № 11–12. – С. 58–59; Кустарная промышленность СССР. Сб. статей и материалов / под ред. С. П. Середы. – М.: Госиздат, 1925. – Вып. I. – 158 с.; Промышленность на переломе: сб. ст. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 308 с.

91. Розенфельд Я. С. Промышленная политика СССР, 1917–1925 гг. / Я. С. Розенфельд. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 552 с.

92. Бруцкус Б. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьба / Б. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1991. – № 9. – С. 126–141; № 10. – С. 137–160; Прокопович С. Н. Что дал России НЭП / С. Н. Прокопович // НЭП. Взгляд со стороны: сборник / сост. В. В. Кудрявцев. – М., 1991. – С. 11–57.

93. Частный капитал в народном хозяйстве СССР : Материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. М. Гинсбурга. – М.: Изд. ВСНХ, 1927. – 312 с.

94. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні / Б.В. Сігал. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 212 с.

95. Жигалко П.В. Українська промисловість в умовах НЕПу / П.В. Жигалко. – Харків: Держвидав України, 1925. – 66 с.

96. Шульман И. Государственный и частный капитал в промышленности / И. Шульман // Хозяйство Украины. – 1924. – № 16–17. – С. 31–38; Брон С. Г. Частный капитал и товарооборот / С. Г. Брон // Там само. – 1925. – № 1–2. – С. 3–9; Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924–25 гг. и перспективы ее развития / Н. Литвак // Там само. – 1926. – № 7. – С. 79–88; Гусаров І. Роля приватного капіталу в промисловості України / І. Гусаров // Більшовик України. – 1926. – № 7–8. – С. 9–21; Злотников С. Условия труда в частных кожевенных предприятиях / С. Злотников // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 15–16. – С. 106–108; Свєржін Л. Приватна промисловість України / Л. Свєржін // Більшовик України. – 1928. –

№ 18. – С. 45–58; Мінаєв С. Приватний капітал у народному господарстві України / С. Мінаєв // Там само. – 1929. – № 5. – С. 58–79; Харченко І. Класова боротьба за умов НЕПу та праві й «ліві» збочення в партії / І. Харченко // Там само. – 1929. – № 5. – С. 10–22; Сегаль І. Пути ухода частного капитала / И. Сегаль // Финансовые проблемы планового хозяйства. – 1930. – № 7–8. – С. 90–99 та ін.

97. Фесенко С. Украинские банки и их ближайшие перспективы / С. Фесенко // Хозяйство Украины. – 1925. – № 7–8. – С. 95–109; Магазаник А. Украинские общества взаимного кредита / А. Магазаник, Г. Розенталь // Там само. – 1926. – № 7. – С. 63–72; Капитановский Н. Год перелома / Н. Капитановский // Там само. – 1926. – № 11–12. – С. 69–78; Акуленко В. Денежное обращение, кредит и банки / В. Акуленко // Там само. – 1927. – № 1. – С. 181–192; Логовинский М. Финансовое хозяйство промысловой кооперации / М. Логовинский // Там само. – 1928. – № 11. – С. 112–121 та ін.

98. Незаконные местные налоги и сборы // Финансовый вестник. – 1923. – № 2. – С. 8–11; Генкин Д.М. Текущие вопросы налогового обложения промысловой кооперации / Д. М. Генкин // Вестник промысловой кооперации. – 1924. – № 1–2. – С. 12–15.

99. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед Советским судом: Пути и методы накопления по судебным и революционным делам 1918–1926 гг. / предисл. Д. И. Курского. – М.-Л. : Госиздат. – 1927. – 240 с.

100. Крыленко Н. Классовая борьба путем вредительства / Н. Крыленко. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 13.

101. Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте / И. Блат // Украинский экономист. – 1927. – 18 дек.; Броневи́й А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу, практика спекулятивного капіталу на Україні / А. Броневи́й. – Х.: Держвидав України, 1929. – 56 с.

102. Чайнов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чайнов. – М.: Коопериздат, 1925. – 77 с.; його ж. Избранные произведения. – М.:

Московский рабочий, 1989. – 368 с.; Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1989. – 528 с.

103. Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий / М. Кантор // Большевик. – 1927. – № 9. – С. 28–39; Беленький М. Кооперативный план Ленина и его истолкователи / М. Беленький // Там само. – 1927. – № 22. – С. 91–92; Аболин А. Накопление в крестьянском хозяйстве и кооперация / А. Аболин // Там само. – 1928. – № 3. – С. 36–38; Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии / Я. Никулихин // Там само. – 1928. – № 17–18. – С. 46–48; Готовский Л. К вопросу о политике цен на сельскохозяйственные товары / Л. Готовский // Там само. – 1928. – № 20. – С. 47–48.

104. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 52 с.; Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В. Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 78 с.; Дешко С. Кооперація на Україні / С. Дешко. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 103 с.; Кооперация в СССР за 10 лет. – М.: Коммакадемия, 1928. – 332 с.

105. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 226 с.; Кустарная промышленность и промысловая кооперация. – М.: ВСНХ РСФСР, 1928. – 136 с.

106. История ВКП(б). Краткий курс. – М.: Госполитиздат, 1945. – 337 с.

107. Локшин Э. Промышленность СССР. / Э. Локшин. – М.: Госпланиздат, 1947. – 96 с.; Глезерман И. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР / И. Глезерман. – М.: Госполитиздат, 1949. – 492 с.; Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э.Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.

108. Советское народное хозяйство в 1921–1925 гг. – М.: Госполитиздат, 1960. – 559 с.; Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм

и частный капитализм) / А.Я. Левин. – М.: Мысль, 1967. – 167 с.; Nove Alec. An economic history of the U.S.S.R. – London : Allen Lane: Penguin, 1969. – 416 с.; Изменения в социальной структуре советского общества. 1921 – середина 30-х годов. – М. : Мысль, 1979. – 343 с.; Поляков Ю. А. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. – М.: Мысль, 1982. – 240 с. и др.

109. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (из истории ликвидации капиталистических элементов города 1926–1929 гг.) / Л.Ф. Морозов. – М.: ВПШ при ЦК КПСС, 1960. – 104 с.; Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921–1925 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / С.Г. Быкова – М., 1973. – 26 с.; Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е начало 30-х гг. / В.А. Архипов, Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.; Архипов В.А. Политика советского государства по отношению к частной торговле и промышленности в период НЭПа: автореф. дис. на соискание науч. степенидокт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история» / В.А. Архипов. – М., 1983. – 34 с.

110. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической / Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1969. – 240 с.; Чумак А.Ф. К вопросу о вовлечении кустарей и ремесленников в социалистическое строительство / А.Ф. Чумак // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 7. – С. 58–67.

111. Яненко В.І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки НЕПу / В.І. Яненко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 48–57; Ямковий А.А. До питання про боротьбу з капіталістичними елементами у промисловості (1921 – 1925) / А.А. Ямковий // Там само. – 1963. – № 5. – С. 95–98; Кучер О.О. З історії класової боротьби на приватних і орендованих підприємствах України в перші роки НЕПу / О.О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – 1968. – № 5. – С. 99–107.

112. Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921–1925): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.571 / Ю.И. Кунах. – Харьков, 1972. – 27 с.; Ермак Е.П. Осуществление ленинской политики ограничения и вытеснения капиталистических элементов города и села на Украине в 1927–1929 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Е. П. Ермак. – Д., 1974. – 29 с.

113. Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921–1925 гг.) / К. Шиян. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 304 с.; Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / Г.Д. Диденко. – К.: АН УССР, 1962. – 374 с.; Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / А.А. Матюгин. – М.: АН СССР, 1962. – 364 с.; Самохвалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921–1925 гг.) / В. М. Самохвалов. – К.: Держполітвидав України, 1963. – 378 с.; Носков В. А. Руководство Коммунистической партии восстановлением угольной промышленности Донбасса в 1921–1925 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В. А. Носков. – Донецк, 1966. – 23 с.; Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 гг.) / В. М. Довгопол. – Х.: Харк. ун-т, 1971. – 144 с.

114. Марьяхин Г.Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 252 с.; Галь И.М. Развитие кредитных отношений в переходный период от капитализма к социализму (1921–29) / Галь И.М.; Киев. ин-т нар. хоз. – К., 1968. – 52 с.

115. Історія Української РСР: в 8-ми т. – К.: Наукова думка, 1977; История социалистической экономики СССР: в 7-ми т. – М.: Наука, 1976–1982; Історія народного господарства Української РСР: в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1983–1985.

116. Секушин В.И. Отторжение. НЭП и командно-административная система / В. И. Секушин. – Л.: ЛИИПИ, 1990. – 96 с.

117. Свищев М.А. Опыт НЭПа и развитие мелкого производства на современном этапе / М.А. Свищев // История СССР. – № 1. – С. 3–23; Ханин Г. Почему и как погиб НЭП: размышления экономиста / Г. Ханин // ЭКО. – 1989. – № 10. – С. 66–83; Маневич В. История развития советской экономической мысли в 20-х гг. (основы концепции) / В. Маневич // Вопросы экономики. – 1989. – № 10. – С. 46–57; Бакуменко О. Розробка концепції НЕПу в працях В.І. Леніна / О. Бакуменко // Економіка Радянської України. – 1990. – № 4. – С. 14–22; Дмитриенко В. П. Четыре измерения НЭПа / В.П. Дмитриенко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125–138.

3.1. Внесок української промисловості в побудову фундаменту соціалізму Союзу РСР

1. Правда. – 1925. – 10 декабря.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-7. – Оп. 1. – спр. 429. – Арк. 2, 5.
3. Орджоникидзе Г.К. Статьи и очерки: в 2-х т. / Г.К. Орджоникидзе. – М., 1957. – Т. 2. – С. 15.
4. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 8, 59; ЦДАВО. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 520. – Арк. 93; Там само. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1092. – Арк. 15.
5. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 7.
6. ЦДОВО. – Ф. 34. – Оп. 10. - Спр. 1847. – Арк. 61.
7. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 1, 2, 6, 7, 17, 60.
8. Там само. – Арк. 46, 48, 49, 50.
9. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – спр. 1. – Арк. 21; Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-7. – Оп. 1. – спр. 429. – Арк. 2, 4-6.
10. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 35-36; Державний архів ДАДНО. – Ф. 7. – Оп. 1. – спр. 429. – Арк. 1, 2, 4-6.

11. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 40.
12. Там само. – Арк. 32, 33.
13. Там само. – Арк. 42-45, 63.
14. ДАДО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 2004. – Арк. 16.
15. Комуністична партія України в резолюціях... Т. 1. – С. 415.
16. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 50.
17. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 1. – Арк. 25, 26.
18. ГАРФ. – Ф. 5451. – Оп. 10. – Спр. 147. – Арк. 122.
19. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 130, 133; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 923. – Арк. 57.
20. Там само. – Спр. 925. – Арк. 20.
21. Там само. – Спр. 928. – Арк. 107.
22. ЦДАВО. – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 520. – Арк. 93, 105.
23. Экон. жизнь. – 1928. – 17 января.
24. Хромов О.О. Ф.Э. Дзержинский во главе металлопромышленности / О.О. Хромов. – М., 1977. – С. 305.
25. Там само. – С. 310; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 925. – Арк. 14.
26. ГАРФ. – Ф. 5451. – Оп. 12. – Спр. 412. – Арк. 17; ДАДнО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 77.
27. ДАДнО. – Арк. 234, 235, 239.
28. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 202. – Арк. 16
29. ДАДнО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 4, 5
30. Там само. – Арк. 184, 332.
31. Там само. – Спр. 740. – Арк. 6, 9, 10; Там само. – Спр. 1035. – Арк. 2. – РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 67. – Спр. 492. – Арк. 8.
32. Промышленность й рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.): Сб. документов и материалов. – К., 1996. – С. 124, 135.
33. Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940 гг.: Сб.

документов. – М., 1968. С.104-105.

34. Чернявський Я. Законодавство й відомчі розпорядження про державні промислові трести УСРР / Я. Чернявський, Я. Штутін. – Харків, 1929. – С. 70-78.

35. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 3. – Спр. 68. – Арк. 60.

36. Ленін В.І. Повн. збір. тв. / В.І. Ленін. – Т. 45. – С. 329.'

37. ЦДАВО. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 54. – Арк. 202; Оп. 11. – Спр. 1033. – Арк. 6-12.

38. Там само. – Оп. 11. – Спр. 1035. – Арк. 11-13.

39. Там само. – Оп. 12. – Спр. 54. – Арк. 98.

40. Там само. – Спр. 12. – Арк. 43.

41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2715. – Арк. 1-6.

42. Там само. – Арк. 24.

43. РГАЭ. – Ф. 4372. – Оп. 26. – Спр. 256. – Арк. 1.

44. Основные моменты пятилетнего плана развития промышленности УССР. (1926/29 – 1932/33). – Харьков, 1929.

45. Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України, 9-14 квітня 1929 р.: Стеногр. звіт. – Харків, 1929. – С. 14.

46. Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 577-600.

47. Пятипетний план народнохозяйственного строительства СССР. – Т. 3. – С. 137-138.

48. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 7-15 травня 1929 р.: Стеногр. звіт та постанови. – Харків, 1929. – С. 694.

49. ЦДАВО. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 2355. – Арк. 78.

50. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 17. – Арк. 78, 79.

51. Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 550.

52. КПРС в резолюціях... – Т.4. – С. 150-151.

53. Там само. – С. 219.

54. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5 т.

– М., 1967. – Т.2. – С. 102-112.

55. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2728. – Арк. 1, 2.

56. ЦДАВО. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6708. – Арк. 4; Там само. – Спр. 6707. – Арк. 4.

57. ДАДНО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 1341. – Арк. 71-74, 114.

58. ДАДО. – Ф. П-50. – Оп. 1. – Спр. 96а. – Арк. 117, 138.

59. ЦДАВО. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 2355. – Арк. 80, 81.

60. Там само. – Арк. 83.

61. КПРС в резолюціях... – Т. 41. – С. 314.

62. Тун Я. Контрольные цифры по СССР и УССР на 1929/30 г. / Я. Тун. – Харьков, 1930. – С. 54.

63. Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 628.

64. Правда. – 1929. – 1 ноября.

65. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5-18 червня 1930 р.): Стеногр.звіт. – Харків, 1930. – С. 483-486.

66. Там само. – С. 116, 117, 367, 421, 434.

67. Там само. – С. 354, 364.

68. Там само. – С. 354, 434, 438.

69. Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 668.

70. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 15, 19.

71. Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В. Косіор. – К., 1968. – С. 359.

72. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 671; Косіор С.В. Вибрані статті... – С. 366.

73. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 265; Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 681.

74. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 298.

75. Там само. – С. 131.

76. Там само. – С. 121, 122.

77. Там само. – С. 470.

78. Там само. – С. 138.
79. XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б)... – С. 108, 168.
80. Розенгольц А. За соціалізм проти бюрократизму (Доповідь ДКК НК РСІ на XI з'їзді КП(б)У) / А. Розенгольц. – Харків, 1930. – С. 10, 98.
81. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 379.
82. Там само. – С. 469-470.
83. Там само. – С. 280-287.
84. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. - № 2. – С. 66-70; Там само. - № 3. – С. 42-53.
85. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 74, 77.
86. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 9-е изд., доп. и испр. – М., 1984. – Т. 5. – С. 198.
87. Сталін Й.В. Про завдання господарників / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 13. – С. 41.
88. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 727, 729.
89. Там само. – С. 689, 691.
90. Первая Всесоюзная конференция работников социалистической промышленности: Стеногр. отчет. – М.-Л., 1931. – С. 195.
91. Сталін Й.В. Про завдання господарників / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 13. – С. 76.
92. Горбань Ю.А. Ленинским курсом индустриализации: Из опыта компартии Украины по руководству развитием промышленности / Ю.А. Горбань. – К., 1984. – С. 96.
93. Справочник партийного работника. – М., 1935. – Вып. 8. – С. 417-419.
94. ДАХО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 228, 237.
95. ДАДНО. – Р-2160. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 12-14, 54, 95.
96. ГАРФ. – Ф. 5451. – Оп. 15. – Спр. 254. – Арк. 7, 14, 59, 90.
97. Пролетарий. – 1932. – 20 июля.

98. История социалистической экономики СССР: - Т. 3. – С. 234.
99. Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926-1932 гг. – М., 1960. – С. 111.
100. КПСС в резолюціях... 1980. – Т. 5. – С. 63.
101. Там само. – Т. 13. – С. 327.
102. Лацис О. Проблема темпов в социалистическом строительстве / О. Лацис // Коммунист. – 1987. - № 18. – С. – 82.
103. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 61.
104. Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926-1932 гг. – М., 1960. – С. 186.
105. История социалистической экономики СССР. – Т. 3. – С. 497-498.
106. РГАЭ. – Ф. 7566. – Оп. 1. – Спр. 642. – Арк. 4.
107. ГАРФ. – Ф. 5451. – Оп. 15. – Спр. 254. – Арк. 34.
108. ДАДО. – Ф. П-8. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 28.
109. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организации. – С. 272, 273.
110. Всеукраинский пролетарий. – 1927. – 6 января.
111. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 202. – Арк. 16.
112. Всеукраинский пролетарий. – 1927. - 19 января.
113. ДАДО. – Ф. П-325. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 51.
114. РЦХИДНИ. . – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 1. – Арк. 37.
115. Там само. – Оп. 69. – Спр. 1. – Арк. 77.
116. Коммунист. – 1926. - 14 марта.
117. РГАЭ. – Ф. 4086. – Оп. 1. – Спр. 2122. – Арк. 6.
118. ДАХО. – Ф. П-5. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 24.
119. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 2.
120. КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 413.
121. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 434-435.
122. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 9. – Арк. 6.

123. РГАЭ. – Ф. 4086. – Оп. 1. – Спр. 2122. – Арк. 2.
124. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 9. – Арк. 110.
125. ЦДАВОУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6690. – Арк. 5.
126. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 26, 233, 456.
127. ДАЛО. – Ф. Р-164. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 19.
128. XII Харьковская окружная конференция КП(б)У 9-16 ноября 1927 г.: Резолюции. – Харьков, 1927. – С. 22, 74, 75.
129. Стенографічний звіт XIII-ої окружної конференції Київської організації КП(б)У 10-19 листопада 1927 р. – К., 1927. – С. 672.
130. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 67. – Спр. 389. – Арк. 1, 2.
131. ДАДНО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 1264. – Арк. 241, 242; Там само. – Ф. Р-2160. – О. 1. – Спр. 1. – Арк. 285.
132. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 48I; ЦДАВО. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6690. – Арк. 5.
133. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 469, 485, 524; ДАДНО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 1035. – Арк. 4.
134. Чубар В.Я. З переробленої стенограми доповіді на X з'їзді КП(б)У «Про перспективи господарського будівництва». 26 листопада 1927 р. / В.Я. Чубар // Вибр. статті і промови. – К., 1972. – С. 406.
135. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 469.
136. Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Стеногр. звіт. – С. 3, 80.
137. Там само. – С. 347.
138. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 483.
139. ХУ съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б)... – С. 889.
140. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 520-526.
141. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 233, 456.
142. ДАХО. – Ф. П-5. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 185.
143. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 488. – Арк. 29.
144. Там само. – Оп. 67. – Спр. 488. – Арк. 19, 20

145. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2720. – Арк. 28; РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 67. – Спр. 488. – Арк. 20.
146. Диктатура труда. – 1928. – 30 марта; ДАДО. – Ф. П-8. – Оп. 1. – Спр. 577. – Арк. 25, 26.
147. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2720. – Арк. 14, 15.
148. Правда. – 1929. – 20 января.
149. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському установчому з'зді гірників / В.І. Ленін // Повн. зібр. тв. – Т. 40. – С. 298.
150. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 67. – Спр. 261. – Арк. 150.
151. Экономическая контрреволюция в Донбассе (Итоги шахтинского дела): Статьи и документы. – М., 1928. – С.17.
152. Правда. – 1928. – 18 апреля.
153. Там само. - 19 апреля.
154. XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б): Стеногр. отчет. – М.-Л., 1930. – С. 319-320; Ваганов Ф.М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1929-1930 гг.) / Ф.М. Ваганов. – М., 1970. – С. 102.
155. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 78, 78 зв.
156. Там само. – Арк. 24.
157. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 522; КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 79-88.
158. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 17. – Арк. 6, 8.
159. Там само. – Оп. 67. – Спр. 261. – Арк. 152.
160. ДАДО. – Ф. П-9. – Оп. 1. – Спр. 506. – Арк. 13, 21, 22.
161. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2720. – Арк. 5, 8.
162. Там само. – Спр. 2717. – Арк. 79; спр. 2731. – арк. 11.
163. ДАДО. – Ф. П-9. – Оп. 1. – Спр. 506. – Арк. 8.
164. Там само. – Ф. П-8. – Оп. 1. – Спр. 520. – Арк. 3, 4.
165. ХУ съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б)... – С. 943, 944.
166. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 17. – Арк. 82 зв.; Там само. –

Оп. 67. – Спр. 261. – Арк. 150, 151.

167. Комуніст. – 1928. – 26 травня; ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 185.

168. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2720. – Арк. 32, 62.

169. Там само. – Спр. 2720. – Арк. 6; Спр. 2717. – Арк. 65, 66.

170. ДАЛО. – Ф. П-34. – Оп. 1. – Спр. 702. – Арк. 2; Спр. 649. – Арк. 56; Спр. 648. – Арк. 2.

171. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 17. – Арк. 80.

172. Там само. – Оп. 69. – Спр. 656. – Арк. 5 зв.

173. Правда. – 1929. – 26 февраля.

174. ЦДАВО. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 6705. – Арк. 6; Спр. 6708. – Арк. 1, 4.

3.2. Промисловість республіки на завершальному етапі індустріалізації країни

1. Правда. – 1933. – 10 апреля.

2. КПРСС в резолюціях... - Т. 5. – С. 89-94.

3. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 1-13.

4. Там само. – Спр. 56. – Арк. 1, 5, 22; Спр. 51. – Арк. – 139-141.

5. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С.756-760.

6. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 36. – Арк. 89-96.

7. ДАДО. – Ф. П-18. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 95-98; спр.40, арк. 7-9.

8. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР 1933-1941: Сб. док. и материалов: В 2 ч. К., 1977. – Ч. 1. – С. 133.

9. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 10, 23-26; спр. 44, арк. 1.

10. Там само. – Ф. П-325. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 26.

11. Там само. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 127.

12. Там само. – Спр. 60. – Арк. 1, 13, 14.

13. Там само. – Спр. 51. – Арк. 2, 32.

14. ЦДАВО. – Ф. 530. – Оп. 11. – Спр. 114. – Арк. 79-94.
15. ДАДнО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 643. – Арк. 1-6.
16. ЦДАВО. – Ф. 539. – Оп. 11. – Спр. 112. – Арк. 100.
17. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 136.; спр. 53. – Арк. 131.
18. ДАЛО. – Ф. П-229. – Оп. 1. – Спр. 1 г. – Арк. 176, 196, 26.
19. З'їзди переможців // Господарство України. – 1934. - № 1-2. – С. 7.
20. Справочник партійного работника. – Вып. 8. – М., 1934. – С. 431-433.
21. ДАДнО. – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 67-99, 106-116.
22. КПРС в резолюціях... – Т. 5. – С. 57-62.
23. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 280. – Арк. 239, 261, 262.
24. Зоря. – 1933. – 27 травня; ДАДнО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 107, 108.
25. ДАДнО. – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 616. – Арк. 1.
26. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 26. – Спр. 77. – Арк. 194, 195.
27. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 116.
28. ДАДнО. – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 616. – Арк. 2.
29. Там само. – Арк. 32, 59, 60.
30. Пролетарий. – 1934. – 2 июля.
31. Макаров І.Г. Металургійний завод ім. Сталіна (Донбас) за 1934 рік і його завдання в 1935 році / І.Г. Макаров // Більшовик України. – 1934. - № 12. – С. 52, 53, 57.
32. Ленін В.І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Повн. зібр. тв. – Т. 44. – С. 143.
33. КПРС в резолюціях... – Т. 5. – С. 131.
34. Пролетарий. – 1934. – 1 апреля.
35. Там же. – 18 июля.
36. Там же. – 1 апреля.
37. ДАДО. – Ф. П-890. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 114, 116.

38. Социалистическое соревнование в СССР. 1918-1964 гг. Документы и материалы профсоюзов. – М., 1965. – С. 94, 108.
39. Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление. – М., 1969. – С. 225.
40. Ведущая роль рабочего класса в реконструкции промышленности СССР. – М., 1973. – С. 220-221.
41. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4673. – Арк. 218.
42. Там само. – Арк. 157.
43. ЦДАВОУ. – Ф. 539. – Оп. 11. – Спр. 114. – Арк. 100; РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4673. – Арк. 219, 220.
44. Комуніст. – 1935. – 4 лютого.
45. Гвахарія Г. Макіївський металургійний завод в боротьбі за рентабельність / Г. Гвахарія // Більшовик України. - 1935. - № 4-5. – С.125, 133.
46. ДАДО. – Ф. П-890. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 5.
47. Черевань І. Про перегляд норм у металургії / І. Черевань // Більшовик України. – 1936. - № 4. - С.49, 56.
48. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4843. – Арк. 215.
49. ДАДнО. – Ф. Р-2160. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 102.
50. Пролетарий. – 1935. – 26 августа.
51. Кочегарка. – 1935. - 18 августа.
52. Народнохозяйственный план на 1936 год. – М., 1936. – Т. 11. – С.165; Комуніст. – 1935. – 12 грудня.
53. Соц. Донбасс. – 1935. – 17 ноября.
54. ДАДнО. – Ф. Р-2160. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 118.
55. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4844. – Арк. 27.
56. Там само. – Спр. 4843. – Арк. 278-280.
57. Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. – М., 1939. – С. 30.
58. Правда. – 1989. – 18 марта.

59. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 119.
60. Там само. – Спр. 314. – Арк. 30.
61. ГАРФ. – Ф. 5451. – Оп. 19. – Спр. 16. – Арк. 35.
62. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4712. – Арк. 228.
63. Стаханов А.Г. Жизнь шахтерская / А.Г. Стаханов. – К., 1975. – С. 58.
64. Ленін В.І. Великий почин / В.І. Ленін // Повн. збір. тв. – Т. 39. – С. 20.
65. ЦДАВО. – Ф. 5451. – Оп. 19. – Спр. 16. – Арк. 36.
66. Соц. Донбасс. – 1935. – 11 сентября.
67. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 32.
68. Там само. – Ф. П-12. – Оп.1. – Спр.140. – Арк. 51; Соц. Донбасс. – 1935. – 21 сентября.
69. ДАДО. – Ф. П-12. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 41.
70. ЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4843. – Арк. 24.
71. ДАХО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 2, 13, 303.
72. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. – С. 343.
73. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4713. – Арк. 163, 194, 195.
74. Там само. – Спр. 4714. – Арк. 23-32.
75. КПРС в резолюціях... – Т. 5. – С. 227, 230.
76. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933-1941. – С. 392.
77. РЦХИДНИ. – Ф. 17. – Оп. 21. – Спр. 4668. – Арк. 157, 158, 159.
78. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 852, 853.
79. Соц. Донбасс. - 1936. – 21 мая.
80. История рабочих Донбасса: В 2 Т. – К., 1981. – Т. 1. – С. 289.
81. Підраховано на підставі: РГАЭ. – Ф. 7566. – Оп. 1. – Спр. 3224. – Арк. 1-9.
82. Комуніст. – 1937. – 20 квітня.

83. ДАЛО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 245. – Арк. 48.
84. Соц. Донбасс. – 1936. – 21 мая.
85. Там само. - 2 июня.
86. ДАДО. – Ф. П-12. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 1.
87. КПРС в резолюциях... – М., 1985. - Т. 6. – С. 388.
88. Комунист. – 1937. – 9 травня.
89. Сталін Й.В. Твори. – Т. 13. – С. 14.
90. ДАДНО. – Ф. П-68. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2, 4.
91. Там само. – Арк. 138, 139.
92. Кожукало И.П., Шаповал Ю.И. Н.С. Хрущев на Украине / И.П. Кожукало, Ю.И. Шаповал // Вопр. истории КПСС. – 1989. - № 9. – С. 90.
93. Звітна доповідь ЦК КП(б)У ХУ з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України: Доп. секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С.Хрущова // Більшовик України. – 1940. - № 6. С.21; XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 10-21 марта 1939 г.: Стеногр. отчет. – М., 1939. – С. 169.
94. Состав руководящих работников и специалистов Союза ССР. – М., 1936. – С. 392.
95. За индустриализацию. – 1935. – 24 января.
96. Там же.
97. Историки спорят: Тринадцать бесед. – М., 1988. – С. 187.
98. Правда. – 1940. – 16 апреля.
99. Ленін В.І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» / В.І. Ленін // Повне збір. тв. – Т. 36. – С. 131; Його ж. «Чергові завдання Радянської влади» // Там же. – С. 169, 170.
100. Правда. – 1941. – 21 февраля.
101. Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 938.
102. Правда. – 1940. – 11 декабря; Комунист. – 1941. – 26 січня.
103. Правда. – 1941. – 26 января.
104. Там само. – 24 апреля; Социалистический Донбасс. – 1941. – 12

ІЮНЯ.

105. Правда. – 1940. – 23 ноября.
106. Там само. – 1941. – 19 февраля.
107. Комунист. – 1941. – 15 травня.
108. Комунистична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 890.
109. Правда. – 1938. – 8 февраля; ДАДО – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 1149. – Арк. 127.
110. Известия. – 1939. – 19, 20 февраля.
111. КПРС в резолюціях... – Т. 5. – С. 333.
112. Правда. – 1939. – 2 декабря; ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 1362. – Арк. 10, 11.
113. Социалистический Донбасс. – 1940. – 14 мая.
114. КПРС в резолюціях... - К., 1985. – Т. 7. – С. 135.
115. Там же. – С. 137.
116. КПРС в резолюціях... – Т. 5. – С. 415.
117. Там само. – С. 370.
118. Правда. – 1940. – 21 декабря.
119. Социалистический Донбасс. – 1940. – 24 декабря; Правда. – 1941. – 22 февраля.
120. Правда. – 1941. – 19 февраля.
121. Гак Д. Нові форми стахановського руху / Д. Гак // Більшовик України. – 1940. - № 4. – С. 57-58.
122. Промышленность и рабочие Донбасса. Октябрь 1917 – июнь 1941: Сб. документов. – Донецк, 1989. – С. 198.
123. История технического развития угольной промышленности Донбасса: в 2-х т. – К., 1969. – Т. 1. – С. 561.
124. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. С. 313; Правда. – 1940. – 21 мая.
125. Історія народного господарства Української РСР: В 3-х т., 4-х кн. – К., 1985. – Т. 3. - Кн. 1. – С. 54.

126. Правда. – 1940. – 17 ноября.

127. Червоний гірник. – 1940. – 20 грудня; Правда. – 1940. – 29 сентября.

128. Правда. – 1941. – 2, 18 февраля.

129. Там само. – 1940. – 13 апреля.

3.3. Проблеми радянської індустріалізації України очима дослідників в роки прискороного соціалістичного будівництва і перебудови в СРСР

1. Грановский Е. Л. Социалистическая индустриализация – основа военной мощи СССР / Е. Л. Грановский. – Алма-Ата: Каз.ОГИЗ, 1942. – 44 с.; Локшин Э. Ю. Советский Союз – могучая индустриальная держава / Э. Ю. Локшин. – М.: Госпланиздат, 1943 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tartu.ester.ee/record=b2469314~S1*est. – Назв. с экрана.; Ярославский Е. Партия большевиков в борьбе за социалистическую индустриализацию страны (1926–1929 годы) / Е. Ярославский. – М., 1944. – 182 с.

2. Абакумов Е. Т. Донбасс будет восстановлен / Е. Т. Абакумов // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1943. – № 24; Гаевой А. И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области / А. И. Гаевой. – М.: Госполитиздат, 1944. – 47 с.; Красниковский Г. В. Технические задачи восстановления шахт Донбасса / Г. В. Красниковский // Угольный Донбасс. – Харьков-М., 1946. – С. 3–12; Прокопенко К. Борьба за возрождение угольного Донбасса в 1920 г. / К. Прокопенко // Исторические записки / [редкол.: Б. Д. Греков (отв. ред.) и др.]. – 1948. – С. 24–58; Терпигорев А., Судоплатов А. Восстановление Донецкого угольного бассейна. – М., 1974. – 44 с.; Лельчук В. С. Историография социалистической индустриализации и рабочего класса в СССР / В.С. Лельчук // Очерки по истории исторической науки в СССР. – Т. 5. – С. 474.

3. Леонтьев А. Советский метод индустриализации / А. Леонтьев. – М., 1946. – С. 8.
4. Петросян К. А. Советский метод индустриализации / К. А. Петросян. – М., 1951. – С. 6.
5. Локшин Э. Ю. Партия большевиков в борьбе за индустриализацию СССР / Э. Ю. Локшин. – М., 1946. – С. 7.
6. Скворцов Л. И. Роль кредита в индустриализации СССР / Л. И. Скворцов. – М., 1951. – С. 51, 60.
7. Рябов Н. Социалистическое накопление и его источники в первой и второй пятилетках / Н. Рябов. – М., 1951. – С. 142, 150.
8. Бардин И. П. Советская индустриализация и черная металлургия / И. П. Бардин. – М., 1950.
9. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / за ред. О. О. Нестеренка, И. Н. Романенка, Д. Ф. Вирника и др. – К., 1954.
10. Нариси розвитку народного господарства Української РСР / за ред. Д. Ф. Вирника, В. В. Бондаренка та ін. / редкол.: Д. Ф. Вирник (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с.
11. О партийной и советской печати: сб. документов. – М., 1954. – С. 662.
12. Коммунист. – 1954. – № 5.
13. Бровер И. М. Очерки развития тяжелой промышленности СССР / И. М. Бровер. – Алма-Ата, 1954. – 268 с.
14. Политическая экономия : учебник. – М., 1954. – С. 338.
15. Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 77.
16. Лельчук В. С. Историография социалистической индустриализации и рабочего класса в СССР... – Т. 5. – С. 314.
17. Лившиц Р. С. Очерки по размещению промышленности СССР / Р. С. Лившиц. – М., 1954. – 360 с.; Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – Социализм. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3. – 644 с.; Локшин Э. Ю. Очерк истории промышленности СССР (1917–

1940) / Э. Ю. Локшин. – М., 1956; Ноткин А.И. Материально-производственная база социализма / А.И. Ноткин. – М., 1954. – 307 с.

18. Курский А. Д. Размещение промышленности в первой пятилетке / А. Д. Курский. – М., 1933.

19. Лившиц Р. С. Вказ. праця. – С. 241, 243, 247, 253, 258.

20. Лященко П. И. История народного хозяйства... – С. 199.

21. Багреев Е. Я. Тяжелая индустрия – основа могущества СССР / Е. Я. Багреев. – Свердловск, 1955. – 93 с.; Омаровский А. Г. Тяжелая индустрия – основа развития народного хозяйства СССР / А. Г. Омаровский. – М.: Моск. рабочий, 1955. – 96 с.; Гундырин П. А. Тяжелая индустрия – основа развития советской экономики / П. А. Гундырин. – М., 1956; Левин Б. М. Всемирное развитие тяжелой индустрии – генеральная линия КПСС / Б.М. Левин. – М.: Б.и., 1956. – 109 с.

22. XI Ленинский сборник. – С. 397.

23. СССР и капиталистические страны. Статистический сборник. – М., 1939. – С. 8.

24. К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции (1917–1957). – М., 1957. – С. 32.

25. Вестник статистики. – 1959. – № 11 ; Вопросы экономики. – 1960. – № 4.

26. Ковальчак Г.І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939-1958 рр.): іст.-екон. нарис / Г.І. Ковальчак. – К.: Наук. думка, 1965. – 187 с.; Чубаров Н. И. КПСС в борьбе за переход к индустриализации СССР (1926 г.) / Н.И. Чубаров. – М., 1959; Первые шаги индустриализации СССР. 1926–1927 гг. – М., 1959; Хавин А. Ф. Краткий очерк истории индустриализации СССР / А. Ф. Хавин. – М., 1962. – 532 с.

27. Пашков А. И. Экономический закон преимущественного роста средств производства / А. И. Пашков. – М., 1958. – С. 127.

28. Кантор Л. О соотношении темпов роста продукции / Л. Кантор // Научные доклады высшей школы. Сер. экономических наук. – М., 1962. – № 1.

29. Корнеев А. М. Текстильная промышленность СССР и пути ее развития / А. М. Корнеев. – М., 1957; Дарьян В. А. Текстильная промышленность Армянской ССР. Краткий историко-экономический очерк / В. А. Дарьян. – Ереван, 1958; Опацкий Л. В. Размещение пищевой промышленности СССР / Л. В. Опацкий. – М., 1958; Кисляков Б. И. Легкая индустрия за 50 лет / Б. И. Кисляков. – М., 1967; Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933–1940 гг. – М., 1960. – С. 159–160.

30. Коломийченко И. И. Создание тракторной промышленности СССР / И. И. Коломийченко // История СССР. – 1957. – № 1; Жимерин Д. Г. Развитие энергетики СССР / Д. Г. Жимерин. – М.-Л., 1960; Розенфельд Ш. А. Развитие и размещение промышленности строительных материалов СССР / Ш. А. Розенфельд. – М., 1969; Макеенко М. М. Очерк развития машиностроения СССР в 1921–1928 гг. / М. М. Макеенко. – Кишинев, 1962; Лельчук В. С. Создание химической промышленности СССР. Из истории социалистической индустриализации. / В. С. Лельчук. – М., 1964; Сафронов Б. Д. Становление советской нефтяной промышленности (Деятельность КПСС по развитию нефтяной промышленности) / Б. Д. Сафронов. – М., 1970.

31. Матушкин П. Г. Урало-Кузбас. Борьба Коммунистической партии за создание второй угольно-металлургической базы СССР / П. Г. Матушкин. – Челябинск, 1966.

32. Бакунин А. В. Борьба большевиков за индустриализацию Урала во второй пятилетке (1933–1937 гг.) / А. В. Бакунин. – Свердловск, 1968.

33. Там само. – С. 11.

34. Демченко О. І. Освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну / О. І. Демченко. – К., 1959; Сядрай В. Т. Дніпропетровський буровугільний басейн / В. Т. Сядрай. – К., 1959.

35. Первые шаги индустриализации СССР. 1926–1927 гг. – М., 1959; Первый Всесоюзный съезд ударных бригад: К тридцатилетию съезда. Сб. док. и материалов. – М., 1959; Борьба КПСС за социалистическую

индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства, 1926–1929 годы: Док. и материалы. – М., 1960; Коммунисты Ленинграда в борьбе за выполнение решений партии по индустриализации страны. 1926–1929 гг.: Сб. док. и материалов. – Л., 1960.

36. Вирнык Д. Ф. Расцвет Украинской Советской Социалистической Республики / Д. Ф. Вирнык. – К., 1956.; Коммунистическая партия Украины в борьбе за создание и расцвет индустриально-колхозной республики. – К., 1958.

37. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Т. І. Дерев'янкін. – К., 1960.; Шиян К. К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921–1925 рр.) / К. К. Шиян. – К., 1959.

38. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму / О. О. Нестеренко. – К., 1966.

39. Питання соціалістичної економіки і історії народного господарства. – К., 1963; Промисловість Радянської України за 40 років (1917–1957); Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник матеріалів і документів (1917–1921 рр.). – К., 1957; Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства. – К., 1963; Промышленность и рабочий класс УССР в период построения фундамента социалистической экономики. – К., 1966 та ін.

40. Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967). – К., 1967; Електрифікація України (за роки Радянської влади). – К., 1958.

41. Восстановление угольной промышленности Донбасса в 3-х т. – М., 1957; Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. – М., 1955; Його ж. Топливная промышленность СССР и эффективность капиталовложений в ее развитие. – М., 1961.

42. Хромов П. А. Некоторые закономерности развития промышленности СССР / П. А. Хромов. – М., 1963.

43. Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР / А. В. Венедиктов. – Ленинград, Т. 1. – 1957; Т. 2. – 1961.
44. Самохвалов Ф. В. Советы народного хозяйства в 1917–1932 гг. / Ф. В. Самохвалов. – М., 1964.
45. Дробижев В. З. Главный штаб социалистической промышленности (очерки истории ВСНХ. 1917–1932 гг.) / В. З. Дробижев. – М., 1966.
46. Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг. – М., 1968.
47. Рубин А. М. Организация управления промышленностью СССР (1917–1967 гг.) / А. М. Рубин. – М., 1969.
48. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 годы): Сб. документов и материалов. – К., 1966.
49. Розвиток народного господарства Української РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т. 1,2; Терещенко Н. А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти / Н. А. Терещенко. – К., 1967. та ін.
50. Лельчук В. С. Историография социалистической индустриализации и рабочего класса в СССР / В. С. Лельчук // Очерки по истории исторической науки в СССР / под ред. М. В. Нечкиной. – М., 1985. – Т. 5. – С. 490–491.
51. Исторический опыт Коммунистической партии по осуществлению ленинского плана социалистической индустриализации. Материалы симпозиума 17–18 июня 1969. – М., 1971.
52. Белянова А. М. О темпах экономического развития СССР: по материалам дискуссий 20–х годов / А. М. Белянова. – М. : Экономика, 1974. – 174 с.
53. Дерев'янкін Т. І. Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Політвидав України, 1980.
54. Горбоватий М. Д. Розвиток і вдосконалення організаційних форм управління соціалістичною промисловістю / М. Д. Горбоватий. – К.: Наук. думка, 1975. – 160 с.

55. Авдаков Ю. К., Бородин В. В. Производственные объединения и их роль в организации управления советской промышленностью (1917–1932 гг.). – М.: Изд-во Московского университета, 1973. – 240 с.

56. Дольчук А. В. Борьба Коммунистической партии за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921–1937 рр.) / А. В. Дольчук. – К., 1976.

57. Ястребов В. И. Достижения судостроительной промышленности Украинской ССР за годы довоенных пятилеток / В.И. Ястребов. – К., 1982.

58. Сребный М. А., Шевалдин И. А. Назв. праця. – С. 20, 23.

59. В Политбюро КПСС // Правда. – 1984. – 20 апреля.

60. Там само. – С. 41.

61. Бут А. Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: автореф. дисс. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / А. Н. Бут. – К., 1991. – С. 14.

62. Бабко Ю. В. Коммунистическая партия Украины в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства (1933–1937 гг.): автореф. дис. .... докт. ист. наук. / Ю. В. Бабко. – К., 1971. – С. 43.

63. Там само. – С. 54.

64. Там само.

65. Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации / С. М. Сырцова. – К., 1981. – С. 22.

66. Там само. – С. 210.

67. Там само. – С. 215.

68. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки. – С. 128–130.

69. Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С. В. Кульчицкий. – К.: Наук. думка, 1975. – 175 с.; його ж. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937 гг.). – К.: Наук. думка, 1979. – 253 с.

70. Тимошенко М.Т. Основні внутрівиробничі фактори зростання продуктивності праці на підприємствах вугільного машинобудування України вперіод соціалістичної індустріалізації / М. Т. Тимошенко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: міжвід. наук. зб. / редкол.: Т.І. Дерев'янкін, В. С. Жученко (відп. ред.) та ін. – К., 1972. – Вип. 7.

71. Там само. – С. 34, 35.

72. Крандієвський С.І. Вивчення проблем історії народного господарства в Українській РСР (1917–1968 рр.) / С.І. Крандієвський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 67–74.

73. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). – М., 1965; Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашисткой Германии на временно оккупированной территории СССР). – М., 1980; Немятий В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии на оккупированной территории Украины / В.Н. Немятий. – К., 1982; Добров П.В., Омеляненко И.Я. Донбасс никто не ставил на колени // Страною возвеличенный Донбасс. Очерки / П.В. Добров, И. Я. Омеляненко. – Донецк, 1987. – С. 73–91.

74. Ткаченко О.С. Евакуація важкої промисловості Донбасу в глиб країни // Питання історії СРСР. – Вип. 18. – Харків, 1974.

75. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946–50 гг. / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк, 1974; Буцько М. Д. Донбас відбудовує вся країна / М. Д. Буцько // Архіви України. – 1973. – № 4. – С. 37–51; Сидоренко П. А. Восстановление и дальнейшее развитие угольной промышленности Донбасса в послевоенный период (1946–1950) / П. А. Сидоренко // Годы героического труда. – Донецк. – С. 77–90; Ткаченко Г. Подвиг шахтеров Донбасса / Г. Ткаченко. – Луганск: Луган обл. изд-во, 1960, С. 47. Давыдова Н. Д. Деятельность КПСС по воплощению в жизнь ленинских принципов руководства народным хозяйством / Н. Д. Давыдова. – К.: Вища школа, 1980. – 124 с.

76. Бут О.М. Рецензия // Укр. іст. журн. – 1981. – № 7. – С. 145 – 147. – Рец. на кн.: Н.Д. Давыдова. Деятельность КПСС по воплощению в жизнь ленинских принципов руководства народным хозяйством / О. М. Бут. – К.: Вища школа, 1980. – 124 с.

77. Николаенко И.И. Деятельность КПСС по внедрению в промышленность достижений науки и передового опыта / И.И. Николаенко. – К.: Вища школа, 1983. – 207 с.

78. Экономика Донбасса: (Экономический очерк развития Донбасса) / Ин-т экономики. АН УРСР. – М., 1971. – 262 с.; Экономика отраслей народного хозяйства Донбасса. – М.: Экономика, 1971. – С. 20. 21 ; Экономика промышленности Донбасса. – К., 1977 К. – 38 с.

79. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М. : Политиздат, 1987; Його ж. Социалистическая идея и революционная перестройка // Правда. – 1989. – 25 нояб.

80. Орлов Б.П., Костарева О.В. Первая пятилетка: некоторые проектировки и фактические результаты / Б.П. Орлов, О.В. Костарева // Известия СО АН СССР. – 1983. – № 1. – С. 42–47; Их же. Первая пятилетка: основные межотраслевые пропорции // Там само. – 1984. – № 12. – С. 55–59.

81. Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921–1925) / Н. Н. Олейник. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1989; Якунин В.К. Становление и развитие историко-партийной науки на Украине. Октябрь 1917–вторая половина 30-х годов. автореф. дисс. ... докт. ист. наук. / В.К. Якунин. – К., 1989. – С. 27.

82. Красных Л.М. Партийное руководство совершенствованием управления промышленностью в период строительства социализма. 1926–1937 гг.: на материалах РСФСР / Л.М. Красных. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та 1986. – 150 с.; Резник А.А. Коммунистическая партия – организатор совершенствования управления промышленностью в восстановительный период. 1921–1925 гг. / А. А. Резник. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986 – 134 с.; Дятлова М.М. КПСС, рабочий класс и

управление производством (методология и историография проблемы) / М. М. Дятлова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 197 с.

83. Творческое развитие ленинского учения о построении социализма. – Харьков, 1987; Во главе строительства нового общества. Исторический опыт деятельности КПСС в переходный период / отв. ред. В. М. Иванов. – М.: Мысль, 1988.

84. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О. М. Бут. – К.: Либідь, 1990. – 225 с.

4.1. Особливості поповнення і культурно-технічних змін робітничих кадрів

1. Лихолобова З.Г. Вибрані праці / З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2001. – С. 103.

2. Диктатура труда. – 1930. – 28 ноября.

3. Рашин А.Г. Состав фабрично-заводского пролетариата СРСР / А.Г. Рашин. – М., 1930. – С. 30,46.

4. Стаханов А. Рассказ о моей жизни / А. Стаханов. – М., 1940. – С. 7.

5. Лихолобова З.Г. Вибрані праці / З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2001. – С. 105.

6. Лобурець В.Є. Формування кадрів робітничого класу України (1921-1932) / В.Є. Лобурець. – Харків, 1974. – С.96.

7. Бондаренко В.С. Матеріально-культурні перетворення індустріального Донбасу за умов сталінізації економіки / В.С. Бондаренко // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2003 - №5/6 (17-18). - С.109.

8. ДАДО. – Ф. П-9. – Оп.1. – Спр. 761. – Арк.8.

9. ЦДАВО. – Ф. 2623. – Оп.4. – Спр. 2248. – Арк. 30.

10. Збірник узаконень і розпоряджень УСРР за 1926 р. – Харків, 1927. – С. 436-444.

11. Збірник законодавчих актів УСРР 1930 р. – Харків, 1931. – С. 355-357.

12. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.2. – С. 223.
13. Годы героического труда.: Сб. статей. – Сталино, 1961. – С. 9.
14. Труд в СССР. 1926-1930 гг. – М., 1930. – С. 15,97.
15. Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 г.: Стеногр. отчет. – М., 1962. – С. 52-53.
16. ДАДО. – Ф. П-9. – Оп. 1. – Спр. 625. – Арк. 28; Там само. – Спр. 638. – Арк. 92.
17. Молодой рабочий. – 1929. – 8 августа.
18. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – С. 117.
19. ДАЛО. – Ф. П-176. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 44.
20. Мілюкова Н. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928-1932) / Н. Мілюкова. – К., 1960. – С. 44.
21. ДАДО. – Ф. П-9. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 191-192.
22. Там само. – Арк. 203-205.
23. Комсомольская правда. – 1932. – 30 октября.
24. Из технических достижений Советского Донбасса за 15 лет. – Харьков-К., 1932. – С. 150.
25. Большевик Украины. – 1932. - № 23-24. – С. 37.
26. Из технических достижений Советского Донбасса... – С. 151.
27. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 15-16.
28. Кочегарка. – 1930. – 25 декабря.
29. Лобурець В.Є. Формування кадрів робітничого класу... – С. 144.
30. Комсомольская правда. – 1931. – 8 января.
31. Социалистический Донбасс. – 1932. – 5 августа.
32. Мілюкова Н. Назв. праця... – С. 95.
33. Диктатура труда. – 1932. – 12 февраля.
34. Бондаренко В.С. Матеріально-культурні перетворення

індустріального Донбасу за умов сталінізації економіки / В.С. Бондаренко // Там само. – Донецьк, 2003, №5/1 (17-18).- С.108,109.

35. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток / З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 1971.- С.34, 37.

36. Вісті НК праці УРСР. – 1933. - №3. – С. 8-17.

37. За промышленные кадры. – 1933. - №7. – С. 81-84.

38. Новые кадры тяжелой промышленности 1930-1933 гг. – М., 1934. – С. 117; За промышленные кадры. – 1934. - №13-14. – С. 10.

39. Социалистический Донбасс. – 1933. – 2 января.

40. Там само. – 28 февраля.

41. Донецкий облисполком. Делегату II областного съезда Советов. – С. 37, 43; ЦДАВО. – Ф. 1252. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 15.

42. Кочегарка. – 1934. – 17 лютого.

43. Правда. – 1933. – 26 февраля.

44. Кочегарка. – 1933. – 24 лютого.

45. ЦДАВО. – Ф. 806. – Оп. 1. – Спр. 2135. – Арк. 12-14.

46. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К., 1987. – С. 109.

47. ДАДО. – Ф. П-12. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 60.

48. ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 962. – Арк. 57.

49. Социалистический Донбасс. – 1935. – 12 января.

50. За индустриализацию. – 1935. – 3 февраля.

51. Государственный технический экзамен: Сб. инструктив. матер. – М.-Л., 1935. – С. 18-24.

52. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 561-562.

53. Бондаренко В.С. Культурні перебудови руху новатрів виробництва в Україні у другій половині 30-х років ХХ ст. / В.С. Бондаренко //Історичні і політологічні дослідження.- Донецьк, 2002, №3/4 (11/12).- С. 129.

54. Техническая учеба. – 1936. - № 3. – С. 26; Там само. - № 5. – С. 29-31.

55. Техническая учеба. – 1938. - №4. – С. 63.
56. Троян М.П. Підготовка кадрів робітників важкої промисловості в роки другої п'ятирічки / М.П. Троян // Дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1976. – Додаток. Табл.12.
57. Социалистический Донбасс. – 1935. – 12 января.
58. Троян М.П. Стахановський рух: новий погляд. Проблеми історії України / М.П. Троян. – К., 1991. – С. 70.
59. Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 2. – С. 207.
60. Социалистический Донбасс. – 1937. – 24 августа.
61. Там само. – 1938. – 29 марта.
62. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. 1.- С.407-414.
63. Історія народного господарства Української РСР.- Т.3, ч.1.- С. 18.
64. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... – Т. 2. – С. 388-391.
65. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 7245. – Арк. 47.
66. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 1241. – Арк. 53.
67. Там само. – Спр. 1385. – Арк. 58.
68. ДАДО. – Ф. П-232. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 69.
69. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 199.
70. Там само. – Спр. 170. - Арк. 228-229.
71. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2760. – Арк. 52-53.
72. ДАДО. – Ф. П-232. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 14.
73. Бондаренко В.С. Кількісні виміри прогресивних перетворень... / В.С. Бондаренко // Історичні і політологічні дослідження. – 2004, №1(19). – С. 61.
74. Там само.
75. Там само.
76. Социалистический Донбасс. – 1941. – 5 февраля.
77. Історія робітничого класу Української РСР. – Т. 2. – К., 1967. – С. 279.

4.2. Забезпечення і якісні перетворення складу інженерно-технічних працівників

1. КПСС в резолюциях... –Т. 4. – С. 263.
2. Там само. – С. 371.
3. Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 650.
4. Україна. 1929. Статист. щорічник. – Харків. – 1930. – С. 86.
5. Кадры специалистов в СССР. Формирование и рост. – М., 1935. – С. 203.
6. Промышленность и рабочий класс Украины в период построения фундамента социалистической экономики (1929-1932). – К., 1966. – С. 219-220.
7. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5-15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – С. 303.
8. Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалітичної реконструкції / М.А. Коновалов. – К., 1973. – С. 115.
9. Справочник партийного работника. Вып.8. – М., 1930. – С. 310.
10. Кадри. – 1930. - №3-4. – С. 49-50; Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1933. - №59. – С. 356.
11. КПСС в резолюциях... – Т. 5. – С. 37.
12. Комуніст. – 1929. – 18 жовтня.
13. Справочник партийного работника. Вып.8. – М., 1930. – С. 485-496.
14. Пленум ЦК КП(б)У. 8-11 июня 1933 г. Резолюции. – Харьков, 1933. – С. 36.
15. Комуніст. – 1933. – 16 липня, 28 вересня, 26 грудня.
16. Собрание законов и распоряжений... – С. 356; Социалистический Донбасс. – 1934. – 15 августа.
17. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 421-423; ДАДО. – Ф. П-325. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7.
18. Социалистический Донбасс. – 1933. – 29 июня.
19. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток. – С.

95; ДАДО. – Ф. П-325. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 33.

20. Орлов Е.П. На боротьбу з вугільним проривом. – Харків, 1933. – С. 27; Новый горняк. – 1937. - № 4. – С. 44.

21. Петровский Д. Кадры тяжелой промышленности в 1934-1935 годах / Д. Петровский. – С. 96.

22. Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції... – С. 145.

23. Там само. – С. 198.

24. Социалистический Донбасс. – 1935. – 11 марта.

25. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 561, 563.

26. Социалистический Донбасс. – 1936. – 6 июля.

27. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 1395. – Арк. 4, 56.

28. Там само. – Спр. 1534. – Арк. 111, 115.

29. Социалистический Донбасс. – 1939. – 17 июня; ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1241. – Арк. 33.

30. Социалистический Донбасс. – 1937. – 1 ноября.

31. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн.1.- С.395.

32. Бондаренко В.С. Маловідомі імена нової генерації господарників Донбасу передвоєнної доби / В.С. Бондаренко // Схід. – 2003. - № 8 (58). – С. 100.

33. Бут А.Н. «Буденновское дело» / А.Н. Бут, А.А. Бут // Взгляд (Донецк). – 1995. - № 17-21.

34. Бут А.Н. «Экономическая контрреволюция» в Україні в 20-30-е годы XX столетия: от новых источников к новому осмыслению / А.Н. Бут, П.В. Добров. – Донецк, 2000. – С. 233.

35. Социалистический Донбасс. – 1937. – 12, 13 сентября, 5, 26 октября.

36. Там само. – 16 мая.

37. Бут О.М. Правда через роки. Статті, спогади, документи / О.М. Бут, Г.М. Захарова, З.Г. Лихолобова. - Вип. 5. – Донецьк, 2001. – С. 65-74.

38. Бондаренко В.С. Маловідомі імена нової генерації... – С. 100, 101.
39. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн.1.- С.413,414.
40. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – С. 162.
41. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 777, 778.
42. Там само. – С. 757-758.

4.3. Кадри промисловості періоду радянської індустріалізації під кутом зору дослідників в умовах післявоєнної доби і наростання системної кризи в СРСР

1. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. За 50 лет. В 5-ти т. – М., 1967. – Т. 2. – С. 676.
2. Народное хозяйство СССР. 1922-1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник. – М., 1972. – С. 35.
3. Маркус Б.Л. Труд в социалистическом обществе / Б.Л. Маркус. – М., 1939. – С. 212-214.
4. Ворожейкин И.Е. О некоторых вопросах историографии советского рабочего класса / И.Е. Ворожейкин // Очерки по историографии советского общества. – М., 1965. – С. 259.
5. Маркус Б.Л. Назв. праця. – С. 271.
6. Слободинская Ф.Л. Рабочий класс Украины в период борьбы за социалистическую индустриализацию (1926-1929 гг.) / Ф.Л. Слободинская. – К., 1948; Щербина Й.Т. Робітничий клас України в період першої п'ятирічки (1928-1932) / Й.Т. Щербина. – К., 1949.
7. Богачева П.М. Рост рабочего класса СССР в годы первой п'ятилітки / П.М. Богачева // Вопросы истории. – 1953. - № 8. – Режим доступа: <http://files.history.spbu.ru/25942DBC-8C99-4E16-A140-6CBEC842EFA7/>. – Назв. с экрана.

8. Берлин Л.И. Большевики Украины в борьбе за организацию социалистического соревнования в тяжелой промышленности в годы первой пятилетки / Л.И. Берлин. – Харьков, 1951; Лысенко В.Г. Рабочие Харькова в борьбе за социалистическую индустриализацию страны в период первой пятилетки / В.Г. Лысенко. – К., 1951; Мартыненко И.Г. Борьба КП(б)У за осуществление решений XIV съезда ВКП(б) о социалистической индустриализации (1926-1927 гг.) / И.Г. Мартыненко. – К., 1952; Вишнякова В.И. Донецкая партийная организация в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926-1929 гг.) / В.И. Вишнякова. – К., 1952; Эпштейн А.И. Борьба рабочих машиностроительной промышленности Украины за досрочное выполнение первой пятилетки / А.И. Эпштейн. – Харьков, 1953; Виноградов А.П. Трудовой и политический подъем горняков Криворожского железорудного бассейна в год великого перелома (1929 г.) / А.П. Виноградов. – Харьков, 1954 та ін.

9. Дадыкин Р.П. Начало классового социалистического соревнования / Р.П. Дадыкин. – М., 1954.

10. Шкаратан О.И. Методологические аспекты изучения истории советского рабочего класса / О.И. Шкаратан // Вопросы истории. – 1966. - № 4. – С. 11.

11. Афанасьев Ю.С. Вопросы библиографии по истории советского рабочего класса. – Сб. «Вопросы историографии и источниковедения истории рабочего класса СССР». Изд. ЛГУ, 1962. – С. 68-75.

12. Якубовська С.И. К вопросу об изучении и публикации источников советского периода / С.И. Якубовська // Проблемы источниковедения. – Вып. 4. – М., 1955. – С. 51.

13. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России / А.Г. Рашин. – М., 1958.

14. Лельчук В.К. К изучению вопроса о численности рабочего класса СССР... - С. 207.

15. Лельчук В.С. К изучению вопроса о численности рабочего класса / В.С. Лельчук // Вопросы историографии рабочего класса СССР. Редколл. Ким М.П. (гл. ред.) и др. – М., 1970. – С. 213.

16. Глезерман Г.Е. Переход от социализма к коммунизму / Г.Е. Глезерман // От социализма к коммунизму. – М., 1962 ; Його ж. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР / Г.Е. Глезерман. – М.: Госполитиздат, 1949. - 492 с.

17. Немчинов В.С. Великая Октябрьская социалистическая революция и изменения классовой структуры советского общества. «Всемирно историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции» / В.С. Немчинов.– М., 1957. – С. 65.

18. «Народное хозяйство СССР». Статистический сборник. – М., 1956. – С. 19.

19. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда / С.Г. Струмилин. – 1957. – 735 с.

20. Методологические вопросы изучения уровня жизни трудящихся. – М., 1959. – 250 с.; История СССР. – 1960. – № 3 – С. 9–31.; Вопросы истории. – 1960. – № 9.

21. Ворожейкин И.Е. К вопросу о довоенной историографии советского рабочего класса / И.Е. Ворожейкин // История СССР. – 1961. – № 3; його ж: Вопросы формирования советского рабочего класса в исторической литературе после XX съезда КПСС // Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. – М., 1962.

22. Матюгин А.А. Основные направления развития рабочего класса СССР в переходный период от капитализма к социализму / А. А. Матюгин // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917-1961 гг.). – М., 1962. – С.10

23. Минц Л.Е. Вопросы построения баланса труда в СССР / Л.Е. Минц // Уч. зап. по статистике. – Т. 4. – М. : Изд. АН СССР, 1959.

24. Немчинов В.С. Великая Октябрьская социалистическая революция и изменение классовой структуры советского общества / В.С. Немчинов // Всемирно-экономическое значение Великой Октябрьской социалистической революции : сб. ст. – М., 1967. – С. 54-71.

25. Губарева О.Е. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР / О.Е. Губарева. – М.: Госполитиздат, 1955 . – 96 с; Ким М.П. О закономерностях культурной революции / М.П. Ким // Вопросы истории. – 1960. - № 5 ; Рашин А.Г. Рост культурно-технического уровня рабочего класса СССР в 1917-1958 гг. : ист.-стат. очерк / А.Г. Рашин // История СССР. – 1961. – № 2 – С. 10-24.

26. Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса. – М., 1961 – С. 40 .

27. Рогачевская Л.С. Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации (1926-1927 гг.) / Л.С. Рогачевская. – М., 1959; Дробижев В.З. Советский рабочий класс в период социалистической реконструкции народного хозяйства / В.З. Дробижев. – М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1961. – 63 с.; Анкудинова Л.Е. Изменения в составе рабочего класса СССР в период построения социализма (1917-1937 гг.) / Л.Е. Анкудинова // Из истории рабочего класса СССР. – Л., 1962; Панфилова А.М. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки (1928-1932) / А.М. Панфилова. – М., 1964 . –174 с.; Слуцкий А.Е. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932) / А.Е. Слуцкий. – К., 1963 . – 260 с.; Рабочий класс и технический прогресс. – М.: Наука, 1965 – 360 с.; Козлова О.В. Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса / О.В. Козлова. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959 – 218 с.; Окладной Г.М. Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса / Г.М. Окладной. – М., 1961. – 136 с.

28. Ворожейкин И.Е. Очерк историографии рабочего класса СССР / И.Е. Ворожейкин. – М., 1975. – С. 93.

29. Шкаратан О.И. Изменения в социальном составе фабрично-заводских рабочих Ленинграда (1917-1928 гг.) / О.И. Шкаратан // История СССР. – 1959. - № 5.

30. Шкаратан О.И. Проблемы и методы изучения социального состава советского рабочего класса / О.И. Шкаратан // Из истории рабочего класса СССР. Сб. – Л., 1962.

31. Сонин М. Я. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда / М.Я. Сонин. – М., 1959. - 248 с.

32. Некоторые проблемы изучения социальной структуры советского общества. Тезисы докладов к Всесоюзной научной конференции «Изменения социальной структуры советского общества» (январь 1966). – Л., 1965; Материалы для обсуждения на конференции «Изменения социальной структуры советского общества». Вып. 1. – М., 1965; Изменения внутриклассовой структуры рабочего класса : тез. докл. к Всесоюзной научной конференции «Изменения социальной структуры советского общества». – К., 1965; Изменения социальной структуры социалистического общества : Материалы к всесоюзной теоретической конференции в Минске. – Свердловск, 1965.

33. Лельчук В.С. Изучение социалистической индустриализации в 1926-1934 гг. / В.С. Лельчук // История и историки. – М., 1965. – С. 2-26.

34. Довженко М. Ликвидация безработицы и осуществление права на труд / М. Довженко // Научные труды / Моск.игос. экон. ин-т. Вып. 10. – М., 1957; Його ж. Ликвидация безработицы и осуществление права на труд в СССР: автореф. дис. ...канд. ист. наук. – 1957. – С. 1.

35. Дробижев В.С., Лельчук В.С. Индустриализация СССР и социальный прогресс // Очерки по историографии советского общества: сб. статей / под ред. М.Е. Найденова (отв. ред.) и др. – М., 1967. – С. 125.

36. Сычева А.С. К вопросу о ликвидации безработицы в СССР // Учен. зап. /Моск. обл. пед. ин-т им. Н.К. Крупской. История СССР. – 1963. – Вып. 7. – С.; й ж. Как была ликвидирована безработица в СССР // Вопросы

истории. – 1967. - № 1; Суворов К.И. Ликвидация безработицы в СССР – великое завоевание партии и народа / К.И. Суворов // Вопросы истории КПСС. – 1966. - № 12.

37. Суворов К.И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917-1930) / К.И. Суворов. – М., 1968; Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917-1930 гг. / Л.С. Рогачевская. – М., 1973.

38. Рогачевская Л.С. Решающий этап ликвидации безработицы в СССР / Л.С. Рогачевская // История СССР. – 1968. - № 3.

39. Вопросы истории. – 1966. – № 4. – С. 11.

40. Гольцман М.Т. Как нельзя пользоваться статистическими материалами / М.Т. Гольцман // Вестник статистики. – 1961. - № 3; Його ж. Об использовании историками статистических материалов / М.Т. Гольцман // История СССР. – 1962. - № 6.

41. Вестник Московского университета. Серия IX. История, 1964, № 5.

42. Лебедева Н.Б., Шкаратан О.И. Очерки истории социалистического соревнования. – Ленинград, 1966.

43. Рогачевская Л.С. Движение за коммунистический труд: история проблемы. – М., 1968.

44. Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932 гг.). – К., 1963.

45. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С. 309.

46. Сирцова С.М. За покликом великої мети / С.М. Сирцова. – К., 1966.

47. Історія робітничого класу Української РСР: в 2-х т. – К., 1967; История рабочих Донбасса: в 2-х т. – К., 1981.

48. Население и трудовые ресурсы Донбасса. – К., 1977.

49. Белатов А.А. Экономические и социальные аспекты профессионально-квалификационного состава рабочих в условиях технического прогресса (на материалах угольной промышленности Донбасса) / А.А. Белатов. – Донецк, 1974.

50. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987. – С. 312.

51. Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства / М.В. Резницкая. – С. 96, 98.

52. Ворожейкин И.Е. Рабочий класс – ведущая сила советского общества: Вопросы историографии и методологии / Ворожейкин И.Е., Сенявский С. Л. – М., 1977. – С. 195.

53. Єфременко Є. Могутній засіб організації активності мас: (З історії розвитку соц. Змагання на Україні) / Є. Єфременко. – К., 1959; Кудлай О.С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці / О.С. Кудлай. – К., 1962; Сидоренко В.П. Шляхом великого почину / В.П. Сидоренко. – К., 1965; КППС – організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України. – К., 1975 і ін.

54. Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за творення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932) / А.І. Епштейн. – Х.: Вид-во ХДУ, 1968. – 195 с.

55. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929 рр. / В.М. Довгопол. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 196 с.

56. Олійниченко М. Д. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції: діяльність компартії України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів, 1928-1937 рр. / Олійниченко М. Д., М.А. Коновалов. – К., 1973. – С.130.

57. Бабко Ю.В.. У боротьбі за соціалізм: з досвіду Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Ю.В. Бабко. – К.: Вища шк., 1974. – С. 145.

58. Пономаренко Г.Я. Во главе трудового подъема: (Коммунисты Донбасса – организаторы соц. Соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки) / Г.Я. Пономаренко. – К., 1971.

59. Лихолобова З.Г. Поступь новаторов / З.Г. Лихолобова. – Донецк: Донбасс, 1976.

60. Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу, 1921-1937: (На матеріалах Української РСР) / Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. – К., 1980.

61. Зимогляд Ф.Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс в 1928-1941 гг.: (Из опыта работы парт. орг. Донбасса). – М., 1973; Дольчук А.В. Боротьба Комуністичної партії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921-1937 рр.) А.В. Дольчук. – К., 1974.

62. Лобурець В. Формування кадрів робітничого класу України (1921-1932 рр.) / В. Лобурець. – Харків, 1974. – 158 с.

63. Лихолобова З.Г. Из истории интернациональных связей рабочих Донбасса (1925-1928) // Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС ДонГУ. – Донецк, 1970; її ж. До історії ліквідації безробіття в Донбасі (1926-1930) // Укр. іст. журн. – 1971. - № 5. – С.109-115; її ж. Поповнення робітничих кадрів Донбасу на початку реконструктивного періоду (1926-1928) // Питання історії народів СРСР. – 1972. - № 13; її ж. Источники пополнения и рост численности рабочих Донбасса в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937) // История СССР. – 1973. - № 2; її ж. Зростання і згуртування робітничих рядів Донбасу в роки другої п'ятирічки // Укр. іст. журн. – 1973. - № 12; її ж. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.). – Донецк, 1973; її ж. Поступь новаторов. – Донецк, 1976; Вона ж. Поступь новаторов // Страною возвеличенный Донбасс: очерки / сост. З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1987. – С. 47-72.

5.1. Парадигми промислового розвитку 1920-30-х років

1. Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: політичний портрет. – К., 1990; Маршрутами історії / Редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас, Р. Я. Пиріг, В. Ф. Солдатенко. – К., 1990; Панчук М. И., Диброва С. С. 20–30-е. Документы, факты, свидетельства // Коммунист Украины, 1990, № 4. – С. 70–84.

2. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки. (На матеріалах парторганізацій України. 1921–1941 рр.) – К., 1990.
3. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Едмонтон, 1991; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.
4. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. – С. 76–88.
5. Васильєв В. Економічна політика керівництва УСРР в середині 1920-х рр.: діяльність Л. Кагановича / В. Васильєв // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 402–411.
6. Васильєв В. Назв. праця. – С. 407.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К., 1999. – С. 181–190, 208.
8. Там само. – С. 351–352.
9. Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 20-ті роки. – К., 1997; його ж. Промислові трести України у роки НЕПу (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... докт. економ. наук / В.І. Гринчуцький. – К., 1998.
10. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
11. Там само. – С. 23.
12. Там само. – С. 46.
13. Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко. – К., 2004. – С. 46.
14. Там само. – С. 53.
15. О реорганизации управления промышленностью: Постановление ЦК ВКП(б), 5 декабря 1929 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) : сб. док. за 50 лет. – М., 1967. – Т. 2. – С. 136–142.

16. Гриневич В. А. Вказ. праця. – С. 54.

17. Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: автореф. дисс. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / А.Н. Бут. – К., 1991; Анисимова М.Ф. Органы партийно-государственного контроля и осуществление социально-экономической политики (1921–1925 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / М.Ф. Анисимова – К., 1991. – 24 с.; Диланян А.А. Регулирование внутреннего рынка 1921–1923 гг. – К.: Знание, 1991. – 48 с. та ін.

18. Лихолобова З.Г. Частное предпринимательство в промышленности и торговле в условиях НЭПа / З.Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З. Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 1992. – Кн. 2. – С. 3–22.

19. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.); його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; його ж. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.; Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко. – К., 2004. – 530 с.

20. Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 3–17.

21. Бут О. М. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / А. Н. Бут. – К.: КГУ, 1991; його ж. Сталинизация промышленности: развитие и размещение производительных сил УССР. – Донецк: ДонГУ, 1995. – 34 с.

22. Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30 рр. ХХ ст. ... – С. 43.

23. Безпалов М.Є. Історія України: погляд із сьогодення / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 306 с.;

Бут О.М. Міжвоєнна доба світової історії (1918–1938 рр.) / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, П.В. Добров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 70 с.

24. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.) / В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.

25. Там само. – С. 64.

26. Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О.А. Пиріг. – К.: УКРНДІСВ, 1996. – 200 с.; її ж. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київ. нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.; її ж. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2002. – 42 с. та ін.

27. Чорна Н.В. Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917–початок 30-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.В. Чорна. – Х., 1998. – 18 с.

28. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 432 с.; Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. – К.: Абрис, 1997. – 607 с.; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 1999. – 482 с.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 624 с.

29. Максудов С. Документи з архіву ОДП. 1921–1927 рр. / С. Максудов // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 100–111; Ляковська С.П. Діяльність ДПУ УСРР в економічній сфері у Донбасі / С.П. Ляковська // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [Гол. ред. П. В. Доброва]. – 2002. – №3/4. – С. 113–121.

30. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Терещенко Р.К., Іваненко В. В.,

Прокопенко Л. Л. – Д.: Науково-редакц. центр обл. редкол. по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2002. – 240 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. 1. – Донецьк, 2004. – 646 с.; Кн. 2. – Донецьк, 2005. – 622 с.; Кн. 3. – Донецьк, 2006. – 623 с.; Кн. 4. – Донецьк, 2007. – 617 с.; Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. – Луганськ, 2005. – 736 с.; Кн. 2. – Луганськ, 2005. – 701 с.; Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн. 1. Ч. 1. – Х., 2005. – 799 с.

31. Никольський В.Н. НЭП в Донбассе / В.Н. Никольський, В.И. Изюмов. – Донецьк, 1992. – 112 с.

32. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УССР (1921–1929 рр.) / О.О. Сушко; НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 96 с.; його ж. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.) : іст.-теоретич. аспект : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Сушко. – К., 2004. – 31 с.

33. Сушко О.О. Кустарні промисли в Україні періоду непу / О.О. Сушко // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 117–125; його ж. Соціально-професійний тип сільського кустаря-підприємця в Україні 1920-х рр. / О. О. Сушко // Там само. – 2003. – № 1. – С. 84–90.

34. Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.П. Волосник. – Харків, 2004. – 30 с. та ін.

35. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М.М. Олійник. – Харків, 1998. – 128 с.; Шкодін Л.Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921–1930 рр.) / Л.Г. Шкодін // Вісник Харківського університету. – 1998. – Вип. 2. – С. 216–226; Олійник М.М. Заключення колективних угод на приватних виробництвах України у 1921–1929 рр. / М.М. Олійник // Вісник ХДПУ. – 1999. – Вип. 38. – С. 55–62.; його

ж. Політика державних та партійних органів щодо приватних підприємств у період непу / М. М. Олійник // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 16–29.

36. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Морозов. – К., 1994. – 35 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В. І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.

37. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків: «Основа», 1997. – 400 с.

38. Крашенинников А.И. Международное кооперативное движение / А.И. Крашенинников. – М.: Экономика, 1977. – 223 с.; його ж. Кооперация в современном мире / А. И. Крашенинников. – М.: Экономика, 1987. – 143 с.; Файн Л. Е. Развитие кооперации в СССР в 20-е гг. Основные проблемы и итоги их изучения / Л. Е. Файн. – Иваново: Иванов. гос. ун-т, 1988. – 84 с.; його ж. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л. Е. Файн. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1994. – 276 с. та ін.

39. Смирнов В. М. Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті рр.: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Смирнов. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.; Мазур В. М. Кооперативний рух у національних районах УСРР (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Мазур. – Харків, 2000. – 20 с.; Голець В.В. Кооперативний рух північного лівобережжя України в період НЕПу (20-ті рр, ХХ ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Голець. – Х., 2004. – 20 с.; Бабенко С.Г., Гончарук Я.А., Гелей С.Д. Історія кооперативного руху. – Львів: Ін-т українознавства НАН Укр., 1996. – 410 с.

40. Низова Л. В. Промислова кооперація на Україні (з історії малого бізнесу) / Л. В. Низова. – К.: Ін-т іст. України, 1993. – 112 с.

41. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919–1939 рр.) (спроба історичної студії) / Є. Пастернак. – Торонто: ЄВШАН-ЗІЛЛЯ, 1979. – 316 с.
42. Там само. – С. 89.
43. Моргун О. Нарис історії кооперації України / О. Моргун. – Мюнхен: Б. В., 1966. – 270 с.
44. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
45. Гимпельсон Е. Г. НЭП и Советская политическая система 20-е гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М.: Ин-т рос. ист. РАН, 2000. – 437 с.
46. НЭП: приобретения и потери. – М.: Наука, 1994. – 217 с.; Россия нэповская / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 472 с.; Лютов Л.Н. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху НЭПа / Л.Н. Лютов. – Ульяновск : УЛГУ, 2002. – 266 с.
47. Демчик Е.В. История частного предпринимательства в России в 1920-е гг.: от возрождения к ликвидации / Е.В. Демчик // Очерки истории бизнеса: Сб.-СПб, 2001. – С. 84–109; Петрова С.М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы НЭПа (1921–1927 гг.): автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / С.М. Петрова. – М., 1992. – 24 с.
48. Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок снабжения населения в годы индустриализации 1927–1941 / Е. А. Осокина. – М.: Росспэн, 1998. – С. 5–53; її ж. Предпринимательство и рынок в повседневной жизни первых пятилеток. На примере рынка потребительских товаров / Е. А. Осокина. // Социальная история. Ежегодник 1998/1999. – М.: Росспэн, 1999. – С. 339–342.
49. Вальтер Ойкен. Основные принципы экономической политики / Ойкен Вальтер. – М.: Прогресс Универс, 1995. – С. 302–303.
50. Дэвис Р.У. Нэп и современность / Р.У. Дэвис // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 78.

51. Лойберг М. Я. История экономики / М. Я. Лойберг. – М.: ИНФРА-М, 2001. – С. 108.
52. Кейнс Д. Беглый взгляд на Россию – 1925 г. / Д. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 137–149.
53. Carr E. The Bolschevic Revolution. 1917–1923. – Vol. 2. – London. – 1966; Sikorski C. Cienie Nep-u. Sprzeznosci Socializmu w latach 1921–1929. – W-wa, 1986. – 216 s.
54. Історія народного господарства УРСР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985.
55. Історія економічної думки в Україні. – К. : Либідь, 1993. – С. 251.
56. Гринчуцький В.І. Промислові трести України у роки НЕПу (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. екон. наук: спец. 08.01.04 / В.І. Гринчуцький. – К., 1998. – 33 с.
57. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук: спец. 08.01.04 / І.В. Лантух. – Х., 2001. – 18 с.
58. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу / Б.Д. Лановик, З.М. Матусевич, Р.М. Матейко. – К.: Вікар, 2001. – 477 с.
59. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко, В.Г. Галюк, С.Д. Галей. – Львів, 1995. – 348 с.
60. Кучерявенко Н. П. Налоговое право / Н. П. Кучерявенко. – Харьков: Консум, 1997. – 432 с.
61. Заболоцький Б.Ф. Економіка України / Б.Ф. Заболоцький, М.Ф. Кокотко, Т.С. Смовженко. – Львів: ЛБК НБУ, 1997. – С. 116.

5.2. Господарники-новатори індустріального прориву 1930-х років і стахановський рух під кутом зору сучасників

1. Бут А. Н. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20–30-х годах XX столетия: от новых источников к новому осмыслению / А.Н. Бут, П.В. Добров. – Донецк, 2000; Бондаренко В.С. Вугільний Донбас в умовах

радянської модернізації країни / В.С. Бондаренко. – Донецьк, 2007; Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / В. В. Іваненко. – Донецьк, 2003; Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). – Донецьк, 2006; Нікольський В. М. Політичні репресії 1937–1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2011.

2. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. перша. – Донецьк: Регіон, 2004. – С. 365–368.

3. Там само. – С. 371–375.

4. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. третя. – Донецьк: Регіон, 2006. – С. 39, 270.

5. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. восьма. – С. 372.

6. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. перша. – С. 366.

7. Там само. – С. 365.

8. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: іст. досвід і уроки / О. М. Бут. – К.: Либідь, 1990. – С. 159–163; Бут А. Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг. (историко-партийный аспект) : автореф. дисс... – С. 32.

9. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. перша. – С. 372.

10. Там само. – С. 371.

11. Там само. – С. 237–240.

12. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. третя. – С. 270.

13. Комановський А. З. Трагедія першого директора Запоріжсталі / А. З. Комановський // Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. перша. – Запоріжжя: Дніпропетровський металург, 2004. – С. 187–191.

14. Там само. – С. 188.

15. Там само.

16. Там само. – С. 187.

17. Бут О.М. Триумф і трагедія генерала від металургії / О. М. Бут // Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. перша. – Донецьк: Регіон, 2004. – С. 383–391.
18. Там само. – С. 355–358.
19. ДАДО. – Ф. П-251. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 6.
20. Там само. – Ф. П-19. – Оп. 19–1. – Спр. 1250. – Арк. 120.
21. Реабілітовані історією. Донецька область. Кн. перша. – С. 391.
22. Бут А.Н. «Буденовское дело» / А.Н. Бут, А.А. Бут // Взгляд (Донецк), 1995. – № 17–21; Бут Г.О. Будьоновські вороги (Донбас): міфи та дійсність / Г.О. Бут, О.О. Бут // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1–2. – С. 109–118.
23. Бондаренко В. С. Маловідомі імена нової генерації господарників Донбасу передвоєнної доби / В. С. Бондаренко // Схід. – 2003. – № 8 (58). – С. 100.
24. Довідки про громадян, що були репресовані на території Донецької області // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – Донецьк: КП «Регіон», 2005. – С. 542–543.
25. Бут Г. Будьоновські вороги (Донбас) : міфи та дійсність / Г. Бут, О. Бут // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1997, № 1–2. – С. 110.
26. Бут О.М. «Будьонівська справа»: міфи і реальність / О. М. Бут, П. В. Добров // Реабілітовані історією... Кн. 1. – С. 395–401.
27. ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 6.
28. 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 110.
29. Социалистический Донбасс. – 1936. – 21 травня.
30. Архів тимчасового збереження документів СБУ в Донецькій області. – м. Донецьк. – Спр. 6459. – 2 Ф. – Т. 1. – Арк. 2; Т. 5. – Арк. 70.
31. Толстих І. Дійшла черга до делегатів з'їзду «переможців» / І. Толстих // Відроджена пам'ять: книга нарисів. – Д., 1999. – С. 323.
32. Терещенко Р. К. З когорти петровців / Р. К. Терещенко // Відроджена пам'ять: книга нарисів. – Д., 1999. – С. 287.

33. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Д., 2002. – С. 168.
34. Терещенко Р.К. З когорти петровців... – С. 291.
35. Бут О. М. Нова генерація господарників під жорнами репресій / О. М. Бут, Є. В. Зозуля // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – С. 408.
36. З висновку Головної військової прокуратури СРСР у справі Манаєнкова Йосипа Петровича 31 січня 1956 р. // Свідчення з минулого: мовою документів. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 215.
37. Терещенко Р. К. Захисник «ворогів народу» / Р. К. Терещенко // Там само. – С. 342–350.
38. Назвемо всіх поіменно // Реабілітовані історією. Луганська область : у 3-х кн. – Луганськ, 2005. – Кн. 2. – С. 133.
39. Михайличенко В. В. За вищою нагородою – найвища міра покарання / В. М. Михайличенко // Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. – С. 203–207.
40. Коментар начальника УСБУ в Луганській області, члена облредколегії книги «Реабілітовані історією» у 1994–1998 роках Ю. В. Землянського / Ю. В. Землянський // Реабілітовані історією. Луганська область. Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С. 93–97.
41. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим... – С. 146–147.
42. Нікольський В. М. Політичні репресії 1937–1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки / В. М. Нікольський. – Каштан, 2011. – С. 101.
43. Там само. – С. 102.
44. Там само. – С. 102, 132.
45. Там само. – С. 134, 144.
46. Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу та стахановський рух у другій половині 1930-х років / О. В. Струченков // Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 3. – С. 179.

47. Нікольський В. М. Політичні репресії... – С. 132, 152, 161.
48. Бажан О. За кулісами стахановського руху / О. Бажан. // Краєзнавство: наук. журн. / гол. ред. П.Т. Тронько. – К., 2010. – № 4. – С. 110.
49. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим і політичні репресії... – С. 97.
50. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 440. – Арк. 7.
51. Бондаренко В. С. Вугільний Донбас в умовах радянської модернізації країни. – С. 84.
52. КПСС в резолюциях... – Т. 6. – С. 338–391.
53. Касперович В. М. Адміністративно-командне керівництво промисловістю Донбасу у 1938 – червні 1941 років: автореф. дис... канд. іст. наук / В. М. Касперович; ДонНУ. – Донецьк, 2002. – 19 с.; Суюсанов Л. Вугільна промисловість і шахтарі України в роки другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук / Л. І. Суюсанов; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – 18 с.; Москалюк Б. А. Стахановское движение и пресса / Б. А. Москалюк // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка, 2005. – № 8. – С. 86–90; Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х–1930-і роки): формування, умови життя, діяльність: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Струченков; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2008. – 277 с. Бондаренко В.С. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації країни (1925–1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.С. Бондаренко. – Донецьк, 2004; Бут О.М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.) : монографія / О. М. Бут, В. С. Бондаренко К. В. Нікітенко. – Донецьк, 2005. – 355 с.
- 54.Троян Н. П. Мы покоряем время. Стахановское движение: взгляд с порога 90-х / Н. П. Троян // Донбасс. – 1990. – № 1. – С. 67–90; Донбасс в 20–30-е годы: Возвращаясь к истокам. Научно-популярные очерки /сост. Н. Ф. Бабенко. – Донецк, 1990; Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність / Ю. В. Сиволоб // Український історичний журнал. – 1990. – № 3.

55. Проблеми історії України : факти, судження, пошуки: респ. міжвідом. журн. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 60–68; Барбер Д. Ж. Рабочий класс в период индустриализации: достижения и провалы советской историографии // История и історики / под. ред. И. Д. Ковальченко. – М., 1995; Куглер С. Политика формирования рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины (1921–1941): системный анализ / С. Куглер. – Донецк, 1997. – С. 163.

56. Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм / Р. Майер // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 55–66; Куромия Х. Сталинский «великий перелом» и процесс над «Союзом освобождения Украины» / Х. Куромия // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 118–147; Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Укр. іст. журн. – 1994. – №. 1. – С. 88–101.

57. Троян М. П. Стахановський рух: новий погляд / М. П. Троян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: респ. міжвід. зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1991. – Вип. 1. – С. 69–84; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.

58. Большой энциклопедический словарь. – Изд. второе, перераб. и доп. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. – СПб., 2001; Факты. – 2000. – 31 авг.; Довжук І. В. Історія України: імена, події, факти (XX століття). – Луганськ, 2002; Правда через годы: статьи, воспоминания, документы. Вып. 6. – Донецк, 2002. – С. 36–64; УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія. – К., 2006; Ізюмов В.І. Історія України. – Донецьк, 2006; Білоцерковський В.Я. Історія України. – К., 2007; Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки / А. Климов. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 304 с.

59. Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу та стахановський рух у другій половині 1930-х років / О.В. Струченков //

Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол.: О.Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. 3. – С. 175.

60. Бабко Ю.В. Виникнення і розвиток стахановського руху в промисловості республіки / Ю.В. Бабко // Наук. пр. з історії КПРС: міжвід. наук. зб. – К., 1968. – Вип. 23. – С. 77.

61. Шахта имени Ильича. – Донецк: Донбасс, 1970. – С. 23.

62. Історія України: нове бачення: в 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – С. 237.

63. Бут О.М. Проблеми управління... – С. 164; Бут А. Н. Организация управления... – С. 33.

64. Куглер С. Назв. праця. – С. 165.

65. Факты. – 2003. – 31 августа.

66. Коновалов В. Трагедия Стаханова / В. Коновалов // Еженедельник 2000. – 2012. – № 4. – 27 янв. – 2 февр.; Трагедия Стаханова: Ракурс. – Режим доступа: <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/rakurs/77978>. – Назв. с экрана; В отвал: Трагедия Стаханова // Стаханов : сайт города. Новости... – Режим доступа: <http://www.dety.org.ua/history/11111-v-otval-tragediya-stahanova.html> та ін. – Назв. с экрана. – Опубл.: 30.01.12

67. Малахов В. Феномен Стаханова / В. Малахов // Зеркало недели. Украина, 1998. – № 41. – Режим доступа: // http://zn.ua/SOCIETY/fenomen_stahanova-13250.html. – Назв. с экрана.

68. Социалистический Донбасс. – 1935. – 15 сент.

69. Бут А. Н. Нас водила молодость... / А. Н. Бут // Горняк / Торезская город. газета. – 2010. – 20 марта.

70. Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937 (На матеріалах Української РСР) / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна. – К., 1980. – С. 237.

71. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 209.

72. Там само. – С. 208.

73. Радянський проект для України / Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. – К., 2004. – С. 40–64.

74. История Украины / Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.А., Сарбей З. Г. – К.: Освіта, 1991. – 368 с.; Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Ч. 1. (1917–1945 рр.). – К., 1994; Історія України / за заг. ред. В.А. Смолія. – К. Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – 416 с.; Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення / В.Ф. Остафійчук. – К., 2002; Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б.Д. Лановик, З.М. Матусевич, Р.М. Матейко. – К., 2002. – С. 64–91, 110–188, 225–314, 423–470.; Бойко О. Д. Історія України. – К.: Академія, Оригінал-Макет, 2002. – 656 с.; Історія України ХХ століття / керівн. автор. кол. А. Г. Слюсаренко. – К., 2000; Історія України / керівн. автор. кол. Р. Д. Лях. – Донецьк, 2002 .

75. История России, ХХ век: учебник для студентов вузов / А. Н. Боханов, П. Н. Зыряков, В. П. Дмитренко и др. – М., 1999; История России: (Россия в мировой цивилизации): курс лекций / сост. и отв. ред. А. А. Радугин. – М.: Центр, 2001. – 352 с.; История России: [учеб. пособие для вузов] / В. А. Кувшинов, С. В. Пронкина, К. А. Соловьева и др.; под ред. В. А. Кувшинова и др. – М., 2003; История России: учебник для вузов / А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, ист. фак. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2001. – 514 с.

76. Безпалов М.Є. Історія України: погляд із сьогодення / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 306 с.

77. Історія України: нове бачення: у 2-х т. – К., 1996; Бут А.Н. Сталінізація промисленості (II пол. 20х–30-е годы). – Донецьк, 1996; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999; Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003; Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О.М. Бут, П.В. Добров. – Донецьк, 2002; Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України;

голов. ред. О. М. Стоян; керівн. автор. кол. О.П. Реєнт. – К., 2002;
Лихолобова З.Г. Избранные труды / З.Г. Лихолобова. – Донецк, 2003;
Бондаренко В.С. Вугільний Донбас в умовах радянської модернізації країни
(1925–1941 рр.) / В.С. Бондаренко. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С.162.

78. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О.М. Бут. – К., 1990. – С. 157–185; Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг.: автореф. дис... С. 31–35.

79. Лихолобова З.Г. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000-х років: історіографія / З.Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2008. – Кн. 15/16. – С. 100.

80. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки... – С. 157–185; Бут А. Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921–1941 гг. (историко-партийный аспект): дис... докт. истор. наук. – Донецк, 1991. – С. 326–383.

81. Олександр Микитович Бут: біобібліогр. покажчик до 70-річчя з дня народження / уклад.: Безпалов М. Є., Бондаренко В. С. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – С. 12.

82. Там само. – С. 47–80; Лихолобова З. Г. Назв. праця. – С. 100; її ж. Рабочие Донбасса в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937): автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Донецк, 1974. – 42 с.

83. Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка / гол. ред. С. Я. Харченко. – Луганськ, 2005. – № 8 (88). – 133 с.

84. Алексей Стаханов: Человек – символ, Человек – легенда, Человек – загадка (ред. совет: О. А. Марштупа, А. А. Постнов, О. Ф. Мартынцов). – Донецк, 2005. – 196 с.

85. Донбасс. – 2010. – 3 авг.

86. Мягкого угля и крепкой кровли / интервью С. Шемука // Донбасс, 2010. – 29 августа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: / <http://donbass.ua/news/region/2010/08/29/mjagkogo-uglja-i-krepkoi-krovli.html>. – Назв. с экрана.

87. Коновалов В. Трагедия Стаханова / Валерий Коновалов // Еженедельник 2000. – 2012. – № 4. – 27 янв.–2 февр.; <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/rakurs/77978>; В отвал: Трагедия Стаханова // Стаханов: сайт города. Новости. – Режим доступа: <http://www.dety.org.ua/history/11111-v-otval-tragediya-stahanova.html>. – Назв. с экрана.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

I. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

1. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 1, спр. 520. – Арк. 3-75.
2. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 3, спр. 6. – Арк. 7-43.
3. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 4, спр. 33. – Арк. 2-15.
4. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 4, спр. 1021. – Арк. 3-25.
5. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 4, спр. 1023. – Арк. 5-37.
6. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 4, спр. 1557. – Арк. 2-9.
7. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 9, спр. 900. – Арк. 16-37.
8. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 10, спр. 1847. – Арк. 5-95.
9. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 10, спр. 2263. – Арк. 3-27.
10. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 11, спр. 1033. – Арк. 2-88.
11. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 11, спр. 1847. – Арк. 3-159.
12. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 11, спр. 2722. – Арк. 37-210.

13. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 12, спр. 54. – Арк. 3-26.
14. Ф. 34. «Документи Вищої Ради Народного господарства України», оп. 12, спр. 520. – Арк. 26.
15. Ф. 337. «Документи Державної планової комісії УРСР», оп. 1, спр. 6690. – Арк. 39.
16. Ф. 337. «Документи Державної планової комісії УРСР», оп. 1, спр. 6705. – Арк. 3-115.
17. Ф. 337. «Документи Державної планової комісії УРСР», оп. 1, спр. 6707. – Арк. 3-27.
18. Ф. 337. «Документи Державної планової комісії УРСР», оп. 1, спр. 6708. – Арк. 44.
19. Ф. 539. «Документи Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (Рабсількрін) УРСР», оп. 3, спр. 68. – Арк. 3-49.
20. Ф. 539. «Документи Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (Рабсількрін) УРСР», оп. 5, спр. 1092. – Арк. 74.
21. Ф. 539. «Документи Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (Рабсількрін) УРСР», оп. 11, спр. 114. – Арк. 65-105.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

22. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 1, спр. 284. – Арк. 65-92.
23. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 1, спр. 923. – Арк. 3-75.
24. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 1, спр. 925. – Арк. 2-57.
25. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 1, спр. 928. – Арк. 3-35.
26. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 6, спр. 6. – Арк. 2-19.

27. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 6, спр. 440. – Арк. 12-154.

28. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 20, спр. 2715. – Арк. 1-29.

29. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 20, спр. 2717. – Арк. 5-115.

30. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 20, спр. 2720. – Арк. 3-111.

31. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 20, спр. 2728. – Арк. 1-75.

32. Ф. 1. «Центральний комітет комуністичної партії України», оп. 20, спр. 2760. – Арк. 37-210.

Російський центр збереження і дослідження документів новітньої історії

33. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 21, спр. 4668. – Арк. 44-173.

34. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 21, спр. 4712. – Арк. 119-228.

35. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 21, спр. 4743. – Арк. 215-319.

36. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 21, спр. 4843. – Арк. 210-280.

37. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 21, спр. 4844. – Арк. 46-236.

38. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 1. – Арк. 10-212.

39. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 9. – Арк. 6-150.

40. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 17. – Арк. 6-86.

41. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 26. – Арк. 5-73.
42. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 36. – Арк. 90-247.
43. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 202. – Арк. 16-105.
44. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 26, спр. 280. – Арк. 222-342.
45. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 67, спр. 261. – Арк. 1-152.
46. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 67, спр. 389. – Арк. 9-117.
47. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 67, спр. 492. – Арк. 1-136.
48. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 68, спр. 656. – Арк. 1-132.
49. Ф. 17. «Документи Центрального комітету комуністичної партії Радянського Союзу», оп. 74, спр. 117. – Арк. 1-115.
50. О необходимости наблюдения и помощи концессионерам со стороны ГПУ. Записка Ф.Э. Держинского В.Р. Менжинскому. 23 декабря 1923 г. // Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы / Под ред. С.С. Хромова. – М.: Ин-т рос. истории РАН. Ч. 2. – 1999. – Док. 63. – Режим доступа http://books.google.com.ua/books/about/Индустриализация_Сов.html?id=W4jsAAААМААJ&red... - Назва з екрану.
51. О привлечении иностранных техников и обучении наших техников за границей (т.т. Пятаков, Стомоняков, Догадов). Постановление Политбюро ЦК ВКП(б). 11 июня 1925 г. // Там само. – Док. 64.
52. О прекращении публикаций в печати данных о выпуске продукции отдельных отраслей промышленности и перевозках транспорта.

Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) 11 сентября 1939 г. // Там само. – Док. 57.

Державний архів Російської Федерації

53. Ф. Р-5451. «Документи Всесоюзної центральної ради професійних спілок», оп. 10, спр. 147. – Арк. 2-210.

54. Ф. Р-5451. «Документи Всесоюзної центральної ради професійних спілок», оп. 12, спр. 412. – Арк. 3-147.

55. Ф. Р-5451. «Документи Всесоюзної центральної ради професійних спілок», оп. 15, спр. 254. – Арк. 5-119.

56. Ф. Р-5451. «Документи Всесоюзної центральної ради професійних спілок», оп. 19, спр. 16. – Арк. 30-35.

57. Ф. Р-7680. «Документи Центрального комітету профспілки металістів», оп. 14, спр. 207. – Арк. 2-197.

58. Ф. Р-7680. «Документи Центрального комітету профспілки вугільників», оп. 3, спр. 1 а. – Арк. 3-126.

59. Ф. Р-7680. «Документи Центрального комітету профспілки вугільників», оп. 3, спр. 9. – Арк. 2-117.

60. Об использовании труда уголовно-заключенных. Постановление СНК СССР. 11 июня 1929 г. // Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы / Под ред. С.С. Хромова. – М.: Ин-т рос. Истории РАН. – 1999. – Ч. 2. – Док. 29.

61. О необходимости современной выдачи заработной платы рабочим. Служебная записка первого секретаря ВЦСПП [Н. Шверника] в СНК СССР. 16 июля 1930 г. // Там само. – Док. 32.

62. Об улучшении обеспечения отрасли оборудованием. Из письма наркома легкой промышленности И. Любимова в Совет Труда и Оборона. 22 апреля 1936 г. // Там само. – Док. 46.

63. Письмо зам. наркома Внутренних дел СССР В.В. Чернышова заместителю председателя СНК СССР А.И. Микояну «Об использовании

военнопленных на предприятиях Наркомчермета». 22 ноября 1939 г. // Там само. – Док. 58.

Російський державний архів економіки

64. Ф. 4086. «Документи «Головметалу»», оп. 1, спр. 2122. – Арк. 3-236.

65. Ф. 4372. «Документи Держплану СРСР», оп. 26, спр. 256. – Арк. 2-117.

66. Ф. 7297. «Документи Народного комісаріату важкої промисловості», оп. 7, спр. 71. – Арк. 1-6.

67. Ф. 7297. «Документи Народного комісаріату важкої промисловості», оп. 28, спр. 112. – Арк. 4-28.

68. Ф. 7566. «Документи «Головвугілля»», оп. 1, спр. 642. – Арк. 2-39.

69. Ф. 7566. «Документи «Головвугілля»», оп. 1, спр. 3224. – Арк. 1-106.

70. Сведения о директорах заводов Главного управления металлургической промышленности НКТП СССР. Не ранее 1 августа 1935 г. // Индустриализация Советского Союза... - Док. 44.

71. Данные народного комиссариата тяжелой промышленности о капиталовложениях в важнейшие заводы черной металлургии по основным районам за 1927/28 – 1936 гг. (в млн. руб.). Не ранее 31 декабря 1936 г. // Там само. – Док. 47.

72. О достижении независимости СССР в технико-экономическом отношении. Из итогов выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. 29 июля 1938 г. // Там само. – Док. 52.

73. Из докладной записки наркома тяжелой промышленности Л.М. Кагановича председателю СНК СССР В.М. Молотову «О проекте третьего пятилетнего плана развития промышленности шести наркоматов, объединявшихся НКТП». – О выполнении плана второй пятилетки. 26 января 1939 г. // Там само. – Док. 54.

Державний архів Дніпропетровської області

74. Ф. П-7. «Документи Дніпропетровського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 429. – Арк. 3-29.

75. Ф. П-7. «Документи Дніпропетровського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 561. – Арк. 1-345.

76. Ф. П-7. «Документи Дніпропетровського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 740. – Арк. 2-12.

77. Ф. П-7. «Документи Дніпропетровського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1035. – Арк. 2-37.

78. Ф. П-7. «Документи Дніпропетровського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1341. – Арк. 1-125.

79. Ф. П-19. «Документи Дніпропетровського обкому Компартії України», оп. 1, спр. 507. – Арк. 67-108.

80. Ф. П-68. «Документи парткому металургійного заводу ім. Г.І. Петровського», оп. 1, спр. 2. – Арк. 2-147.

81. Ф. Р-5404. «Документи Криворізького тресту «Руда»», оп. 1, спр. 24. – Арк. 3-129.

82. Ф. Р-2160. «Документи металургійного заводу ім. Ф.Е. Дзержинського», оп. 1, спр. 1. – Арк. 1-313.

83. Ф. Р-2160. «Документи металургійного заводу ім. Ф.Е. Дзержинського», оп. 1, спр. 23. – Арк. 95-99.

84. Ф. Р-2160. «Документи металургійного заводу ім. Ф.Е. Дзержинського», оп. 1, спр. 51. – Арк. 71-148.

Державний архів Донецької області

85. Ф. П-1. «Документи Донецького губкому КП(б)У», оп. 1, спр. 399. – Арк. 3-25.

86. Ф. П-1. «Документи Донецького губкому КП(б)У», оп. 1, спр. 959. – Арк. 5-17.

87. Ф. П-1. «Документи Донецького губкому КП(б)У», оп. 1, спр. 2004. – Арк. 5-73.
88. Ф. П-8. «Документи Артемівського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 241. – Арк. 3-84.
89. Ф. П-8. «Документи Артемівського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 520. – Арк. 2-99.
90. Ф. П-9. «Документи Сталінського окружкому КП(б)У», оп. 1, спр. 506. – Арк. 6-38.
91. Ф. П-12. «Документи Донецького обкому ЛКСМУ», оп. 1, спр. 67. – Арк. 2-115.
92. Ф. П-12. «Документи Донецького обкому ЛКСМУ», оп. 1, спр. 140. – Арк. 2-58.
93. Ф. П-12. «Документи Донецького обкому ЛКСМУ», оп. 1, спр. 159. – Арк. 1-75.
94. Ф. П-12. «Документи Донецького обкому ЛКСМУ», оп. 1, спр. 174. – Арк. 3-67.
95. Ф. П-18. «Документи Сталінського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 40. – Арк. 4-99.
96. Ф. П-18. «Документи Сталінського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 101. – Арк. 1-167.
97. Ф. П-19. «Документи Маріупольського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1250. – Арк. 5-210.
98. Ф. П-50. «Документи парткому Сталінського металургійного заводу», оп. 1, спр. 96а. – Арк. 113-164.
99. Ф. П-232. «Документи Горлівського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 20. – Арк. 3-115.
100. Ф. П-232. «Документи Горлівського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 24. – Арк. 9-187.
101. Ф. П-251. «Документи Маріупольського заводу ім. Ілліча», оп. 1, спр. 332. – Арк. 4-210.

102. Ф. П-325. «Документи парткому Горлівської шахти «Кочегарка»», оп. 1, спр. 5. – Арк. 3-77.
103. Ф. П-325. «Документи парткому Горлівської шахти «Кочегарка»», оп. 1, спр. 6. – Арк. 1-75.
104. Ф. П-325. «Документи парткому Горлівської шахти «Кочегарка»», оп. 1, спр. 9. – Арк. 24-45.
105. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 26. – Арк. 5-82.
106. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 32. – Арк. 3-75.
107. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 44. – Арк. 2-58.
108. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 45. – Арк. 10-33.
109. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 47. – Арк. 42-152.
110. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 49. – Арк. 1-151.
111. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 53. – Арк. 27-125.
112. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 64. – Арк. 53-119.
113. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 314. – Арк. 3-59.
114. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1149. – Арк. 127.
115. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1241. – Арк. 3-126.
116. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1345. – Арк. 9-121.

117. Ф. П-326. «Документи Донецького обкому КП(б)У», оп. 1, спр. 1395. – Арк. 6-78.

118. Ф. П-890. «Документи парткому Макіївського металургійного заводу», оп. 1, спр. 57. – Арк. 3-66.

119. Ф. Р-920. «Документи Донецької обласної ради профспілок», оп. 1, спр. 5. – Арк. 2-190.

120. Ф. Р-920. «Документи Донецької обласної ради профспілок», оп. 1, спр. 8. – Арк. 10-75.

121. Ф. Р-1279. «Документи заводу металістів Маріупольського заводу ім. Ілліча», оп. 1, спр. 94. – Арк. 4-39.

122. Ф. Р-1279. «Документи заводу металістів Маріупольського заводу ім. Ілліча», оп. 1, спр. 108 б. – Арк. 3-17.

123. Ф. Р-1279. «Документи заводу металістів Маріупольського заводу ім. Ілліча», оп. 1, спр. 110. – Арк. 2-78.

Державний архів Луганської області

124. Ф. П-7. «Документи парткому Луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції», оп. 1, спр. 245. – Арк. 4-115.

125. Ф. П-34. «Документи Луганського окружного комітету КП(б)У», оп. 1, спр. 104. – Арк. 2-115.

126. Ф. П-34. «Документи Луганського окружного комітету КП(б)У», оп. 1, спр. 331. – Арк. 3-75.

127. Ф. П-34. «Документи Луганського окружного комітету КП(б)У», оп. 1, спр. 460. – Арк. 3-88.

128. Ф. П-34. «Документи Луганського окружного комітету КП(б)У», оп. 1, спр. 649. – Арк. 3-125.

129. Ф. П-34. «Документи Луганського окружного комітету КП(б)У», оп. 1, спр. 702. – Арк. 3-69.

130. Ф. П-229. «Документи парткому Комунарського металургійного заводу ім. К.Є. Ворошилова», оп. 1, спр. 1 г. – Арк. 2-215.

Державний архів Харківської області

131. Ф. П-5. «Документи Харківського окружного комітету КП(б)У», оп. 1, спр. 49. – Арк. 2-185.

132. Ф. П-69. «Документи Харківського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 12. – Арк. 3-245.

133. Ф. П-69. «Документи Харківського міськкому КП(б)У», оп. 1, спр. 211. – Арк. 2, 13, 303.

Архів тимчасового збереження документів СБУ в Донецькій області

134. Архівно-слідча справа № 16248. – 2 ф. (справа Р.І. Пучкова). – Арк. 1-100.

135. Архівно-слідча справа № 18894. – 2 ф. (справа С.П. Володарського).

136. Архівно-слідча справа № 6660. – 2 ф. (справа І.О. Фесенка). – Арк. 1-270.

137. Архівно-слідча справа № 6260. – 2 ф. (справа Г.В. Гвахарії). – Арк. 1-200.

II. Періодичні видання та електронні ресурси

138. Більшовик України. – 1935. - № 3-4. – С. 117-135.

139. Богачева П.М. Рост рабочего класса СССР в годы первой пятилетки / П.М. Богачева // Вопросы истории. – 1953. – № 8. – Режим доступа: <http://files.history.spbu.ru/25942DBC-8C99-4E16-A140-6CBEC842EFA7/>. –

Назв. с экрана.

140. Вестник статистики. – 1959. – №. 11.

141. Вопросы экономики. – 1960. – № 4.

142. Донбасс. – 2010. – 3 августа.

143. Донбасс. – 2010. – 29 августа.

144. Дочь легендарного шахтера Алексея Стаханова Виолетта: «Когда маму украли подручные Б...». – Режим доступа: <http://fakty.ua/154862-doch-legendarnogo-shahtera-alekseya-stahanova-violetta-kogda-mamu-ukrali...>

145. За индустриализацию. – 1935. – 24 января.

146. Коммунист. – 1935. – 4 квітня.

147. Коммунист. – 1959. – № 8.

148. Коновалов В. Трагедия Стаханова / Валерий Коновалов // Еженедельник 2000. – 2012. – № 4. – 27 янв.-2 февр.; <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/rakurs/77978>; В отвал: Трагедия Стаханова // Стаханов: сайт города. Новости. – Режим доступа: <http://www.dety.org.ua/history/11111-v-otval-tragediya-stahanova.html>. – Назв. с экрана.

149. Кочегарка. – 1934. – 17, 20, 30 июля.

150. Локшин Э.Ю. Советский Союз – могучая индустриальная держава / Э.Ю. Локшин. – М.: Госпланиздат 1943[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tartu.ester.ee/record=b2469314~S1*est. – Назв. с экрана.

151. Малахов В. Феномен Стаханова / Владимир Малахов // Зеркало недели. Украина, 1998. – № 41. – Режим доступа: // http://zn.ua/SOCIETY/fenomen_stahanova-13250.html. – Назв. с экрана.

152. Мягкого угля и крепкой кровли / интервью С. Шемука // Донбасс, 2010. – 29 августа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: / <http://donbass.ua/news/region/2010/08/29/mjagkogo-uglja-i-krpkoj-krovli.html>. – Назв. с экрана.

153. Правда. – 1935. – 2 сентября.

154. Правда. – 1940. – 16 апреля.

155. Правда. – 1984. – 20 апреля.

156. Пролетарий. – 1934. – 1 апреля, 18 июля.

157. Социалистический Донбасс. – 1935. – 15 сентября.

158. Факты. – 2003. – 31 августа.

159. Червоний гірник. – 1940. – 20 грудня.

III. Документи і матеріали партійних установ РКП(б)-ВКП(б) та КП(б)У

160. Бюлетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У. Стенограма. – Харків, 1924.

161. Бюлетень VIII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12-17 мая 1924 г. – Харьков: Коммунист. 1924. – 231 с.

162. Вопросы рационализации производства: Постановление ЦК ВКП(б) от 24 марта 1927 г. // Там же. – Т.4. – С. 161-167.

163. Восьмая конференция КП(б)У. Харьков. 12-16 мая 1924 г.: Резолюции конференции // Там же. – С. 289-316.

164. Восемнадцатая конференция ВКП (б). Москва. 15-20 февраля 1941 г. Резолюции конференции // Там же. – Т.3. – С. 193-206.

165. Восемнадцатый съезд ВКП (б). Москва. 10-21 марта 1939 г.: Резолюция съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат. 1985. – Т.7. – С. 50-79.

166. Вторая конференция КП(б)У. Харьков. 9-14 апреля 1929 г.: Резолюции конференции // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 592-656.

167. 25 лет РКП: Тезисы Центрального комитета РКП(б). – М., 1923. – 27 с.

168. Двенадцатая Всероссийская конференция РКП (б). Москва. 4-7 августа 1922 г. Резолюции и постановления конференции // Там же. – С. 583-598.

169. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – XXII, 903 с.

170. Двенадцатый съезд РКП(б). Москва, 17-25 апреля 1923 г.: Резолюция съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1984. – Т. 3. – С. 51-129.

171. Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчет 17-25 апреля 1923 г. – М.: Красная новь, 1923. – VI, 706 с.

172. Двенадцатый съезд КП(б)У. Харьков. 18-23 января 1934 г.: Резолюции и постановления съезда // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 805-842.

173. Девятый съезд РКП(б). Москва, 29 марта – 5 апреля 1920 г.: Резолюция съезда. – М.: Политиздат, 1963. – Т. 2. – С. 241-267.

174. Девятый съезд Российской Коммунистической партии. Стенограф. отчет (29 марта – 4 апреля 1920 г.). – М.: Госиздат, 1920. – VIII, 412 с.

175. Девятый съезд КП(б)У. Харьков. 6-12 декабря 1925 г.: Резолюции съезда // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 351-416.

176. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограф. Отчет. – Харьков: Пролетарий. 1926. – 400 с.

177. Десятая Всероссийская конференция РКП (б). Москва. 26-28 мая 1921 г. // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат. 1983. – Т.2. – С. 420-423.

178. Десятый съезд РКП(б). Москва, 5-16 марта 1921 г.: Резолюция и постановления съезда. – Там само. – С. 323-379.

179. Десятый съезд Российской Коммунистической партии. Стенограф. отчет (3-16 марта 1921 г.). – М.: Госиздат, 1921. – VIII, 392 с.

180. Десятый съезд КП(б)У. Харьков. 20-29 ноября 1927 г.: Резолюции съезда // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 408-547.

181. Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20-29 листопада 1927 р. Стенограф. звіт. – Харків: Держвидав України. 1928. – 620 с.

182. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917-1957 годы): в 5-ти т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1-2.

183. Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 9-14 квітня 1929 р. Стенограф. звіт. – Харків: Держвидав України. 1929. – 430 с.

184. К 25-летию Второго съезда партии (1903-1928): Тезисы испарта и АПО ЦК ВКП(б). – Харьков, 1928. – 68 с.

185. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988): в 15-ти т. / Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. – [9-е изд.]. – М.: Политиздат, 1984-1985. – Т. 4-7.

186. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Пер. з 8-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1978-1981. – Т. 4-7.

187. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2-х т. / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Ин-та марксизма – ленинизма при ЦК КПСС. – К.: Политиздат, 1976. – Т. 1. – 1064 с.

188. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1978-1981. – Т. 3.

189. Объединенный Пленум ЦК ЦКК ВКП (б). Москва. 16-23 апреля 1929 г.: Резолюции пленума // Там же. – С. 429-447.

190. Объединенный Пленум ЦК ЦКК ВКП (б). Москва. 7-12 января 1933 г.: Резолюции пленума // Там же. – М.: Политиздат. 1985. – Т.6. – С. 21-33.

191. Объединенный Пленум ЦК ЦКК КП(б)У. Харьков. 26 февраля – 3 марта 1927 г.: Резолюции пленума // Там же. – С. 455-463.

192. Объединенный Пленум ЦК ЦКК КП(б)У. Харьков. 13 октября 1927 г.: Резолюции пленума // Там же. – С. 480-484.

193. Объединенный Пленум ЦК ЦКК КП(б)У. Харьков. 12-16 марта 1928 г.: Резолюции пленума // Там же. – С. 548-561.

194. Одиннадцатый съезд РКП(б). Москва, 27 марта – 2 апреля 1922 г.: Резолюция съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1983. – Т. 2. – С. 480-503.

195. Одиннадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчет (27 марта – 2 апреля 1922 г.). – М.: Изд-во ЦК РКП, 1922. – VI, 552 с.

196. Одиннадцатый съезд КП(б)У. Харьков. 5-15 июня 1930 г. Резолюции и постановления съезда // Коммунистическая партия Украины в резолюциях...Т. 1. – С. 679-726.

197. О задачах угольной промышленности Донбасса: Постановление ЦК ВКП (б) от 17 января 1929 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 4. – С. 402-405.

198. О задачах угольной промышленности Донбасса (Извлечение): Обращение СНК СССР. ЦК ВКП (б) и ВСНХ СССР. 7 июля 1931 г. // Там же. – С. 327-336.

199. О мерах по упорядочению управления производством и установлению единоначалия: Постановление ЦК ВКП (б). 5 сентября 1929 г. // Там же. – С. 556-562.

200. О партийной работе на предприятиях черной металлургии. Постановление ЦК ВКП (б). 10 августа 1935 г. // Там же. – С. 260-262.

201. О партийно-массовой работе на шахтах угольной промышленности Донбасса: Постановление ЦК ВКП (б) 4 ноября 1939 г. // Там же. – М.: Политиздат. 1985. – Т.7. – С.135-138.

202. О партийном руководстве предприятиями черной металлургии Донбасса и Челябинской области: Постановление ЦК ВКП (б). 9 ноября 1939 г. // Там же. – С. 139-141.

203. О партийной и массовой работе на производстве. Сб. постановлений ЦК ВКП (б). 1926-1927 гг. – М. – Л.: Госиздат. 1928. – 227 с.

204. О повышении роли мастера на заводах тяжелого машиностроения (Извлечение): Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б). 27 мая 1940 г. // Там же. – С. 154-158.

205. О подготовке к празднованию 10-летия Октябрьской революции. Постановление ЦК ВКП (б) от 26 августа 1927 г. // Справочник партийного работника. 1927 г. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 268-291.

206. О порядке организации всесоюзных социалистических соревнований по отраслям промышленности: Постановление ЦК ВКП (б). 16 июня 1941 г. // Там же. – С. 209-310.

207. О привлечении ячеек и фабрично-заводских комитетов к участию в производственной работе предприятий: Письмо ЦК РКП (б) всем областным бюро ЦК РКП, ЦК нацкомпартий, обкомам и губкомам РКП (б). 24 февраля 1924 г. // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат. 1984. – Т.3. – С. 186-190.

208. О работе Югостали (Извлечение): Постановление ЦК ВКП (б). 8 августа 1929 г. // Там же. – С. 531-541.

209. О реорганизации управления промышленностью: Постановление ЦК ВКП (б). 5 декабря 1929 г. // Там же. – Т.5. – С. 60-67.

210. О работе угольной промышленности Донбасса: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б). 23 апреля 1937 г. // Там же. – С. 386 – 391.

211. О работе угольной промышленности Донбасса: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б). 8 апреля 1933 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 6. – С. 38-44.

212. О работе парторганизации металлургического завода им. Петровского (Днепропетровск). Постановление ЦК ВКП (б). 7 мая 1933 г. // Там же. – С. 51-54.

213. О работе производственных совещаний и производственных конфедераций: Постановление Оргбюро ЦК РКП (б). 13 апреля 1925 г. // Там же. – С. 335-339.

214. О руководстве работой промышленности Днепропетровским и Харьковским горкомами КП(б)У: Резолюция Пленума ЦК КП(б)У 28-30 ноября 1940 г. // Там же. – С.1006-1010.

215. О создании промышленных отделов в ЦК компартий союзных республик, крайкомах, обкомах и горкомах партии: Постановление Политбюро ЦК ВКП (б). 29 ноября 1939 г. // Там же. – С.145.

216. О темпе коллективизации и мерах помощи государства колхозному строительству: Постановление ЦК ВКП (б). 5 января 1930 г. // Там же. – С. 72-75.

217. О третьем годе пятилетия: Обращение ЦК ВКП (б). 3 сентября 1930 г. // Там же. – С. 198-207.

218. О хозяйственном положении и хозяйственной политике: Резолюции Пленума ЦК ВКП (б). 6-8 апреля 1926 г. // Там же. – Т.4. – С. 8-17.

219. О черной металлургии: Резолюция Пленума ЦК ВКП (б). 23 сентября-2 октября 1932 г. // Там же. – С. 432-437.

220. О 50-годовщине первого пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР. Постановление Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза 15 марта 1979 г. // там же. – М.: Политиздат. 1987. – Т.13. – С. 319-325.

221. Партробота на виробництві: 3 директивних матеріалів ЦУ ВКП (б) і ЦК КП(б)У. – Харків: Пролетар. 1931. – 123 с.

222. Перша Всеукраїнська Конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-21 жовтня 1926 року. Стенограф. звіт. – Харків: Держвидав України. 1926. – 409 с.

223. Первая Всеукраинская конференция КП(б)У. Харьков. 17-21 октября 1926 г.: Резолюции конференции // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 426-454.

224. Первое Всеукраинское совещание КП(б)У. Харьков. 2-4 мая 1921 г.: Резолюции совещания // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С. 137-150.

225. Положения и перспективы металлопромышленности: Постановление Пленума ЦК РКП (б). 17-20 января 1925 г. // Там же. – С. 331-332.

226. Положение крупной промышленности в Донбассе: Постановление пленума ЦК КП(б)У 23 марта 1922 г. // Там же. – С. 214. Декабрьского пленума ЦК ВКП(б) о стахановском движении 20-23 мая 1936 г.

227. Постановление пленума ЦК КП(б)У по докладу Донецкого обкома КП(б)У о ходе выполнения решения декабрьского пленума ЦК ВКП(б) о стахановском движении 20-23 мая 1936 г. // Там же. – С. 894-898.

228. Про необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-40-х і початку 50-х років: У ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1990. – 4 лютого.

229. Пятнадцатый съезд ВКП(б). Москва. 2-19 декабря 1927 г.: Резолюции и постановления съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1984. – Т.4. – С. 257-314.

230. Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 года. Стенограф. отчет в 2-х ч. – М.: Политиздат. 1935.

231. Пятнадцатый съезд КП(б)У. Киев. 13-17 мая 1940 г.: Резолюции съезда // Там же. – С. 979-995.

232. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967): Сб. документов: в 5-ти т. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 2. – 798 с.

233. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти томах. Тт. 1,2,3 (1917-1941 гг.) – М.: Политиздат, 1967.

234. Сборник основных руководящих директив партии по вопросам партработы на производстве. – Харьков: Пролетарий, 1930. – 70 с.

235. Седьмая конференция КП(б)У. Харьков. 4-10 апреля 1923 г.: Резолюции конференции // Там же. – С. 227-276.

236. Семнадцатая конференция ВКП (б). Москва. 30 января-4 февраля 1932 г. Резолюции конференции // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1985. – Т.6. – С. 103-132.

237. Семнадцатый съезд РКП (б). Москва. 26 января-10 февраля 1934 г.: Резолюции и постановления съезда // КПСС в резолюциях... – Т.5. – С. 376-389.

238. Справочник партийного работника. Вып. 1-10 (1921-1941) – М.: Партиздат, 1922-1941.

239. Третя конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 5-9 липня 1932 р. Стенограф. звіт. – Харків: Пролетар, 1932. – 174 с.

240. Тридцать лет большевистской партии (1903-1933). Тезисы института Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б) // Пролетарская революция. – М.: Парт. издат., 1933. – 28 с.

241. Тринадцатый съезд ВКП(б). Москва, 23-31 мая 1924 г.: Резолюция и постановления съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1984. – Т. 3. – С. 205-236.

242. Тринадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчет 23-31 мая 1924 г. – М.: Красный пролетарий, 1924. – 765 с.

243. Тринадцатый съезд КП(б)У. Киев. 27 мая-3 июня 1937 г. Из резолюции съезда «По отчету ЦК КП(б)У» // Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т.1. – С.917-927.

244. Хозяйственное положение и очередные задачи: Резолюция пленума ЦК КП(б)У. Харьков. 29 марта-1 апреля 1926 г. // Там же. – С. 417-422.

245. Четырнадцатый съезд ВКП(б). Москва, 18-31 декабря 1925 г.: Резолюция и постановления съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1984. – Т. 3. – С. 425-273.

246. Четырнадцатый съезд КП(б)У. Киев. 13-18 июня 1938 г.: Из резолюции съезда «По отчету ЦК КП(б)У» // Там же. – С. 934-947.

247. Шахтинское дело и практические задачи в деле борьбы с недостатками хозяйственного строительства: Резолюция Объединенного Пленума ЦК и ЦКК ВКП (б). 6-11 апреля 1923 г. // Там же. – С. 324-333.

248. Шестая конференция КП(б)У. Харьков. 9-13 декабря 1921 г.: Резолюции и постановления конференции // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. – Киев: Политиздат Украины. – 1976. – Т.1. – С. 165-210.

249. Шестнадцатая конференция ВКП (б). Москва. 23-30 апреля 1929 г. Резолюции конференции // КПСС в резолюциях... – Т.4. – С. 449-493.

250. Шестнадцатый съезд ВКП(б). Москва. 26 июня-13 июля 1930 г.: резолюция и постановление съезда // КПСС в резолюциях... – М.: Политиздат, 1984. – Т.5. – С. 121-183.

251. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 8-15 червня 1930 р. Стенограф. Звіт. – Харків: Держвидав України, 1930. – 774.(6) с.

252. XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18-23 січня 1934 р. Стенограф. звіт. – К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 612 с.

253. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г. Стенограф. отчет. – М. – Л.: Госиздат, 1926. – 1029 с.

254. XIV конференция РКП (б). Апрель 1925 г. Стенограф. отчет. – М. – Л.: Госиздат, 1925. – 335 с.

255. XV конференция ВКП (б). 26 октября-3 ноября 1926 г. Стенограф. отчет. – М. – Л.: Госиздат, 1927. – VI. 845 с.

256. XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенограф. отчет. – М. – Л.: Госиздат, 1929. – 336 с.

257. XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 июня-13 июля 1930 г. Стенограф. отчет. – М. – Л.: Госиздат, 1930. – 781 с.

258. XVII съезд ВКП(б). 26 января-10 февраля 1934 г. Стенограф. отчет. – М.: Партиздат, 1934. – 716 с.

259. XVII конференция ВКП (б). 30 января-4 февраля 1932 г. Стенограф. отчет. – М.: Партиздат, 1932. – 296 с.

260. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10-21 марта 1939 г. Стенограф. отчет. – М.: Госиздат, 1939. – 744 с.

IV. Документи органів влади та управління

261. Борьба трудящихся Харківщини за побудову соціалістичної економіки, 1926-1932.: зб. документів і матеріалів. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1959. – 325 с.

262. Борьба КПСС за социалистическую индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства, 1926-1929 годы: Док. и материалы. – М., 1960. – 347 с.

263. Борьба КПСС за социалистическую индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства, 1926-1929 годы: Док. и материалы. – М.: Госполитиздат, 1960. – 512 с.

264. Борьба КПСС за завершение социалистической индустриализации и реконструкции народного хозяйства страны. 1933-1937 гг.: Докум. и матер. – М.: Госполитиздат, 1960. – 552 с.

265. Всесоюзное совещание работниц и рабочих-стахановцев. 14-17 ноября 1935 г. Стенограф. отчет. – М.: Партиздат, 1935. – 375 с.

266. Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР. 1933-1937 гг. в 2-х томах. – М.: Госплан СССР, 1934.

267. В труде как в бою: Из истории социалистического соревнования на Николаевских судостроительных заводах. 1920-1972 гг. Сб. документов и матер. – Одесса: Маяк, 1972. – 362 с.

268. Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків. Мовою документів. – Київ: Політвидав України, 1990. – 605 с.

269. Государственная промышленность СССР за 1924-25 операционный год: Статистико-экономический обзор. – М.–Л.: Изд-во ВСНХ СССР, 1926. – 141 с.

270. Два роки п'ятирічки УСРР: Матеріали до звіту уряду за 1929 та 1930 роки XII Всеукраїнському з'їзді Рад. – Харків, 1931. – 73 с.

271. Два роки роботи уряду УССР (1926/27 – 1927/28): Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові Рад. – Харків, 1928. – 56 с.

272. Динамика народного хозяйства Украины. 1921-1925 гг. – Харьков: Изд-во ЦСУ УССР, 1926. – 170 с.

273. Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за 40 лет (1887-1928 гг.) – М.–Л.: Госиздат, 1930. – 356 с.

274. Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовчий період (1921-1925 рр.): зб. документів і матеріалів. – Х., 1961.
275. Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса. 1917-1972 гг. Докум. и матер. – Донецк: Донбасс, 1972. – 247 с.
276. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (1926-1932 рр.). – Харків: Держвидав України, 1933. – 117 с.
277. Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы: в 2-х ч. / Отв. ред. С.С. Хромов. – М.: Ин-т рос. Истории РАН, 1999.
278. Индустриализация СССР. 1926-1928 гг. Докум. и матер. – М.: Наука, 1969. – 536 с.
279. Индустриализация СССР. 1929-1932 гг. Докум. и матер. – М.: Наука, 1970. – 636 с.
280. Индустриализация СССР. 1933-1937 гг. Докум. и матер. – М.: Наука, 1971. – 636 с.
281. Индустриализация СССР. 1938-1941 гг. Докум. и матер. – М.: Наука, 1973. – 424 с.
282. История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862-1962 гг.). Сб. докум. и матер. – Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1967. – 322 с.
283. История Харьковского паровозостроительного завода. 1917-1932 Сб. докум. и матер. – Харьков: Прапор, 1965. – 456 с.
284. История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. Сб. докум. и матер. Тт.1,2. – Харьков: Кн. Изд-во, 1960-1965.
285. Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. – М.: Изд-во ИКТП, 1936.
286. Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. 2-е изд. – М.: Госплан СССР. 1934. – 227 с.
287. Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. – М.: Госпланиздат, 1939. – 160 с.

288. Київська парторганізація в боротьбі за завершення побудови фундаменту соціалістичної економіки. Матеріали і документи II Київської міськпартконференції. – К., 1931. – 79 с.

289. Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1926/27 г. – Харьков: Госплан УССР, 1926. – 76 с.

290. Контрольные цифры пятилетнего плана развития промышленности УССР. 1926/29 – 1932/33 гг. – Харьков: Изд-во ПЭУ ВСНХ УССР, 1929. – 369 с. + 119 с. табл.

291. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики (14.03.1919) – Харьков: Всеукраинское из-во, 1920. – 43 с.

292. Материалы XIII Харьковской окружной партконференции (30 ноября-7 декабря 1923 г.). Доклады и резолюции. – Харьков: Пролетарий, 1929. – 115 с.

293. Материалы к X съезду РКП(б) по вопросам экономического положения. – М.: Госиздат, 1921. – 39 с.

294. Меры удержания бригад. Молодежь в годы восстановления народного хозяйства и социалистического строительства (1921-1941 гг.). Сб. докум. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 479 с.

295. Напрями і орієнтовані ліміти розвитку народного господарства УССР на другу п'ятирічку (1933-1937 рр.) // Господарство України. – 1932. - № 3/4. – С. 103-140.

296. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. экон. совещ. Совету труда и обороны. – Харьков, 1932; Контрольные планы пятилетнего плана развития промышленности УССР (1928/29 – 1932/33). – Харьков, 1929; Два роки роботи уряду УССР, 1926/27 – 1927/28: Матеріали до звіту уряду XII Всеукр. з'їздові Рад. – Х., 1929. – С.40.

297. Новая экономическая политика в промышленности: сб. декретов, постановлений и инструкций. – М., 1921. – Вып. 1. – 127 с.

298. Новая экономическая политика в промышленности: сб. декретов, постановлений и инструкций. – М.: Изд-во ВСНХ, 1921. – 123 с.

299. Новая экономическая политика в промышленности: сб. декретов, постановлений и инструкций / предисл. ВСНХ П.А. Богданова. – М.: Изд-во ВСНХ, 1921. – 128 с.

300. Новые кадры тяжелой промышленности. 1930-1933. – М.: Изд-во ИКТП, 1934. – 169 с.

301. Основные моменты пятилетнего плана развития промышленности УССР 1929/30-1932/33 гг. Материалы ВСНХ УССР к II Всеукраинской партконференции КП(б)У. – Харьков: ВСНХ УССР, 1929. – 74 с.

302. Основные показатели развития народного хозяйства УССР на 1927/28 – 1931/32 гг.: По предварительным материалам Комиссии Укргосплана по составлению пятилетнего перспективного плана. – Харьков: Госплан УССР, 1927. – 128 с.

303. Основные моменты реконструкции промышленности СССР: [очерки] / Гос. план. комиссия СССР. Экон.-стат. сектор; под ред. С.В. Минаева. – 2-е изд. – М.: Планхозгиз, 1931. – 162 с.

304. О реорганизации управления промышленностью: Постановление ЦК ВКП(б), 5 декабря 1929 г. // решение партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): сб. док. За 50 лет. – М., 1967. – Т.2. – С. 136-142.

305. Партийные, профсоюзные и кооперативные органы и госаппарат: к XIV съезду РКП(б). – М. – Л.: Госиздат, 1926. – 311 с.

306. Пенчук М.И. 20-30-е. документы, факты, свидетельства / М.И. Пенчук, С.С. Диброва // Коммунист Украины. – 1990. - № 4. – С. 70-84.

307. Переход к рынку: Концепция и программа. / Рабочая группа образ. совмест. решением М.С. Горбачева и Б.И. Ельцина / Август. 1990 г. – М.: Архангельское, 1990. – 239 с.

308. Первая Всесоюзная конференция работников социалистической промышленности. Стенограф. отчет. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1931. – 251 с.

309. Первый Всесоюзный съезд ударных бригад. Сб. док. – М.: Профиздат, 1959. – 191 с.

310. Первые шаги индустриализации СССР. 1926-1929 гг. – М.: Госполитиздат, 1959. – 532 с.
311. Підсумки партперепису 1927 року. – Харків: Пролетарій, 1928. – 180 с.
312. Підсумки чистки КП(б)У. – Харків: Держвидав України, 1930. – 96 с.
313. Подготовка кадров в СССР в 1927-1931 гг. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1933. – 259 с.
314. Постанови III-ої окружної конференції Комуністичної партії (більшовиків) країни. 4-10 грудня 1928 р. – Зінов'ївськ, 1928. – 46 с.
315. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): зб. документів і матеріалів. – Вінниця, 1957.
316. Постановление Президиума Госплана УССР по предварительному варианту пятилетнего перспективного плана на 1927/28 – 1931/32 гг. // Хозяйство Украины. – 1927. - №11-12. – С. 171-197.
317. Проблемы планирования: итоги и перспективы: стенограмма I съезда президиумов Госплана СССР и Госпланов союзных республик. – М., 1926.
318. Проблемы планирования: итоги и перспективы: стенограмма I съезда президиумов Госплана СССР и Госпланов союзных республик с участием представителей местных плановых органов в Москве 10-17 марта 1926 г. – М.: Планхозиздат, 1926. – 361 с.
319. Промышленный план Украины: История, экономические отношения, методология и анализ. – Харьков, 1925. – 140 с.
320. Промышленность и рабочие Донбасса. Сб. док. Октябрь 1917 – июнь 1941. – Донецк: Донбасс, 1989. – 217 с.
321. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства. Сб. док. и матер. – Киев: Политиздат Украины, 1964. – 593 с.

322. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. 1926-1932 гг. Сб.

323. Промышленность СССР за 10 лет. 1917-1927 гг. – М.: ВСНХ СССР, 1927. – 96 с.

324. Промышленность СССР: Справочник. – М.: Союзоргучет, 1936. – 696 с.

325. Профсоюзы СССР. Док. и матер. 1905-1963 гг. В 4-х томах. – М.: Профиздат, 1963. – 867 с.

326. Процесс антисоветского троцкистского центра (20-30 января 1937 г.). – М.: Изд-во Верховного Суда СССР, 1937. – 219 с.

327. Процесс промпартии (25 ноября – 7 декабря 1930 г.) Стенограмма. – М.: Изд-во Верховного Суда СССР, 1931. – 251 с.

328. Пути народнохозяйственного развития УССР: Материалы к построению первого пятилетнего плана. – Харьков: Госплан УССР, 1928. – 488 с.

329. Пятилетний план народнохозяйственного строительства СССР. В 3-х томах. – М.: Госполитиздат, 1929.

330. Резолюция IV Днепропетровской областной конференции КП(б)У. Днепропетровск: обком КП(б)У, 1936. – 10 с.

331. Резолюция IV Днепропетровской областной конференции КП(б)У по отчетному докладу о работе ГПК. Днепропетровск: горком КП(б)У. 1938. – 8 с.

332. Резолюция XI-й Артемовской окружной конференции КП(б)У. (20-22 ноября 1928 г.). Артемовск: окружком КП(б)У. 1929. – 44 с.

333. Резолюция пленума Харьковского окружкома КП(б)У. – Харьков: Пролетарий, 1922. – 23 с.

334. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.2. – С. 739-741.

335. Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник матеріалів і документів (1917-1921 рр.). – К., 1957.

336. Состав руководящих работников и специалистов Союза ССР. – М.: ЦУПКУ Госплана СССР. 1936. – 564 с.
337. Социалистическое народное хозяйство СССР в 1921-1925 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 595 с.
338. Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933-1940 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 664 с.
339. Социалистическое соревнование в СССР. 1918-1964 гг.: Док. и материалы профсоюзов. – М.: Профиздат, 1965. – 495 с.
340. Соціалістична Україна. Стат. збірник. – Київ: Народне господарство та облік, 1937. – 238 с.
341. Соціалістичне будівництво в діаграмах та таблицях. – Харків, 1930. – 92 с.
342. Стенографічний звіт XII-ої Київської окружної конференції КП(б)У. 20-27 січня 1927 р. – Київ, 1927. – 354 с.
343. Стенографічний звіт XIII Київської окружної конференції Київської організації КП(б)У. 10-19 листопада 1927 р. – Київ: Партвидав, 1927. – 715 с.
344. Стенографический отчет Харьковской окружной конференции КП(б)У. 31 октября – 10 ноября 1925 г. – Харьков: Пролетарий, 1925. – 379 с.
345. Судебный отчет по делу антисоветского «Правотроцкистского блока» рассмотренному Военной Коллегией Верховного Суда Союза ССР 2-3 марта 1938 г. По обвинения Бухарина Н.И., Рыкова А.И., Ягоды Г.Г. и др. Полный текст стенограф.отчета. – М.: Юриздат, 1938. – 708 с.
346. Съезды Советов в документах. 1917-1936 гг. В 3-х томах. – М.: Госюриздат, 1959-1960.
347. Творческая активность рабочих Днепропетровщины: Летопись трудового героизма и социалистического соревнования рабочих Днепропетровской области. 1920-1985. Докум. и матер. – Днепропетровск: Луч, 1988. – 277 с.
348. Трагедия нетерпимости: Письма в ЦК ВКП(б) накануне «Великого перелома» // Коммунист. 1990. №5. – С. 77-88.

349. Тяжелая промышленность СССР за 1931-1934 гг.: Материалы к докладу наркома тяжелой промышленности С. Орджоникидзе VII Съезду Советов СССР. – М.: Изд-во НКТП. 1935. – 210 с.

350. Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940 гг. Сб. докум. – М.: Экономика, 1960. – 238 с.

351. Фабрично-заводская промышленность Союза ССР и его экономических районов. – М.: ЦСУ СССР. 1928-1930. Вып.1-8

352. Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А.М. Гинсбурга. – М.: Изд. ВСНХ, 1927. – 312 с.

353. Черная металлургия СССР в первой пятилетке. – М.: Соцэкгиз, 1935. – 308 с.

354. Шляхи і темпи розвитку народного господарства УСРР: Матеріали до побудування п'ятирічного плану. До XI Всеукраїнського з'їзду Рад. – Харків: Держплан УСРР, 1929. – 312 с.

355. Экономическая контрреволюция в Донбассе (Итоги шахтинского дела). Статьи и докум. – М.: Юриздат, 1928. – 306 с.

356. XII Харьковская окружная конференция КП(б)У. 19-16 ноября 1927 г. Резолюции. – Харьков: Пролетарий, 1927. – 104 с.

V. Виступи, доповіді і публікації визначних державно-партійних і громадських діячів

357. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927 гг. В 4-х т. Репр. воспр. – М.: Терра, 1990.

358. Бухарин Н.И. Избранные произведения / Н.И. Бухарин; [Редколл.: Г.Л. Смирнов и др.]; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1988. – XII, 499 с.

359. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма: [Сборник] / Н.И. Бухарин; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1989. – 511 с.

360. Вознесенский Н.А. Избранные произведения. 1931-1947 / Н.А. Вознесенский. – М.: Политиздат, 1979. – 613 с.
361. В предчувствии перелома. Последние письма и записки Ф.Э. Дзержинского // Коммунист. – 1989. - № 6. – С. 79-88.
362. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / М.С. Горбачев. – М.: Политиздат, 1987. – 271 с.
363. Горбачев М.С. Социалистическая идея и революционная перестройка / М.С. Горбачев // Правда. – 1989. – 25 ноября.
364. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения. В 2-х т. / Ф.Э. Дзержинский. – М.: Политиздат, 1977.
365. Каганович Л. Виступ на партконференції КП(б)У в 1928 р. / Л. Каганович // Більшовик України. – 1928. - № 6. – С. 19-25.
366. Квірінг Г. Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У / Г. Квірінг // Бюлетень VII Всеукраїнської конференції КП(б)У: стенограма. – Х., 1924.
367. Квириг Э.И. Частный капитал и промышленность / Э.И. Квириг // Правда. – 1926. – 8 апреля.
368. Квириг Э.И. Основные задачи промышленной политики СССР / Э.И. Квириг // Промышленность и народное хозяйство. – М., 1927. – С. 11-22.
369. Косіор С.В. Вибрані статті і промови / С.В. Косіор. – К.: Політвидав України, 1968. – 560 с.
370. Куйбышев В. Итоги и перспективы хозяйственного строительства / В. Куйбышев. – М.-Л., 1927. – 41 с.
371. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1979-1983.
372. Ленин В.И. Об индустриализации СССР / сост. и снабдил вступительной ст. и примечаниями Л. Паперный / В.И. Ленин. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 205 с.
373. Ленин В.И. Об Украине. В 2-х ч. / В.И. Ленин. – К.: Политиздат Украины, 1997. – Ч. 2. – 567 с.

374. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін. Повне зібр. тв. – Т. 45. – С. 351-358.

375. Микоян А.И. Пищевая индустрия Советского Союза / А.И. Микоян. – М., 1941. – 541 с.

376. Орджоникидзе Г.К. Статьи и речи: В 2-х т. / Г.К. Орджоникидзе; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 837 с.

377. Очередные задачи партии (из заключительной речи Л.М. Кагановича на пленуме ЦК КП(б)У) // Украинский экономист. – 1926. – 8 апреля.

378. Петровский Г. Пять лет Советской власти на Украине / Г. Петровский. – Харьков: Держвидав України, 1924.

379. Раковский Х. Основные задачи момента: доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У / Х. Раковский. – Харьков, 1923.

380. Рыков А.И. Избранные произведения / А.И. Рыков. – М.: Политиздат, 1990. – 495 с.

381. Скрипник М.О. Непримеренним шляхом: доповідь на окрпартконференції в Одесі 12 грудня 1928 р. / М.О. Скрипник. – Х., 1929. – 88 с.

382. Скрипник М.О. До реконструкційних проблем: індустріалізація, колективізація, нацпитання, самокритика: доповідь на VII пленумі Київського ОПК КП(б)У 27 листопада 1929 р. / М.О. Скрипник. – Х., 1930. – 42 с.

383. Сталин И.В. Сочинения: В 13-ти т. / И.В. Сталин; Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б). – М.: Госполитиздат, 1951-1952. – Т. 10-13.

384. Сталин И.В. Вопросы ленинизма / И.В. Сталин. – М., 1952. – XXXV Ленинский сборник. – С. 248.

385. Сталин И.В. Краткая биография / И.В. Сталин. – М., 1939.

386. Хрущов М.С. Звітна доповідь ЦК КП(б)У XV з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України. 13 травня 1940 р. / М.С. Хрущов. – К.: Держвидав України, 1940. – 24 с.

387. Чубарь В.Я. О хозяйственном строительстве / В.Я. Чубарь. – Харьков: Госиздат, 1926.

388. Чубар В.Я. Вибрані твори / В.Я. Чубар. – К.: Політвидав України, 1972. – 628 с.

VI. Довідкові, статистичні та енциклопедичні видання

389. Большой энциклопедический словарь. – Изд. второе, перераб. и доп. / гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: БРЭ. – СПб, 2001. – 1456 с.

390. Бюллетень в справі підготовки учбових закладів важкої промисловості УСРР до 1934-35 учбового року. – Харків, 1934. – 32 с.

391. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Вып. IV. – М.: ЦСУ СССР, 1928. – 465 с.

392. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. – М.: Наука, 1992. – 256 с.

393. Вопросы экономического районирования СССР: сб. материалов и ст. (1917-1929 гг.) / Под общей ред. Г.М. Кржижановского. – М.: Госполитиздат, 1957. – 343 с.

394. 20 лет Советской власти. Стат. сб. 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1933. – III с.

395. Держкомстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу www.ukrstat.gov.ua. – Назва з екрану.

396. Диференціація заробітної плати в промислових закладах України (в березні 1928 року): Статистична хроніка відділу праці ЦСУ УСРР. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 92 с.

397. Енциклопедія історії України: в 5 т. – Т. 1. А-В. – К.: Наук. думка, 2005. – 688 с.

398. Енциклопедія українознавства. Репринтне відтворення видання 1949 р.: у 2-х т. – К.: Інститут української археографії АН України, 1994. – Т. 1. – 400 с.
399. Західна Україна: збірник / АН УРСР, Ін-т історії України; під ред. С.М. Белоусова, О.П. Оглобліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 138 с.
400. Кадры тяжелой промышленности в цифрах. Сб. – М.: СИТИ, 1936. – 186 с.
401. Капитальное строительство в СССР. – М.: Госстатиздат, 1961. – 260 с.
402. Кооперация в СССР за 10 лет. – М.: Коммакадемия, 1928. – 332 с.
403. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 416 с.
404. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 226 с.
405. Кустарная промышленность и промысловая кооперация. – М.: ВСНХ РСФСР, 1928. – 136 с.
406. На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921-1922 годы. – М.: Госиздат, 1923. – Вып. III: Промышленность, XV. – 457 с.
407. Народне господарство України в 1924-1925 р. – Х., 1926. – Кн. 1-4.
408. Народне господарство УСРР: стат. довідник. – К., 1935. – 664 с.
409. Народне господарство УРСР: стат. довідник. – К.: Держполітвидав України, 1940. – 284 с.
410. Народне господарство Української УСРР. Стат. довід. – Київ: Нар. госп-во та облік, 1955. – 664 с.
411. Народне господарство Української РСР. Стат. довід. – Київ: Держполітвидав, 1940. – 203 с.
412. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1987. – 766 с.
413. Народное хозяйство СССР в цифрах. 1860-1933. Сб. – М.: Московский рабочий, 1940. – 118 с.

414. Народное хозяйство СССР. 1922-1982 гг. Юбилейный статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 623 с.
415. Население и трудовые ресурсы Донбасса. – К., 1977.
416. Отчетный материал о работе ЦК союза рабочих каменноугольной промышленности Донбасса за период 1-го съезда союза (с 1 ноября 1937 г. По 1 января 1939 г.) и постановления V пленума ЦК союза. – Сталино: [Б.и.], [Б.г.]. – 55 с.
417. Пищевая индустрия СССР к 20-летию Советской власти. – М., 1937. – 72 с.
418. Победа социализма в СССР (1933-1937 годы): Сб. док. и материалов / Сост.: В.В. Кузьменко, Л.И. Лозенко, В.В. Масловская и др. – К.: Наукова думка, 1977. – 512 с.
419. Праця в промислових закладах України в 1925 р. – Х., 1927.
420. Праця в УРСР: стат. довідник. – К., 1937.
421. Промышленность в СССР в 1926/27 гг.: Ежегодник ВСНХ. – М., 1928. – С. 146.
422. Промышленность в СССР в 1927/28 гг.: Ежегодник ВСНХ. – М., 1929. – С. 44-45.
423. Промышленность за 10 лет (1917-1927 гг.) / под ред. В.В. Куйбышева. – М., 1927. – 103 с.
424. Промышленность и народное хозяйство / под ред. Э.И. Квиринга. – М.: Экон. жизнь, 1927. – 600 с.
425. Промышленность и рабочие Донбасса: октябрь 1917 – июнь 1941: Сб. док. и материалов / Сост.: В.С. Высоцкая и др.; Редкол.: Э.Л. Абезгауз, В.К. Бураковский, А.Н. Гурбич и др. – Донецк: Донбасс, 1989. – 240 с.
426. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933-1937 годы): Сб. док. и материалов / Сост.: В.В. Кузьменко, Л.И. Лозенко, В.В. Масловская и др. – К.: Наукова думка, 1977. – 512 с.

427. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 годы): Сб. док. и материалов / Сост.: Р.В. Довженко, Т.П. Киктенко, Ф.А. Милославская и др. – К.: Политиздат Украины, 1965. – 594 с.

428. Профсоюзы СССР: Документы и материалы (1905-1963): В 4-х т. / Под общ. ред. Т.В. Батаевой. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 2. – 867 с.

429. Работа профсоюзов среди специалистов: (В свете директив по Шахтинскому делу) / Всеукр. совет профсоюзов. – Харьков, 1929. – 40 с.

430. Радянська Україна: Довідник. – Київ: Комуніст. 1940. – 586 с.

431. Резолюции I Всеукраинского совещания по вопросам рабочего быта. 27-29 апреля 1927 года. – Харьков, 1927. – 106 с.

432. Розвиток народного господарства Української РСР: у 2-х т. – К., 1967. – Т. 1, 2.

433. Советская Украина за 20 лет. Стат. сб. – Киев: Госполитиздат Украины, 1938. – 215 с.

434. Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – М.: Госполитиздат, 1960. – 559 с.

435. Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933-1940 гг. – М., 1960. – С. 159-160.

436. Социалистическое строительство СССР. Стат. ежегодник. – М.: Союзоргучет, 1934. – 496 с.

437. Социалистическое строительство Союза ССР. 1933-1938 гг. Стат. сб. – М. – Л.: Госпланиздат, 1939. – 206 с.

438. СССР за 15 лет: Стат. материалы по народному хозяйству. – М.: Госсоецэкономиздат, 1932. – 423 с.

439. Соціалістична Україна: стат. зб. – К., 1937. – 151 с.

440. Соціалістичні перетворення у західних областях Української РСР. 1939-1979: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1980. – 548 с.

441. Труд в СССР: Справочник. 1926-1930. – М.: Госэкономиздат, 1930. – 104 с.

442. Труд и профсоюзы на Украине: Стат. Справочник за 1921-1928 pp. – Харьков, 1928.
443. Україна за 50 років (1917-1967): Стат. довідник. – Київ: Політвидав України, 1967. – 271 с.
444. Україна: стат. довідник. – Х., 1925.
445. Україна: стат. щорічник. – Х.: ЦСУ, 1926. – 407 с.
446. Україна: стат. щорічник на 1928 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 400 с.
447. Україна: стат. щорічник, 1929. – Х.: ЦСУ УРСР. – XXII, 1929. – 399 с.
448. Україна: довідник. – К.: Держвидав України, 1940. – 200 с.
449. Україна за 50 років (1917-1967): стат. довідник. – К.: Політична література України, 1967. – 271 с.
450. Уривакін О.Д. Довідник з історії України / О.Д. Уривакін. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.
451. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Гол ред. М. Попович. – К., 2006. – 1080 с.
452. УСРР в цифрах: Стат. довідник. – Харків: Нар. Господарство та облік, 1936. – 744 с.
453. Фабрики та заводи України: стат. довідник. – Х., 1931.
454. Цензова промисловість України: [сб. 1-3]. – Х., 1923-1926.

Література

І. Монографії, колективні видання, збірки наукових праць, статті, матеріали конференцій та навчальна література

455. Авдаков Ю.К. Производственные объединения и их роль в организации управления советской промышленности (1917-1932 гг.) / Ю.К. Авдаков, В.В. Бородин. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1973. – 240 с.
456. Акуленко В. Денежное обращение, кредит и банки / В. Акуленко // Господарство України. – 1927. – № 1. – С. 181-192.

457. Акулов И.А. Доклад на IV Всеукраинском пленуме ВУКа / И.А. Акулов // Пролетарий. – 1927. – 6 мая.

458. Алексей Стаханов: Человек – символ, Человек – легенда, Человек – загадка (ред. сонет: О.А. Марштупа, А.А. Постнов, О.Ф. Мартынецов). – Донецк, 2005. – 196 с.

459. Анкудинова Л.Е. Советская историография о некоторых вопросах развития рабочего класса в период построения социализма (1917-1937 гг) / Л.Е. Анкудинова // Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России. – Ч. 2 / Отв. ред. В.А. Овсянкин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – С. 157-174.

460. Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е начало 30-х гг. / В.А. Архипов, Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.

461. Атлас М.С. Кредитная реформа в СССР / М.С. Атлас. – М.: Госфиниздат, 1952. – 227 с.

462. Ауссем В.Х. Пути восстановления основного капитала / В.Х. Ауссем // Комунист. – 1926. – 23 января.

463. Ауссем В.Х. Що зробила робітничо-селянська держава 1924/25 року для промисловості / В.Х. Ауссем. – Харків: Держвидав України, 1926. – 19 с.

464. Бабко Ю.В. Виникнення і розвиток стахановського руху в промисловості республіки / Ю. В. Бабко // Наук. пр. з історії КПРС: міжвід. наук. зб. – К., 1968. – Вип. 23. – 77 с.

465. Бабко Ю.В. У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Ю.В. Бабко. – К.: Вища школа, 1974. – 223 с.

466. Бажан О. За кулісами стахановського руху / О. Бажан // Краєзнавство: наук. журн. / гол. ред. П.Т. Тронько. – К., 2010. - № 4. – С. 111-128.

467. Базаров В.А. Темп накопления и «командные высоты» / В.А. Базаров // Экономическое обозрение. – 1924. - № 9-10. – С. 29-37.

468. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г.Д. Бакулев. – М., 1955.

469. Бакулев Г.Д. Топливная промышленность СССР и эффективность капиталовложений в ее развитие / Г.Д. Бакулев. – М., 1961.

470. Бакулін В.І. Л.Д. Троцький про організацію суспільної праці в умовах переходу до соціалізму (1917-1923 рр.) / В.І. Бакулін, Ю.А. Горбань // Укр. істор. журн. – 1990. - № 3. – С. 26-36.

471. Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства, 1921-1925 рр. / П.І. Бакуменко; М-во вищ. і серед. спец. освіти УРСР. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960. – 107 с.

472. Бакуменко П.І. Розробка концепції НЕПу в працях В.І. Леніна / П.І. Бакуменко // Економіка Радянської України. – 1990. - № 4. – С. 14-22.

473. Барбер Д.Ж. Рабочий класс в период построения индустриализации: достижения и провалы советской историографии / Д.Ж. Барбер // История и историки / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1995.

474. Бардин И.П. Социалистическая индустриализация СССР и черная металлургия / И.П. Бардин. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 251 с.

475. Бардин И.П. Жизнь инженера / И.П. Бардин. – М., 1938. – 206 с.

476. Бардин И.П. Из опыта работы КПСС и Советского государства по созданию кадров советской интеллигенции (1928-1933 гг.) / И.П. Бардин. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1965. – 189 с.

477. Барун М.А. Основной капитал промышленности СССР: очерки его состояния, восстановления и реконструкции / М.А. Барун. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 315 с.

478. Бачинский П. П. Эммануил Йонович Квириг / П.П. Бачинский, В.Э. Квириг, М.Е. Перельман. – М.: Политиздат, 1968. – 135 с.

479. Безпалов М.Є. Історія України: погляд із сьогодення: навч. посібник / М.Є. Безпалов, О.М. Бут, П.В. Добров, В.І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 306 с.

480. Бейлин А.Е. Кадры специалистов в СССР: их формирование и рост / А.Е. Бейлин. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР, 1935. – 420 с.
481. Бек А. Новое назначение / А. Бек // Знамя. – 1986. - № 10, 11.
482. Белоусов Р.А. Исторический опыт планового управления экономической СССР / Р.А. Белоусов. – М.: Мысль, 1987. – 428 с.
483. Белый П.Ф. Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921-1925 гг.) / П.Ф. Белый. – К., 1976. – 171 с.
484. Белянова А.М. О темпах экономического развития СССР: по материалам дискуссий 20-х годов / А.М. Белянова. – М.: Экономика, 1974. – 174 с.
485. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение / Н.А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 222 с.
486. Бессарабов М.А. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937 – червень 1941 рр.) / М.А. Бессарабов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 176 с.
487. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та правовий аналіз: у 2 кн. / І.Г. Білас. – Кн. 1. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 432 с.
488. Бірман С. Металургійна промисловість України / С. Бірман // Більшовик України. – 1928. - № 20. – С. 44-62.
489. Блат И. ГПУ на хозяйственном фронте / И. Блат // Украинский экономист. – 1927. – 18 декабря.
490. Богомазов Г.Г. Формирование основ социалистического хозяйственного механизма в СССР в 20-30-е годы / Г.Г. Богомазов. – М.-Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. – 159 с.
491. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства / Н.К. Бойко. – К.: Вища школа, 1990. – 153 с.
492. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, Оригінал-МакеТ, 2002. – 656 с.

493. Бондаренко В.С. Вугільний Донбас в умовах радянської модернізації країни (1925-1941 рр.) / В.С. Бондаренко. – Донецьк, 2007. – С. 88-89.

494. Бондаренко В.С. Маловідомі імена нової генерації господарників Донбасу передвоєнної доби / В.С. Бондаренко // Схід. – 2003. - № 8 (58). – С. 99-102.

495. Бордюгов Г.А. Поворот 1929 года и альтернатива Бухарина / Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов // Вопросы истории КПСС. – 1988. - № 8. – С. 15-33.

496. Бордюгов Г.А. «Революция сверху» и трагедия «чрезвычайщины» / Г.А. Бордюгов, В.А. Козлов // Литературная газета. – 1988. – 12 октября.

497. Борисов Ю.С. Первый в истории опыт. Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР. (1921 – 1937 гг.) / Ю.С. Борисов. – М.: Политиздат, 1966. – 126 с.

498. Боффа Д. История Советского Союза: в 2-х т. / Д. Боффа. – 1990.

499. Братское сотрудничество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР. 1917-1971 гг. – М.: Мысль, 1973. – 556 с.

500. Бровер И.М. Очерки развития тяжелой промышленности СССР / И.М. Бровер. – Алма-Ата, 1954. – 268 с.

501. Брон С.Г. Частный капитал и товарооборот / С.Г. Брон // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1-2. – С. 3-9.

502. Броневи́й А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу, практика спекулятивного капіталу на Україні / А. Броневи́й. – Х.: Держвидав України, 1929. – 56 с.

503. Бронский М. Основные вопросы нашей экономической политики: итоги XIV съезда ВКП(б) / М. Бронский. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 53 с.

504. Бут А.Н. Сталинизация промышленности: развитие и размещение производительных сил УССР (II половина 20-х – 30-е годы) / А.Н. Бут. – Донецк: ДонГУ, 1995. – 34 с.

505. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю : історичний досвід і уроки.- К.: Либідь, 1990. – 225 с.

506. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30 рр. ХХ століття від нових джерел до нового осмислення: [монографія] / О. М. Бут, П.В. Добров. – Донецьк, 2002. – С. 267.

507. Бут А.Н. НЭП в Украине: развитие и размещение производительных сил / А.Н. Бут. – Донецк: ДонГУ, 1997. – 57 с.

508. Бут О.М. Міжвоєнна доба світової історії (1918-1838 рр.) / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, П.В. Добров.– Донецьк: ДонНУ, 2006. – 70 с.

509. Бут А.Н. Нас водила молодость... / А.Н. Бут // Горняк. Торезская городская газета. – 2010. – 20 марта. – С. 1, 3.

510. Бут О.М. Рецензия // Укр. іст. журн. - 1981. - № 7. - С.145 – 147. – Рец на кн.: Н.Д. Давыдова. Деятельность КПСС по воплощению в жизнь ленинских принципов руководства народным хозяйством / О.М. Бут. – К.: Вища школа, 1980. – 124 с.

511. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в радянській Україні у дзеркалі архівних документів / О.М. Бут, П.В. Добров // Студії з архівної справи та документознавства.– К.: Укр. НДІ архівної справи та документознавства, 2003. – Т. 10. – С. 144-146.

512. Бут О.М. До проблеми стахановського руху / О.М. Бут, П.В. Добров // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2003. – № 2 (21). – С. 18-23.

513. Бут О.М. Стахановський рух: змагання чи новаторство / О.М. Бут // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [гол. ред. П.В. Добров]. – 2003. – №. 3/4 (15/16) – С. 146-154.

514. Бут О.М. Стахановський рух: міфи та реальність / О.М. Бут // З непереможною правдою життя: Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. ст. [відп. ред. академік НАН України проф. П.Т. Тронько]. – К.: Ін-т іст. України НАНУ. – 2004. – С. 226-236.

515. Бут О.М. Стахановський рух: феномен радянської доби й уроки історії / О.М. Бут, П.В. Добров, В.Г. Афанасьєв // Вісник

Луганського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка.
– 2005. – № 8 (88) – С. 25-35.

516. Бут О.М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): монографія / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, К.В. Нікітенко; за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. О.М. Бута, д-ра іст. наук, проф. П.В. Доброва. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 355 с.

517. Бут О.М. Зародження стахановського руху як феномену радянської доби / О.М. Бут // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія [Ред. рада: М.В. Поляков (голова) та ін.]. – Дніпропетровськ, 2008. – Т. 16. - № 1/1. – С. 97-106.

518. Бут А.Н. К проблеме зарождения стахановского движения / А.Н. Бут // Десятые Петровские чтения [Петровская Академия наук и искусств, отделение истор. наук]. – С.-Петербург, 2009. – С. 179-183.

519. Бут А.Н. Цикличная организация труда в угольных забоях как составляющая стахановского движения / А.Н. Бут // История горного дела в России XVIII – XX вв. Сб. науч. трудов. – С.-Петербург: Изд-во НИЯК, 2011. – С. 97-103.

520. Ваганов Ф.М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром. 1928-1930 гг. 2-е изд. доп. и перераб. / Ф.М. Ваганов. – М.: Политиздат, 1977. – 328 с.

521. Вайнов А. Про реалізацію постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 квітня 1933 р. і дальні завдання партійної організації Донбасу по вугіллю / А. Вайнов // Більшовик України. – 1934. - № 1. – С. 112-123.

522. Вальтер Ойкен. Основные принципы экономической политики / Ойкен Вальтер. – М.: Прогресс Универс, 1995. – 375 с.

523. Васильев В. Економічна політика керівництва УСРР в середині 1920-х рр.: діяльність Л. Кагановича / В. Васильев // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 402-411.

524. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискус / Г.М. Васильчук. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 314 с.

525. Васькина Л.И. Рабочий класс СССР накануне социалистической индустриализации: численность, состав, размещение / Л.И. Васькина. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1981. – 184 с.

526. Введенский В. Основные проблемы украинской пятилетки / В. Введенский. – Харьков: Госиздат Украины, 1930. – 315 с.

527. Ведущая роль рабочего класса в реконструкции промышленности СССР. – М.: МЫСЛЬ, 1973. – 256 с.

528. Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР / А.В. Венедиктов. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, Т. 1. – 1957; Т. 2. – 1961.

529. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я.В. Верменич. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2001. – 232 с.

530. Верт Николас. История Советского государства / Николас Верт. – М., 2006.

531. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 52 с.

532. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР / АН УРСР, Ін-т економіки; гол. ред.: Т.І. Дерев'янкін (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1978. – 227 с.

533. Відроджена пам'ять: книга нарисів / за наук. ред. докт. іст. наук, проф. В.В. Іваненка. – Д.: Наук. ред. центр. обл. редкол. серії книг «Реабілітовані історією», 1999. – 608 с.

534. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.

535. Во главе строительства нового общества. Исторический опыт деятельности КПСС в переходной период. – М.: Мысль, 1988. – 284 с.

536. Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. 2-е вид. / М. Волін. – Харків: Партвидав України, 1931.
537. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: политический портрет И.В. Сталина. В 2-х книгах / Д.А. Волкогонов // М.: АПН, 1989.
538. Волновинский В.Н. Павел Петрович Постышев / В.Н. Волновинский. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 192 с.
539. Волобуев М. До проблеми управління економікою / М. Волобуев // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46-72; № 3. – С. 42-63.
540. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины / И.К. Вологодцев. – К.: Держвидав «Господарство України», 1930. – 207 с.
541. Волошин М. Угольный Донбасс в первой пятилетке / М. Волошин. – Харьков-К.: Уголь и руда, 1932. – 163 с.
542. Вольфсон М.Б. Хозяйственное положение и XV партконференция / М.Б. Вольфсон. – Харьков: Пролетарий, 1927. – 67 с.
543. Воплощение принципов пролетарского интернационализма в экономической политике КПСС в период строительства социализма. – Научные труды по истории КПСС. Респ. межвед. науч. сб. – 1982. – Вып. 118. – 1140 с.
544. Ворожейкин И.Е. Очерк историографии рабочего класса СССР / И.Е. Ворожейкин. – М.: Политиздат, 1975. – 288 с.
545. Воскресенский М.А. Производственные совещания – школа управления. 1921-1965 гг. / М.А. Воскресенский. – М.: Профиздат, 1965. – 223 с.
546. Воскресенский М.А. Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР. 1925-1927 гг. / М.А. Воскресенский. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1969. – 334 с.
547. В труде как в бою: из истории социалистического соревнования на Николаевских судостроительных заводах. 1920-1972 гг. С. Документов и материалов. – Одесса, 1972. – 389 с.

548. Галь И.М. Развитие кредитных отношений в переходный период от капитализма к социализму (1921-29) / Галь И.М.; Киев. ин-т нар. хоз. – К., 1968. – 52 с.

549. Гвахарія Г. Макіївський металургійний завод в боротьбі за рентабельність / Г. Гвахарія // Більшовик України. – 1935. - № 4-5. – С. 113-136.

550. Гвахария Г. Речь на VII Всесоюзном съезде Советов / Г. Гвахария // Коммунист. – 1935. – 4 февраля.

551. Генкин Д.М. Текущие вопросы налогового обложения промышленной кооперации / Д.М. Генкин // Вестник промышленной кооперации. – 1924. – № 1-2. – С. 12-15.

552. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921-1922) / Э.Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.

553. Генкина Э.Б. Государственная деятельность В.И. Ленина. 1921-1923 / Э.Б. Генкина. – М.: Наука, 1969. – 520 с.

554. Гернберг С. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности (1935-1941) / С. Гернберг. – М.: Политиздат, 1956. – 260 с.

555. Гершберг С.Р. Стаханов и стахановцы / С.Р. Гершберг. – М., 1985.

556. Гимпельсон Е.Г. Отказываясь от одних стереотипов, не создавать новые / Е.Г. Гимпельсон // Вопросы истории КПСС. – 1990. - № 6. – С. 75-84.

557. Гимпельсон Е.Г. НЭП и Советская политическая система 20-е гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Ин-т рос. ист. РАН, 200-. – 437 с.

558. Глезерман И. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР / И. Глезерман. – М.: Госполитиздат, 1949. – 492 с.

559. Гнедков Л.В. Перебудова української промисловості / Л.В. Гнедков. – Харків: Держвидав України, 1929. – 80 с.

560. Гольцман М.Т. Как нельзя пользоваться статистическими материалами / М.Т. Гольцман // Вестник статистики. – 1961. - № 3.

561. Гольцман М.Т. Об использовании историками статистических материалов / М.Т. Гольцман // История СССР. – 1962. - № 6.

562. Горбань Ю.А. Ленинским курсом социалистической индустриализации: из опыта Коммунистической партии Украины по руководству развитием промышленности / Ю.А. Горбань. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1984. – 152 с.

563. Горбоватий М.В. Розвиток і вдосконалення організаційних форм управління соціалістичною промисловістю / М.В. Горбоватий. – К.: Наук. думка, 1975. – 160 с.

564. Горелов И.Е. На крутом переломе / И.Е. Горелов, А.Г. Осипов. – М.: Знание, 1988. – 64 с.

565. Горинов М.М. Альтернативы и кризисы в период НЕПа / М.М. Горинов // Вопросы истории КПСС. – 1990. - № 1. – С. 3-18.

566. Горкіна Л. Деякі питання організації і використання фінансово-кредитної системи для планомірного управління народним господарством в українській радянській економічній літературі 20-х років / Л. Горкіна // Історія народного господарства та економічної думки УРСР : республ. міжвід. зб. – К., 1975. – Вип. 9. – С. 113-123.

567. Горшков В.П. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921-1925 рр.) / В.П. Горшков. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1973. – 205 с.

568. Государственная промышленность СССР в 1921-23 гг. и ее финансовое положение: опыт изучения динамики важнейших отраслей русской промышленности. – М.-Л.: Госиздат, 1924. – 344 с.

569. Греченко В.А. Внутрипартийные дискуссии 2-х годов / В.А. Греченко, Ю.И. Шаповал // Коммунист Украины. – 1990. - № 9. – С. 86-92.

570. Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-х т.: Радянський проект для України. / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2004. – 530 с.

571. Гринько Г. К итогам XIV партийного съезда / Г. Гринько // Хозяйство Украины. – 1925. - № 11-12. – С. I-VI.

572. Гринько Г. На рубеже двух хозяйственных лет / Г. Гринько // Хозяйство Украины. – 1925. - № 9. – С. 3-10.

573. Гринько Г. П'ятирічний план народного господарства / Г. Гринько. – Харьков: Господарство України, 1930. – 94 с.

574. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

575. Гришаева Л.Е. Рабочие союзных республик в условиях социалистической индустриализации. 1926-1930 гг. / Л.Е. Гришаева. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1982. – 134 с.

576. Громан В.Г. Хозяйственное положение СССР. (Статистико-экономический очерк). – М.: ВСНХ Изд-во «Вся Россия» при «Торгово-промышленной газете». – 1924. – С. 6.

577. Гудзенко П.П. Здійснення ленінського курсу на соціалістичну індустріалізацію в Українській РСР (1926-1937 рр.) / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1975. - № 12. – С. 51-60.

578. Гудзенко П.П. Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1979. - № 2. – С. 43-50.

579. Гудзенко П.П. Формування єдиного народногосподарчого комплексу СРСР / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1975. - № 5. – С. 12-22.

580. Гудзенко П.П. Трудові почини робітничого класу 1921-1937: (на матеріалах Української РСР) / П.П. Гудзенко, С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна. – К.: Наук. думка, 1980. – 339 с.

581. Гусаров І. Роля приватного капіталу в промисловості України / І. Гусаров // Більшовик України. – 1926. – № 7-8. – С. 9-21.
582. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Едмонтон, 1991.
583. Дашковский И. От октября до НЭПа / И. Дашковский // Октябрьская революция: первое пятилетие. – Харьков: Пролетарий, 1922. – С. 41-47.
584. Дэвис Р.У. НЭП и современность / Р.У. Дэвис // Коммунист. – 1990. - № 8. – С. 73-87.
585. Демчик Е.В. История частного предпринимательства в России в 1920-е гг.: от возрождения к ликвидации / Е.В. Демчик // Очерки истории бизнеса: Сб. – СПб., 2001. – С. 84-109.
586. Дерев'янкін Т.І. Торжество ленінських ідей соціалістичної індустріалізації / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Політвидав України, 1980. – 152 с.
587. Дерев'янкін Т.І. Ленінський план приступу до соціалістичного будівництва // Т.І. Дерев'янкін, С.В. Кульчицький // Економіка Радянської України, 1968. - № 4. – С. 11-16.
588. Дешко С. Кооперація на Україні / С. Дешко. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 103 с.
589. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) / Г.Д. Диденко. – К.: АН УССР, 1962. – 374 с.
590. Доброгаев В. Государственный бюджет УССР / В. Доброгаев. – Харьков: Агитсекретариат УССР, 1926. – 40 с.
591. Доброгаев В. Бюджет УРСР першого року другої п'ятирічки / В. Доброгаев. – Х., 1936. – 32 с.
592. Доброгаев В. Фінансова програма УРСР на 1936 р. / В. Доброгаев. – К.: Рад. будівництво – Х.: Наркомфін УРСР, 1937. – 63 с.
593. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926-1929 рр. / В.М. Довгопол. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 196 с.

594. Довжук І.В. Історія України: імена, події, факти (XX століття). – Луганськ, 2002.

595. Дольчук А.В. Боротьба Комуністичної партії за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості України (1921-1937 рр.) / А.В. Дольчук. – К.: Вища школа, 1976. – 184 с.

596. Дробижев В.З. Главный штаб социалистической промышленности (очерки истории ВСНХ. 1917-1932 гг.) / В.З. Дробижев. – М.: Мысль, 1966. – 285 с.

597. Дробижев В.З. В.Я. Чубарь (1891-1938). Биографический очерк / В.З. Дробижев, Н.Г. Думова. – М.: Госполитиздат, 1963. – 72 с.

598. Дудник Я.М. Основи п'ятирічного плану народного господарства України / Я.М. Дудник. – Харків: Пролетарій, 1929. – 80 с.

599. Дятлова М.М. КПСС, рабочий класс и управление производством (методология и историография проблемы) / М.М. Дятлова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 197 с.

600. Евсеев М. В.В. Куйбышев и проблемы строительства экономического фундамента социализма. К 100-летию со дня рождения / М. Евсеев, В. Орешкин // Вопросы экономики. – 1988. - № 8. – С. 91-99.

601. Енциклопедія українознавства. Репринтне відтворення видання 1949 р.: у 2-х т. – К.: Інститут української археографії АН України, 1994. – Т. 1. – 400 с.

602. Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за творення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932) / А.І. Епштейн. – Х.: Вид-во ХДУ, 1968. – 195 с.

603. Ерманский О.А. Стахановское движение и стахановские методы работы / О.А. Ерманский. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 372 с.

604. Ерманский О.А. Теория и практика рационализации. 5-е изд. / О.А. Ерманский. – М.-Л.: Изд-во НКТП, 1933. – 506 с.

605. Ерхов Г.П. Демократический централизм – основа организационного строения КПСС в годы борьбы за социализм (1917-1936 гг.) / Г.П. Ерхов. – К.: Вища школа, 1976. – 142 с.

606. Жибарев П.Б. Индустриализация СССР – великий подвиг советского народа / П.Б. Жибарев. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1969. – 326 с.

607. Жигалко П.В. Очередные вопросы промышленности / П.В. Жигалко. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 43 с.

608. Жигалко П.В. Українська промисловість в умовах НЕПу / П.В. Жигалко. – Харків: Держвидав України, 1925. – 66 с.

609. За новый механизированный Донбасс. – Харьков, 1930.

610. Зак Л. М. Строительство социализма в СССР : историографический очерк / Л. М. Зак, В.С. Лельчук, В. И. Погудин. – М.: Мысль, 1971. – 318 с.

611. Залесский К.А. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь / К.А. Залесский. – М.: Вече, 2000.

612. Замлинский В.А. Осуществление ленинской национальной политики в СССР / В.А. Замлинский, И.Ф. Курас, Л.А. Нагорная. – Киев: Вища школа, 1987. – 238 с.

613. Запорожский индустриальный комплекс. – Днепропетровск: Промынь, 1975. – 272 с.

614. Зимогляд Ф.Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс в 1928-1941 гг.: (Из опыта работы парт. орг. Донбасса). – М.: Высшая школа, 1973. – 160 с.

615. Злотников С. Условия труда в частных кожевенных предприятиях / С. Злотников // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – №15-16. – С. 106-108.

616. Іваненко В.В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ, 2003.

617. Іваненко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону: монографія / В.В. Іваненко, І.В. Іващенко. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – 280 с.

618. Іваненко В.В. Очищення правдою: відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя / В.В. Іваненко, А.І. Голуб, О.А. Удод. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.

619. Іванов П.Н. Советская электротехническая промышленность. – М., 1937. – 90 с.

620. Івасюта М.К. У боротьбі за соціалізм: з досвіду Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933-1937 рр.) / Івасюта М.К., Ю.В. Бабко. – К.: Вища шк., 1974. – С. 145.

621. Ігнатенко Т.А. Советская историография рабочего контроля и национализация промышленности в СССР (1917-1967 гг.) / Т.А. Ігнатенко. – М.: Наука, 1971. – 259 с.

622. Изменения в социальной структуре советского общества. 1921 – середина 30-х годов. – М.: Мысль, 1979. – 343 с.

623. Ілюсизов М.К. Ленинские принципы управления социалистической экономикой / М.К. Ілюсизов. – Алма-Ата: Казахстан, 1986. – 216 с.

624. Іскра В.М. Істориографія діяльності КПСС по здійсненню ленинського плану індустріалізації країни / В.М. Іскра. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – 200 с.

625. Істориографія історії СРСР. Епоха соціалізму / под ред. академіка АН СРСР І.І. Минца. – М.: Наука, 1982. – 336 с.

626. Істориографія історії Української ССР / ред. кол.: І.С. Хмель (отв. ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.

627. Історический опыт Коммунистической партии по осуществлению ленинского плана социалистической индустриализации. Материалы симпозиума 17-18 июня 1969. – М.: Политиздат, 1971. – 873 с.

628. Історический опыт КПСС в осуществлении новой экономической политики. – М.: Политиздат, 1972. – 328 с.

629. Історія Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. Т. 4. Кн. 1-2. Т. 5. – М.: Политиздат, 1978, 1979.

630. История России: учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2001. – 514 с.
631. История советского рабочего класса. В 6-ти т. Т. 2, 3. – М.: Наука, 1984.
632. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях, 12-ти т. Т. 8, 9. – М.: Наука, 1967, 1971.
633. История социалистического соревнования в СССР. – М.: Профиздат, 1980. – 319 с.
634. История Украинской ССР: в 10-ти т. Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). – К.: Наукова думка, 1984. – 719 с.
635. История ВКП(б). Краткий курс. – М.: Госполитиздат, 1945. – 337 с.
636. История Ленинского Коммунистического Союза молодежи Украины / ред. кол. А.И. Корниенко [и др]. – К.: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1979. – 774 с.
637. История рабочих Донбасса: в 2-х томах / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т. 1 / [А.В. Лихолат, Л.А. Беспалова, В.Ф. Близнюк и др.]; под ред. А.В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1981. – 321 с.
638. История рабочих Донбасса: в 2-х томах / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т.2 / [А.В. Лихолат, Л.А. Беспалова, В.Ф. Близнюк и др.]; под ред. А.В. Лихолат. – К.: Наукова думка, 1981. – 431 с.
639. История России: [учеб. пособие для вузов] / В.А. Кувшинов, С.В. Пронкина, К.А. Соловьева и др. – М., 2003.
640. История России: учебник для вузов / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: МГУ, 2001. – 514 с.
641. Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Донецька область / гол. ред.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]; редкол. тому: Пономарьов П.О. (голова) [та ін.]. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. – 992 с.

642. Історія народного господарства Української РСР. Створення соціалістичної економіки (1917-1937 рр.): у 3-х т., 4-х кн. / Ред. кол. Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – 440 с.

643. Історія народного господарства Української РСР. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-80-ті роки): у 3-х т., 4-х кн. / Ред. кол. Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – Т. 3, кн. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – 463 с.

644. Історія України ХХ століття / керівник автор. кол. А.Г. Слюсаренко. – К., 2000.

645. Історія Української РСР: в 8 т. – К.: Наукова думка, 1977.

646. Історія робітничого класу Української РСР: в 2-х т. – К., 1967.

647. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / За заг. ред. В.А. Смолія – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – 416 с.

648. Історія України: проблемні лекції для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів: навч. посібник / [О.М. Бут, М.І. Бушин, Ю.І. Вовк та ін.] за заг. ред. проф. М.І. Бушина, проф. О.І. Гуржія. – Черкаси: ГДТУ, 2012. – 522 с.

649. История социалистической экономики: в 7 т./ редкол.: И.А. Гладков (отв. ред.) и др.; АН СССР. Ин-т экономики. – М.: Наука, 1976. – Т. 2.

650. Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. – М., 1939. – 176 с.

651. Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий / М. Кантор // Большевик. – 1927. – № 9. – С. 28-39.

652. Канторович В. Советские синдикаты. Изд. 2-е / В. Канторович. – М., 1928. – 210 с.

653. Карр Эдвард. История Советской России. Кн. 1. Том 1-2: Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Эдвард Карр. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.

654. Carr E. The Bolschevic Revolution. 1917-1923. – Vol. 2. – London. – 1966.

655. Касьяненко В.И. Завоевание технико-экономической независимости СССР. 1917-1940 гг. / В.И. Касьяненко. – М.: Политиздат, 1972. – 335 с.
656. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.
657. Каторгин И.И. Исторический опыт КПСС по осуществлению новой экономической политики (1921-1925 гг.) / И.И. Каторгин. – М.: Мысль, 1971. – 431 с.
658. Квириг Э.И. Задачи построения социализма в СССР: о генеральном плане на 10-15 лет / Э. И. Квириг. – М.-Л.: Госиздат, 1931.
659. Квириг Э.И. Очерки развития промышленности СССР. 1917-1927 / Э.И. Квириг. – М., 1929. – 232 с.
660. Кисляков Б.И. Легкая индустрия за 50 лет / Б.И. Кисляков. – М., 1967
661. Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки / Анатолій Климов. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. – 304 с.
662. Клымко Н. Учение Ленина – Сталина об управлении производством / Н. Клымко // Більшовик України. – 1940. - № 12. – С. 38-49.
663. Кнылов И.Н. Лицом к огню: краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г.И. Петровского. 1887-1972 / И.Н. Кнылов, В.И. Жигулин, В.Ф. Мазов. – Днепропетровск: Промінь, 1972. – 304 с.
664. Ковальчак Г.І. Індустріалізація західних облатсей Української РСР / Г.І. Ковальчук // Укр. іст. журн. – 1959. - № 6. – С. 3-12.
665. Ковальчук Г.І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939-1958 рр.): Іст.-екон. Нарис / Г.І. Ковальчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 187 с.

666. Ковальчук Г.І. Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР в 1939-1941 рр. / Г.І. Ковальчук // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Вип. 4. – С. 121-131.

667. Коэн Стивен. Бухарин: Политическая биография. 1888 – 1938. Пер. с англ. / Стивен Коэн. – М.: Прогресс, 1988. – 574 с.

668. Козлов В.А. Начинается с человека. Человеческий фактор в социалистическом строительстве: итоги и уроки 30-х годов / В.А. Козлов, О.В. Хлевнюк. – М.: Политиздат, 1988. – 253 с.

669. Козлова О.В. Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса / О.В. Козлова. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959 – 218 с.

670. Колганов М.В. Национальный доход / М.В. Колганов. – М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1940. – 109 с.

671. Колганов А.И. Путь к социализму: трагедия и подвиг (20-е – 30-е годы) / А.И. Колганов. – М.: Экономика, 1990. – 173 с.

672. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В.Ф. Колесник, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур. – К., 2001.– К.: Крещатик, 2002. – 176 с.

673. Коломийченко И.И. Создание тракторной промышленности СССР / И.И. Коломийченко // История СССР. – 1957. - № 1.

674. Коломийченко И.И. На путях социалистической реконструкции: Компартия Украины в борьбе за социалистическую индустриализацию и подготовку сплошной коллективизации. 1926-1929 гг. / И.И. Коломийченко. – К.: Вища школа, 1973. – 278 с.

675. Коломийченко І.І. Кирило Васильович Сухомлин: видатний діяч партії і Радянської держави. 1886-1939 рр. – Київ: Політвидав України, 1974. – 158 с.

676. Комановський А.З. Трагедія першого директора «Запоріжсталі» / А.З. Комановський // Реабілітовані історією Запорізька область. – Кн. 1. – Запоріжжя: Дніпропетровський металург, 2004. – С. 187-191.

677. Кондратьев Н.Д. В.М. Молотову. 8 октября 1927 г. / Н.Д. Кондратьев // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 7. – С. 186.

678. Кондратьев Н.Д. К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства СССР и их значении. 8 октября 1927 г. / Н.Д. Кондратьев // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 7. – С. 187-210.

679. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1989. – 528 с.

680. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед Советским судом: Пути и методы накопления по судебным и революционным делам 1918-1926 гг. / предисл. Д.И. Курского. – М.-Л. : Госиздат. – 1927. – 240 с.

681. Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції: діяльність компартії України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів, 1928-1937 рр. / М.А. Коновалов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 232 с.

682. Корнилов А.В. На решающем этапе: КПСС во главе хозяйственного строительства. 1926-1932 гг. / А.В. Корнилов. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1968. – 188 с.

683. Коробов А. Районный разрез народнохозяйственного плана / А. Коробов // Плановое хозяйство. – 1939. - № 1. – С. 58-68.

684. Косарев А. Комсомол в реконструктивный период / А. Косарев. – М.: Молодая гвардия, 1931. – 156 с.

685. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.): історіографія / В.П. Коцур. – К.: Либідь, 1998. – 325 с.

686. КПРС і творча активність мас. Партія – організатор творчої активності робітничого класу України в період соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР. – К.: Вища школа, 1980. – 384 с.

687. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

688. Крандієвський С.І. Вивчення проблем історії народного господарства в Українській РСР (1917-1968 рр.) / С.І. Крандієвський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 67-74.

689. Красных Л.М. Партийное руководство совершенствованием управления промышленностью в период строительства социализма (1926-1937 гг.) / Л.М. Красных. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986. – 152 с.

690. Кривицкий А. Донбасс за 10 лет (1920-1929 гг.) / А. Кривицкий. – Харьков: Изд-во ВУКа СГ и Союзугля, 1930. – 84 с.

691. Кржижановський Г.М. Десять лет хозяйственного строительства в СССР (1917-1927) / Г.М. Кржижановський. – М.: Госиздат, 1927. – 215 с.

692. Критика ревизионизма в экономической теории. Критический анализ правового ревизионизма в ЧССР в 60-е годы: сб. Сокращенный перевод с чешского. – М.: Прогресс, 1974. – 184 с.

693. Крыленко Н. Классовая борьба путем вредительства / Н. Крыленко. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 13.

694. Куглер С. Политика формирования рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины (1921-1941): системный анализ / С. Куглер. – К., 1997. – 193 с.

695. Кузьмин Б.И. В борьбе за социалистическую реконструкцию. 1926-1937 гг.: Экономическая политика Советского государства / Б.И. Кузьмин. – М.: Мысль, 1976. – 311 с.

696. Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицкий. – К.: Вид. дім Альтернативи, 1999. – 336 с.

697. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицкий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

698. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В. Кульчицький. – К.: Наук.думка, 1975. – 175 с.

699. Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937 гг.) / С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1979. – 253 с.

700. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К.: Основи, 1999. – 396 с.

701. Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С.В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1995. - № 2. – С. 3-17.

702. Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / С.В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1989. - № 8. – С. 105-111.

703. Кульчицький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР / С.В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1989. - № 10. – С. 107-113.

704. Кульчицький С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине / С.В. Кульчицький // История СССР. – 1989. - № 5. – С. 20-26.

705. Курас І.Ф. Перебудова та актуальні проблеми вивчення історичного досвіду Компартії України / І.Ф. Курас // Укр. істор. журн. – 1989. - № 7. – С. 3-17.

706. Куромия Х. Сталинский «великий перелом» и процесс над «Союзом освобождения Украины» / Х. Куромия // Отечественная история. – 1994. - №1. – С. 118-147.

707. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 226 с.

708. Кустарная промышленность и промысловая кооперация. – М.: ВСНХ РСФСР, 1928. – 136 с.

709. Кучер О.О. Борьба работников Украины за восстановление тяжелой промышленности после гражданской войны / О.О. Кучер. – Х.: Вид-во Харьковского ун-та, 1959. – 171 с.

710. Лановик Б.Д. Экономическая история Украины и мира / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – К., 2002. – С. 64-91, 110-188, 225-314, 423-470.

711. Лацис О.Р. Проблема темпов в социалистическом строительстве / О.Р. Лацис // Коммунист. – 1987. - № 18. – С. 79-90.

712. Лацис О.Р. Перелом / О.Р. Лацис // Знамя. – 1988. - № 6. – С. 124-178.

713. Лацис О.Р. «Прямой не будет»: Заметки об экономических воззрениях В.И. Ленина / О.Р. Лацис // Коммунист. – 1990. - № 5. – С. 8-17.

714. Лебедь Д. На повороте / Д. Лебедь. – Харьков: Госиздат, 1921. – 44 с.

715. Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм) / А.Я. Левин. – М.: Мысль, 1967. – 167 с.

716. Легкая промышленность Украины. 1917-1957. – К., 1957. – 183 с.

717. Лельчук В.С. Борьба КПСС за социалистическую индустриализацию страны: Историография проблемы / В.С. Лельчук. – М.: Знание, 1975. – 64 с.

718. Лельчук В.С. Создание химической промышленности СССР. Из истории социалистической индустриализации. / В.С. Лельчук. – М., 1964.

719. Лельчук В.С. Социалистическая индустриализация СССР и ее освещение в советской историографии / В.С. Лельчук. – М.: Наука, 1975. – 312 с.

720. Лельчук В.С. Историография социалистической индустриализации и рабочего класса в СССР / В.С. Лельчук // Очерки по истории исторической науки в СССР / под ред. М.В. Нечкиной. – М., 1985. – Т. 5. – С. 490-491.

721. Лельчук В.С. Индустриализация СССР: История, опыт, проблемы / Лельчук В.С. – М.: Политиздат, 1984. – 304 с.

722. Лельчук В.С. К изучению вопроса о численности рабочего класса / В.С. Лельчук // Вопросы историографии рабочего класса СССР. Редколл. Ким М.П. (гл. ред.) и др. – М., 1970. – С. 213.

723. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 336 с.

724. Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление. – М.: Политиздат, 1969. – 382 с.

725. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Т.І. Деревя'нкін та ін. – К., 1969. – 359 с.

726. Леонтьев А. Советский метод индустриализации / А. Леонтьев. – М., 1946.

727. Леонтьев А. Экономическая теория правого уклона / А. Леонтьев. – М.: Госиздат, 1929. – 87 с.

728. Леонтьев А. В борьбе за индустриализацию / А. Леонтьев. – М.-Л.: ГИЗ, 1929. – 231 с.

729. Леонтьев В.В. Все зависит от того, насколько эффективно вы работаете: интервью / В.В. Леонтьев // Эхо планеты. – 1989. - № 17. – С. 16-20.

730. Лисичкин Г. Мифы и реальность / Г. Лисичкин // Совершенно секретно. – 1990. - № 2. – С. 4-7.

731. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: в 2-х т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 547 с.

732. Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924-25 гг. и перспективы ее развития / Н. Литвак // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 79-88.

733. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.

734. Лихолат А.В. Сотрудничество народов СССР в борьбе за построение социализма. 1917-1937 гг. – М.: Политиздат, 1976. – 368 с.

735. Лихолобова З.Г. Вугільна промисловість України 1920-х – початку 2000-х років: історіографія // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 2008. – Кн. 15-16. – С. 90-113.

736. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.) / З.Г. Лихолобова. – Донецк: Донбас, 1973. – 178 с.

737. Лихолобова З.Г. Избранные труды. – Донецк, 2003.

738. Лихолобова З.Г. Поступь новаторов / З.Г. Лихолобова // Страною возвеличенный Донбасс: очерки / сост. З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1987. – С. 47-72.

739. Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіона) / З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – 279 с.

740. Лихолобова З.Г. Частное предпринимательство в промышленности и торговле в условиях НЭПа // Нові сторінки історії Донбасу: зб. наук. ст. / [редкол.: З.Г. Лихолобова (голов. ред. та ін.)]. – 1992. – Кн. 2. – С. 3-22.

741. Лобурець В. Формування кадрів робітничого класу України (1921-1932 рр.) / В. Лобурець. – Харків, 1974. – 158 с.

742. Логовинский М. Финансовое хозяйство промысловой кооперации / М. Логовинский // Хозяйство Украины. – 1928. – № 11. – С. 112-121.

743. Лойберг М.Я. История экономики / М.Я. Лойберг. – М.: ИНФРА, 2001. – 198 с.

744. Локшин Э.Ю. Очерк истории промышленности СССР (1917-1940 гг.) / Э.Ю. Локшин. – М.: Госпланиздат, 1956. – 320 с.

745. Локшин Э.Ю. Промышленность СССР / Э.Ю. Локшин. – М.: Госпланиздат, 1947. – 96 с.

746. Локшин Э.Ю. Партия большевиков в борьбе за индустриализацию СССР / Э.Ю. Локшин. – М., 1946. – 175 с.

747. Ломов Г.И. В какой мере реализованы решения апрельского пленума ЦК ВКП(б) / Г.И. Ломов // Правда. – 1928. – 6 ноября.

748. Ломов Г.И. К задачам реконструкции каменноугольной промышленности Донбасса / Г.И. Ломов. – Харьков, 1930. – 63 с.

749. Ломов Г.И. Наші завдання в Донбасі / Г.И. Ломов // Більшовик України. – 1928. - № 20. – С. 13-43.

750. Ломов Г.И. Схема докладов о состоянии промышленности и ближайших задачах РКП в деле поднятия производительности труда / Г.И. Ломов. – М.: Изд-во ВСНХ, 1924. – 19 с.

751. Лортикян Э.Л. Становление системы планирования народного хозяйства в Украинской ССР (1917-1932 гг.) / Э.Л. Лортикян. – К.: Вища школа, 1980. – 238 с.

752. Лютов Л.Н. Обреченная реформа. Промышленность России в эпоху НЭПа / Л.Н. Лютов. – Ульяновск: УЛГУ, 2002. – 266 с.

753. Лясковська С.П. Діяльність ДПУ УСРР в економічній сфері у Донбасі // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал [Гол. ред. П.В. Добров]. – 2002. - № 3/4. – С. 113-121.

754. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. В 3-х т. Т. 3. Социализм / П.И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – 644 с.

755. Мазаник А. Украинские общества взаимопомощи / А. Мазаник, Г. Розенталь // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7.

756. Майер Р.О. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм / Р.О. Майер // Отечественная история. – 1993. – №3. – С. 55-66.

757. Макаров И.Г. Борьба за снижение себестоимости на Сталинском заводе «Стали» / И.Г. Макаров // Сталь. – 1933. - № 9. – С. I-V.

758. Макаров И.Г. Металургійний завод ім. Сталіна (Донбас) за 1934 рік і його завдання в 1935 році / И.Г. Макаров // Більшовик України. – 1934. - № 12. – С. 48-66.

759. Максеенко М.М. Очерк развития машиностроения СССР в 1921-1928 гг. / М.М. Максеенко. – Кишинев, 1962. – 117 с.

760. Максимов К.Г. Развитие, состояние и ближайшие перспективы металлопромышленности Украины / К.Г. Максимов. – Харьков, 1924. – 32 с.

761. Мальцев Н.И. Подъем жизненного уровня трудящихся Донбасса в годы социалистической реконструкции народного хозяйства. (Деятельность партийных организаций) / Н.И. Мальцев. – К.: Вища школа, 1987. – 102 с.

762. Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого / Марк фон Хаген // УІЖ. – 1994. – №1. – С. 88-101.

763. Маркус Б. Основные вопросы труда в пятилетке / Б. Маркус. – М.-Л.: Госиздат, 1929. - 76 с.

764. Маркус Б.Л. Труд в социалистическом обществе / Б.Л. Маркус. – М., 1939. – С. 212-214.

765. Мартинюк Ф.М. Соціалістична індустріалізація України / Ф.М. Мартинюк. – К., 1959.

766. Мартинюк Ф.М. Машинобудування Української РСР в період соціалістичної індустріалізації / Ф.М. Мартинюк. – К., 1958. – 135 с.

767. Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – 655 с.

768. Марьяхин Г.Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г.Л. Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 252 с.

769. Матюгин А.А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.) / А.А. Матюгин. – М.: АН СССР, 1962. – 364 с.

770. Машина М. Отраслевая структура промышленности СССР (Критика буржуазных концепций) / М. Машина // Вопросы экономики. – 1986. - № 12. – С. 11-119.

771. Медведев В.А. Управление социалистическим производством: Проблемы теории и практики. – М.: Политиздат, 1983. – 270 с.

772. Мельник М.Ф. Діяльність КП України по розгортанню соціалістичного змагання серед робітників промисловості республіки у другій п'ятирічці (1933-1937 рр.) / М.Ф. Мельник // Укр. іст. журн. – 1972. - № 8. – С. 49-56.

773. Мельниченко В.Ю. XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна / В.Ю. Мельниченко // Укр. істор. журн. – 1989. - № 12. – С. 27-36.

774. Механизм торможения: истоки, действие, пути преодоления. – М.: Политиздат, 1988. – 288 с.

775. Милютин В.П. История экономического развития СССР (1917-1927 гг.) / В.П. Милютин. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 172 с.

776. Миронер Х.Г. КП(б)У в боротьбі за диктатуру пролетаріату та переможне соціалістичне будівництво на Україні / Х.Г. Миронер. – Харків: Партвидав України, 1932. – 215 с.

777. Мірошніченко Ю.Р. Росія – Україна: становлення державності: у 2-х т. / Ю.Р. Мірошніченко, С.Л. Удовін. – Т. 2. – К.: Ваклер, 2011. – 772 с.

778. Михайловский И.Н. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР. 1925-1937 гг. / И.Н. Михайловский. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966. – 319 с.

779. Мишустин Д.Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР / Д.Д. Мишустин. – М., 1938. – 219 с.

780. Молодость старого завода: Очерк истории Днепропетровского завода им. Дзержинского. – Днепропетровск: Кн. Изд-во, 1960. – 233 с.

781. Моргун О. Нарис історії кооперації України / О. Моргун. – Мюнхен: Б.В., 1966. – 270 с.

782. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (из истории ликвидации капиталистических элементов города 1926-1929 гг.) / Л.Ф. Морозов. - М.: ВПШ при ЦК КПСС, 1960. – 104 с.

783. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической / Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1969. – 240 с.

784. Мотильов В.Е. Варіант п'ятирічки, шкідницькі теорії і радянська дійсність / В.Е. Мотильов. – Харків: Пролетар, 1931. – 67 с.

785. Мотылев В.Е. Проблема темпа развития СССР / В.Е. Мотылев. – М.: Коммунистическая академия, 1929. – 172 с.

786. Мухин В. Партийно-массовая работа на предприятии: Опыт завода им. Петровского и им. Ленина / В. Мухин. – М.-Л.: Московский рабочий, 1931. – 48 с.

787. Мышкис В.С. Темпы индустриализации и обобществления на Украине / В.С. Мышкис. – Харьков: Хозяйство Украины, 1930. – 74 с.

788. Мышкис В.С. Задачи Донбасса как единого социалистического комбината. Доклад на I Всеукраинской конференции по Донбассу 5-9 сентября 1931 г. / В.С. Мышкис. – Харьков: Хозяйство Украины, 1932. – 28 с.

789. На путях строительства социализма. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 164 с.

790. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1971. – 675 с.

791. Нариси історії професійних спілок України / Федерація профспілок України / Гол. ред. О.М. Стоян. – К., 2002.

792. Нариси розвитку народного господарства Української РСР / за ред. Д.Ф. Вірника, В.В. Бондаренка та ін. / редкол.: Д.Ф. Вірник (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с.

793. Наумов В.П. НЭП: Суть. Опыт. Уроки / В.П. Наумов // Правда. – 1988. – 15 июля.

794. Наумов В.П. Об историческом пути КПСС: Поиск новых подходов / В.П. Наумов, В.В. Рябов, Ю.И. Филиппов. – М.: Политиздат, 1990. – 207 с.

795. Незаконные местные налоги и сборы // Финансовый вестник. – 1923. - № 2. – С. 8-11.

796. Немчинов В.С. Великая Октябрьская социалистическая революция и изменение классовой структуры советского общества / В.С. Немчинов // Всемирно-экономическое значение Великой Октябрьской социалистической революции: сб. ст. – М., 1967. – С. 54-71.

797. Немчинов В.С. Социалистическое хозяйствование и планирование производства / В.С. Немчинов // Коммунист. – 1987. - № 11. – С. 23-32.

798. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму / О.О. Нестеренко. – К.: Наукова думка, 1966. – Ч. 3. – 488 с.

799. НЭП: приобретения и потери. – И.: Наука, 1994. – 217 с.

800. Низова Л.В. Промислова кооперація на Україні (з історії малого бізнесу) / Л.В. Низова. – К.: Ін-т історії України, 1993. – 112 с.

801. Нікольський В.М. Політичні репресії 1937-1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки / В.М. Нікольський. – Донецьк, 2011. – 217 с.

802. Нікольський В.Н. НЭП в Донбассе / В.Н. Нікольський, В.И. Изюмов. – Донецьк, 1992. – 112 с.

803. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 624 с.

804. Озеров Л.С. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность. 1921-1937 гг. / Л.С. Озеров. – М.: Мысль, 1972. – 236 с.

805. Ойкен Вальтер. Основные причины экономической политики / Вальтер Ойкен. – М.: Прогресс Универс, 1995. – 302 с.

806. Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925) / Н.Н. Олейник. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1989. – 166 с.

807. Олександр Микитович Бут: біобібліогр. покажчик до 70-річчя з дня народження / уклад.: Безпалов М.Є., Бондаренко В.С. – Донецьк: Юго-Восток, 2010. – 140 с.

808. Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса / А.Л. Оприщенко. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1975. – 160 с.

809. Орлов Б.П. Иллюзия и реальность экономической информации / Б.П. Орлов // Экономика и организация промышленного производства (ЭКО). – 1988. - № 8. – С. 3-20.

810. Орлов Б.П. Первая пятилетка: некоторые проектировки и фактические результаты / Б.П. Орлов, О.В. Костарева // Известия СО АН СССР. – 1983. - № 1. – С. 42-47.

811. Орлов Б.П. Первая пятилетка: основные межотраслевые пропорции / Б.П. Орлов, О.В. Костарева // Известия СО АН СССР. – 1984. - № 12. – С. 55-59.

812. Остапенко И.П. Участие рабочего класса СССР в управлении производством: Производственные совещания в промышленности в 1921-1932 гг. / И.П. Остапенко. – М.: Наука, 1964. – 208 с.

813. От капитализма к социализму: Основные моменты истории переходного периода в СССР. 1917-1937 гг. В 2-х т. – М.: Наука, 1981.

814. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1975. – Т. 5.

815. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 470 с.

816. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 614 с.

817. Очерки истории Донецкой областной партийной организации. – Донецк: Донбас, 1978. – 502 с.

818. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К.: Молодь, 1987. – 295 с.

819. Очерки истории Запорожской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1980. – 495 с.

820. Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 666 с.

821. Очерки истории Коммунистической партии Украины. 4-е изд. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 814 с.

822. Очерки истории Николаевской областной партийной организации. – Одесса: Маяк, 1980. – 328 с.

823. Очерки истории Одесской областной партийной организации. – Одесса: Маяк, 1981. – 539 с.

824. Очерки истории Харьковской областной партийной организации. – Харьков: Прапор, 1980. – 527 с.
825. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 665 с.
826. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / за ред. О.О. Нестеренка, И.Н. Романенка, Д.Ф. Вирника и др. – К., 1954.
827. Панкратова А.М. Проблемы изучения истории пролетариата / А.М. Панкратова // История пролетариат: сб. первый. – М., 1930.
828. Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917-1975 рр.). – К.: Вища школа, 1976. – 343 с.
829. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919-1939 рр.) (спроба історичної студії) / Є. Пастернак. – Торонто: ЄВШАН-ЗІЛЛЯ, 1979. – 316 с.
830. Первые шаги индустриализации СССР. 1926-1927 гг. – М., 1959.
831. Переписка на исторические темы: Диалог ведет читатель. – М.: Политиздат, 1989. – 494 с.
832. Петров К.Г. Живые силы: Записки бывшего парторга ЦК ВКП(б) на шахте «Центральная-Ирмино» о зарождении и развитии стахановского движения / К.Г. Петров. – Донецк: Донбас, 1971. – 75 с.
833. Петросян К.А. Советский метод индустриализации / А. Леонтьев. – М., 1946.
834. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київ. нац. торг. економ. ун-т, 2001. – 274 с.
835. Пиріг Р.Я. В.М. Молотов на Україні: сторінки політичної біографії / Р.Я. Пиріг // Укр. істор. журн. – 1989. - № 7. – С. 87-99.
836. Питання соціалістичної економіки і історії народного господарства. – К., 1963.
837. Плимак Е. Политическое завещание В.И. Ленина: Истоки, сущность, выполнение / Е. Плимак. – М.: Политиздат, 1988. – 142 с.
838. Погребенский М. Станислав Викентьевич Косиор. Жизнь и деятельность / М. Погребенский. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 223 с.

839. Покровский Н.М. Наши спецы в их собственном изображении / Н.М. Покровский // Красная новь. – 1922. - № 1. – С. 49-58.

840. Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. – М.: Мысль, 1982. – 240 с.

841. Пономаренко Г.Я. Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса – организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки / Г.Я. Пономаренко. – К.: Вища школа, 1971. – 175 с.

842. Пономаренко Г.Я. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926-1929 гг.) / Г.Я. Пономаренко. – К.-Донецк: Вища школа, 1979. – 219 с.

843. Попов Г. С точки зрения экономиста: О романе А. Бека «Новое назначение» / Г. Попов // Наука и жизнь. – 1987. - № 4. – С. 54-67.

844. Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. 4-е изд. / Н.Н. Попов. – Харьков: Партиздат Украины, 1931.

845. Попов Н.Н. Основные моменты истории КП(б)У / Н.Н. Попов. – К.: Партиздат Украины, 1936. – 215 с.

846. Постишев П. Національне питання в реконструктивний період / П. Постишев. – Харків: Пролетарій, 1930. – 48 с.

847. Построение фундамента социалистической экономики в СССР (1928-1932 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 574 с.

848. Потеряйко Я.И. Н.И. Бухарин: Штрихи к политическому портрету: К 100-летию со дня рождения / Я.И. Потеряйко. – К.: Об-во «Знание» Украинской ССР, 1988. – 32 с.

849. Потресов Б. Промышленность Харьковской губернии до войны и в настоящее время / Б. Потресов // Хозяйство Харьковщины, 1923. - № 6-7-8. – С. 3-11.

850. Правда через годы: статьи, воспоминания, документы. – Вып. 6. – Донецк, 2002.

851. Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления // Преображенский Е.А., Бухарин Н.И. Пути развития: дискуссии 20-х годов. – Л.: Лениздат, 1990. – С. 53-130.

852. Пробст А.Е. Основные проблемы географического развития топливного хозяйства СССР / А.Е. Пробст. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1939. – 592 с.

853. Производительность труда в промышленности СССР. – М.: Госпланиздат, 1940. – 324 с.

854. Про минуле – заради майбутнього: ідейно-політична боротьба на Україні в 20-30, 40-50 роки. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – 408 с.

855. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-1932 годы): Сб. документов и материалов. – К., 1966.

856. Промышленный план Украины: История, экономические основания, методология и анализ. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 140 с.

857. Пути народнохозяйственного развития УССР: материалы к построению пятилетнего плана. – Харьков, 1928.

858. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.). – М.: Мысль, 1968. – 239 с.

859. Развитие советской экономики. – М., 1940.

860. Рашин А. Состав фабрично-заводского пролетариата в СССР в диаграммах и таблицах. Итоги переписки металлистов, горнорабочих и текстильщиков 1929 года / А. Рашин. – М., 1930.

861. Реабілітовані історією: Науково-документальна серія книг у 27-ми т. / Головна ред. кол. (голова П.Т. Тронько, заст. голови О.П. Реєнт та ін.). – К., 2004-1012.

862. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки / О.П. Реєнт. – К.: Просвіта, 1999.

863. Резник А.А. Коммунистическая партия – организатор совершенствования управления промышленностью в восстановительный период. 1921-1925 гг. / А.А. Резник. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986 – 134 с.

864. Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937): Очерк историографии проблемы / М.В. Резницкая. – К.: Вища школа, 1977. – 165 с.

865. Розвиток народного хозяйства УРСР: у 2-х т. / Ред. кол. Д.Ф. Вірник. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1.

866. Россия нэповская / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 472 с.

867. Рубин А.М. Организация управления промышленностью СССР (1917-1967 гг.) / А.М. Рубин. – М., 1969.

868. Рыков А.И. Избранные произведения / А.И. Рыков. – М.: Политиздат, 1990. – 495 с.

869. Рябов Н. Социалистическое накопление и его источники в первой и второй пятилетках / Н. Рябов. – М., 1951. – С. 142, 150.

870. Самохвалов В.М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.) / В.М. Самохвалов. – К.: Держполітвидав України, 1963. – 378 с.

871. Самофалов Ф.В. Советы народного хозяйства в 1917-1932 гг. / Ф.В. Самофалов. – М.: Наука, 1964. – 301 с.

872. Саркісов С. Виконати закон – дати 68 млн. т вугілля / С. Саркісов // Комуніст. – 1935. – 15 апреля.

873. Саркісов С. Розгорнути більшовицьку боротьбу за вугілля / С. Саркісов // Комуніст. – 1937. – 9 травня.

874. Сахаров Г. Очерк организации тяжелой промышленности СССР / Г. Сахаров, Н. Чернай, О. Кабаков. – М.: Изд-во НКТП, 1934. – 113 с.

875. Свєржін Л. Приватна промисловість України / Л. Свєржін // Більшовик України. – 1928. – № 18. – С. 45-58.

876. Сегаль И. Пути ухода частного капитала / И. Сегаль // Финансовые проблемы планового хозяйства. – 1930. – № 7-8. – С. 90-99.

877. Секушин В.И. Отторжение. НЭП и командно-административная система / В.И. Секушин. – Л.: ЛИИПИ, 1990. – 96 с.

878. Сердцем и именем: Очерки, интервью (о связях В.И. Ленина с Донбассом). – Донецк: Донбас, 1990. – 231 с.

879. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні / Б.В. Сігал. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 212 с.

880. Sikorski C. Cienie Nep-u. Sprzeznosci Socializmu w latach 1921–1929. – W-wa, 1986. – 216 s.

881. Сиволоб Ю.В. Массовые трудовые змагання: ідеали і реальність / Ю.В. Сиволоб // Укр. істор. журн. – 1990. - № 3.

882. Сидоренко В.П. Пресса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва (1921-1941 рр.) / В.П. Сидоренко. – К.: Наук. думка, 1975. – 108 с.

883. Симонов Н.С. В преддверии «великого перелома»: Причины свертывания новой экономической политики / Н.С. Симонов // Вопросы истории КПСС. – 1990. - № 3. – С. 56-72.

884. Сироткин В.Г. Уроки НЭПа / В.Г. Сироткин // Известия. – 1989. – 9, 10 марта.

885. Сирцова С.М. За покликом великої мети / С.М. Сирцова. – К., 1966.

886. Скворцов Л.И. Роль кредита в индустриализации СССР / Л.И. Скворцов. – М., 1951. – С. 51, 60.

887. Скобцов Л.Я. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны, 1926-1929 гг. / Л.Я. Скобцов. – Сталино: Обл. кн. изд., 1959. – 156 с.

888. Скочинский А.А. Вентиляция рудников / А.А. Скочинский. – М.-Л., 1933.

889. Скочинский А.А. Рудничная вентиляция / Скочинский А.А., Комаров В.Б. – М.: Углетехиздат, 1959. – 632 с.

890. Скрипник М.О. До реконструкції проблем: Індустріалізація, колективізація, нащитання, самокритика. Доповідь на VII пленумі Київського ОПК КП(б)У 27 листопада 1929 р. / М.О. Скрипник. – Харків: Держвидав України, 1930. – 38 с.

891. Скрипник М.О. Інтелегенція в реконструктивну добу / М.О. скрипник // Шлях освіти. – 1930. - № 7/8. – С. 8-17.

892. Скрипник М.О. Непримеренним шляхом: Доповідь на окрпартконференції в Одесі 12 грудня 1928 р. / М.О. Скрипник. – Харків: Держвидав України, 1929. – 88 с.

893. Славин І.Е. Пять лет Октябрьской революции / И.Е. Славин // 5-я годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь 1922. – Екатеринослав, 1922. – С. 11-16.

894. Слуцкий А.Е. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926-1932) / А.Е. Слуцкий. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 503 с.

895. Солдатенко В.Ф. Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні / В.Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1989. - № 4. – С. 85-98.

896. Солдатенко В.Ф. українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999.

897. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К.: Либідь, 1990. – 488 с.

898. Страницы истории КПСС: факты, проблемы, уроки. Сб. – М.: Высшая школа, 1988. – 703 с.

899. Струмилин С.Г. Избранные произведения: в 5-ти т. / С.Г. Струмилин. – М.: Изд-во АН СССР, 1963 – 1965.

900. Струмилин С.Г. На плановом фронте / С.Г. Струмилин. – М., 1929. – 569 с.

901. Струмилин С.Г. Социальные проблемы п'ятилітки / С.Г. Струмилин. – М.-Л., 1929. – 289 с.

902. Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу та стахановський рух у другій половині 1930-х років / О.В. Струченков // Проблеми політичної історії України. Зб. наук. праць / Редкол.: О.Б. Шляхов, В.В. Іваненко та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во ДННУ, 2008. – Вип. 3. – С. 174-181.

903. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

904. Сухомлин К.В. Состояние и перспективы развития украинской промышленности: Доклад на X Всеукраинском съезде Советов / К.В. Сухомлин // Пролетарий. – 1927. – 10 апреля.

905. Сухомлин К.В. Выступление на пленуме ВСНХ СССР (о реорганизации управления промышленностью) / К.В. Сухомлин // Пролетарий. – 1929. – 16 октября.

906. Сухомлін К.В. Питання української промисловості в третій п'ятирічці / К.В. Сухомлин // Комуніст. – 1937. – 11 травня.

907. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К.: КНТУ, 2003.

908. Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации / С.М. Сырцова. – К., 1981. – С. 22.

909. Творческое развитие ленинского учения о построении социализма. – Харьков: Изд-во при харьк. ун-те ИО: Вища школа, 1987. – 182 с.

910. Тепцов Н.Б. А.И. Ряков – партийный и государственный деятель ленинской школы / Н.Б. Тепцов // Вопросы истории КМСС. – 1989. - № 6. – С. 117-128.

911. Терехов Р.Я. Рационализация промышленности и управления / Р.Я. Терехов. – Харьков: Украинский рабочий, 1928. – 94 с.

912. Терещенко Р.К. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Терещенко Р.К., Іваненко В.В.,

Прокопенко Л.Л. – Д.: Науково-редакц. центр обл. редкол. по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2002. – 240 с.

913. Терещенко Н.А. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти / Н.А. Терещенко. – К., 1967.

914. Терпигорев А.М. Генеральный план развития каменноугольной промышленности Донбасса / А.М. Терпигорев. – М., 1928.

915. Тетюнев В.И. Социалистическое преобразование экономики СССР и буржуазные «критики» / В.И. Тетюнев. – М.: Политиздат, 1978. – 216 с.

916. Тимошенко М.Т. Основні внутрівиробничі фактори зростання продуктивності праці на підприємствах вугільного машинобудування України вперіод соціалістичної індустріалізації / М.Т. Тимошнго // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: міжвід. наук. зб. / редкол.: Т.І. Дерев'янкін, В.С. Жученко (відп. ред.) та ін. – К., 1972. – Вип. 7.

917. Тичина А.К. Діяльність партійних організацій України по удосконаленню управління промисловістю (1926-1932 рр.) / А.К. Тичина // Наукові праці з історії КПРС. Респ. міжвід. наук. зб., 1974. – Вип. 67. – С. 38-46.

918. Торчинов В.А. Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник / В.А. Торчинов, А.М. Леонтьук. – Санкт-Петербург, 2000. – 215 с.

919. Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи / П.Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 210 с.

920. Троян М. П. Стахановський рух: новий погляд / М.П. Троян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: респ. міжвід. зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1991. – Вип. 1. – С. 69-84.

921. Троян Н.П. Мы покоряем время. Стахановское движение: взгляд с порога 90-х / Н.П. Троян // Донбасс. – 1990. - № 1. – С. 67-90.

922. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1925 гг.). Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую

буржуазию / И.Я. Трифонов. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1969. – 287 с.

923. Троян Н.П. Мы покоряем время. Стахановское движение: взгляд с порога 90-х / Н.П. Троян // Донбасс. – 1990. - № 1. – С. 67-90.

924. Труды I Всеукраинской конференции по освобождению Донбасса от иностранной технико-экономической зависимости. – Харьков, 1932. – 183 с.

925. Трукан Г.А. Политическая дискуссия о путях строительства социализма в 1928-1929 гг. / Г.А. Трукан // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 12. – С. 81-97.

926. Турбинер В. На борьбу за механизацию Донбасса / В. Турбинер. – Харьков, 1930. – 38 с.

927. Турецкий Ш. Себестоимость и вопросы ценообразования / Ш. Турецкий. – М.-Л.: Госполитиздат, 1940. – 300 с.

928. Угольно-металлургический комбинат Украины во втором пятилетии. – Харьков, 1932.

929. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках / О.А. Удод. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.

930. Управление народным хозяйством СССР. 1917-1940 гг. – М., 1968.

931. Фесенко С. Украинские банки и их ближайшие перспективы / С. Фесенко // Финансовый вестник. – 1922. - № 7-8.

932. Фомин П. О реформе управления промышленностью / П. Фомин // Хозяйство Украины. – 1926. - № 11-12. – С. 31-40.

933. Хавин А.Ф. Социалистическая индустриализация национальных республик и областей / А.Ф. Хавин. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1933. – 114 с.

934. Харьковский трубный завод имени С.М. Кирова: Очерк. – Харьков: Прапор, 1971. – 335 с.

935. Хлевин О.В. 26 июня 1940 года: иллюзии и реальности администрирования / О.В. Хлевин // Коммунист. – 1989. - № 9. – С. 86-96.

936. Хоскинг Джеффри. История Советского Союза / Джеффри Хоскинг. – М.: Вагнус, 1996. – 510 с.
937. Хромов С.С. Ф.Э. Дзержинский во главе металлопромышленности / С.С. Хромов. – М.: Мысль, 1977. – 340 с.
938. Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В. Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 78 с.
939. Цыперович Г. Тресты и синдикаты в дореволюционной России и в СССР. Из истории организации форм промышленности за последние 50 лет / Г. Цыперович. – Л.: Техника и пр-во, 1927. – 540 с.
940. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М.: Коопериздат, 1925. – 77 с.
941. Чаянов А.В. – Молотову В.М. 6 октября 1927 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 6. – С. 210.
942. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Монографія / В. Ченцов. – Тернополь: Збруч, 2000. – 482 с.
943. Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / Н.В. Черненко. – К., 1959. – 17 с.
944. Чумак А.Ф. К вопросу о вовлечении кустарей и ремесленников в социалистическое строительство / А.Ф. Чумак // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 7. – С. 58-67.
945. Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.): монографія / за заг. ред. докт. іст. наук, проф. О.М. Бута. – Донецьк: Цифрова типографія, 2011. – 306 с.
946. Шаповал Ю.І. Людина і система: штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю.І. Шаповал. – К.: Ін-т нац. Відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.

947. Шарапов Ю.П. Из истории идеологической борьбы при переходе к НЭПу: Мелкобуржуазный революционизм – опасность «слева». 1920-1923 / Ю.П. Шарапов. – М.: Наука, 1990. – 190 с.

948. Шиян К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.) / К. Шиян. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 304 с.

949. Шлихтер А.Г. В боях за социализм / А.Г. Шлихтер. – Харьков, 1930. – 67 с.

950. Шлихтер А.Г. Надо пересмотреть пятилетку / А.Г. Шлихтер // Правда. – 1929. – 1 ноября.

951. Шлихтер А.Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма / А.Г. Шлихтер. – М.: Наука, 1982. – 432 с.

952. Шмелев Г. Перед поворотом / Г. Шмелев // Правда. – 1989. – 3 февраля.

953. Шмелев Н. Авансы и долги / Н. Шмелев // Новый мир. – 1987. - № 6. – С. 142-158.

954. Шраг М.І. Промисловість УСРР: сучасний стан, минуле та перспективи за п'ятирічним планом УСРР / М.І. Шраг, Р.І. Яновський. – Харків: Держ. вид-во України, 1929. – 376 с.

955. Шульгин В.В. Опыт Столыпина / В.В. Шульгин // Домострой. – 1991. - № 6. – С. 8-9, 12.

956. Шульман И. Государственный и частный капитал в промышленности / И. Шульман // Хозяйство Украины. – 1924. – № 16-17. – С. 31-38.

957. Экономика Донбасса: (Экономический очерк развития Донбасса) / Ин-т экономики. АН УРСР. – М., 1971. – 262 с.

958. Экономика отраслей народного хозяйства Донбасса. – М.: Экономика, 1971.

959. Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

960. Экономическое развитие СССР: Критика буржуазных концепций. – М.: Наука, 1983. – 221 с.

961. Яворский М. К истории КП(б)У / М. Яворский // Октябрьская революция: Первое пятилетие. – Харьков: Пролетарий, 1922. – С. 126-137.

962. Яковлев А.Н. Достижение качественно нового состояния советского общества и общественных наук / А.Н. Яковлев // Вестник АН СССР. – 1987. - № 6. – С. 51-80.

963. Ярославский Е. Партия большевиков в борьбе за социалистическую индустриализацию страны (1926-1929 годы) / Е. Ярославский. – М., 1944. – 182 с.

964. Ярошенко А.Д. Юрий Михайлович Коцюбинский / А.Д. Ярошенко. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 173 с.

965. Ястребов В.И. Достижения судостроительной промышленности Украинской ССР за годы довоенных п'ятиліток / В.И. Ястребов. – К., 1982.

II. Матеріали особистого походження

966. Бардин И.П. Жизнь инженера / И.П. Бардин. – Новосибирск: Облиздат, 1939. – 192 с.

967. Изотов Н. Моя жизнь, моя работа / Н. Изотов. – Харьков: Пролетарий. 1934. – 37 с.

968. Костюк Г. Зустрічі й прощання. Спогади / Г. Костюк. – Эдмонтон: Канадський інститут українських студій. Альбертинський університет, 1987. – Кн.1. – 743 с.

969. Кейнс Д. Беглый взгляд на Россию – 1925 г. / Д. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С. 137-149.

970. Стаханов А. Мой метод / А. Стаханов. – М.: Партиздат, 1935. – 12 с.

971. Стаханов А. Жизнь шахтерская / А. Стаханов. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 202 с.

972. Хрущов Н.С. Воспоминания / Н.С. Хрущов. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.

973. Хрущов Н.С. Время, люди, власть: Воспоминания: в 4-х кн. / Н.С. Хрущов. – М., 1999.

III. Дисертації

974. Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921-1941 гг. (историко-партийный аспект): дис. ... докт. истор. наук: 07.00.01 / А.Н. Бут. – К.: КДУ, 1991. – 462 с.

975. Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-і на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.П. Гнітько. – К.: Ін-т історії України АН України, 1996. – 274 с.

976. Касперович В.М. Адміністративно-командне керівництво важкою промисловістю Донбасу у 1938 – червні 1941 років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Касперович. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 238 с.

977. Нікітенко К.В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / К.В. Нікітенко. – Донецьк.: ДонНУ, 2007. – 276 с.

978. Шабельніков В.І. Реформування адміністративно-територіального устрою України (1917 – червень 1941 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / В.І. Шабельніков. – Донецьк.: ДонНУ, 2012. – 481 с.

IV. Автореферати дисертацій

979. Анисимова М.Ф. Органы партийно-государственного контроля и осуществления социально-экономической политики (1921-1925 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / М.Ф. Анисимова – К., 1991. – 24 с.

980. Архипов В.А. Политика советского государства по отношению к частной торговле и промышленности в период НЭПа: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.02 / В.А. Архипов. – М., 1983. – 34 с.

981. Бабко Ю.В. Коммунистическая партия Украины в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства (1933-

1937 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 / Ю.В. Бабко. – К.: 1971. – 49 с.

982. Бек Т.М. Исследование вопросов управления народным хозяйством в экономической литературе Украинской ССР конца 30-х – начала 60-х годов: автореф. дис. ... докт. економ. наук / Т.М. Бек.– К.: АН УССР. Ин-т экономики, 1987. – 17 с.

983. Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921-1941 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / А.Н. Бут. – К.: Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1991. – 45 с.

984. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921-1925 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / С.Г. Быкова – М.: МГУ, 1973. – 26 с.

985. Волосник Ю.П. Зародження буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.П. Волосник. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 30 с.

986. Голец В.В. Кооперативний рух північного лівобережжя України в період НЕПу (20-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В.В. Голець. – Харків: ХНУ, 2004. – 20 с.

987. Горбань Ю.А. Руководство КП Украины развитием промышленности республики в период социальной индустриализации СССР. 1926-1937 гг.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. / Ю.А. Горбань. – К.: КДУ им. Т.Г. Шевченко, 1984. – 41 с.

988. Гринчуцький В.І. Промислові трести України у роки НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.01.04 / В.І. Гринчуцький. – К.: Ін-т економіки АН УРСР, 1998. – 33 с.

989. Ермак Е.П. Осуществление ленинской политики ограничения и вытеснения капиталистических элементов города и села на Украине в 1927-1929 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / Е.П. Ермак. – Д., 1974. – 29 с.

990. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-30-х років: соціально-історичний аналіз: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.В. Касьянов. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 32 с.

991. Каторгин И.И. Исторический опыт КПСС по осуществлению новой экономической политики (1921-1925 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук / И.И. Каторгин. – М.: ВПШ при ЦК КПСС, 1969. – 59 с.

992. Касперович В.М. Адміністративно-командне керівництво промисловістю Донбасу у 1938 – червні 1941 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.М. Касперович. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 19 с.

993. Колесник В.Ф. Рабочий класс Украины в конце 20-х – 30-е годы: историография: автореф. дис. ... докт. ист. наук / В.Ф. Колесник. – К.: Киевский гос. Ун-т им. Т.Г. Шевченка, 1991. – 49 с.

994. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2001. – 18 с.

995. Краснонос Ю.М. Формування кадрів робітників вугільної промисловості України (1926 – 1936 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ю.М. Краснонос. – Донецьк: ДонНУ, 1995. – 25 с.

996. Кулер С.О. Проблеми підготовки робітничих кадрів для промисловості і транспорту України в 1921-1941 рр. (на матеріалах партійних та суспільних організацій України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / С.О. Кулер. – Д.: Дніпропетровськ. держ. ун-т, 1994. – 24 с.

997. Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921-1925): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.571 / Ю.И. Кунах. – Харьков, 1972. – 27 с.

998. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937): автореф. дис. ... докт. ист. наук / З.Г. Лихолобова. – К.: Ин-т истории Украины, 1974. – 42 с.

999. Марченко Н.В. Партійно-держана діяльність Станіслава Косіора в УСРР / Н.В. Марченко: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Н.В. Марченко. – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2012. – 17 с.

1000. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1021-1928 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Масненко. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 16 с.

1001. Михвенко В.П. Деятельность КПСС по участию социального состава рабочего класса в период реконструкции народного хозяйства (1926-1937 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук / В.П. Михвенко. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1988. – 60 с.

1002. Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.М. Михненко. – Дніпропетровськ: ДнНУ ім. О. Гончара, 2002. – 38 с.

1003. Носков В.А. Руководство Коммунистической партии восстановлением угольной промышленности Донбасса в 1921-1925 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В.А. Носков. – Донецк, 1966. – 23 с.

1004. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Пиріг. – К., 2002. – 42 с.

1005. Полищук Н.М. Борьба Коммунистической партии за создание и воспитание инженерно-технических кадров (1928-1932): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н.М. Полищук. – К.: Киевский госуд. ун-т, 1971. – 22 с.

1006. Проценко П.И. Руководство Коммунистической партии Украины формированием научно-технической интеллигенции в 1926-1932 годы: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / П.И. Проценко. – Днепропетровск: Днепропетровский госуд. ун-т, 1979. – 26 с.

1007. Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-ті роки): формування, умови життя, діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / О.В. Струченков. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 20 с.

1008. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємства в Україні періоду НЕПу (1921-1928 рр.): історико-теоретичний аспект: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» – К.: Київський нац. ун-т ім. Шевченка, 2004. – 38 с.

1009. Суюсанов Л.І. Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої Світової війни (1939-1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.І. Суюсанов. – Донецьк: ДонНУ, 2002. – 18 с.

1010. Сырцова С.М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.02 / С.М. Сырцова. – К.: КГУ ім. Т.Г. Шевченко, 1981. – 49 с.

1011. Титова Н.К. Деятельность КП(б)У по созданию и развитию рабочих факультетов на Украине (1921-1929 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История КПСС» / Н.К. Титова. – Харьков: Харьковский госуд. ун-т, 1976. – 26 с.

1012. Чорна Н.В. Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.В. Чорна. – Харків: ХГУ, 1998. – 18 с.

1013. Шалдыбин П.Я. Борьба КПСС за создание и воспитание кадров производственно-технической интеллигенции в годы первой пятилетки (1929-1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія КПСС» / П.Я. Шалдыбин. – К.: Киевский госуд. ун-т, 1961. – 18 с.

1014. Шепель Л.Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів(20-ті рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.Ф. Шепель: НАН України, Ін-т історії України. – К., 1996. – 26 с.

1015. Щупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / І.Я. Щупак. – Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т., 1995. – 25 с.

1016. Якунин В.К. Становление и развитие историко-партийной науки на Украине. Октябрь 1917 – вторая половина 30-х годов: автореф. дис. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія КПСС» / В.К. Якунин. – К.: КДУ ім. Т.Г. Шевченко, 1989. – 33 с.

Додаток 1
Динаміка капіталовкладень і валової продукції трестів державного
підпорядкування (зростання у відсотках)*

Показники	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26
Капіталовкладення в капітальний ремонт	94	73	65	31	19
Капіталовкладення в розширення і переустаткування	6	27	35	69	70
Капіталовкладення в новобудови	-	-	-	-	11
Зростання всієї промисловості до 1913 р.	14	21	32	54	91
Зростання всієї промисловості до попереднього року	-	45	50	68	74
Питома вага промисловості УСРР в промисловості СРСР	14	14	16	17	20

* Табл. склад. за: Хромов П.А. Промисловість України перед Вітчизняною війною / П.А. Хромов. – К., 1945. – С. 29, 30; Розвиток народного господарства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 203, 205.

Додаток 2

Сутність використання потужностей трестів державної промисловості УСРР
(у відсотках до передвоєнного рівня)*

	1921/22 р.	1922/23 р.	1923/24 р. (перше півріччя)
Південсталь	3	6	10
Хімвугілля	20	41	62
Південнорудний трест (ПРТ)	7	13	16
Коксобензол	-	40	70
Електротрест	40	45	50
Українліс	30	59	66
Київшкітрест	50	80	100
Укртекстильтрест	18	39	58
Цукротрест	7	27	42

* Табл. склад. за: ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 9. – Спр. 1758. – Арк. 27, 29; Цензова промисловість України: [зб. 1-3]. – Харків, 1923-1926.

Додаток 3
Галузева структура капіталовкладень в українській промисловості
за роки НЕПу (1921-1928 рр.)*

	Млн. крб.	У відсотках
Група «А» в тому числі:	659,5	86,7
Електроенергетика	89,7	11,7
Паливна промисловість	234,7	30,8
Металургія	135,1	17,1
Машинобудування, металообробка	71,1	9,3
Хімічна промисловість	63,6	8,3
Гірничодобувна промисловість	36,8	4,8
Група «Б», в тому числі:	101,4	13,3
Харчосмакова промисловість	79,1	10,3
Текстильна промисловість	3,3	0,4
Одяг і взуття	10,4	1,3
Вся промисловість	760,9	100,0

* Табл. склад. за: Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С. 154; Україна: стат. щорічник, 1929. – Харків: ЦСУ УСРР. – XXII, 1929. – С. 202, 273, 315.

Додаток 4

Коефіцієнт використання доменних печей металургійних заводів УСРР*

Завод	1933 р.	1934 р.	1935 р.	1936 р.
Макіївський ім. С.М. Кірова	1,73	1,18	1,00	0,91
Сталінський	1,33	1,17	1,10	0,97
ім. Серго Орджонікідзе	1,55	1,38	1,28	1,17
ім. К.Є. Ворошилова				
піч № 1 (введено в дію в 1933 р.)	-	1,34	1,24	1,16
піч № 4 (введено в дію в 1896 р.)	1,73	0,87	0,77	0,84

* Табл. склад. за: Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. – К.: Держвидав України, 1937. – С. 87; Социалистический Донбасс. – 1935. – 27 липня; Там само. – 1937. – 12 червня; Данные народного комиссариата тяжелой промышленности о капиталовложениях в важнейшие заводы черной металлургии по основным районам за 1927/28 – 1936 гг. (в млн. руб.). Не ранее 31 декабря 1936 г. // Индустриализация Советского Союза: Новые документы. Новые факты. Новые подходы / Под ред. С.С. Хромова. – М.: Ин-т рос. Истории РАН. – Ч. 2. – М., 1999. – Док. 47.

Додаток 5
Зріст фізичного обсягу продукції промисловості СРСР
в роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок (1928-1937 рр.)*

Продукція	1928 р.	1932 р.	1937 р.	1932 до 1928 (%) 1-а п'ятирічка	1937 до 1928 (%) 1-а та 2-а п'ятирічки
Чавун, млн. т.	3,3	6,2	14,5	188 %	439 %
Сталь, млн. т.	4,3	5,9	17,7	137 %	412 %
Прокат черних металів, млн. т.	3,4	4,4	13	129 %	382 %
Вугілля, млн. т.	35,5	64,4	128	181 %	361 %
Нафта, млн. т.	11,6	21,4	28,5	184 %	246 %
Електроенергія, млрд. кВт ч	5,0	13,5	36,2	270 %	724 %
Папір, тис. т.	284	471	832	166 %	293 %
Цемент, млн. т.	1,8	3,5	5,5	194 %	306 %
Цукровий пісок, тис. т.	1 283	1 828	2 421	65 %	189 %
Станки металоріжучі, тис. шт.	2,0	19,7	48,5	985 %	2 425 %
Автомобілі, тис. шт.	0,8	23,9	200	2 988 %	25 000 %
Взуття шкіряне, млн. пар.	58,0	86,9	183	150 %	316 %

* Табл. склад. за: СССР в цифрах в 1967 году. – М., 1968. – С. 113, 129; Материалы по индустриализации СССР на сайте публичной библиотеки Валима Ершова [http://publ.lib.ru/ARCHIVES/_NIT_EKO/Nit_eko.html]; http://ru.wikipedia.org/wiki/Индустриализация_СССР#.D0.94.D0.B8.D1.81.D0.BA.D1.83.D1.8...; РГАЭ. – Ф. 7297. – Оп. 28. – Спр. 73. – Арк. 7.

Додаток 6
Виконання плану другої п'ятирічки СРСР (нові архівні дані)*

№ п/п	Продукция	1932 г.	Программа 1937 г.	Факт 1937 г.	Факт в % к пятилетнему плану
	1	2	3	4	5
1	Электроэнергия (млрд. кВт.)	9,05	26,5	25,4	85,6
2	Каменный уголь (млн. тонн)	60,1	138,2	177,6	85,1
3	Кокс (млн. тонн)	8,4	21,3	19,8	93,0
4	Железная руда (млн. тонн)	11,4	34,0	27,2	80,0
5	Чугун (млн. тонн)	5,56	15,7	14,0	89,2
6	Сталь (млн. тонн)	4,1	13,7	13,7	100,0
7	Прокат (млн. тонн)	3,4	11,2	10,65	95,1
8	Цинк (млн. тонн)	13,7	90,0	81,2	90,2
9	Медь черновая (тыс. тонн)	45	135,0	97,6	72,2
10	Свинец (тыс. тонн)	18,7	115,0	62,5	54,3
11	Серная кислота (тыс. тонн)	474,0	1916,0	1245,5	65,0
12	Сода кальцинированная	284,9	695,0	516,8	74,3
13	Фосфатные удобрения	86	420,1	275,4	65,5
14	Цемент (тыс. тонн)	2976,0	6575,0	4856,0	73,9
15	Автопокрышки (млн. шт.)	0,532	75,4	-	89,9

* Табл. склад. за: Индустриализация Советского Союза. Новые документы. Новые факты. Новые подходы. В 2-х ч. – М., 1999. – Ч. 2. – Док. 54.

Додаток 7
Кількість шахт*

Роки	1913	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1932	1940
Кількість (тис.)	1 200	288	377	381	440	340	314

---

* Табл. склад. за: Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донбасса / Г.Д. Бакулев. – М., 1955. – С. 310, 312; Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине / О.О. Нестеренко. – Т. 3., ч. 1. – К., 1966. – С. 95; История технического развития угольной промышленности Донбасса. – Т. 1. – К., 1969. – С. 71; ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 2. – Спр. 1а. – Арк. 213; Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3, ч. 1. – С. 32; Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 733; Экономика Донбасса. – М., 1971. – С. 35.

Додаток 8
Видобуток вугілля в Донецькому басейні (в млн. т.)*

Роки	План	Факт
1925/26	24,0	19,6
1926/27	відс. д.	24,5
1927/28	- // -	27,3
1928/29	- // -	29,0
1929/30	40	36,5
1931	50,9	40,9
1932	53	45,0
1933	51,45	51,0
1934	відс. д.	61,5
1935	70,6	69,3
1936	відс. д.	77,5
1937	78	69,1
1938	відс. д.	69,7
1940	87	83,7

* Табл. склад. за: Волошин М. Вугільний Донбас у першому п'ятиріччі. – Харків, 1932. – С. 89; Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. – М., 1934. – С. 41; Російський державний архів економіки. – Ф. 7566. – Оп. 1. – Спр. 642. – Арк. 3; Там само. – Спр. 2832. – Арк. 1, 26; Там само. – Спр. 1099. – Арк. 14; Там само. – Спр. 1252. – Арк. 13; Там само. – Ф. 8225. – Оп. 1. – Спр. 3009. – Арк. 35; Там само. – Спр. 58. – Арк. 1; ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 5524. – Арк. 67; Донбасс в цифрах. Стат. справ. – Сталино, 1936. – С. 18, 19, 22, 23; УССР в цифрах. – К., 1936. – С. 78; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донбасса / Г.Д. Бакулев. – М., 1955. – С. 326; Угольная промышленность СССР. – М., 1957. – С. 30; Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О.М. Бут. – К., 1990. – С. 133; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х ч. / О.О. Нестеренко. – Ч. 3. Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму. – К., 1966. – С. 92; Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5-ти т. Сб. док. – Т. 2. 1929-1940 годы. – М., 1967. – С. 734; Народне господарство Української РСР у 1977 р. Стат. щорічник. – К., 1978. – С. 95.

Додаток 9
Механізація вуглевидобутку Донбасу*

Дата	Важкі вруб- машини	Механізована (%)		Вибійні молотки	Вугільний комбайн	Електро- вози	Породо- насувні машини
		зарубка	навалка				
1913	-	-	-	-	-	-	-
1924/25	48	10,7	-	-	-	-	-
1926/27	225	-	-	-	-	-	-
1927/28	-	16,7	-	-	-	-	-
1932	902	-	-	-	-	-	-
1936	1 415	-	-	-	-	-	-
1940	2 276	92,8	0,1	10,166	7	1 169	24

* Табл. склад. за: Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – Т. 3. – С. 212; Соціалістична Україна. Стат. зб. – К., 1937. – С. 24.

Додаток 10
Механізація основних процесів вуглевидобутку (в %)*

Виробничі процеси	1925/26	1927/28	1932	1937	1940
Зарубка:					
механізована	10,7	19,4	71,9	90,0	93,5
вручну	89,3	80,6	28,1	10,0	6,5
Доставка:					
механізована		25,9	85,5	90,6	94,1
вручну		74,1	14,5	9,4	5,9
Відкатка:					
механізована	4		12,3	45,4	57,7
вручну	96		87,7	54,6	42,3

* Табл. склад. за: Соціалістична Україна. Стат. зб. – К., 1937. – С. 24; Итоги переписки забоев и оборудования угольной промышленности. – М., 1935. – С. 17, 37; УССР в цифрах. – К., 1936. – С. 74; Из технических достижений советского Донбасса. – Х., 1932. – С. 16; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донбасса / Г.Д. Бакулев. – М., 1955. – С. 411, 412; ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 4. – Спр. 55. – Арк. 101; Угольная промышленность СССР за 50 лет. Стат. справоч. – М., 1968. – С. 93.

Додаток 11
Якісні зміни механізаторських кадрів*

	1930 р.	1940 р.
Вибійники на молотку	869	7 140
На обушках	35,3	6,4
Саночники	9	не стало
Машиністи врубмашини	2 614	4 810
З помічниками		
Машиністи електровозу	не було	1,5

* Табл. склад. за: ГАРЭ. – Ф. 8225. – Оп. 1. – Спр. 3008. – Арк. 125; Там само. – Спр. 3009. – Арк. 36; Ворошиловградская правда. – 1941. – 15 февраля; Социалистический Донбасс. – 1941. – 3 февраля; История технического развития угольной промышленности Донбасса. – Т. 1. – К., 1969. – С. 71, 185; Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3, ч. 1. – С. 217.

Додаток 12
Плинність робітників вугільної промисловості Донбасу*

Роки	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1930/31	1931/32	1933	1934	1935
Прибуло	117,3	139,2	200,3	257,0	516,2	522,7	310,4	-	239,9
Вибуло	108,1	121,7	203,1	257,5	545,4	461,1	284,0	-	250,4

* Підраховано за: Диктатура труда. – 1926. – 15 ноября; Там само. – 1927. – 27 декабря; Там само. – 1928. – 12 декабря; Кочегарка. – 1929. – 28 декабря; Луганская правда. – 1930. – 26 ноября; Там само. – 1932. – 15 декабря; Восемнадцатый съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стеногр. отчет. – М., 1939. – С. 97; Социалистический Донбасс. – 1933. – 14 декабря; ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 15, 18; Там само. – Спр. 176. – Арк. 5,7; Там само. – Спр. 198. – Арк. 15; Історія народного господарства Української РСР. – Т. 3, ч. 1. – С. 129.

Додаток 13
Зміни в апараті управління*

		До 08.04.1933	На 01.09.1934
Петровське рудоуправління	Начальники дільниць	39	39
	в т.ч. інженери	2	17
	техніки	5	29
	практики	32	7
	Апарат управління		
	р/у	39	54
	інженери	39	77
	техніки	52	4
	практики		
Трест «Кадііввугілля»	Начальники дільниць		
	в т.ч. інженери	5	55
	техніки	54	189
	практики	159	31
Главк «Донвугілля»	інженери	68	68
	техніки	322	878
	практики	479	56

* Табл. склад. за: Социалистический Донбасс. – 1934. – 15, 18 сентября; ДАДО. – Ф. П-326. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 78; Там само. – Спр. 181. – Арк. 12; Там само. – Спр. 193. – Арк. 7.

Додаток 14
Наслідки використання поточного виробництва*

Найменування об'єднання	Продуктивність на вихід робітника забою (в тоннах)		Середньомісячна продуктивність важких врубмашин (в тоннах)	
	всього	в т. ч. при неперервному потоці	всього	в т. ч. при неперервному потоці
«Луганськвугілля»	2,34	2,58	1956	3380
«Сталінвугілля»	1,68	1,97	1881	3699
«Макіїввугілля»	1,67	1,74	1889	2213
«Донбасантрацит»	2,62	2,63	2357	4049

* Табл. склад. за: Сперлина А. Производительность труда в промышленности в первой и во второй пятилетке / А. Сперлин. – М.-Л., Соцэкгиз, 1934. – С. 32; Социалистический Донбасс. – 1934. – 17 сентября; Луганская правда. – 1934. – 3 февраля, 27 марта.

Додаток 15
Кадровий склад начальників дільниць (травень 1940 р.)*

	Комбінат «Сталінвугілля»	Комбінат «Ворошиловградвугілля»
Всього начальників дільниць	650	610
із них інженери	43	30
техніки	107	96
без технічної підготовки (практики)	500	484

* Табл. склад. за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 604. – Арк. 265, 266, 144; Там само. – Спр. 605. – Арк. 74.

Додаток 16
Из облікового листка відділу кадрів ДП «Горезантрацит»

Стаханов Алексей Григорьевич

Число, месяц, год рождения: 21 декабря 1905 г.

Место рождения: дер. Луговая, Ливенский р-н, Орловская обл.

Образование (наименование учебного заведения, год окончания): Всесоюзная промышленная академия им. Сталина, 1941, 16 октября.

Специальность, квалификация: Разработка угольных месторождений, горный инженер.

Награды: Орден Ленина – в 1935 г.;

Орден Трудового красного знамени – в 1935 г.;

медаль «За доблестный труд в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.» - в 1945 г.;

медаль «За восстановление угольных шахт Донбасса» - в 1947 г.;

медаль «За трудовую доблесть» – в 1948 г.;

медаль «За оборону Москвы» в честь 800-летия Москвы – в 1948 г.;

медаль «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина» - в 1970 г.;

звание Героя социалистического труда с вручением ордена Ленина и золотой медали «Серп и молот» - в 1970 г.;

знаки «Шахтерская слава» III-II-I степени.

Додаток 17

Робота в минулому

- 04.1914-10.1922 – сільськогосподарське товариство дер. Луговая, пастих
общественного стада
- 12.1922-03.1927 – приватна мельниця. Батрак.
- 04.1927-08.1937 – забойщик шахти «Центральная-Ирмино» г. Кадиевка.
- 09.1937-06.1942 – навчання в Всесоюзній промисловій академії ім.
Сталина, г. Москва.
- 07.1942-11.1942 – завідувач шахтою № 31 г. Караганда.
- 11.1942-05.1946 – начальник сектора по соцсоревнованию главного
управления рабочих кадров Наркомугля СССР.
- 05.1946-01.1949 – начальник сектора по соцсоревнованию управления
организации труда Министерства угольной
промышленности СССР.
- 01.1949-02.1955 – начальник отдела соцсоревнования управления
организации труда Минугля СССР.
- 03.1955-07.1957 – старший инженер отдела организации труда Минугля
СССР.
- 12.1957-06.1959 – зам. управляющего трестом «Чистяковоантрацит» по
добыче (Донбасс).
- 06.1959-19.04.1974 – помощник главного инженера шахтоуправления № 2-43
(Торезское) Комбината «Торезантрацит» (г. Торез,
Донецкая обл.).
- 19.04.1974 – расчет в связи с переходом на пенсию по возрасту.
- 5 ноября 1977 – умер.

Додаток 18

З резолюції, ухваленої на мітингу гірників шахти ім. Й. Сталіна тресту «Ворошиловградвугілля» 1 лютого 1936 р.*

Наша шахта ім. Сталіна – одна из лучших механизированных шахт Донбасса, была поражена вредительством. Троцкисты-диверсанты ставили своей целью развалить эту шахту-новостройку через троцкиста Попова, который был прислан на нашу шахту для осуществления вредительства и диверсионных актов.

Этим негодяям в некоторой мере удалось осуществить свои гнусные планы. Враги портили механизмы, извращали зарплату рабочих, разлагая труддисциплину. Вследствие всего этого, шахта была запущена и находилась в глубоком прорыве.

Мы, рабочие и инженерно-технические работники шахты им. Сталіна, заявляем органам НКВД: каждый рабочий будет чекистом; мы – ваш резерв, мы – ваши кадры. Мы твердо уверены, что железная рука НКВД под руководством Генерального комиссара Государственной Безопасности тов. Ежова раздавит всех фашистских гадов, всех врагов народа и окончательно очистит нашу родину от всякой контрреволюционной нечисти, пытающейся помешать нам строить счастливую радостную жизнь.

Да здравствует вождь и учитель народа, великий Сталин!

---

* Социалистический Донбасс. – 1936. – 2 февраля.

Додаток 19

Спеціальні документи центральних органів влади СРСР
щодо вугільного Донбасу*

1. Шахтинское дело и практические задачи в деле борьбы с недостатками хозяйственного строительства: Резолюция объединенного пленума ЦК 6-11 апреля 1928 г. // КПСС в резолюциях... - Т. 4. – С. 324-333.
2. О задачах угольной промышленности Донбасса. Постановление ЦК ВКП(б). 17 января 1929 г. // Решения партии и правительства по хоз. вопросам. Сб. докум. за 50 лет. – Т. 2. – М., 1967. – С. 5-7.
3. О задачах угольной промышленности Донбасса. (Извлечение). Обращение СНК СССР, ЦК ВКП(б) и ВСНХ СССР. 7 июля 1931 г. // КПСС в резолюциях. – Т. 5. – С. 327-336.
4. О работе угольной промышленности Донбасса. Постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б). 8 апреля 1933 г. // КПСС в резолюциях. – Т. 6. – С. 39-44.
5. О работе угольной промышленности Донбасса. Постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б). 28 апреля 1937 г. // Там же. – С. 338-391.
6. О партийно-массовой работе на шахтах угольной промышленности Донбасса. Постановление ЦК ВКП(б). 4 ноября 1939 г. // Там же. – Т. 7. – С. 135-138.
7. О работе угольной промышленности Донбасса. (Извлечение). Постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б). 31 марта 1941 г. // Решения партии и правительства. – Т. 2. – С. 732-741.

---

* Від автора: Відносно жодного регіону й жодної галузі господарства, як вугільний Донбас, не приймалося за довоєнні роки радянської індустріалізації центральними органами влади.

Додаток 20
Кількість робітників в містах УСРР 1923-1933 рр.*

Місто	1923 р.		1926 р.		1933 р.	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Харків	122,0	37,9	160,0	38,9	330,0	50,0
Запоріжжя	12,0	28,0	26,5	47,0	60,0	56
Дніпропетровськ	24,5	16	83,0	36,0	185,0	45,0
Луганськ	9,5	21	31,2	43,0	71,0	60,0

---

* Табл. склад. за: Georg Liber [[1] (<http://booklens.com/george-liber/soviet-nationality-policy-urban-growth-and-identity-change-in-the-ukrainian-ssr>) Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR, 1923-1934] – 1992. – P. 179, 215.